КАРЛ МАРКС

КАПІТАЛ

ТОМ
III
ЧАСТИНА
II
КН. ТРЕТЯ

„ДВОУ" ВИДАВНИЦТВО „ПРОЛЕТАР"

У.С.Р.Р.
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО

КАРЛ МАРКС

КАПІТАЛ

КРИТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

ТОМ ТРЕТІЙ, ЧАСТИНА ДРУГА

КНИГА ТРЕТЯ

ПРОЦЕС КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ В ЦІЛОМУ

РОЗДІЛИ XXIX — LII

УПОРЯДКУВАВ
Ф. ЕНҐЕЛЬС

ПЕРЕКЛАД
З ТРЕТЬОГО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ 1911 РОКУ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ
Д. РАБІНОВИЧА, С. ТРИКОЗА та В. ЩЕРБАНЕНКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інш. покажчиках Української Книжкової Палати

Перша Друкарня Державного Видавництва України імени Г. І. Петровського
Харків

Укрголовліт № 4334 - к. 17/X 1929
Зам. № 283. Тираж 3 000

КНИГА ТРЕТЯ.

ВІДДІЛ П'ЯТИЙ.

РОЗПАД ЗИСКУ НА ПРОЦЕНТ І ПІДПРИЄМЕЦЬКИЙ БАРИШ. КАПІТАЛ, ЩО ДАЄ ПРОЦЕНТ.

(Продовження)

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ.

СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ БАНКОВОГО КАПІТАЛУ.

Тепер треба ближче придивитись до того, з чого складається банковий капітал.

Ми щойно бачили, що Фулартон та інші перетворюють ріжницю між грішми як засобом циркуляції та грішми як платіжним засобом (теж як світовими грішми, оскільки доводиться вважати на відплив золота) у ріжницю між циркуляцією (currency) та капіталом.

Особлива роля, що її тут відіграє капітал, приводить до того, що так само ретельно, як освічена економія силкувалася втовкмачити, що гроші — не капітал, так само ретельно ця економія банкірів втовкмачує, що гроші дійсно є капітал par excellence.

Однак в дальших дослідах ми покажемо, що грошовий капітал переплутують при цьому з moneyed capital в розумінні капіталу, що дає процент, тимчасом коли в першому розумінні грошовий капітал є завжди тільки переходова форма капіталу, як форма, відмінна від інших форм капіталу, від товарового капіталу та продуктивного капіталу.

Банковий капітал складається 1) з готівки, золота або банкнот, 2) з цінних паперів. Ці останні ми знову можемо поділити на дві частини: торговельні папери, поточні векселі, що їм від часу до часу надходить реченець, та що на їхнє дисконтування власне сходить праця банкіра; та громадські цінні папери, як от державні папери, посвідки державної скарбниці, акції всякого роду,— коротко кажучи, папери, що дають процент, проте істотно відрізняються від векселів. Сюди можна зарахувати й гіпотеки. Капітал, що складається з цих речових складових частин, знову поділяється на капітал, приміщений самим банкіром, та на вклади, що являють його banking capital або позичений капітал. В банків, що видають банкноти, сюди долучаються й ці банкноти. Вклади та банкноти ми лишимо тимчасом осторонь. Адже очевидно, що у дійсних складових частинах банкірського капіталу — грошах, векселях, процентних паперах — нічого не зміняється від того, чи ці різні елементи

представляють його власний капітал, чи вклади, капітал інших людей. Цей розподіл лишився б і тоді, коли б банкір провадив своє підприємство на власний капітал, і тоді, коли б він провадив його тільки на капітал з вкладів.

Форма капіталу, що дає процент, приводить до того, що кожний певний та реґулярний грошовий дохід здається процентом від капіталу, однаково, чи постає той дохід від капіталу, чи ні. Спочатку грошовий дохід перетворюється на процент, а потім з процентом знайдеться й капітал, що з нього постає той процент. Так само за наявности капіталу, що дає процент, кожна сума вартости здається капіталом, скоро її не витрачається як дохід; а саме основною (principal) сумою протилежно до того можливого або дійсного проценту, що його вона може давати.

Справа проста. Нехай пересічний рівень проценту буде 5% річно. Отже, сума в 500 ф. ст., коли її перетворити на капітал, що дає процент, давала б щороку 25 ф. стерл. Тимто кожен певний щорічний дохід в 25 ф. стерл. розглядають, як процент від капіталу в 500 ф. ст. Однак, це є суто-ілюзорне уявлення, окрім того випадку, коли джерело тих 25 ф. ст. доходу — все одно, чи воно є простий титул власности, або боргова вимога, чи воно становить дійсний елемент продукції, як от шматок землі,— можна безпосередньо передавати, або воно набуває таку форму, що в ній можна його передавати. Візьмімо для прикладу державний борг та заробітну плату.

Держава має щороку виплачувати своїм кредиторам певний процент за позичений капітал. Кредитор не може тут вимагати від свого винуватця, щоб він повернув гроші перед реченцем, але може лише продати свою вимогу, своє право володіння тією вимогою. Сам капітал спожито, витрачено державою. Його вже немає. Що ж має кредитор держави, так це 1) боргову посвідку держави, напр., на 100 ф. ст.; 2) ця боргова посвідка дає йому право на щорічні державні доходи, тобто на щорічну суму податків, на певну суму їх, припустімо, на 5 ф. ст. або 5%; 3) він може продати цю боргову посвідку на 100 ф. ст. іншим особам, кому схоче. Якщо рівень проценту є 5%, і крім того є предумова, що держава є надійний довжник, то державець А звичайно може продати ту боргову посвідку В за 100 ф. ст.; бо для В однаково, чи визичає він комусь 100 ф. ст. за 5% річно, чи, заплативши 100 ф. ст., він забезпечує собі щорічну данину від держави на суму 5 ф. ст. Але в усіх цих випадках капітал, що за його парость (процент) вважається державний платіж, лишається ілюзорним, фіктивним капіталом. Не тому тільки, що суми, визиченої державі, взагалі вже немає. Її, ту суму, взагалі ніколи не призначалось витрачати, приміщувати як капітал, а проте тільки приміщення її як капіталу могло б перетворити її на самозбережну вартість. Для первісного кредитора А та частина річних податків, що припадає йому, становить процент від його капіталу, так само як для лихваря є процент та частина майна марнотратника, що йому припадає, дарма що в обох випадках позичену грошову суму витрачалося не як капітал. Змога продати боргову посвідку держави для А являє змогу повернути назад основну суму. Щождо В, то з його приватного погляду, його капітал приміщено, як капітал, що дає процент. По суті ж справи В тільки заступив місце А, купивши в нього державну боргову посвідку. Хоч як ці операції можуть раз-у-раз множитися, однак капітал державного боргу лишається суто-фіктивним, а від того моменту, коли б ці боргові посвідки не сила було продати, зникла б і зовнішня подоба цього капіталу. Проте, як це ми зараз побачимо, цей фіктивний капітал має свій власний рух.

Тепер розгляньмо робочу силу протилежно до капіталу державного боргу, де неіснуюча величина (Minus) здається капіталом,— як і взагалі капітал, що дає процент, є матір усіх безглуздих форм, так що, напр., борги в уявленні банкіра можуть здаватися товарами. Заробітну плату вважається тут за процент, а тому

й робочу силу — за капітал, що дає цей процент. Якщо, напр., заробітна плата одного року = 50 ф. ст., а рівень проценту є 5%, то річну робочу силу вважається за рівну капіталові в 1000 ф. ст. Безглуздість капіталістичного способу уявлення сягає тут своєї найвищої точки, бо замість пояснювати зріст вартости капіталу визиском робочої сили, продуктивність робочої сили пояснюється, навпаки, тим, що сама ця робоча сила є містична річ, капітал, що дає процент. У другій половині XVII віку (напр., у Петті) це було улюбленим уявленням, але й сьогодні його цілком серйозно додержуються почасти вульґарні економісти, а почасти й насамперед німецькі статистики[1]). На жаль тут з'являються дві обставини, що неприємно розбивають це безглузде уявлення,— поперше, та, що робітник мусить працювати, щоб одержати цей процент, а, подруге, та, що він не може перетворити капітальну вартість своєї робочої сили на готівку, передавши власність на неї. Ще більше, річна вартість його робочої сили є рівна його річній пересічній заробітній платі, а те, що він своєю працею має повернути покупцеві цієї сили, становить саме цю вартість плюс додаткову вартість, приріст її. При системі невільництва робітник має капітальну вартість, а саме свою купівну ціну. І коли його наймають, то наймач має, поперше, платити процент від його купівної ціни та, окрім того, повертати річне зношування того капіталу.

Утворення фіктивного капіталу звуть капіталізуванням. Капіталізують кожен дохід, що реґулярно повторюється, обчислюючи його за пересічним рівнем проценту, як дохід, що його давав би капітал, визичений за такий процент; напр., коли річний дохід = 100 ф. ст., а рівень проценту = 5%, то ці 100 ф. ст. становили б річний процент від 2000 ф. ст., і ці 2000 ф. ст. вважається отже за капітальну вартість юридичного титулу власности на ці таки 100 ф. ст. річно. Для того, хто купив цей титул власности, ці 100 ф. ст. річного доходу становитимуть в цьому разі дійсно реалізацію його капіталу, як капіталу, приміщеного з 5%. Отже тут губиться останній слід всякого зв'язку з дійсним процесом зростання вартости капіталу та зміцнюється уявлення про капітал, що дає процент, як про автомат, що самозростає у своїй вартісті.

Навіть там, де боргова посвідка — цінний папер — не становить суто-ілюзорного капіталу, як от в державних боргах, капітальна вартість цього паперу є суто-ілюзорна. Ми бачили раніше, як кредитова справа утворює асоційований капітал. Папери вважається за титули власности, що представляють цей капітал. Акції залізничих, гірничих, пароплавних і т. ін. товариств представляють дійсний капітал, а саме капітал, приміщений та діющий в цих підприємствах, або грошову суму, що її авансували спільники, щоб витратити її в таких підприємствах як капітал. При цьому ніяк не виключається й те, що ці акції є просте шахрайство. Але цей капітал не існує подвійно, одного разу як капітальна вартість титулу власности, акцій, а другого разу як капітал, що вже дійсно приміщений або що його має бути приміщено в ті підприємства. Він існує лише в тій останній формі, і акція є не що інше, а тільки титул власности, pro rata, на додаткову вартість, що її мається тим титулом зреалізувати. А може продати цей титул В, а В — С. Ці операції ані трохи не змінюють суті справи. А або В в такому випадку перетворив свій титул в капітал, а С свій капітал — у простий титул власности на додаткову вартість, що її сподіваються одержати від акційного капіталу.

---

[1]) «Робітник має капітальну вартість, що її обчислюють, розглядаючи грошову вартість його річного заробітку, як процент з капіталу... Коли... капіталізувати пересічну поденну заробітну плату з 4%, то ми одержимо, як пересічну вартість одного сільсько-господарського робітника чоловічої статі: в німецькій Австрії 1500 талерів, в Прусії 1500, в Англії 3750, у Франції 2000, у центральній Росії 750 талерів». (Von Reden, Vergleichende. Kulturstatistik, Berlin 1848, p. 134).

Самостійний рух вартости цих титулів власности, не тільки державних фондів, але й акцій, потверджує ілюзію, ніби вони становлять дійсний капітал поряд того капіталу або тієї вимоги, що їхніми титулами можливо є вони. Вони стають власне товарами, що їхня ціна має власний рух та власне усталення. Їхня ринкова вартість одержує відмінне від їхньої номінальної вартости визначення, без того, щоб змінювалась вартість (хоч і змінюється зріст вартости) дійсного капіталу. З одного боку, їхня ринкова вартість коливається разом з висотою та певністю тих доходів, що на них вони дають правний титул. Коли номінальна вартість якоїсь акції, тобто витрачена сума, що її первісно представляла та акція, становить 100 ф. ст., а підприємство замість 5% дає 10%, то її ринкова вартість серед решти однакових обставин та при рівні проценту в 5% зростає до 200 ф. ст., капіталізована бо з 5%, вона становить тепер фіктивний капітал в 200 ф. ст. Хто купує її за 200 ф. ст., одержує 5% доходу від цього приміщення капіталу. Навпаки буває, коли дохід підприємства меншає. Ринкова вартість цих паперів почасти спекулятивна, бо вона визначається не тільки дійсним доходом, але й сподіваним, наперед обрахованим. Але, коли припустити, що розмір зростання вартости дійсного капіталу є постійний, або коли там, де жодного капіталу немає, як от в державних боргах, вважати щорічний дохід за зафіксований законом та загалом за досить забезпечений, то ціна цих цінних паперів підноситься або спадає зворотно проти піднесення або спаду рівня проценту. Якщо рівень проценту зростає від 5% до 10%, то якийсь цінний папер, що забезпечує 5 ф. ст. доходу, становитиме капітал тільки в 50 ф. ст.. Коли рівень проценту спаде до $2^1/_2$%, то той самий цінний папер становитиме капітал в 200 ф. ст. Його вартість є завжди тільки капіталізований дохід, тобто дохід, обчислений від ілюзорного капіталу за наявним рівнем проценту. Отже, підчас скрути на грошовому ринку ці цінні папери падатимуть у ціні подвійно; поперше, тому, що рівень проценту зростає, а подруге тому, що їх масами викидають на ринок, щоб реалізувати їх у грошах. Цей спад ціни відбувається незалежно від того, чи розмір доходу, забезпечуваний цими паперами своєму державцеві, є постійний, як от в державних фондах, або чи зростання вартости того дійсного капіталу, що його вони представляють, порушується перешкодами у процесі репродукції, як от це може бути в промислових підприємствах. В останньому разі до вже згаданого знецінення долучається тільки ще нове. Коли буря минулася, ці папери знову підносяться до своєї колишньої висоти, оскільки вони не представляють зруйнованих або шахрайських підприємств. Їхнє знецінення підчас кризи впливає як міцний засіб до централізації грошового майна [2]).

Оскільки знецінення або піднесення вартости цих паперів не залежить від руху вартости того дійсного капіталу, що його вони представляють, багатство нації лишається по знеціненні або піднесенні вартости таке саме, як і перед тим. «23 жовтня 1847 року державні фонди й акції каналів та залізниць знецінилися на 114.725.255 ф. ст.» (Morris, управитель Англійського банку, свідчення у звіті про Commercial Distress 1847—48 р.). Оскільки їхнє знецінення не свідчило про дійсний спин продукції та комунікації на залізницях та каналах, або про ліквідацію вже початих підприємств, або про марне кидання капіталу в

[2]) [Безпосередньо по лютневій революції, коли в Парижі товари й цінні папери були вкрай знецінені та їх зовсім не можна було продати, один швайцарський купець в Ліверпулі, пан Р. Цвільхенбарт (що оповів про це моєму батькові) повернув на гроші все що міг, поїхав з готівкою до Парижу та удався до Ротшільда з пропозицією зробити,— спільно, ґешефт. Ротшільд пронизливо глянув на нього та, кинувшись до нього, ухопив його за плечі: «Avez-vous de l'argent sur vous? — Oui M. le baron! — Alors vous-êtes-mon homme! — («Маєте гроші? — Так, пане бароне! — Тоді ви мій чоловік!»). І вони спільно зробили блискучий ґешефт.— Ф. Е.].

підприємства, справді безвартісні,— нація не стала ані на шеляг біднішою від того, що луснули ці мильні баньки номінального грошового капіталу.

Всі ці папери становлять справді не що інше, як нагромаджені вимоги, правні титули на майбутню продукцію, їхня грошова чи капітальна вартість або зовсім не представляє жодного капіталу, як от в державних боргах, або реґулюється незалежно від вартости того дійсного капіталу, що його вони представляють.

По всіх країнах капіталістичної продукції є величезна маса того так званого, капіталу, що дає процент, або moneyed capital у цій формі. І під нагромадженням грошового капіталу, здебільша, треба розуміти не що інше, як нагромадження цих вимог на продукцію, нагромадження ринкової ціни, ілюзорної капітальної вартости цих вимог.

Отож частину банкірського капіталу приміщено в цих, так званих, процентних паперах. Це саме та частина запасного капіталу, що не функціонує у дійсному банковому підприємстві. Найзначніша його частина складається з векселів, тобто з платіжних зобов'язань промислових капіталістів або купців. Для позикодавця грошей ці векселі є папери, що дають процент; тобто, купуючи їх, він відраховує процент за той час, на протязі якого вони ще мають обертатися. Це є те, що звуть дисконтуванням. Отже, від рівня проценту в даний момент залежить, скільки відраховується від тієї суми, що її представляє вексель.

Насамкінець, остання частина капіталу банкіра складається з його грошового запасу золотом або банкнотами. Вклади, коли не складено умови про довший час тримання їх в банку, є кожної хвилі до розпорядку вкладників. Вони перебувають у постійній флюктуації *). Але, забрані одним вкладником, вони повертаються іншим, так що підчас нормального розвитку справ загальна пересічна сума їх коливається мало.

В країнах розвинутої капіталістичної продукції запасні фонди банків завжди виражають пересічну кількість грошей, що є в вигляді скарбу, а частина цього скарбу сама знову ж складається з паперів, з простих посвідок на золото, що сами не становлять жодних вартостей. Тому, більша частина банкірського капіталу є суто-фіктивна та складається з боргових вимог (векселів), державних паперів (що представляють минулий капітал) та акцій (посвідок на майбутній дохід). При цьому не слід забувати, що грошова вартість капіталу, представлена цими паперами в панцерних скринях банкіра, є цілком фіктивна навіть тоді, коли вони є посвідки на забезпечені доходи (як от в державних паперах) або титули власности на дійсний капітал (як от в акціях), і цю грошову вартість реґулюється незалежно від вартости дійсного капіталу, що його вони принаймні почасти представляють; або що там, де вони представляють просту вимогу на доходи, а не капітал, вимога на той самий дохід висловлюється у раз-у-раз мінливому фіктивному грошовому капіталі. Опріч того, сюди долучається ще й те, що цей фіктивний капітал банкіра здебільша є не його капітал, а капітал публіки, яка склала його до банку або на проценти або без процентів.

Вклади завжди робиться грішми, золотом або банкнотами, або посвідками на них. За винятком запасного фонду,— а він залежно від потреби дійсної циркуляції меншає або більшає,— ці вклади в дійсності завжди перебувають, з одного боку, в руках промислових капіталістів та купців, що з тих вкладів дисконтують свої векселі та добувають собі позики; з другого боку, в руках торговців цінними паперами (біржових маклерів), або в руках приватних осіб, що продали свої цінні папері, або в руках уряду (як от буває при посвідках державної скарбниці та нових позиках). Самі вклади відіграють подвійну ролю. З одного

---

*) Флюктуація — від лат. слова «fluctus», гра хвиль, хвилювання, почережне піднесення й спад.— *Пр. Ред.*

боку, як уже згадано, їх визичається у формі капіталу, що дає процент, отже вони не лежать в касах банків, а фігурують тільки в їхніх книгах, як їх боргові зобов'язання щодо вкладників. З другого боку, вони функціонують як такі прості записи по книгах, оскільки боргові зобов'язання вкладників навзаєм вирівнюються чеками на їхні вклади та навзаєм списуються; при цьому цілком байдуже, чи ті вклади лежать у того самого банкіра, так що він сам змінює записи в різних рахунках, чи це роблять різні банки, що навзаєм вимінюють свої чеки, виплачуючи один одному тільки ріжниці.

З розвитком капіталу, що дає процент, та кредитової системи ввесь капітал здається подвоєним, а подекуди навіть потроєним в наслідок різних способів, що ними той самий капітал або й лише та сама боргова вимога в різних руках з'являється під різними формами. [3]) Найбільша частина цього «грошового капіталу» є суто-фіктивна. Усі вклади, крім запасного фонду, є не що інше, як тільки боргові вимоги до банкіра, але вони ніколи не лежать у нього. Оскільки вони придаються до переказових операцій, вони функціонують, як капітал для банкірів після того, як ці їх визичили. Банкіри платять один одному взаємними переказами на неіснуючі вклади, навзаєм списуючи ці вимоги.

А. Сміт каже так про ролю, що її відіграє капітал при визичанні грошей: «Навіть у грошових операціях готівкою гроші однак є лише посвідка, що переносить з одних рук до інших ті капітали, для котрих їхні власники не знаходять жодного вжитку. Ці капітали можуть бути майже необмежено більші за ту грошову суму, що є за знаряддя їхньої передачі; ті самі монети одна по одній служать в багатьох різних позиках, так само як і в багатьох різних купівлях. Напр., А позичає W 1000 ф. ст., що на них W одразу ж купує в В товарів на 1000 ф. ст. Що В сам не має жодного вжитку для тих грошей, то й визичає він X ті самісінькі монети, що на них X знову негайно купує в С товарів на 1000 ф. ст. Тим самим способом та з тієї самої причини С визичає гроші Y, що знову купує на них товари в D. Оттак ті самі золоті монети або папери можуть протягом небагатьох днів упосереднювати три різні позики та три різні купівлі, що з них кожна вартістю дорівнює цілій сумі цих монет. Що саме ті троє власників грошей А, В й С передали тим трьом позикоємцям W, X та Y, так це спроможність робити ці купівлі. У цій спроможності є так цінність, як і користь цих позик. Капітал, позичений цими трьома власниками грошей, дорівнює вартості товарів, що їх можна купити на ті гроші, і втроє більший за вартість грошей, що на них робиться ті купівлі. Проте всі ці позики можуть бути цілком забезпечені, бо товари, куплені різними винуватцями на ті позики, так ужито, що вони у свій час повертають ту саму вартість у золотих або паперових грошах разом з зиском. І так само, як ті самі монети можуть упосереднювати різні позики, утроє або навіть утридцятеро більшої вартости, ніж вони сами, так

[3]) [Це подвоєння та потроєння капіталу розвинулося за останні роки значно далі, напр., через фінансові трести, що вже мають окрему рубрику в лондонських біржових звітах. Утворюється товариство для купівлі певного роду процентних паперів, напр., закордонних державних паперів, англійських міських або американських державних боргових посвідок, залізничних акцій і т. ін. Капітал, напр., в 2 мільйони ф. ст. складається підпискою на акції; дирекція купує відповідні цінності, або більш чи менш жваво спекулює ними та розподіляє річну суму процентів як дивіденд між акційниками, відрахувавши видатки.— Далі, у поодиноких акційних товариств постав звичай ділити звичайні акції на дві кляси, preferred та deferred. Акції preferred одержують стале опроцентовання, напр., 5%, припускаючи, що цілий зиск дає змогу це робити; коли ж потім лишається ще деяка зайвина, то її одержують акції deferred. От таким способом «солідні» капіталовкладення в preferred більш або менш відокремлюються від власної спекуляції, що панує в deferred. А що поодинокі великі підприємства не хочуть скоритися цій новій моді, то і сталося, що утворювалися товариства, які приміщують один або декілька мільйонів ф. ст. в акціях тих підприємств, а потім на номінальну вартість цих акцій видають нові акції, але вже одну половину preferred, а другу deferred. Кількість первісних акцій подвоюється в цьому разі, бо вони є за підставу до нового видання акцій.— Ф. Е.]

само можуть вони раз за разом знову правити за засіб для повернення тих позик». (Book II, chap. IV.)

Що та сама монета може здійснювати декілька купівель, відповідно до швидкости своєї циркуляції, то й може вона так само здійснювати декілька позик, бо купівлі переносять її з одних рук до інших, а позика становить тільки перенесення з одних рук до інших, яке відбувається без посередництва купівлі. Для кожного з продавців гроші є перетворена форма його товару; в наші дні, коли кожна вартість набирає вигляду капітальної вартости, гроші представляють у різних позиках послідовний ряд різних капіталів, а це є лише інший вислів тієї попередньої тези, що гроші можуть послідовно реалізувати різні товарові вартості. Одночасно правлять вони за засіб циркуляції для того, щоб переносити речові капітали з одних рук до інших. При позиках гроші переходять з рук до рук не як засіб циркуляції. Поки вони лишаються в руках позикодавця, вони є в його руках не засіб циркуляції, а форма існування вартости його капіталу. І в цій формі він передає гроші, позичаючи їх третій особі. Коли б А позичив гроші В, а В позичив їх С без посередництва продажів, то ті самі гроші становили б не три капітали, а тільки один, тільки о д н у капітальну вартість. Скільки капіталів в дійсності представляють гроші, це залежить від того, як часто вони функціонують, як форма вартости різних товарових капіталів.

Те саме, що А. Сміт каже про позики взагалі, має силу й для вкладів, бо вони є лише особлива назва для тих позик, що їх публіка дає банкірам. Ті самі гроші можуть бути знаряддям для будь-якого числа вкладів.

«Безперечно правильно, що ті 1000 ф. ст., які хтось сьогодні склав в А, завтра знову витратиться, й вони являтимуть вклад у В. Другого дня, повернуті від В, можуть вони являти вклад у С і так далі без кінця. Тому ті самі 1000 ф. ст. у грошах можуть в наслідок ряду передач помножитися до такої суми вкладів, що її абсолютно не сила визначити. Отже можливо, що $^{9}/_{10}$ усіх вкладів у Сполученому Королівстві існують лише в бухгальтерських записах по книгах банкірів, що своєю чергою мають провадити між собою розрахунки... Напр., в Шотляндії, де кількість грошей в циркуляції ніколи не була більшою за 3 мільйони ф. ст., сума вкладів проте становила 27 мільйонів. І коли б не було загального штурму на банки по депозити, то ті самі 1000 ф. ст. могли б перебігаючи свій шлях назад, з тією самою легкістю вирівняти знову таку суму, що її так само не сила визначити. А що ті самі 1000 ф. ст., що ними сьогодні хтось оплатив борг крамареві, завтра можуть вирівняти борг останнього купцеві, день потому — борг купця банкові і т. д. без краю, то і можуть ті сам, 1000 ф. ст. мандрувати з рук до рук і від банку до банку та вирівнювати всяку суму вкладів, яку тільки можна уявити». (The Currency Question Reviewed, p. 162, 163).

А що все в цій кредитовій системі подвоюється та потроюється, перетворюючись у просту химеру, то й має це силу й для «запасних фондів», що в них нарешті сподіваються знайти дещо солідне.

Послухаймо знову пана Моріса, управителя Англійського банку: «Резерви приватних банків перебувають в руках Англійського банку, як вклади. Перший вплив відпливу золота, здається, зачіпає тільки Англійський банк; але той відплив так само впливатиме й на резерви інших банків, бо він є відплив частини тих резервів інших банків, що їх вони мають в нашому банку. Так само впливатиме він і на резерви всіх провінціяльних банків» (Commercial Distress 1847-48). Отже, кінець-кінцем, запасні фонди у дійсності сходять на запасний фонд Англійського банку[4]). Але й цей запасний фонд має знову двоїсте

---

[4]) [Як дуже розвинулося таке становище з того часу, показують наведені далі офіційні відомості, взяті з Daily News з дня 15 грудня 1892 р., про банкові резерви п'ятнадцятьох найбільших лондонських банків у листопаді 1892 р: (див. далі стор. 14).

існування. Запасний фонд banking department (банкового відділу) є рівний надмірові банкнот, що їх банк має право видати понад ті банкноти, що є в циркуляції. Усталений законом максимум банкнот до емісії є = 14 мільйонам (для цього не треба жодного металевого резерву; це є приблизна сума боргу держави банкові) плюс сума запасу благородних металів банку. Отже, коли цей запас є = 14 мільйонам ф. ст., то банк може емітувати банкнот на 28 мільйонів ф. ст., а коли 20 мільйонів з тієї суми є в циркуляції, то запасний фонд банкового відділу є = 8 мільйонам. Ці 8 мільйонів банкнот становлять тоді законний банкірський капітал, що ним має порядкувати банк, а одночасно й запасний фонд для його вкладів. Отже, коли настане відплив золота, що зменшить металевий запас на 6 мільйонів — а в наслідок цього треба знищити стільки ж банкнот,— то запас банкового відділу спаде від 8 до 2 мільйонів. З одного боку, банк мав би дуже підвищити свій рівень проценту; з другого боку, ті банки, що складали в нього свої гроші, та інші вкладники побачили б, що запасний фонд банку, яким забезпечено їхні вклади в нього, дуже зменшився. В 1857 році чотири найбільші акційні банки Лондону загрожували, що, коли англійський банк не доб'ється «урядового листа», щоб припинити чинність банкового акту 1844 року,[5]) то вони заберуть свої вклади, від чого банковий відділ став би банкротом. Оттак банковий відділ може, як от 1847 року, збанкрутувати, тимчасом коли в issue departement (емісійному відділі) лежить багато мільйонів (напр., в 1847 р. 8 мільйонів), як ґарантія розмінности банкнот, що перебувають в циркуляції. Але це останнє є знову ілюзорне.

«Велика частина вкладів, що на них самі банкіри не мають безпосереднього попиту, йде до рук billbrokers (буквально: векселевих маклерів, а справді— напівбанкірів), що дають банкірові як забезпечення за свою в нього позику торговельні векселі, вже дисконтовані ними для різних осіб у Лондоні та в провінції. Billbroker відповідає перед банкіром за повернення цих money at call (гроші, що їх мають на вимогу негайно повернути); і ці операції мають такий величезний обсяг, що пан Neave, сучасний управитель банку [Англійського] каже у своєму свідченні: «Нам відомо, що один broker мав 5 мільйонів,

Назва банку	Пасив ф. ст.	Запаси готівкою ф. ст.	У відсотках
City	9317629	746551	8,01
Capital and Counties	11392744	1307483	11,47
Imperial	3987400	447157	11,21
Lloyds	23800937	2966806	12,46
Lon. and Westminster	24671559	3818885	15,50
London and S. Western	5570268	812353	13,58
London joint Stock	12127993	1288977	10,62
London and Midland	8814499	1127280	12,79
London and County	37111035	3600374	9,70
National	11163829	1426225	12,77
National Provincial	41907384	4614780	11.01
Parrs and the Alliance	12794489	1532707	11,93
Prescott and C°	4041058	538517	13,07
Union of London	15502618	2300084	14,84
Williams, Deacon and Manchester and C°	10452381	1317628	12,60
Разом...	232655823	27845807	11,97,

З цих майже 28 мільйонів запасів, принаймні 25 мільйонів покладено до Англійського банку, а щонайбільше 3 мільйони готівкою є в касах самих 15 банків. Однак запас готівкою в банковому відділі Англійського банку, в тому самому листопаді 1892 р. ніколи не становив повних 16 мільйонів! — Ф. Е.].

[5]) Припинення чинности банкового акту 1844 року позволяє банкові видавати довільне число банкнот, не зважаючи на покриття їх тим золотим скарбом, що є в його руках; отже, дозволяє утворювати довільну кількість паперового фіктивного грошового капіталу й тим способом давати позики банкам та векселевим маклерам, а через них і торговлі.

і ми маємо підставу гадати, що в другого було 8-10 мільйонів; один мав 4, другий $3^1/_2$, третій більше за 8. Я кажу про вклади у brokers'ів». (Report of Committee on Bank Akts, 1857-58 р., 5, № 8).

«Лондонські billbrokers'и... провадили свої величезні операції без всякого запасу готівкою; вони покладалися на одержування грошей від тих своїх векселів, що їм раз-у-раз надходив реченець платежу, або ж в гіршому разі — на змогу одержувати позики в Англійському банку, депонуючи в нього оті дисконтовані ними векселі». — Дві фірми bill-brokers'ів у Лондоні припинили платежі в 1847 році; обидві вони пізніше відновили операції. В 1857 році вони знову припинили платежі. Пасиви однієї фірми в 1847 році становили кругло 2683000 ф. ст. при капіталі з 180000 ф. ст.; її пасиви в 1857 році були = 5300000 ф. ст., тимчасом коли капітал становив, імовірно, не більше як чверть того, що було в неї в 1847 році. Пасиви другої фірми були в обох випадках в межах 3-4 мільйонів при капіталі не більшому, ніж 45000 ф. ст.» (ibidem, р. XXI, № 52).

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ.

ГРОШОВИЙ КАПІТАЛ ТА ДІЙСНИЙ КАПІТАЛ. I.

Єдино тяжкі питання, що до них наближаємось ми тепер у справі кредиту, такі:

Поперше. Нагромадження власно грошового капіталу. Оскільки воно є й оскільки воно не є ознака дійсного нагромадження капіталу, тобто репродукції у поширеному маштабі? Чи так звана plethora*) капіталу, вислів, що його завжди уживається тільки про капітал, який дає процент, тобто про грошовий капітал, — є лише осібний спосіб виражати промислову надмірну продукцію, чи являє він осібне явище поряд неї? Чи ця plethora, це надмірне постачання грошового капіталу збігається з наявністю грошових мас (зливків, золотих монет та банкнот) у стані застою, так що цей надмір дійсних грошей є вислів і форма вияву тієї plethor'и позичкового капіталу?

I, *подруге.* Оскільки скрута на гроші, тобто недостача позичкового капіталу, означає недостачу дійсного капіталу (товарового капіталу та продуктивного капіталу)? Оскільки, з другого боку, вона, та скрута, збігається з недостачею грошей як таких, з недостачею засобів циркуляції?

Оскільки ми досі розглядали своєрідну форму нагромадження грошового капіталу та грошового майна взагалі, вона сходила на нагромадження вимог власности на працю. Нагромадження капіталу державного боргу означає, як уже виявилося, не що інше, а тільки збільшення кляси кредиторів держави, що мають право брати собі наперед певні суми з податків[6]). В тому факті, що навіть нагромадження боргів може здаватися нагромадженням капіталу, виявляється довершення того перекручування, що відбувається в кредитовій системі. Ці боргові посвідки, видані за первісно позичений та вже давно витрачений капітал, ці паперові дублікати знищеного капіталу функціонують для своїх державців як капітал остільки, оскільки вони є товари, що їх можна продати, отже й оскільки їх можна перетворити знову на капітал.

---

[6]) «Державні фонди — не що інше, як уявлюваний капітал, що представляє частину річного доходу, призначену для оплати боргу. Капітал, що є тій частині еквівалентний, вже витрачено; він визначив суму позики, але не його представляють державні фонди; бо капіталу того вже більше немає. Тимчасом нові багатства повинна утворити промислова праця; певну річну частину цих багатств наперед призначається тим, що визичили капітал, тепер уже знищений; цю частину багатств податками відбирають від продуцентів їх, щоб віддати кредиторам держави, і відповідно до звичайного в даній країні відношення між капіталом та процентом припускається, що є уявлюваний капітал, рівновеликий тому, що міг би дати таку річну ренту, яку мають одержувати кредитори». (Sismondi, Nouveaux Principes II, р. 230).

*) Plethora, грецьке слово, що йому найближче відповідає — укр. повнява, або багатість *Пр. Ред.*

Що правда, титули власности на громадські підприємства, залізниці, копальні й т. ін., як ми теж бачили, є в дійсності титули на дійсний капітал. Однак, не дають вони права порядкувати тим капіталом. Його не можна вилучити з підприємства. Вони дають лише право вимог на частину додаткової вартости, що її той капітал має добути. Але ці титули стають теж паперовими дублікатами дійсного капіталу, так як от, коли б накладна здобула вартість поряд вантажу та одночасно з ним. Вони стають номінальними представниками неіснуючих капіталів. Бо дійсний капітал існує поряд них та ніяк не переходить з рук до рук від того, що ці дублікати переміняють своїх державців. Вони стають формами капіталу, що дає процент, не тільки тому, що вони забезпечують певні доходи, але й тому, що продаючи ті папери, можна одержати за них платіж капітальними вартостями. Оскільки нагромадження цих паперів свідчить про нагромадження залізниць, копалень, пароплавів і т. ін., воно свідчить про пошир дійсного процесу репродукції, цілком так, як от збільшення податкового списку, напр., на рухому власність, свідчитиме про зріст цього роду власности. Але як дублікати, що самі можуть продаватись як товари, отже й самі обертаються як капітальні вартості, ті папери ілюзорні, а величина їхньої вартости може спадати та підноситися цілком незалежно від руху вартости того дійсного капіталу, що на нього вони становлять титули. Величина їхньої вартости, тобто їхній курс на біржі, зі спадом рівня проценту — оскільки цей спад, незалежний від особливих рухів грошового капіталу, є простий наслідок тенденції норми зиску до зниження — неминуче має тенденцію підноситися. Так що вже з цієї причини в процесі розвитку капіталістичної продукції це уявлюване багатство ширшає в вислові вартости щодо кожної його складової частини, порівнюючи з його первісною номінальною вартістю [7]).

Виграш та втрата через коливання цін цих титулів власности так само як і їхня централізація в руках залізничих королів і т. ін. стає по самій суті справи чимраз більше результатом гри, що замість праці видається первісним способом набувати власність на капітал і заступає також місце прямого насильства. Цей рід уявлюваного грошового майна становить не тільки дуже значну частину грошового майна приватних осіб, але й банкірського капіталу, про що вже згадувалося.

Можна було б — ми згадуємо це лише на те, щоб швидше довести справу до кінця — нагромадження грошового капіталу розуміти також як нагромадження багатства в руках банкірів (у позикодавців грошей з професії), як посередників між приватними грошовими капіталістами, по один бік, та державою, громадами й позикоємцями-репродуцентами, по другій бік; при цьому цілий величезний пошир кредитової системи, взагалі сукупний кредит визискують вони, як свій приватний капітал. Ці панове мають капітал та доходи завжди у грошовій формі або у формі прямих вимог на гроші. Нагромадження майна цієї кляси може відбуватися напрямком, дуже відмінним від дійсного нагромадження, доводячи однак в усякому випадку, що ця кляса добру частину того останнього нагромадження ховає собі до кишені.

Зведім дане питання до вужчих меж. Державні фонди, так само як і акції та інші цінні папери усякого роду, є сфери приміщення для позичкового капіталу, для капіталу, призначеного стати капіталом, що дає процент. Вони є форми визичення того капіталу. Але сами вони не є той позичковий капітал, що його в них приміщено. З другого боку, оскільки кредит відіграє безпосередню ролю

---

[7]) Частина нагромадженого грошового позичкового капіталу в дійсності є простий вислів промислового капіталу. Коли, напр., Англія в 1857 році примістила 80 мільйонів ф. ст. в американських залізницях та інших підприємствах, то це приміщення майже геть усе сталося в формі вивозу англійських товарів, що за них американцям не довелося платити ані копійки. Англійський експортер брав за ці товари векселі на Америку, ті векселі скуповували англійські покупці акцій та відправляли до Америки для частинної оплати тих акцій.

в процесі репродукції, промисловець чи купець, якщо він хоче дисконтувати вексель або зробити позику, не потребує ані акцій, ані державних паперів. Чого потребує він, так це грошей. Отже він заставляє або продає ті цінні папери, якщо йому не сила якось інакше добути ті гроші. Про нагромадження *цього* позичкового капіталу й мова тут мовиться, і то власне спеціяльно про нагромадження позичкового грошового капіталу. Мова тут не про позики домів, машин або іншого основного капіталу. І не про ті позики мова, що їх промисловці та купці дають одні одним товарами в межах процесу репродукції; хоч і цей пункт нам ще доведеться дослідити докладніше; тут мовитиметься лише про ті грошові позики, що їх роблять банкіри, як посередники, промисловцям та купцям.

Отже, насамперед проаналізуймо комерційний кредит, тобто кредит, що його дають один одному капіталісти, які зайняті в процесі репродукції. Він являє основу кредитової системи. Його представник є вексель, боргова посвідка з визначеним у ній реченцем платежу, document of deferred payment. Кожен дає кредит одніею рукою та одержує кредит другою. Лишім насамперед цілком осторонь банкірський кредит, що становить зовсім інший, істотно відмінний момент. Оскільки ці векселі обертаються знову серед самих купців як засіб платежу за допомогою передатних написів одного на одного, але без посередництва дисконту, є це не що інше, як перенесення боргової вимоги від A на B, і абсолютно нічого не змінює в цих взаєминах. Одна особа лише заступає місце другої. І навіть в цьому разі ліквідація може відбутись без посередництва грошей. Напр., прядун A має оплатити вексель бавовняному маклерові B, а цей останній — імпортерові C. Коли ж C ще й експортує пряжу, що трапляється доволі часто, то він може купити пряжу в A на вексель, а прядун A може покрити свій борг маклерові B його власним векселем, що його C одержав, як плату від B; при цьому щонайбільше доведеться оплатити сальдо грішми. В цьому разі ціла операція упосереднює лише обмін бавовни на пряжу. Експортер представляє лише прядуна, бавовняний маклер — плянтатора бавовни.

Отже в кругообороті цього суто-комерційного кредиту треба зауважити дві речі:

Поперше. Виплата сальдо цих взаємних боргових вимог залежить від зворотного припливу капіталу, тобто від Т — Г, того акту, що його лише відкладено на певний реченець. Якщо прядун одержав вексель від фабриканта ситцю, то цей останній може його оплатити тоді, коли ситець, що його він має на ринку, буде тимчасом продано. Коли спекулянт збіжжям видав вексель на свого фактора, то фактор може виплатити гроші тоді, коли тимчасом збіжжя буде продано за сподівані ціни. Отже, ці платежі залежать від поточности репродукції, тобто від процесу продукції та споживання. А що кредити взаємні, то й залежить платоспроможність одного від платоспроможности другого; бо, виставляючи свій вексель, кожен може рахувати або на зворотний приплив капіталу у своєму власному підприємстві, або на поворот капіталу у підприємстві третьої особи, що має йому оплатити вексель у певний час. Коли ж не вважати на сподіваний зворотний приплив капіталу, то платіж може бути зроблено тільки з запасного капіталу, що його має в розпорядженні векселедавець на те, щоб виконати свої зобов'язання, якщо зворотний приплив капіталу затримується.

Подруге. Ця кредитова система не усуває потреби грошових платежів готівкою. Насамперед доводиться чималу частину витрат оплачувати раз-у-раз готівкою, заробітну плату, податки і т. ін. А потім, напр., B, що одержав від C платіж векселем, сам має, раніше, ніж цьому векселеві надійшов реченець, оплатити D вексель, що йому вже надійшов реченець, і для цього мусить він мати готівку. Такий досконалий кругооборот репродукції, як отой, що ми вище припускали, від плянтатора бавовни до прядуна й навпаки, може

становити тільки виняток та раз-у-раз мусить перериватися в багатьох місцях. Розглядаючи процес репродукції (Книга II, відділ III), ми бачили, що продуценти сталого капіталу почасти обмінюють сталий капітал поміж себе. Тому мають вони змогу більш або менш вирівнювати свої векселі. Те саме буває й на тій лінії продукції, що являє собою по висхідній лінії послідовні ланки продукції, а саме коли бавовняний маклер трасує вексель на прядуна, прядун — на фабриканта ситцю, фабрикант ситцю на експортера, а цей останній на імпортера (можливо, знову на імпортера бавовни) Але в той же час ці операції не складаються в коло, а тому й низка вимог не вирівнюється. Вимога, напр., прядуна до ткача не вирівнюється вимогою постачальника вугілля до фабриканта машин; прядунові у своєму підприємстві ніколи не створити контр-вимоги до фабриканта машин, бо його продукт, пряжа, ніколи не ввіходить як елемент у процес репродукції того фабриканта. Тому такі вимоги мусять вирівнюватися грішми.

Межі цього комерційного кредиту, коли їх розглядати самі про себе, такі: 1) багатство промисловців та купців, тобто запасний капітал, що вони ним можуть орудувати, якщо зворотний приплив капіталу забариться, 2) самі зворотні припливи капіталу. Ці останні можуть щодо часу забаритися, або товарові ціни можуть протягом того часу впасти, або товарів раптом не можна буде продати через застій на ринках. Що довший реченець має вексель, то більшим мусить бути насамперед запасний капітал і то більша є можливість зменшення або запізнення зворотного припливу капіталу через спад цін або переповнення ринків. І далі, ці зворотні припливи є то непевніші, що дужче первісна операція визначалася спекуляцією на піднесення чи спад товарових цін. Однак, очевидно, що з розвитком продуктивної сили праці, а тому і з поширенням маштабу продукції 1) ринки ширшають та віддаляються від місця продукції, 2) тому кредити мусять ставати більш довготерміновими, і отже 3) спекулятивний елемент мусить чимраз дужче опановувати операції. Продукція у великому маштабі та для віддалених ринків кидає ввесь продукт до рук торговлі; але неможливо, щоб капітал нації збільшився удвоє, так що торговля сама про себе була б в стані закупити на власний капітал увесь національний продукт та знову його продати. Отже, кредит тут неминучий; кредит, що обсягом своїм зростає зі зростом обсягу вартости продукції і щодо часу стає більш довготерміновим, чим дужче зростає віддаленість ринків. Тут відбувається взаємний вплив. Розвиток процесу продукції поширює кредит, а кредит призводить до поширу промислових і торговельних операцій.

Якщо розглядати цей кредит окремо від банкірського кредиту, то очевидно, що він зростає разом з обсягом самого промислового капіталу. Позичковий капітал і капітал промисловий є тут тотожні; позичені капітали є товарові капітали, призначені або для остаточного індивідуального спожитку, або для заміщення сталих елементів продуктивного капіталу. Отже, те, що тут здається позиченим капіталом, є завжди капітал, що, перебуває в певній фазі процесу репродукції, але переходить однак через купівлю й продаж з рук до рук, тимчасом коли еквівалент за нього покупець*) платить тільки пізніше, в умовний реченець. Напр., бавовна переходить за вексель до рук прядуна, пряжа переходить за вексель до рук фабриканта ситцю, ситець переходить за вексель до рук купця, а з його рук за вексель до рук експортера, з рук експортера за вексель до рук купця в Індії, що продає його та купує за одержані гроші індиґо і т. ін. Протягом цього переходу з рук до рук бавовна перетворюється на ситець, а ситець, кінець-кінцем, транспортують до Індії й вимінюють на індиґо, що на кораблях відправляється до Европи й там знову ввіходить у репродукцію. Різні фази процесу репродукції відбуваються тут за посередництвом кредиту, так що прядун

*) В тексті стоїть «dem Käufer», тобто «покупцеві». Очевидна помилка. *Пр. Ред.*

не оплачував грішми бавовни, фабрикант ситцю — пряжі, купець — ситцю і т. ін. В перших актах процесу товар, бавовна, проходить свої різні фази продукції, і цей перехід відбувається за посередництвом кредиту. Але, скоро бавовна одержала вже в продукції свою останню форму як товар, цей самий товаровий капітал проходить ще лише через руки різних купців, що упосереднюють транспорт до далекого ринку; останній з них, кінець-кінцем, продає його споживачеві, купуючи натомість інший товар, що ввіходить або в споживання або в процес репродукції. Отже, тут слід відрізняти два періоди: протягом першого періоду кредит упосереднює дійсні послідовні фази продукції того самого товару; протягом другого він упосереднює лише перехід з рук одного купця до рук іншого, перехід, що включає й транспорт, отже, акт Т — Г. Але й тут товар перебуває принаймні завжди в акті циркуляції, отже фазі процесу репродукції.

Отже, те, що тут визичається, ніяк не є капітал незайнятий, а навпаки це капітал, що в руках свого державця мусить змінити свою форму, капітал, що існує в такій формі, в якій він для нього є простий товаровий капітал, тобто капітал, що мусить відбути зворотне перетворення, а саме, принаймні насамперед, перетворитись на гроші. Отже, це та метаморфоза товару, що її тут упосереднює кредит; не тільки Т — Г, але й Г — Т та дійсний процес продукції. Багато кредиту в межах репродуктивного кругообороту — якщо не вважати на банкірський кредит — не означає: багато незайнятого капіталу, що його пропонується для позик та що шукає прибуткового приміщення, але означає: велику зайнятість капіталу в процесі репродукції. Отже, кредит упосереднює тут, 1) оскільки вважати на промислових капіталістів, — перехід промислового капіталу з однієї фази до другої, зв'язок сфер продукції, що одна до однієї належні та одна до однієї втручаються; 2) оскільки вважати на купців, — транспорт та перехід товарів з рук до рук аж до остаточного продажу їх за гроші або обмін їх за якийсь інший товар.

Максимум кредиту дорівнює тут найповнішій зайнятості промислового капіталу, тобто найвищому напруженню його репродукційної сили, не зважаючи на межі споживання. Ці межі споживання поширюються напруженням самого процесу репродукції; з одного боку, те напруження збільшує споживання доходу робітниками та капіталістами, з другого боку, воно є тотожне з напруженням продуктивного споживання.

Поки процес репродукції тече реґулярно, а тому й зворотний приплив капіталу лишається забезпеченим, цей кредит тримається твердо та поширюється, і пошир його базується на поширі самого процесу репродукції. Скоро настає застій в наслідок затриманого зворотного припливу капіталу, переповнення ринків, спаду цін, то виявляється надмір промислового капіталу, але в такій формі, в якій він не може виконувати своїх функцій. Маса товарового капіталу, але не сила його продати. Маса основного капіталу, але з причин застою репродукції той капітал здебільша незайнятий. Кредит скорочується, 1) бо цей капітал незайнятий, тобто припинив свій рух на одній з фаз своєї репродукції, бо, він не може виконати своєї метаморфози, 2) бо зламано віру у поточність процесу репродукції; 3) бо попит на цей комерційний кредит меншає. Прядунові, що обмежує свою продукцію, маючи на складі масу непроданої пряжі, не треба закупати бавовну на кредит; купцеві не треба купувати товари на кредит, бо він їх уже має більше, ніж досить.

Отже, коли настає порушення цього поширу або бодай лише нормального напруження процесу репродукції, то разом з цим постає й недостача кредиту; стає тяжче одержувати товари на кредит. Але особливо характеристичним є вимагання платежу готівкою та обережність у продажі на кредит для тієї фази промислового циклу, що постає по кризі. А підчас самої кризи, коли кожен має що продати та, не маючи змоги продати, проте мусить продавати, щоб

заплатити,— в цей час маса капіталу, не того капіталу, що є вільний та шукає приміщення, а того, що загальмувався у своєму процесі репродукції є саме тоді найбільша, коли й недостача кредиту є найбільша (а тому норма дисконту є найвища на банкірський кредит). Капітал, уже приміщений, в дійсності в такі часи масами є недіяльний, бо процес репродукції припинився. Фабрики стоять, сирові матеріяли нагромаджуються, готові фабрикати в формі товарів переповнюють ринок. Отже, немає нічого більш помилкового, як приписувати такий стан бракові продуктивного капіталу. Саме в такі часи є надмір продуктивного капіталу, почасти порівняно з нормальним, але за даної хвилини зменшеним маштабом репродукції, почасти ж порівняно з підупалим спожиткуванням.

Уявім собі, що ціле суспільство складається лише з промислових капіталістів та найманих робітників. Далі, лишім без уваги ті зміни цін, що заважають великим частинам сукупного капіталу замінятися, як того потребують їхні пересічні взаємовідносини, зміни, що — при тому загальному зв'язку цілого процесу репродукції, що його особливо розвинув кредит,— мусять раз-у-раз викликати тимчасові загальні припинення. Лишім без уваги також фіктивні підприємства та спекулятивні операції, що їм сприяє кредитова справа. Тоді кризу можна було б пояснити тільки диспропорціональністю продукції по різних ділянках та диспропорціональністю, яка може статись між споживанням самих капіталістів та їхнім нагромадженням. Але за даного стану речей повернення капіталів, приміщених в продукції, залежить, здебільша, від спожиткової здібности непродуктивних кляс; тимчасом коли спожиткова здібність робітників є обмежена почасти законами заробітної плати, почасти ж тим, що робітників уживають лише доти, доки їх можна уживати з зиском для кляси капіталістів. Останньою причиною всіхдійсних криз завжди лишаються злидні та обмеженість споживання мас проти намагання капіталістичної продукції розвивати продуктивні сили так, наче їхню межу являє лише абсолютна спожиткова здібність суспільства.

Про дійсну недостачу продуктивного капіталу, принаймні у капіталістично розвинутих націй, можна говорити тільки при загальних неврожаях, чи то головних харчових засобів, чи найголовніших промислових сирових матеріялів.

Але до цього комерційного кредиту долучається власно грошовий кредит. Позичання промисловців та купців одних в одних переплітається з позичанням їм грошей банкірами та грошовими позикодавцями. При дисконтуванні векселя позика є лише номінальна. Фабрикант продає свій продукт за вексель та дисконтує цей вексель в якогось billbroker'а. В дійсності останній позичає першому лише кредит свого банкіра, який визичає йому знову лише грошовий капітал своїх вкладників, які складаються з тих самих промисловців і купців та ще й з робітників (через ощадні банки), одержувачів земельної ренти й інших непродуктивних кляс. Так кожен індивідуальний фабрикант або купець оминає як неминучу потребу мати солідний запасний капітал, як і залежність від дійсних припливів капіталу назад. Але, з другого боку, цілий процес— почасти через просто шахрайські векселі, а почасти через такі торговельні підприємства, що за мету собі мають лише фабрикацію векселів,— стає таким складним, що зовнішня подоба дуже солідного підприємства та жвавих зворотних припливів капіталу може спокійно існувати й далі, вже після того, як у дійсності ці припливи уже давно відбувалися лише почасти коштом обшахрованих грошових позикодавців, а почасти коштом обшахрованих продуцентів. Тому саме безпосередньо перед крахом підприємство майже завжди здається прибільшено міцнішим. Найкращий доказ тому дають, напр., Reports on Bank Akts з 1857 та 1858 років, де всі директори банків, купці, коротко — всі запрошені експерти, на чолі з лордом Оверстоном, ґратулювали одні одних з приводу розквіту й доброго стану справ,— саме місяць перед тим, як в серпні 1857 року вибухла криза. І дивна річ, Тук

в своїй History of Prices, коли подає історію кожної кризи, знову віддається цій ілюзії. Справи завжди цілком здорові та перебіг їхній якнайкращий, поки раптом настає катастрофа.

Тепер ми вертаємося до нагромадження грошового капіталу.

Не кожне збільшення грошового капіталу, що призначений для позик, свідчить про дійсне нагромадження капіталу або пошир процесу репродукції. Найвиразніше це виявляється в тій фазі промислового циклу, що настає безпосередньо по пережитій кризі, коли позичковий капітал масами лежить без діла. В такі моменти, коли процес продукції обмежений (після кризи 1847 року продукція в англійських промислових округах зменшилась на третину), коли ціни товарів доходять своєї найнижчої точки, коли дух підприємливости паралізований,— тоді панує низький рівень проценту, що свідчить тут лише про збільшення позичкового капіталу саме з причини скорочення та бездіяльности промислового капіталу. Те, що зі спадом товарових цін, зі зменшенням оборотів та зі скороченням капіталу, витраченого на заробітну плату, треба менше засобів циркуляції; з другого боку, те, що по ліквідації закордонних боргів, почасти за допомогою відпливу золота, а почасти через банкрутства, не треба додаткових грошей в їх функції як світових грошей; насамкінець те, що обсяг операцій дисконтування векселів меншає разом зі зменшенням числа та валюти цих самих векселів,— все це є річ очевидна. Тому попит на грошовий позичковий капітал, чи то як на засоби циркуляції, чи то як на платіжні засоби (про нові приміщення капіталу ще немає мови) меншає, і тому капіталу, призначеного для позик, стає порівняно багато. Але серед таких обставин і подання позичкового грошового капіталу, як пізніше виявиться, позитивно зростає.

Так, по кризі 1847 року панувало «обмеження оборотів та сила зайвих грошей» (Comm. Distress, 1847-48, Evid. № 1664). Рівень проценту був дуже низький з причини «майже цілковитого знищення торговлі та майже цілковитої неможливости приміщувати продуктивно гроші». (l. c, p. 45. Свідчення Hodgson'a, директора Royal Bank of Liverpool). Якої нісенітниці понавигадували ці панове (а Hodgson ще один з кращих), щоб пояснити це собі, можна побачити з такої фрази: «Скрута (1847 р.) виникла з дійсного зменшення грошового капіталу в країні, викликаного почасти потребою оплачувати золотом довізні товари з усіх частин світу, а почасти перетвором капіталу циркуляції (floating capital) на основний». Як перетвір капіталу циркуляції на основний має зменшувати грошовий капітал країни, цього годі зрозуміти, бо, напр., будуючи залізниці, куди в ті часи головне приміщувалося капітал, не вживають золота або папірців до будування віядуків чи колії, а гроші за залізничні акції, оскільки вони вкладалися просто на оплату тих акцій, функціонували цілком так само, як і всякі інші гроші, вкладені до банків, і навіть, як уже вище показано, на деякий час збільшували позичковий грошовий капітал; оскільки ж гроші дійсно витрачалось на будування, вони оберталися в країні як купівний та платіжний засоби. На грошовому капіталі міг би той перетвір відбитися лише остільки, оскільки основний капітал не є річ до вивозу, оскільки, отже, через неможливість вивозу відпадає і той вільний капітал, що утворюється з зворотного припливу грошей, одержаних за вивезені продукти, отже відпадають і зворотні припливи готівкою або зливками золота. Але в ті часи навіть англійські експортові товари масами лежали непродані на складах по закордонних ринках. Для купців та фабрикантів в Менчестері і т. д., що частину нормального капіталу своїх підприємств твердо примістили в залізничні акції, і тому, провадячи своє підприємство, стали залежати від позичкового капіталу,— для них їхній floating capital дійсно став зафіксований, і тому довелося їм зазнати наслідків цього. Але те саме сталося б,

коли б капітал, належний їхнім підприємствам, але звідти забраний, вони примістили не в залізниці, а, напр., в ґірничі підприємства, що їхній продукт, залізо, вугілля, мідь і т. ін., сам становить знову floating capital. Дійсне зменшення вільного грошевого капіталу через неврожай, довіз збіжжя та вивіз золота, звичайно було подією, що не мала нічого спільного з залізничним шахрайством.—«Майже всі торговельні фірми почали більше або менше виснажати свої підприємства, щоб примістити гроші в залізниці».—«Дуже великі позики, що їх дали торговельні фірми залізницям, змусили ті фірми занадто вже дуже спиратись на банки, дисконтуючи векселі в них і таким способом провадити далі свої торговельні підприємства». (Той самий Hodgson, l. c., p. 67). «В Менчестері стались величезні втрати через спекуляцію на залізничних паперах». (R. Gardner, не раз цитований в книзі I, розд. XIII, 3, c. та по інших місцях, свідчення № 4877, l. c.).

Головною причиною кризи 1847 року було колосальне переповнення ринку та безмежна спекуляція в Ост-Індській торговлі. Але й інші обставини привели дуже багаті фірми цієї ділянки до банкрутства: «Вони мали досить засобів, але не сила було їм ті засоби перетворити на виплатні засоби. Цілий їхній капітал був міцно приміщений у земельній власності на острові Маврикія або в фабриках індиґо та цукру. Коли вони потім набралися зобов'язань на 500000—600000 ф. ст., то в них не було платіжних засобів на те, щоб оплатити свої векселі, і кінець-кінцем виявилося, що вони мусили для оплати своїх векселів цілком покладатись на свій кредит». (Ch. Turner, великий ост-індський купець в Ліверпулі, № 730, l. c.). Далі Ґарднер (№ 4872, l. c.): «Одразу після того, як складено умову з Китаєм, перед країною розгорнулись такі великі перспективи щодо величезного поширу нашої торговлі з Китаєм, що багато великих фабрик навмисно збудували для того, щоб виготовляти бавовняні тканини, які мали найбільше поширення на китайському ринку, і ці фабрики долучилися до всіх наших уже наявних фабрик.— 4874. Як закінчилися ці операції?—Незвичайно руїнаційно, так що бодай і не казати; я не думаю, щоб повернулося назад більше, ніж $^2/_3$ суми вартости усіх товарів, відправлених кораблями до Китаю в 1844 та 1845 роках; тому що чай є головний предмет зворотного експорту, і тому, що в нас збудили великі надії, то й сподівались ми, фабриканти, з певністю чималого зниження мита на чай». А ось маємо наївно висловлене, характеристичне credo англійського фабриканта: «Наша торговля з певним закордонним ринком не обмежується його спроможністю купувати товари, але вона є обмежена тут, в нашій країні, нашою спроможністю споживати ті продукти, що їх ми одержуємо назад за наші промислові вироби». (Порівняно бідні країни, що з ними Англія торгує, звичайно, мають змогу сплатити та спожити скільки завгодно англійських фабрикатів, але, на жаль, багата Англія не в стані перетравити продукти, експортовані з тих країн). «4876. Спочатку я відправив трохи товару, і його продано було приблизно з 15% збитку в певній надії, що ціна, за яку мої аґенти могли купити чай, при перепродажу тут дасть такий великий зиск, що той збиток покриється; але замість зиску я мав втрати часом 25 і до 50%—4877. Чи фабриканти експортували за свій рахунок?—Переважно за свій рахунок; купці, здається, скоро побачили, що з тієї справи нічого не виходило, та більше заохочували фабрикантів відправляти товар на комісію, ніж сами брали участь у цьому».—Навпаки, в 1857 році втрати та банкрутства пали переважно на купців, бо цього разу фабриканти передали до їхніх рук оте переповнення чужих ринків «за їхній таки рахунок».

Збільшення грошового капіталу, яке постає від того, що в наслідок поширення банкової справи (див. нижче приклад Іпсвіча, де протягом небагатьох років безпосередньо перед 1857 р. вклади фармерів збільшилися вчетверо) те, що раніш було приватним скарбом або монетним запасом, раз-у-раз перетворюється на певний

час у позичковий капітал,— це збільшення так само мало свідчить про зростання продуктивного капіталу, як і зріст вкладів в акційних банках Лондону, скоро ці останні почали платити проценти на вклади. Поки розмір продукції лишається той самий, це збільшення викликає тільки багатість позичкового грошового капіталу проти капіталу продуктивного. Відси низький рівень проценту.

Коли процес репродукції знову досягає стану розцвіту, що йде попереду надмірного напруження, то комерційний кредит досягає дуже великого поширу, що в такі часи дійсно знову має «здорову» базу легкого зворотного припливу капіталів та поширу продукції. При такому стані справ рівень проценту все ще низький, хоч він і підноситься понад свій мінімум. Це — справді *єдиний* момент, коли можна сказати, що низький рівень проценту, а тому й відносна багатість позичкового капіталу збігаються з дійсним поширом промислового капіталу. Легкість та реґулярність зворотного припливу капіталів, сполучені з поширом комерційного кредиту, забезпечують подання позичкового капіталу, дарма що попит збільшився, та заважають зростові рівня проценту. З другого боку, тільки тепер з'являються помітно лицарі, що працюють без запасного капіталу або взагалі без капіталу й тому провадять свої операції цілком на основі грошового кредиту. Сюди долучається тепер ще й значний пошир основного капіталу в усіх формах та масове відкриття нових широко організованих підприємств. Тепер процент підноситься до своєї пересічної висоти. Свого максимуму він досягає знову тоді, коли вибухає нова криза, раптом спиняється кредит, припиняються платежі, паралізується процес репродукції та, за згаданими раніше винятками, поряд майже абсолютного браку позичкового капіталу настає надмір бездіяльного промислового капіталу.

Отже, рух позичкового капіталу, оскільки він виявляється в рівні проценту, відбувається взагалі в напрямку, протилежному рухові промислового капіталу. Фаза, коли низький рівень проценту, що однак є вищий за мінімум, збігається з «поліпшенням» та з чим раз більшим — по кризі — довір'ям, і особливо фаза, коли він досягає своєї пересічної висоти, середини, однаково віддаленої від його мінімуму та максимуму,— тільки ці два моменти виявляють збіг багатости позичкового капіталу зі значним поширом промислового капіталу. Але на початку промислового циклу низький рівень проценту збігається зі зменшенням, а наприкінці циклу високий рівень проценту з надміром промислового капіталу. Низький рівень проценту, що супроводить «поліпшення», виявляє те, що комерційний кредит тільки в незначній мірі потребує банкового кредиту, бо він ще стоїть на своїх власних ногах.

Цей промисловий цикл має ту особливість, що після того, як уже дано перший поштовх, той самий кругооборот мусить періодично репродукуватися[8]). В стані підупаду продукція знижується нижче від того щабля, що його вона досягла за попереднього циклу, і що для нього тепер покладено технічну базу. В періоді розцвіту — середньому періоді — продукція розвивається на цій базі далі. В період надмірної продукції та спекуляції продукція напружує продуктивні сили до найвищої точки, аж поза капіталістичні межі продукційного процесу.

---

[8]) [Як я вже зауважував в іншому місці, від часу останньої великої загальної кризи тут настала зміна. Гостра форма періодичного процесу з її дотеперішнім десятирічним циклом, здається, відступила місце більш хронічному, довгочасному чергуванню, що поширюється на різні індустріяльні країни в різні часи, чергуванню порівняно короткого та млявого поліпшення справ та порівняно довгого нерозв'язного пригнічення. Однак може й таке бути, що тут маємо ми лише збільшення часу тривання циклу. За дитинства світової торговлі, в роки 1815 — 47, можна виявити кризи, що повторювались приблизно через кожні п'ять років; в роки 1847 — 67 цикл є виразно десятирічний; чи не перебуваємо ми в періоді зародження нового світового краху нечуваної сили? Дещо, здається, вказує на це. Від часу останньої загальної кризи 1867 року настали великі зміни. Колосальний пошир засобів комунікації — океанські пароплави, залізниці, електричні телеграфи, Суецький канал — уперше дійсно утворив світовий ринок. Побіч Англії, що раніш монополізувала промисловість, постав ряд промислових країн — конкурентів; для приміщення надмірного европейського капіталу одкрилися по всіх частинах світу безмежно більші та

Що в період кризи бракує платіжних засобів, це очевидно само собою. Перетворність*) векселів у гроші заступила місце метаморфози самих товарів, і то саме за таких часів то більше, що більше частина торговельних фірм працює тільки на кредит. Невігласне та недоладне банкове законодавство як от років 1844—45, може зробити цю грошову кризу тяжчою. Але жодне банкове законодавство не в стані тієї кризи усунути.

При такій системі продукції, коли всі взаємозв'язки процесу репродукції спирається на кредиті, то якщо кредит раптом припинено та має силу лише платіж готівкою, очевидно, мусить наступати криза, надзвичайно велика гонитва за платіжними засобами. Тому на перший погляд вся криза здається лише кредитовою кризою та грошовою кризою. І справді, справа — лише в перетворності векселів у гроші. Але ці векселі представляють, здебільша, дійсні купівлі та продажі, що їхній пошир, який значно пересягає межі суспільної потреби, кінець - кінцем, лежить в основі всієї кризи. Однак поряд цього величезна маса цих векселів представляє лише шахрайські операції, що виходячи тепер на денне світло, крахують; далі — спекуляції, ведені та ще й нещасливо на чужий капітал; насамкінець — товарові капітали, що знецінилися або й зовсім не можуть бути продані; або зворотний приплив капіталів, що фактично вже ніколи не відбудеться. Всю цю штучну систему ґвалтовного поширу процесу продукції не можна, звичайно, вилікувати тим, що якийсь банк, напр., Англійський банк, дасть — у своїх паперах — усім спекулянтам капітал, що його їм бракує, та купить усі знецінені товари за їхні старі номінальні вартості. Проте все тут виявляється перекручено, бо в цьому паперовому світі ніде не виступає реальна ціна та її реальні моменти, а тільки зливки, металеві гроші, банкноти, векселі, цінні папери. Це перекручення виявляється особливо в центрах, де, як от в Лондоні, зосереджено всі грошові підприємства країни; весь процес стає незрозумілим; вже менше помічається це в центрах продукції.

Проте, з приводу того надміру промислового капіталу, що виявляється підчас криз, треба зауважити ось що: товаровий капітал сам про себе є одночасно грошовий капітал, тобто певна сума вартости, висловлена в ціні товару. Як споживча вартість, є він певна кількість певних речей споживання, що їх підчас кризи є понад міру. Але як грошовий капітал сам про себе, як потенціяльний грошовий капітал, він зазнає повсякчас поширу та скорочення. Напередодні кризи та протягом її товаровий капітал скорочується в своїй властивості, як потенціяльний грошовий капітал. Для своїх державців та їхніх кредиторів (а так само як і забезпечення для векселів та позик) він становить менше грошового капіталу, ніж тоді, коли його скуповували та коли робилось засновані на ньому дисконтові та заставні операції. Коли такий має бути зміст твердження, що грошовий капітал певної країни підчас скрути меншає, то є це тотожнє з тим, що ціни товарів спали. Однак такий крах цін тільки вирівнює їхнє колишнє набубнявіння (Aufblähung).

Доходи непродуктивних кляс та тих, що живуть з сталих доходів, лишаються, здебільша, незмінні підчас такого набубнявіння цін (Preisaufblähung), що розвивається поряд надмірної продукції та надмірної спекуляції. Тому їхня спожиткова спроможність відносно меншає, а разом з тим меншає й їхня здібність повертати

різноманітніші ділянки, так що капітал розподіляється далеко більше, а місцеву надмірну спекуляцію легше перемогти. В наслідок цього всього більшість старих огнищ криз і нагод до утворення криз усунено або дуже зменшено. Поряд цього конкуренція на внутрішньому ринку відступає перед картелями та трестами, тим часом коли на зовнішньому ринку її обмежує охоронне мито, що ним оточили себе всі великі промислові країни, крім Англії. Але це саме охоронне мито становить не що інше, а тільки озброєння для остаточної загальної промислової війни, що має вирішити справу панування на світовому ринку. Оттак кожен з тих елементів, що діє проти повторювання колишніх криз, ховає в собі зародок далеко більш могутньої майбутньої кризи.— Ф. Е.].

*) Перетворність, нім. Konvertibilität, властивість і можливість перетворюватись, переходити з одного стану в інший. *Пр. Ред.*

ту частину сукупної продукції, що нормально мусіла б увіходити в їхній спожиток. Навіть тоді, коли їхній попит лишається номінально однаковим, у дійсності він меншає.

Щодо довозу та вивозу треба зауважити, що всі країни одна по одній заплутуються у кризу й тоді виявляється, що всі вони, за небагатьма винятками, занадто багато вивозили й довозили, що, отже, *платіжний балянс є несприятливий для всіх,* що, отже, у дійсності справа не в платіжному балянсі. Напр., Англія терпить від відпливу золота. Вона довозила понад міру. Але одночасно всі інші країни переповнені англійськими товарами. Отже й вони довозили понад міру, або до них довозили понад міру. (Звичайно, є ріжниця між країною, що вивозить в кредит, та країнами, що не вивозять або лише вивозять мало на кредит. Але тоді останні довозять на кредит; і цього не буває тільки тоді, коли товари відправляють туди на комісію). Криза може насамперед вибухнути в Англії, в країні, що дає найбільше та бере найменше того кредиту, бо платіжний балянс, балянс платежів, що їм надійшов реченець та що їх доводиться негайно ліквідувати, є для неї *несприятливий,* дарма що загальний торговельний балянс є для неї *сприятливий.* Це останнє пояснюється почасти тим кредитом, що його вона дає, а почасти масою капіталів, визичених закордонові, так що відбувається масовий зворотний приплив товарами, крім зворотного припливу, від властивих торговельних операцій. (Іноді криза поставала спочатку в Америці, країні, що одержує від Англії найбільший торговельний та капітальний кредит). Крах в Англії, що починається з відпливу золота й відбувається поряд того відпливу, вирівнює платіжний балянс Англії, почасти в наслідок банкрутства її імпортерів (про це нижче), почасти тому, що викидають частину її товарового капіталу за дешеві ціни закордон, а почасти тому, що продається чужі цінні папери, купується англійські папери й т. ін. Тепер приходить черга на якусь іншу країну. Платіжний балянс за даної хвилини був для неї сприятливий; але той час, що в нормальних обставинах лежить між платіжним балянсом та балянсом торговельним, тепер відпав, або його скорочено кризою; усі платежі треба виконати одразу. Та сама справа повторюється тепер тут. Англія має тепер зворотний приплив золота, друга країна — відплив золота. Те, що в одній країні виявляється як надмірний довіз, у другій видається надмірним вивозом, і навпаки. Але надмірний довіз та надмірний вивіз були по всіх країнах (ми кажемо тут не про неврожаї і т. ін., а про загальні кризи); інакше кажучи, була надмірна продукція, що їй сприяв кредит в супроводі загального набубнявіння цін.

В 1857 році криза вибухла в Сполучених Штатах. Постав відплив золота з Англії до Америки. Але, скоро набубнявіння цін в Америці спало, настала криза в Англії та відплив золота з Америки до Англії. Те саме трапилось і між Англією та континентом. Платіжний балянс підчас загальної кризи є для кожної нації несприятливий, принаймні для кожної комерційно розвинутої нації, але завжди в одніеї нації постає він по другій — як от стрільба зводом — скоро черга платежу прийшла на неї; і криза, що вже вибухла в якійсь країні, напр., в Англії, стискує чергу цих реченців у цілком короткі періоди. Тоді виявляється, що всі ці нації одночасно понад міру вивезли (отже й по надміру виробили) та понад міру довозили (отже понад міру наторгували), що у всіх них ціни були понад усяку міру піднесено, а кредит понад міру був напружений. І в усіх них настає та сама катастрофа. Явище відпливу золота приходить по черзі до всіх них та саме своєю загальністю показує, 1) що відплив золота є лише феномен кризи, а не її причина; 2) що та послідовність, з якою він настає в різних націй, показує лише, коли прийшла на кожну з них черга закінчити свій рахунок з небом, коли в них надійшов реченець кризи та коли заховані елементи тієї кризи дійшли в них вибуху.

Для англійських економістів - письменників характеристично — а варта уваги

економічна література, від 1830 р. починаючи, сходить переважно на літературу про currency, кредит, кризи,—що вони розглядають вивіз благородних металів підчас кризи, не вважаючи на зміну вексельного курсу, тільки з погляду Англії, як суто-національне явище, та цілком заплющують очі на той факт, що, коли їхній банк підчас кризи підвищує рівень проценту, то й усі інші европейські банки роблять те саме, і що, коли сьогодні у них лунають скарги з приводу відпливу золота, то завтра ті скарги залунають в Америці, позавтра в Німеччині та Франції.

В 1847 році «довелося покривати поточні зобов'язання Англії» [здебільша, за збіжжя]. «На нещастя, їх ліквідували здебільша банкрутствами». [Багата Англія полегшила собі своє становище проти континенту та Америки банкрутством]. «Але оскільки їх не ліквідувалося банкрутствами, їх покривали вивозом благородних металів». (Report of Committee on Bank Acts, 1857). Отже, оскільки кризу в Англії загострює банкове законодавство, це законодавство є засіб до того, щоб підчас голоду обшахровувати нації, що вивозять збіжжя, спочатку на їхньому збіжжі, а потім на грошах за їхнє збіжжя. Отож, заборона вивозу збіжжя в такі часи для країн, що сами більш або менш терплять від дорожнечі, є дуже раціональний засіб проти цього плану Англійського банку — «покривати зобов'язання» за довезене збіжжя «за допомогою банкрутств». Далеко краще буде тоді, щоб продуценти збіжжя та спекулянти втратили частину свого зиску на користь своєї країни, аніж свій капітал на користь Англії.

Із сказаного виявляється, що товаровий капітал підчас кризи та взагалі підчас застою в справах великою мірою втрачає свою властивість представляти потенціяльний грошовий капітал. Те саме має силу й щодо фіктивного капіталу, процентових паперів, оскільки вони сами обертаються на біржі, як грошові капітали. З підвищенням проценту спадає їхня ціна. Далі вона спадає з причини загальної недостачі кредиту, що змушує власників тих паперів збувати їх масами на ринку, щоб добути собі грошей. Насамкінець, вона спадає в акцій, почасти в наслідок зменшення доходів, що на них вони, ті акції, є посвідками, почасти в наслідок шахрайського характеру підприємств, що їх вони досить часто представляють. Підчас криз цей фіктивний грошовий капітал незвичайно меншає, а разом з цим меншає в його власників і спроможність позичати під нього гроші на ринку. Однак, зменшення грошових назов цих цінних паперів у курсовому бюлетені не має нічого до діла з дійсним капіталом, що його вони представляють, але зате дуже багато — з платоспроможністю його власників.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

ГРОШОВИЙ КАПІТАЛ ТА ДІЙСНИЙ КАПІТАЛ. II.

(Продовження)

Ми все ще не кінчили з питанням, оскільки нагромадження капіталу в формі позичкового грошового капіталу збігається з дійсним нагромадженням, з поширом процесу репродукції.

Перетвір грошей на позичковий грошовий капітал — куди простіша історія, ніж перетвір грошей в продуктивний капітал. Але ми маємо тут відрізняти дві речі:

1) Простий перетвір грошей на позичковий капітал;

2) Перетвір капіталу або доходу на гроші, що перетворюються на позичковий капітал.

Тільки останній пункт може мати в собі позитивне нагромадження позичкового капіталу, нагромадження, що є у зв'язку з дійсним нагромадженням промислового капіталу.

1. Перетворення грошей на позичковий капітал.

Ми вже бачили, що може статися скупчення, надмір, позичкового капіталу, що лише остільки є у зв'язку з продуктивним нагромадженням, оскільки воно перебуває до останнього у зворотному відношенні. Це буває в двох фазах промислового циклу, а саме, поперше, тоді, коли промисловий капітал, в обох своїх формах продуктивного та товарового капіталу, меншае, отже, на початку циклу по кризі; та, подруге, тоді, коли справи починають кращати, але комерційний кредит ще мало удається до банкового кредиту. У першому випадку грошовий капітал, що його раніше уживалося в продукції та торговлі, видається незайнятим позичковим капіталом; у другому випадку він видається капіталом, що його уживають чимраз більше, але за дуже низький рівень проценту, бо тепер промисловий та торговельний капіталіст накидають свої умови грошовому капіталістові. Надмір позичкового капіталу у першому випадку є вираз застою промислового капіталу, а в другому — відносної незалежности комерційного кредиту від банкового, незалежности, що спирається на невпинний поворот капіталів, короткі реченці кредиту, та на переважне орудування власним капіталом. Спекулянти, що важать на чужий кредитовий капітал, ще не рушили в похід; люди, що орудують власним капіталом, ще дуже далекі від чистих кредитових операцій. В першій фазі надмір позичкового капіталу є вираз прямої протилежности дійсного нагромадження. В другій фазі він збігається з поновним поширом процесу репродукції, відбувається поряд нього, але не є його причина. Надмір позичкового капіталу вже меншає, він є вже тільки відносний супроти попиту. В обох випадках поширові дійсного процесу нагромадження сприяє те, що низький процент, збігаючись у першому випадку з низькими цінами, а в другому — з повільно чимраз більшими цінами, збільшує ту частину зиску, що перетворюється на підприємецький бариш. Ще більше відбувається це тоді, коли процент підноситься до свого пересічного рівня підчас найвищої точки розцвіту, коли процент, хоч і зростає, але не пропорціонально до зиску.

З другого боку, ми бачили, що нагромадження позичкового капіталу може відбуватися без усякого дійсного нагромадження, за допомогою лише технічних засобів, як от пошир та концентрація банкової справи, заощадження резерву для циркуляції або й запасного фонду належних приватним особам платіжних засобів, що тим способом р а з - у - р а з перетворюються на короткий час у позичковий капітал. Хоч цей позичковий капітал — його тому звуть теж текучим капіталом (floating capital) — завжди лише на короткий час зберігає форму позичкового капіталу (і так само лише на короткі періоди має використовуватися для дисконтування), проте він раз - у - раз припливає й відпливає. Коли один його забирає, то другий його приносить. Таким чином маса позичкового грошового капіталу (ми говоримо тут взагалі не про позики на роки, а тільки про короткотермінові позики під векселі та заклади) в дійсності зростає цілком незалежно від дійсного нагромадження.

В. С. 1857. Питання 501. «Що ви розумієте під floating capital?» [Пан Weguelin, управитель Англійського банку:] «Це — капітал, що його уживають для грошових позик на короткий час... (502) банкноти Англійського банку... провінціяльних банків та сума наявних у країні грошей. — [Питання:] За тими відомостями, що є в комісії, здається, що, коли ви під floating capital розумієте активну циркуляцію» [а саме банкнот Англійського банку], «то в цій активній циркуляції не відбувається якогось дуже значного коливання? [Однак дуже велика є ріжниця в тому, хто авансує цю активну циркуляцію, грошовий позикодавець, чи сам репродуктивний капіталіст. — Відповідь Weguelin'а:] До floating capital я залічую резерви банкірів, в яких буває значне коливання». Це значить, отже, що значне коливання буває в тій частині вкладів, що її не уживали банкіри для нових

позик, але фігурує вона як їхній резерв, і здебільша й як резерв Англійського банку, де ті вклади складено. Насамкінець, той самий пан каже: floating capital — це bullion, тобто зливки золота та металеві гроші. (503). Взагалі предивна річ, як в отих теревенях грошового ринку про кредит усі категорії політичної економії набувают інший зміст та іншу форму. Floating capital є тут вираз для circulating capital, *) що певне, є цілком інша річ, і money **) є capital, і bullion ***) є capital, і банкноти є circulation, і капітал є a commodity, ****) і борги є commodities, і fixed capital *****) є гроші, приміщені в паперах, що їх тяжко продати!

«Лондонські акційні банки... збільшили свої вклади від 8.850.774 ф. ст. в 1847 р. до 43.100.724 ф. ст. 1857 році... Відомості та свідчення, подані комісії, дають змогу зробити висновки, що значну частину цієї величезної суми добуто з джерел, раніше не використовуваних для цієї мети; та що звичай відкривати рахунок в банкіра та складати в нього гроші поширився на численні джерела, раніше не використовувані для цієї мети; що звичай відкривати рахунок в банкіра та складати в нього гроші поширився на численні кляси, які раніше не приміщували свого капіталу (!) таким способом. Пан Rodwell, президент асоціяції провінціяльних приватних банків» [у відміну від акційних банків], «делеґований нею, щоб скласти свідчення перед комісією, повідомляє, що в околиці Інсвіча цей звичай серед фармерів та дрібних торговців тієї округи за останній час збільшився учетверо; що майже всі фармери, навіть ті, що платять оренди тільки 50 ф. ст., мають тепер вклади в банках. Маса цих вкладів, природно, знаходить собі шлях до вжитку в підприємствах та тяжить особливо до Лондону, центру комерційної діяльности, де вона знаходить собі ужиток насамперед в дисконті векселів та в інших позиках клієнтам лондонських банкірів. Однак, значна частина їх, що на неї сами банкіри не мають безпосереднього попиту, йде до рук billbrokers'ів, які дають банкірам замість неї торговельні векселі, вже раз дисконтовані ними, billbrokers'ами, для людей з Лондону та провінції». (В. Є. 1858, р. 8).

Коли банкір дає позику billbrokers'ові під вексель, що його цей останній вже раз дисконтував, то фактично він ще раз редисконтує його; однак в дійсності дуже багато з цих векселів вже були billbrokers'ом редисконтовані, й на ті самі гроші, що ними банкір редисконтує векселі billbrokers'а, цей останній редисконтує нові векселі. Ось до чого це доводить: «Поширення фіктивних кредитів утворювалося дисконтуванням векселів (Akkomodationswechsel) та бланковим кредитом, що дуже полегшувалось поведінкою провінціяльних акційних банків, які дисконтували такі векселі, редисконтуючи їх потім у billbrokers'ів на лондонському ринку і то лише на основі кредитоспроможности самого банку, не зважаючи на іншу якість векселя». (І. с.).

Про це редисконтування та про те сприяння кредитовим спекуляціям, що його учинює це лише технічне збільшення позичкового грошового капіталу, цікаве таке місце з Economist'а: «Протягом багатьох років в деяких округах країни капітал» [власне позичковий грошовий капітал] «нагромаджувався швидше, ніж його можна було уживати, тимчасом коли в інших округах засоби його приміщення зростали швидше, ніж сам капітал. Отже, тимчасом коли в хліборобських округах банкіри не знаходили нагоди примістити вклади в своїх власних околицях з зиском та з певністю, в банкірів по промислових округах та торговельних містах був більший попит на капітал, ніж вони того капіталу могли постачити. Вплив такого відмінного по різних округах становища зумовив останніми роками

*) circulating capital — оборотний капітал. *Пр. Ред.*
**) money — гроші *Пр. Ред.*
***) bullion — зливки *Пр. Ред.*
****) commodity — товар *Пр. Ред.*
*****) fixed capital — основний капітал. *Пр. Ред.*

виникнення та незвичайно швидке поширення нової кляси фірм, що, працюючи коло розподілу капіталу, в дійсності є банкіри великого маштабу, дарма що їх звичайно звуть billbrokers'ами. Операції цих фірм сходять на те, щоб, узявши на певний умовний реченець та за певні умовні проценти надмірний капітал в банках тих округ, де того капіталу не можна було ужити, а так само й ті засоби акційних товариств та великих торговельних фірм, що лежать тимчасово без діла, визичати ці гроші за вищий процент банкам тих округ, де є більший попит на капітал; звичайно шляхом редисконту векселів своїх клієнтів... Таким чином Lombardstreet стала великим центром, де відбувається перенесення капіталу, що лежить без діла, з однієї частини країни, де його не можна ужити з користю, до іншої, де є попит на нього: і це має силу так для різних частин країни, як і для поодиноких осіб, що перебувають в аналогічному становищі. Первісно ці операції обмежувались майже тільки на позичанні та визичанні під застави, звичайні у банковій практиці. Але відповідно до того, як капітал країни швидко зростав і все більше економізувався за допомогою заснованих банків, фонди, що були до розпорядку цих дисконтових фірм, так збільшувались, що ці фірми почали давати позики спочатку під dock warrants (посвідки на товари, складені в доках), а потім і під накладні, що представляли ще зовсім не прибулі продукти, дарма що іноді, хоч і нереґулярно, під ці накладні вже видано було векселі на товарового маклера. Така практика скоро змінила увесь характер англійської кредитової справи. Полегкості, що їх, отже, давала Lombardstreet, утворили дуже міцну позицію товарових маклерів на Mincing Lane'і; ці маклери своєю чергою знову давали всі ці пільги купцям-імпортерам; ці останні почали так дуже користуватися з того, що тимчасом, коли 25 років тому кредитування під накладну або навіть під dock warrants якогось купця підтяло б його кредит, за останні роки ця практика стала така загальна, що її можна вважати за правило, а не за рідкий виняток, як то було 25 років тому. Ця система навіть так поширилася, що великі суми беруть на Lombardstreet'і під векселі, видані під хліб *на пні* по далеких колоніях. В наслідок таких пільг купці-імпортери поширювали свої закордонні операції та твердо приміщували свій текучий (floating) капітал, що за його допомогою вони досі провадили своє підприємство, в найнепевніших з усіх підприємств, в колоніяльних плянтаціях, що їх вони мало або й зовсім не могли контролювати. Отже, ми бачимо безпосередній зв'язок кредитів. Капітал країни, що назбирався в наших хліборобських округах, складається невеликими сумами як вклади до провінціяльних банків, та централізується для вжитку на Lombardstreet'і. Але використовується його, поперше, для поширу підприємств в наших гірничих та промислових округах за допомогою редисконту векселів, виданих на тамтешні банки; а потім також для того, щоб дати більші полегкості імпортерам закордонних продуктів, а саме позиками під dock warrants та під накладні; в наслідок цього «лояльний» купецький капітал фірм в закордонній та колоніяльній торговлі міг звільнятися та уживатися для найнепевніших родів приміщення в заокеанських плянтаціях». (Economist, 1847 р., р. 1334). Оце — те «прегарне» переплутування кредитів. Сільський вкладник уявляє собі, що склав вклад тільки у свого банкіра, він уявляє собі далі, що банкір, визичаючи гроші, робить це відомим йому приватним особам Він не має ані найменшої уяви про те, що цей банкір дає свої вклади до розпорядку якомусь лондонському billbroker'ові, що над його операціями обидва вони не мають ані найменшого контролю.

Як великі громадські підприємства, напр., будівництво залізниць, можуть на певний час збільшувати позичковий капітал, коли виплачувані за акції суми лишаються завжди до вільного розпорядку банків протягом певного часу, аж до того часу, коли дійсно вживається ті суми, — це ми вже бачили.

Проте маса позичкового капіталу є цілком відмінна від кількости циркуляції. Кількість циркуляції ми тут розуміємо, як суму всіх банкнот і всіх металевих грошей — залічуючи сюди й зливки благородних металів, — що є в певній країні та перебувають в циркуляції. Частина цієї кількости становить резерв банків, раз-у-раз змінюючись своєю величиною.

«12 листопаду 1857 року» [дата припинення чинности банкового акту 1844 року] «ввесь резерв Англійського банку, разом з усіма філіями, становив тільки 580.751 ф. ст.; одночасно сума вкладів становила $22^{1}/_{2}$ мільйонів ф. ст., і з них щось $6^{1}/_{2}$ мільйонів належало лондонським банкірам». (B. A. 1858, p. LVII).

Зміни рівня проценту (не вважаючи на ті зміни, що відбуваються протягом довших періодів, або на ріжниці рівня проценту по різних країнах; перші зумовлено змінами в загальній нормі зиску, другі — ріжницями в нормах зиску та в розвитку кредиту) залежать від подання позичкового капіталу (вважаючи усі інші обставини, стан довір'я тощо за однакові), тобто капіталу, визичуваного у формі грошей, металевих грошей та банкнот; у відміну від промислового капіталу, що як такий, у товаровій формі, визичається за посередництвом комерційного кредиту між самими аґентами репродукції.

А проте маса цього позичкового грошового капіталу відмінна й незалежна від маси грошей, що перебувають в циркуляції.

Коли б, напр., 20 ф. ст. визичалось п'ять разів на день, то визичалось би грошовий капітал в 100 ф. ст., і це разом з тим значило б, що ці 20 ф ст., опріч того, функціонували б принаймні 4 рази як купівний або платіжний засіб; бо, коли б при цьому не було посередництва купівлі та продажу, так що ті гроші не представляли б, принаймні, чотири рази перетвореної форми капіталу (тобто товару, залічуючи до нього й робочу силу), то вони становили б не капітал в 100 ф. ст., а тільки п'ять вимог, кожну на 20 ф. ст.

В країнах розвинутого кредиту ми можемо припустити, що ввесь вільний до визичання грошовий капітал є в формі вкладів у банках та у грошових позикодавців. Це має силу, принаймні для кредитових операцій взагалі та в цілому. А до цього коли справи добрі, раніше ніж розбушувалася власне спекуляція, при легкому кредиті та чим раз більшому довір'ї більша частина функцій циркуляції виконується простою передачею кредиту без посередництва металевих або паперових грошей.

Сама можливість великих сум вкладів при відносно малій кількості засобів циркуляції залежить виключно від:

1) числа купівель та платежів, що їх виконує та сама грошова монета;

2) числа її поворотів до банку як вкладу, так що її повторна функція як купівного та платіжного засобу здійснюється за посередництвом поновного перетвору її у вклад. Напр., дрібний торговець щотижня складає грішми 100 ф. ст. у свого банкіра; тими грішми банкір виплачує частину вкладу фабриканта; цей останній оплачує ними своїх робітників; робітники платять ними дрібному торговцеві, що знову складає їх до банку. Отже, 100 ф. ст., складені дрібним торговцем до банку, придались, поперше, на те, щоб виплатити фабрикантові його вклад, подруге, щоб виплатити заробіток робітникам, потретє, щоб платити ними самому дрібному торговцеві, почетверте, щоб скласти до банку дальшу частину грошового капіталу того самого дрібного торговця; бо наприкінці 20 тижнів, коли б він сам не мав удаватися до тих грошей, він склав би таким чином у банкіра тими самими 100 ф. ст. вклад в 2.000 ф. ст.

В якій мірі цей грошовий капітал буває незайнятий, це виявляється тільки у відпливі та припливі запасного фонду банків. Звідси пан Weguelin, управитель Англійського банку в 1857 році, робить той висновок, що золото становить «єдиний» запасний фонд Англійського банку: «1258. На мою думку, норма дисконту фактично визначається сумою незайнятого капіталу, що є в країні. Суму незайнятого капіталу представляє резерв Англійського банку, що фактично є

золотий запас. Тому, коли золото відпливає, це зменшує в краіні суму незайнятого капіталу і з цієї причини підноситься вартість решти капіталу. — 1364. Золотий запас Англійського банку становить справді центральний резерв або той скарб готівкою, що на його основі провадиться всі справи країни... Це — той скарб або той резервуар, що на ньому завжди відбивається вплив закордонного вексельного курсу». (Report on Bank Acts 1857).

Маштаб для нагромадження дійсного, тобто продуктивного та товарового капіталу, дає статистика вивозу та довозу. І тут раз-у-раз виявляється, що для періодів розвитку англійської промисловости (1815 — 1870), які перебігають десятирічними циклами, максимум останнього періоду розцвіту *перед* кризою кожного разу є знову мінімум ближчого наступного періоду розцвіту, щоб потім піднестися до далеко вищого нового максимуму.

Дійсна або декларована вартість продуктів, вивезених з Великобританії та Ірляндії в 1824 році, в році розцвіту, становила 40.396.300 ф. ст. Потім з кризою 1825 року розмір вивозу спадає нижче цієї суми, коливаючись між 35 та 39 мільйонами на рік. Коли повернувся розцвіт в 1834 році, він підноситься понад попередній найвищий рівень до 41.649.191 ф. ст., досягаючи в 1836 році нового максимуму в 53.368. 571 ф. ст. В 1837 році він знову спадає до 42 міл., так що новий мінімум уже вищий за старий максимум, коливаючися потім між 50 та 53 мільйонами. Поворот розцвіту підносить суму вивозу в 1844 році до $58^1/_2$ мільйонів, при чому максимум 1836 року вже знову далеко перевищено. Року 1845 він досягає 60.111.082 ф. ст.; потім в 1846 році спадає до суми щось понад 57 мільйонів, в 1847 році майже 59 мільйонів, в 1848 році майже 53 мільйони, в 1849 році підноситься до $63^1/_2$ мільйонів, в 1853 році майже 99 мільйонів, в 1854 році 97 мільйонів, в 1855 році $94^1/_2$ мільйони, в 1856 році майже 116 мільйонів, досягаючи в 1857 році максимуму в 122 мільйони. В 1858 році він спадає до 116 мільйонів, але вже в 1859 році підноситься до 130 мільйонів, в 1860 році майже 136 мільйонів, в 1861 році лише 125 мільйонів (тут новий мінімум знову вищий за попередній максимум), в 1863 році $146^1/_2$ мільйонів.

Те саме можна було б, звичайно, виявити й щодо довозу, який є покажчик поширу ринку; тут маємо ми до діла тільки з маштабом продукції. [Само собою зрозуміло, це має силу щодо Англії тільки для часу фактичної промислової монополії: але це має силу й щодо всіх країн з сучасною великою промисловістю, поки світовий ринок ще поширюється. — Ф. Е.].

2. Перетворення капіталу або доходу на гроші, що перетворюються в позичковий капітал.

Ми розглядаємо тут нагромадження грошового капіталу, оскільки воно не означає ані припинення в потоці комерційного кредиту, ані економізування, чи то засобів, що є дійсно в циркуляції, чи то запасного капіталу аґентів, що зайняті у репродукції.

Опріч цих двох випадків, нагромадження грошового капіталу може поставати через надзвичайний приплив золота, як це було в 1852 та 1853 роках в наслідок відкриття нових, австралійських та каліфорнійських покладів золота. Це золото складалось до Англійського банку. Вкладники брали замість нього банкноти, що їх вони безпосередньо по тому не складали в банкірів. Тим способом кількість засобів циркуляції незвичайно збільшувалася. (Свідчення Weguelin'a, B. C. 1857, № 1329). Банк силкувався ці вклади використувати, знизивши дисконт до 2%. Маса золота, нагромаджена в банку, зросла протягом шести місяців 1853 року до 22 — 23 мільйонів.

Нагромадження у всіх капіталістів, що дають у позику гроші, відбувається, зрозуміло, завжди безпосередньо у грошовій формі, тимчасом коли ми бачили, що дійсне нагромадження у промислових капіталістів відбувається звичайно через збільшення елементів самого репродуктивного капіталу. Отже, розвиток кредитової справи та величезна концентрація підприємств, що визичають гроші, в руках великих банків мусять уже сами про себе прискорювати нагромадження позичкового капіталу як форму, відмінну від дійсного нагромадження. Тимто цей швидкий розвиток позичкового капіталу є результат дійсного нагромадження, бо він є наслідок розвитку процесу репродукції, а зиск, що являє джерело нагромадження для цих грошових капіталістів, є тільки сума, відлічена з додаткової вартости, що її добувають капіталісти репродукції (одночасно й привлащена частина проценту від *чужих* заощаджень). Позичковий капітал нагромаджується одночасно і за рахунок промисловців і за рахунок купців. Ми бачили, що підчас несприятливих фаз промислового циклу рівень проценту може підноситись остільки високо, що він часово цілком поглинає зиск тих поодиноких ділянок промисловости, які є в особливо несприятливому стані. Одночасно спадають ціни державних фондів та інших цінних паперів. Це є той момент, коли грошові капіталісти масами скуповують ці знецінені папери, що підчас пізніших фаз незабаром підносяться знову до своєї нормальної висоти та понад неї. Тоді папери ці збувають, і таким способом привлащується частина грошового капіталу публіки. Та частина, що її не збувають, дає вищі проценти, бо її куплено за нижчу ціну. Але увесь той зиск, що його добувають грошові капіталісти та перетворюють його знову на капітал, вони перетворюють насамперед у позичковий грошовий капітал. Отже, нагромадження його, як відмінне від дійсного нагромадження, хоч і породжене ним, виявляється вже, скоро ми розглядаємо лише грошових капіталістів, банкірів і т. ін., як нагромадження цієї осібної кляси капіталістів. І воно мусить зростати з кожним поширом кредитової справи, що відбувається одночасно з дійсним поширом процесу репродукції.

Коли рівень проценту низький, то це знецінення грошового капіталу відбивається переважно на вкладниках, а не на банках. Перед розвитком акційних банків в Англії $^3/_4$ усіх вкладів лежали в банках, не даючи процентів. Якщо тепер платять за них процент, то він є принаймні на $1^0/_0$ нижчий від звичайного рівня проценту.

Щождо нагромадження грошей рештою капіталістичних кляс, то ми не вважатимемо на ту частину грошей, що приміщується у процентових паперах та нагромаджується в цій формі. Ми розглядаємо лише ту частину, що її кидають на ринок в формі позичкового грошового капіталу.

Тут ми маємо, поперше, ту частину зиску, що її не витрачається як дохід, а призначається до нагромадження, але що для неї промислові капіталісти зразу не мають ужитку в своїх власних підприємствах. Цей зиск існує безпосередньо в товаровому капіталі, що його вартости частину він складає, та реалізується разом з ним у грошах. Отже, коли його (покищо ми не вважаємо на купця, бо про нього буде мова окремо) не перетворюють назад на елементи продукції товарового капіталу, то він мусить на деякий час затвердіти у формі грошей. Ця маса зростає з масою самого капіталу, навіть коли норма зиску меншає. Частина, що має витрачатись як дохід, поволі споживається, однак протягом проміжного часу вона, як вклад, являє позичковий капітал у банкіра. Отже, навіть зріст частини зиску, витрачуваної як дохід, виявляється у повільному нагромадженні позичкового капіталу, нагромадженні, раз-у-раз повторюваному. І так само стоїть справа з другою частиною, призначеною до нагромадження. Отже, з розвитком кредиту та його організації навіть зріст доходів, тобто споживання промислових та торговельних капіталістів, виявляється як нагромадження позичкового капіталу. І це має силу щодо всіх доходів, оскільки їх

споживається поволі, отже, щодо земельної ренти, заробітної плати в її вищих формах, доходів непродуктивних кляс і т. ін. Всі вони набирають на певний час форму грошового доходу, і тому їх можна перетворити на вклади, отже й на позичковий капітал. Щодо всякого доходу, чи призначено його до спожитку, чи до нагромадження, скоро він існує у якійсь грошовій формі, має силу те, що дохід являє частину вартости товарового капіталу, перетворену на гроші, а тому й є він вияв та результат дійсного нагромадження, але не самий продуктивний капітал. Коли прядун виміняв свою пряжу на бавовну, а ту частину, що являє дохід, на гроші, то дійсною формою існування його промислового капіталу є пряжа, що перейшла до рук ткача або, може, й до рук індивідуального споживача, і то саме та пряжа є — чи буде вона для репродукції, чи для спожитку — формою існування так капітальної вартости, як і додаткової вартости, що міститься в тій пряжі. Величина перетвореної на гроші додаткової вартости залежить від величини додаткової вартости, що міститься в пряжі. Але скоро додаткова вартість перетворилась на гроші, ці гроші становлять лише форму вартісного існування цієї додаткової вартости. І як така форма стають вони моментом позичкового капіталу. Для цього треба тільки, щоб вони перетворились на вклад, якщо сам власник уже не визичив їх. Навпаки, щоб перетворитись знову на продуктивний капітал, мусять вони досягти вже певної мінімальної межі.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ

ГРОШОВИЙ КАПІТАЛ ТА ДІЙСНИЙ КАПІТАЛ. III.

(Кінець)

Маса грошей, що так повинні знову перетворитись на капітал, є результат масового процесу репродукції, але, розглядувана сама про себе, як позичковий грошовий капітал, не є вона сама маса репродуктивного капіталу.

Найголовніше з досі розвинутого те, що пошир частини доходу, призначеної до спожитку (при чому ми не вважаємо на робітника, бо його дохід = змінному капіталові), виявляється передусім, як нагромадження грошового капіталу. Отже, в нагромадження грошового капіталу ввіходить момент, істотно відмінний від дійсного нагромадження промислового капіталу; бо частина річного продукту, призначена до спожитку, ніяк не стає капіталом. Певна частина її *заміщує* капітал, тобто сталий капітал продуцентів засобів споживання, але оскільки вона дійсно перетворюється на капітал, вона існує в натуральній формі доходів продуцентів цього сталого капіталу. Ті самі гроші, що представляють дохід, що правлять за простого посередника споживання, реґулярно перетворюються на певний час у позичковий грошовий капітал. Оскільки ці гроші представляють заробітну плату, є вони разом з тим грошова форма змінного капіталу; а оскільки вони заміщують сталий капітал продуцентів засобів споживання, вони є грошова форма, шо її тимчасово набирає той сталий капітал, та придається до купівлі натуральних елементів їхнього сталого капіталу, що його треба замістити. А ні в тій, ні в цій формі вони сами про себе не виявляють нагромадження, дарма що їхня маса зростає з обсягом процесу репродукції. Але тимчасово вони виконують функцію позичкових грошей, отже, грошового капіталу. Отже, з цього боку нагромадження грошового капіталу мусить завжди відбивати більше нагромадження капіталу, ніж воно є в дійсності, бо пошир індивідуального спожитку, здійснюючись за посередництвом грошей, видається нагромадженням грошового капіталу, бо воно постачає грошову форму для дійсного нагромадження, для грошей, що відкривають нові приміщення капіталу.

Отже, нагромадження позичкового грошового капіталу виявляє почасти тільки той факт, що всякі гроші, на котрі промисловий капітал перетворюється в процесі свого кругообороту, набирають форму не тих грошей, що їх *авансують* капіталісти репродукції, а тих грошей, що їх вони собі *позичають*; так що в дійсності авансування грошей, що мусить відбуватися в процесі репродукції, видається авансуванням позичених грошей. В дійсності на основі комерційного кредиту один визичає іншому гроші, що їх той потребує в процесі репродукції. Але це набирає тепер таку форму, що банкір, якому частина капіталістів репродукції позичає гроші, визичає їх другій частині тих капіталістів, при чому цей банкір в такому разі видається благ подателем; одночасно це набирає таку форму, що порядкування цим капіталом потрапляє цілком до рук банкіра, як посередника.

Тепер треба навести ще деякі осібні форми нагромадження грошового капіталу. Капітал стає вільним, напр., з причини спаду цін на елементи продукції, на сирові матеріяли і т. ін. Якщо промисловець не може безпосередньо поширити свій процес репродукції, то частину його грошового капіталу виштовхується як зайву з кругообороту, і перетворюється на позичковий грошовий капітал. Але, подруге, капітал звільняється у грошовій формі саме в купця, скоро настають перерви в торговлі. Якщо купець зробив ряд справ і в наслідок таких перерв може почати новий ряд їх тільки згодом, то реалізовані гроші становлять для нього тільки скарб, надлишковий капітал. Однак одночасно вони безпосередньо є нагромадження позичкового грошового капіталу. В першому випадку нагромадження грошового капіталу означає повторювання процесу репродукції серед сприятливіших умов, дійсне звільнення частини раніше зв'язаного капіталу, отже, змогу поширювати процес репродукції тими самими грошовими засобами. Навпаки, в другому випадку воно означає просту перерву в потоці операцій. Але в обох випадках звільнений грошовий капітал перетворюється на позичковий грошовий капітал, представляє нагромадження цього капіталу, впливає рівномірно на грошовий ринок та на рівень проценту, дарма що в першому випадку звільнення грошового капіталу означає сприятливі умови процесу дійсного нагромадження, а в другому — гальмування його. Насамкінець, нагромадженню грошового капіталу сприяють ті люди, що забезпечують собі певний дохід та усуваються від репродукції. Що більше добувається зиску протягом промислового циклу, то більше таких людей. Тут нагромадження позичкового грошового капіталу означає, з одного боку, дійсне нагромадження (за його відносним обсягом); з другого боку, лише обсяг перетвору промислових капіталістів на простих грошових капіталістів.

Щождо другої частини зиску, не призначеної для спожитку в формі доходу, то вона перетворюється на грошовий капітал тільки тоді, коли її не можна ужити безпосередньо до поширу підприємства в тій сфері продукції, де ту частину зиску добувається. Це може поставати з двох причин. Або тому, що ця сфера насичена капіталом. Або тому, що нагромадження для того, щоб мати змогу функціонувати як капітал, мусить перше досягти певного обсягу, відповідно до кількісних пропорцій приміщення нового капіталу в цьому певному підприємстві. Отже, нагромадження передусім перетворюється на позичковий грошовий капітал і придається до поширу продукції в інших сферах. Коли припустити, що всі інші обставини однакові, то маса зиску, призначеного до зворотного перетворення в капітал, залежатиме від маси добутого зиску, отже й від поширу самого процесу репродукції. Коли ж це нове нагромадження наражається в своєму ужитку на труднощі, брак сфер приміщення, коли, отже, відбувається переповнення ділянок продукції позичковим капіталом та надмірне постачання його, то ця багатість (Plethora) позичкового грошового капіталу доводить тільки обмеженість *капіталістичної* продукції. Ажіотаж в кредитовій справі, що по тому приходить, доводить, що немає жодної позитивної перешкоди для ужитку цього надмірного капі-

талу. Але, щоправда, є перешкода, що виникає в наслідок законів зросту капітальної вартости, в наслідок тих меж, що в них вартість капіталу може зростати як капітал. Багатість грошового капіталу, як такого, не означає неминуче ані надмірної продукції, ані бодай лише браку сфер для вжитку капітала.

Нагромадження позичкового капіталу полягає просто в тому, що гроші осідають, як гроші призначені до позичання. Цей процес дуже відмінний від дійсного перетворення на капітал; це — тільки нагромадження грошей в такій формі, в якій вони можуть перетворюватись на капітал. Але це нагромадження, як уже доведено, може виражати моменти, дуже відмінні від дійсного нагромадження. При постійному поширі дійсного нагромадження це поширене нагромадження грошового капіталу може почасти бути його результатом, почасти — результатом моментів, що, відбуваючись одночасно з поширом дійсного нагромадження, проте цілком відмінні від нього, а почасти, насамкінець, навіть результатом спину дійсного нагромадження. Вже тому, що нагромадження позичкового капіталу незвичайно зростає з причини таких моментів, які від дійсного нагромадження незалежні, а проте відбуваються поряд нього, вже тому мусить в певні фази циклу раз-у-раз поставати багатість грошового капіталу і ця багатість мусить розвиватися з розвитком кредиту. Отже, разом з цією багатістю мусить одночасно розвиватися необхідність поширювати процес продукції поза його капіталістичні межі: звідси надмірна торговля, надмірна продукція, надмірний кредит. Одночасно мусить це відбуватися завжди в формах, що викликають реакцію.

Щодо нагромадження грошового капіталу з земельної ренти, заробітної плати, і т. ін., то зайво на цьому тут спинятися. Слід підкреслити лише те, що справа дійсного заощадження та поздержливости (серед тих, що збирають скарби), оскільки вона дає елементи нагромадження, з поступом капіталістичної продукції, через поділ праці, припадає тим, що одержують мінімум таких елементів та ще досить часто гублять своє заощаджене, як от робітники при банкрутствах банків. З одного боку, промисловий капіталіст не сам «заощаджує» свій капітал, але порядкує чужими заощадженнями пропорціонально величині власного капіталу; з другого боку, грошовий капіталіст робить з чужих заощаджень свій капітал, а кредит, що його дають капіталісти репродукції одні одним, і кредит, що їм дає публіка, повертає він у джерело свого особистого збагачування. Так знищується до краю остання ілюзія капіталістичної системи, ніби капітал породжується власною працею та ощадженням. Не тільки зиск є присвоювання чужої праці, але й капітал, що ним пускається в рух та визискується чужу працю, складається з чужої власности, яку грошовий капіталіст дає до розпорядку промисловому капіталістові та за це своєю чергою визискує його.

Ще треба дещо зауважити про кредитовий капітал.

Як часто та сама грошова монета може фігурувати як позичковий капітал, це цілком залежить, як уже розвинуто вище, від того:

1) як часто вона реалізує товарові вартості в продажі та платежі, отже, переносить капітал, і далі від того, як часто вона реалізує дохід. Тому, як часто вона переходить до інших рук як реалізована вартість — чи то капіталу або доходу, це залежить, очевидно, від обсягу та маси дійсних оборотів;

2) це залежить від економії на платежах та від розвитку й організації кредитової справи.

3) Насамкінець, від зв'язку кредиту між собою та швидкости руху кредитів, так що, коли в одному пункті вона осідає як вклад, в другому негайно виходить вона знову, як позика.

Навіть, коли припустити за форму, що в ній існує позичковий капітал, лише форму дійсних грошей, золота або срібла, товарів, що їхня речовина править за мірило вартостей, то велика частина цього грошового капіталу завжди неминуче

є лише фіктивна, тобто лише титул на вартість, цілком так, як от знаки вартости. Оскільки гроші функціонують в кругообороті капіталу, являють вони, щоправда, в певний момент грошовий капітал; проте вони не перетворюються на позичковий грошовий капітал, а їх або вимінюють на елементи продуктивного капіталу, або ж виплачують як засіб циркуляції, реалізуючи дохід, отже й не можуть вони перетворитися на позичковий капітал для свого державця. Але оскільки вони перетворюються на позичковий капітал, і та ж сама сума грошей повторно представляє позичковий капітал, то очевидно, що вони лише на одному пункті існують як металеві гроші; на всіх інших пунктах вони існують лише в формі вимоги на капітал. Нагромадження цих вимог, згідно з припущенням, виникає з дійсного нагромадження, тобто з перетворення вартости товарового капіталу і т. ін. на гроші; проте нагромадження цих вимог або титулів, як таке, є відмінне так від дійсного нагромадження, що з нього воно постає, як і від майбутнього нагромадження (нового процесу продукції), що обслуговується за посередництвом визичання грошей.

Prima facie позичковий капітал існує завжди у формі грошей[9]), пізніше у формі вимоги на гроші, бо гроші, що в них він спочатку існує, існують тепер тільки в руках позикоємця у дійсній грошовій формі. Для позикодавця позичковий капітал перетворився у вимогу на гроші, у титул власности. Тому та сама маса дійсних грошей може становити дуже різні маси грошового капіталу. Просто гроші — чи становлять вони реалізований капітал, чи реалізований дохід, — стають позичковим капіталом за допомогою простого акту визичання, за допомогою перетворення їх у вклад, якщо розглядати загальну форму за розвинутої кредитової системи. Вклад є грошовий капітал для вкладника. Однак в руках банкіра він може бути тільки потенціяльним грошовим капіталом, що лежить без діла в його касі, замість лежати в касі його власника[10]).

---

[9]) B. A. 1857. Свідчення банкіра Twells'a: «4516. Як банкір, чи ви робите операції із капіталом чи з грішми? — Ми провадимо операції з грішми. — 4517. В якій формі платять вклади в ваш банк? — Грішми. — 4518. Як виплачуєте ви їх? — Грішми. — Чи можна отже сказати, що вони є дещо інше, ніж гроші? — Ні».

Оверстон (див. розд. XXVI) раз-у-раз плутається між «capital» та «money». Value of money означає в нього також і процент, але остільки, оскільки він визначається масою грошей; value of capital означає процент, оскільки він визначається попитом на продуктивний капітал та зиском, що його він дає. Він каже: «4140. Уживати слово капітал дуже небезпечно. — 4148. Вивіз золота з Англії становить зменшення кількости грошей в країні й він мусить, природна річ, взагалі викликати збільшений попит на грошовому ринку» [отже, за Оверстоном, не на ринку капіталу]. — «4112. В міру того, як гроші відходять з країни, меншає їхня кількість в країні. Це зменшення кількости грошей, що лишаються в країні, породжує зріст вартости грошей» [первісно за його теорією це означало піднесення вартости грошей як грошей проти вартостей товарів, піднесення, викликане скороченням циркуляції; при чому, отже, це піднесення вартости грошей = спадові вартости товарів. А що в проміжний час навіть для нього безперечно доведено, що маса грошей в циркуляції не визначає цін, то й має тепер зменшення грошей як засобів циркуляції підвищувати їхню вартість як капіталу, що дає процент, а разом з тим підвищувати й рівень проценту]. «І це піднесення вартости решти грошей затримує їхній відплив та триває далі доти, доки поверне воно назад стільки грошей, скільки треба, щоб знову відновити рівновагу». — Продовження про суперечності Оверстона буде далі.

[10]) Тут постає плутанина, бо і те й це є «гроші», і вклад як вимога до банкіра на платіж, і складені гроші в руках банкіра. Банкір Twells наводить такий приклад перед банковою комісією 1857 року: «Я починаю своє підприємство з 10.000 ф. ст. На 5000 ф. ст. я купую товарів та беру їх до себе на склад. Другі 5000 ф. ст. я складаю в банкіра, щоб брати по потребі. Однак я розглядаю цілу суму все ще, як свій капітал, дарма що 5000 ф. ст. з неї перебувають у формі вкладу або грошей. (4528)». З цього розгортаються тепер такі цікаві дебати: «4531. Отже, ви дали комусь іншому свої 5000 ф. ст. в банкнотах? — Так. — 4532. Отож ця особа має тепер вклад в 5000 ф. ст. — Так. — 4533. І ви маєте вклад в 5000 ф. ст.? — Цілком слушно. — 4534. Вона має 5000 ф. ст. грішми, і ви маєте 5000 ф. ст. грішми? — Так. — 4535. Але ж кінець-кінцем це — не що інше як гроші? — Ні». Плутанина виникає почасти з такої причини: А, що склав вклад в 5000 ф. ст., може брати з неї собі частину, порядкує ними так само, як коли б він ще їх мав при собі. Остільки вони функціонують для нього як потенціяльні гроші. Але в усіх випадках, коли він бере собі якусь частину, він нищить свій вклад pro tanto. Якщо він бере з банку дійсні гроші, — а його гроші вже визи-

Зі зростом матеріяльного багатства зростає кляса грошових капіталістів; з одного боку, більшає число й багатство капіталістів, що відходять від справ,— рантьє; з другого боку, складаються сприятливі обставини для розвитку кредитової системи, а разом з цим більшає число банкірів, грошових позикодавців, фінансистів і т. ін.— З розвитком вільного грошового капіталу збільшується кількість процентодайних паперів, державних паперів, акцій тощо, як це ми вже раніше розвинули. Але одночасно з цим зростає попит на вільний грошовий капітал, при чому Iobbers (маклери), що спекулюють тими паперами, відіграють головну ролю на грошовому ринку. Коли б усі купівлі та продажі цих паперів означали лише дійсне приміщення капіталу, то мали б рацію сказати, що вони не можуть впливати на попит позичкового капіталу, бо, коли А продає свій папір, він забирає саме стільки грошей, скільки В приміщує в той папір. Тимчасом навіть тоді, коли папір хоч і існує, але немає того капіталу (принаймні, як грошового капіталу), що його той папір первісно представляв,— навіть тоді він, цей папір, завжди породжує pro tanto попит на такий грошовий капітал. Але в усякому разі це — той грошовий капітал, що ним порядкував спочатку В, а тепер порядкує А.

В. А. 1857. № 4886: «Чи на вашу думку слушно зазначено причини, що визначають норму дисконту, коли я кажу, що її реґулюється масою капіталу на ринку, уживаного для дисконту торговельних векселів, у відміну від інших родів цінних паперів? — [Chapman:] Ні; я тримаюсь тієї думки, що на рівень проценту впливають усі ті цінні папери, які легко перетворюються на гроші (all convertible securities of a current character); було б неслушно обмежувати це питання лише на дисконті векселів; бо, коли є великий попит на гроші під [заставу] консолів або навіть посвідок державної скарбниці — як це нещодавно дуже часто траплялося — та ще й за процент, куди вищий за торговельний процент, то було б абсурдом казати, що це не зачіпає нашого торговельного світу; це зачіпає його дуже й дуже.— 4890. Коли на ринку є добрі та ходові цінні папери, що їх банкіри визнають за такі, і коли власники хочуть узяти в позику гроші під ці папери, то, звичайно, це матиме свій вплив на торговельні векселі; я не можу, напр., сподіватися, що якась особа дасть мені свої гроші під торговельний вексель за 5%, коли вона того самого часу може визичити їх за 6% під консолі і т. ін.; таким самим способом це впливатиме й на нас; ніхто не може від мене вимагати, щоб я дисконтував його векселі за 5½%, коли я маю змогу визичити свої гроші за 6% — 4892. Про людей, що на 2000 ф. ст., або на 5000 ф. ст., або ж на 10.000 ф. ст. купують цінні папери, вважаючи їх за добре приміщення капіталу, ми не кажемо, що вони значно впливають на грошовий ринок. Коли ви питаєте мене про рівень проценту під [заставу] консолів, то я кажу про людей, що роблять операції на сотні тисяч, про так званих Iobbers'ів, що підписують або купують на ринку громадські позики на великі суми, а потім мусять тримати ці папери, поки матимуть змогу збути їх з зиском; ці люди мусять позичати для цього гроші».

З розвитком кредитової справи утворюються великі концентровані грошові ринки, як от Лондон, що одночасно є головний центр торговлі цими паперами. Банкіри дають банді цих торговців до розпорядку маси грошового капіталу публіки, і так зростає це кодло цих грачів. «На фондовій біржі гроші звичайно

чено далі,— то йому платять не його власними грішми, а грішми, що їх склав хтось інший. Коли він платить В борг чеком на свого банкіра, і В складає цей чек вкладом у свого банкіра, а банкір того вкладника А має теж чек на банкіра вкладника В, так що обидва банкіри тільки вимінюють ці чеки, то гроші, складені А, двічі виконали грошову функцію; поперше, в руках того, хто одержав гроші, складені А; по-друге, в руках самого А. В другій функції це є вирівнювання боргових вимог (боргова вимога А до свого банкіра та боргова вимога останнього до банкіра В) без посередництва грошей. Тут вклад діє двічі як гроші, а саме одного разу як дійсні гроші, а потім як вимога на гроші. Просто вимоги на гроші можуть заступати місце грошей лише через вирівнювання боргових вимог.

дешевші, ніж де-інде», каже в 1848 році тодішній управитель Англійського банку перед таємним комітетом лордів (C. D. 1848, printed 1857, № 219).

Розглядаючи капітал, що дає процент, ми виявили вже тоді, що пересічний процент для довшої низки років визначається — за інших незмінних обставин — пересічною нормою зиску; не підприємецького бариша, бо той бариш сам є не що інше, а тільки зиск мінус процент.

Те, що і для коливань торговельного проценту — того проценту, що в межах торговельного світу обраховується позикодавцями грошей для дисконтування та позик,— настає така фаза протягом промислового циклу, коли рівень проценту перевищує свій мінімум, досягаючи середньої пересічної висоти (що її він потім згодом перевищує), при чому цей рух є наслідок піднесення зиску,— і це вже згадано та згодом ще докладніше дослідиться.

Тимчасом тут треба зауважити дві речі:

Поперше. Коли рівень проценту протягом довшого часу (ми кажемо тут про рівень проценту в даній країні, як от в Англії, де середній рівень проценту для довшого часу є даний і де він також виявляється і в проценті, що його платять за позики на довші реченці і що його можна назвати приватним процентом) тримається високо, то це є prima facie доказ того, що протягом цього часу норма зиску є висока, однак це не доводить неминуче, що норма підприємецького бариша висока. Ця остання ріжниця більш або менш відпадає для капіталістів, що працюють переважно своїм капіталом; вони реалізують високу норму зиску, бо вони процент платять самим собі. Можливість високого рівня проценту протягом довшого часу — ми не кажемо тут про фазу дійсного пригнічення — дається високою нормою зиску. Однак можливо, що ця висока норма зиску, після відлічення високої норми проценту, лишить тільки низьку норму підприємецького бариша. Ця остання може зменшитися, тимчасом коли висока норма зиску існуватиме й далі. Це можливо тому, що підприємства, скоро вони вже почали працювати, мусять провадитися й далі. У цій фазі багато підприємців працюють самим лише кредитовим капіталом (чужим капіталом); і висока норма зиску може бути подекуди спекулятивна у сподіванці на добрі справи в майбутньому. Високу норму проценту можуть платити при високій нормі зиску, але при чимраз меншому підприємецькому бариші. Її можуть виплачувати — і це буває, почасти, за часів спекуляції — не з зиску, а з самого позиченого чужого капіталу, і це може тривати деякий час.

Подруге. Вираз, що попит на грошовий капітал, а тому й норма проценту зростають в наслідок того, що норма зиску висока, не є тотожній з тим, що попит на промисловий капітал зростає, а тому й норма проценту є висока.

Підчас кризи попит на позичковий капітал, а разом з ним і норма проценту досягають свого максимуму; норма зиску, а з нею і попит на промисловий капітал майже зовсім зникають. Тоді кожен позичає тільки на те, щоб платити, щоб ліквідувати свої попередні зобов'язання. Навпаки, підчас оживлення по кризі вимагають позичкового капіталу на те, щоб купувати та щоб перетворювати грошовий капітал в продуктивний, або комерційний капітал. І тоді вимагає його або промисловий капіталіст або купець. Промисловий капіталіст витрачає його на засоби продукції та на робочу силу.

Чимраз більший попит на робочу силу сам по собі ніколи не може бути основою для піднесення рівня проценту, оскільки останній визначається нормою зиску. Вища заробітна плата ніколи не є основа вищого зиску, хоч — якщо розглядати осібні фази промислового циклу — вона й може бути одним з його наслідків.

Попит на робочу силу може більшати тому, що визиск праці відбувається серед особливих сприятливих обставин, але чимраз більший попит на робочу силу, а тому й на змінний капітал сам по собі не збільшує зиску, а зменшує

його pro tanto. А проте попит на змінний капітал, отже й попит на грошовий капітал може разом з цим більшати, і це може підвищувати рівень проценту. Тоді ринкова ціна робочої сили підвищується понад свою пересічну величину, має працю число робітників більше за пересічне, й одночасно підноситься рівень проценту, бо разом з тими обставинами зростає попит на грошовий капітал. Чимраз більший попит на робочу силу удорожчує цей товар як і кожен інший товар, підносить його ціну, але не підносить зиску, який головно спирається на відносну дешевину саме цього товару. Але одночасно — за припущених умов — він підвищує норму проценту, тому що збільшує попит на грошовий капітал. Коли б грошовий капіталіст, замість визичати гроші, перетворився на промисловця, то та обставина, що він має платити за працю дорожче, сама по собі не підвищила б його зиску, а зменшила б його pro tanto. Коньюнктура обставин може бути така, що хоч його зиск зростає, але ніколи не від того, що він дорожче платить за працю. Однак останньої обставини, оскільки вона збільшує попит на грошовий капітал, є досить, щоб підвищити норму проценту. Коли б заробітна плата — серед інших несприятливих обставин — зросла з якихось причин, то піднесення заробітної плати знизило б норму зиску, але піднесло б норму проценту у тій мірі, в якій воно збільшило б попит на грошовий капітал.

Коли не вважати на працю, то те, що Оверстон зве «попитом на капітал», є лише попит на товари. Попит на товари підвищує їхню ціну, чи тому, що він зростає понад пересічний рівень, чи тому, що подання спадає нижче від пересічного рівня. Якщо промисловий капіталіст або купець має тепер платити, напр., 150 ф. ст. за ту саму масу товарів, що за неї він раніш платив 100 ф. ст., то мав би він позичити 150 ф. ст., коли він раніше позичав 100 ф. ст.; і тому мав би він при 5% платити $7^1/_2$ ф. ст. процентів, коли раніше він платив 5 ф. ст. Маса процентів, що їх йому доводиться платити, зросла б, бо зросла маса позиченого капіталу.

Спроба пана Оверстона цілком сходить на те, щоб змалювати інтереси позичкового капіталу та капіталу промислового як тотожні, тимчасом коли його банковий акт розраховано саме на те, щоб визискувати ріжницю їхніх інтересів на користь грошового капіталу.

Можливо, що попит на товари, якщо їхнє подання спаде нижче від пересічного рівня, не поглине більше грошового капіталу, ніж раніше. Доводиться платити за сукупну вартість товарів ту саму, може бути й меншу, суму, але за цю суму одержують уже меншу кількість споживчих вартостей. В цьому разі попит на позичковий грошовий капітал лишиться той самий, отже рівень проценту не зросте, дарма що попит на товар проти їхнього подання зросте, а тому і ціна товару піднесеться. Рівень проценту може бути зачеплено лише тоді, коли зросте сукупний попит на позичковий капітал, а за вище наведеними припущеннями цього не буває.

Але подання певного товару може впасти нижче від пересічного рівня, як от при неврожаю збіжжя, бавовни і т. ін., а попит на позичковий капітал може зростати, бо спекулюють на те, щоб іще вище піднести ціни, а найближчий засіб до піднесення цін той, щоб певну частину того подання забрати на деякий час з ринку. Але на те, щоб оплатити куплені товари, не продаючи їх, гроші добувають за допомогою комерційних «вексельних операцій». В цьому разі попит на позичковий капітал зростає, та рівень проценту може піднестися в наслідок цієї спроби штучно утруднити довіз товару до ринку. Вищий рівень проценту тоді свідчить про штучно зменшене подання товарового капіталу.

З другого боку, попит на певний товар може зростати тому, що його подання зросло й ціна того товару нижча від його пересічної ціни.

В цьому разі попит на позичковий капітал може лишитися той самий або навіть впасти, бо за ту саму грошову суму можна мати більше товарів. Однак

може постати й спекулятивне утворення запасів, почасти, щоб використати сприятливий момент в інтересах продукції, почасти, сподіваючись пізнішого піднесення цін. В цьому разі попит на позичковий капітал міг би зростати, а підвищений рівень проценту свідчив би про те, що капітал витрачається на утворення надмірних запасів елементів продуктивного капіталу. Тут ми розглядаємо тільки попит на позичковий капітал, оскільки на нього впливає попит та подання товарового капіталу. Вже раніше з'ясовано, як мінливий стан процесу репродукції впливає в поодиноких фазах промислового циклу на подання позичкового капіталу. Тривіяльну тезу, що ринкову норму проценту визначається поданням та попитом (позичкового) капіталу, Оверстон хитро-мудро кидає до однієї купи з тим своїм власним припущенням, що за ним позичковий капітал є тотожній з капіталом взагалі й намагається тим способом перетворити лихваря в однісінького капіталіста, а його капітал — в однісінький капітал.

Підчас пригнічення попит на позичковий капітал є попит на платіжні засоби та й більш нічого; ніяк не попит на гроші, як купівний засіб. При цьому рівень проценту може дуже високо піднятись, однаково, чи маємо ми реального капіталу — продуктивного та товарового капіталу — понад міру, чи обмаль. Попит на платіжні засоби є просто попит на перетворність у *гроші*, оскільки купці та продуценти можуть подати добрі ґарантії; оскільки ж цього не буває, оскільки, отже, авансування платіжних засобів дає їм не тільки *грошову форму*, а ще й той *еквівалент*, що його їм бракує, до платежа, однаково в якій формі той еквівалент має бути,— остільки той попит є попит на *грошовий капітал*. Це — той пункт, де обидві течії поширеної вульґарної теорії, розглядаючи кризи, мають рацію і одночасно не мають рації. Ті, хто каже, що існує лише недостача платіжних засобів, або мають на оці тільки державців ґарантій bona fide[1]), або ж вони такі дурні, що гадають начебто банк має обов'язок та силу папірцем перетворювати усіх збанкрутованих спекулянтів у виплатоздатних солідних капіталістів. Ті, хто каже, що є лише недостача капіталу, або просто крутять словами, бо саме за таких часів у наслідок надмірного довозу та надпродукції є маси капіталу *неперетворного в гроші*, або вони говорять тільки про тих лицарів кредиту, що в дійсності опинилися в таких умовах, коли вони, не одержуючи вже більше чужого капіталу для своїх операцій, вимагають, отже, щоб банк не тільки поміг їм виплатити втрачений капітал, а ще й дав їм змогу провадити далі спекулятивні операції.

Основою капіталістичної продукції є те, що гроші, як самостійна форма вартости, протистоять товарові, або що мінова вартість мусить одержати в грошах самостійну форму, а це можливо лише тоді, коли певний товар стає тим матеріялом, що в його вартості виміряється всі інші товари, що цей товар саме тому стає загальним товаром, товаром par excellence протилежно до всіх інших товарів. Це мусить виявлятись у двох напрямах, особливо в капіталістично розвитих націй, які до значної міри заміняють гроші, з одного боку, кредитовими операціями, з другого боку — кредитовими грішми. Підчас пригнічення, коли кредит скорочується або зовсім припиняється, гроші раптом стають абсолютно проти всіх товарів як єдиний платіжний засіб та справжня форма буття вартости. Відси загальне знецінювання товарів, трудність, навіть неможливість перетворення їх у гроші, тобто в їхню власну суто-фантастичну форму. Але, подруге: самі кредитові гроші лише остільки є гроші, оскільки вони заступають абсолютно дійсні гроші на суму їхньої номінальної вартости. З відпливом золота можливість перетворення їх у гроші стає проблематичною, тобто стає проблематичною їхня тотожність з дійсним золотом. Відси примусові заходи, підвищення рівня

---

[1]) Bona fide — лат. вислів — значить: з добрим довір'ям; тут стосується до ґарантій і означає «надійні», «певні» ґарантії. *Пр. Ред.*

проценту і т. ін., щоб забезпечити умови цього перетворення. Це може бути доведено до більш-менш загостреного становища помилковим законодавством, заснованим на помилкових теоріях грошей та накинутим нації інтересами торговців грішми, Оверстонів і компанії. Але основу цих кредитових грошей дано основою самого способу продукції. Знецінення кредитових грошей (зовсім не кажучи вже про втрату ними властивостей грошей, втрату, однак, лише уявлювану) розхитало б усі існуючі відносини. Тому вартість товарів віддається в жертву на те, щоб забезпечити фантастичне та самостійне існування цієї вартости в грошах. Як грошова зартість вона забезпечена взагалі тільки доти, доки гроші забезпечені. Отже задля кількох мільйонів грошей доводиться віддати в жертву багато мільйонів товарів. Це є річ неминуча за капіталістичної продукції та становить одну з її прикрас. За попередніх способів продукції цього не трапляється, бо при тій вузькій базі, що на ній вони рухаються, ані кредит, ані кредитові гроші не розвиваються. Поки *суспільний* характер праці виявляється як *грошова форма буття* товарів, а тому — як *річ* поза дійсною продукцією, доти неминучі грошові кризи, незалежно від дійсних криз або як загострення їх. З другого боку, очевидно, що, поки не розхитано кредит певного банку, цей банк в таких випадках, збільшуючи число кредитових грошей, зменшує паніку, а, зменшуючи кількість цих грошей, збільшує ту паніку. Вся історія новітньої промисловости свідчить, що, коли б продукція в країні була організована, то метель був би потрібен в дійсності тільки для вирівнювання розрахунків по міжнародній торговлі, скоро рівновагу її за даної хвилини порушено. Що всередині країни вже тепер не потрібно металевих грошей, показує припинення платежів готівкою так званими національними банками, припинення, до якого як до одинокого порятунку удаються в усіх крайніх випадках.

Було б смішно сказати про двох індивідів, що вони у відносинах між собою мають один проти одного платіжний баланс. Якщо вони обоє навзаєм є винуватець і кредитор, то очевидно, що, коли їхні вимоги не компенсуються, лише один мусить бути щодо решти винуватцем другого. Щодо нації цього ніяк не буває. І те, що цього не буває, всі економісти визнають в тій тезі, що платіжний баланс може бути сприятливий або несприятливий для певної нації, дарма що її торговельний баланс, кінець-кінцем, мусить вирівнятися. Платіжний баланс відрізняється від торговельного балансу тим, що він є той торговельний баланс, який треба в певний час вирівняти. Отож кризи діють так, що вони стискують ріжницю між платіжним балансом та балансом торговельним в певний короткий час; і ті певні обставини, що розвиваються в нації, де є криза, і де тому й настає тепер і реченець платежа, — ці обставини приносять уже самі по собі таке скорочення часу, що протягом його має відбутись вирівнювання платежів. Поперше, відправа благородних металів, потім розпродаж комісійних товарів по низьких цінах; експортування товарів, аби тільки їх збути, або ж добути під них грошову позику всередині країни; піднесення рівня проценту, відмова в кредиті, спад курсу цінних паперів, розпродаж чужих цінних паперів, притягування чужоземного капіталу до приміщення в цих знецінених цінних паперах, насамкінець, банкрутство, що ліквідує масу вимог. При цьому ще часто метель відправляють до тієї країни, де вибухла криза, бо векселі на ту країну непевні, отже, платіж в металі є найпевніший. До цього долучається ще та обставина, що проти Азії всі капіталістичні нації є, здебільша, одночасно, безпосередньо чи посередньо, її винуватці. Скоро ці різні обставини справлять свій повний вплив на другу причетну націю, то одразу й у неї починається експорт золота або срібла, коротко — надходить реченець платежів, і ті самі явища повторюються.

При комерційному кредиті процент, як ріжниця між ціною в кредит та ціною за готівку, ввіходить в ціну товарів лише остільки, оскільки векселі мають реченець, довший за звичайний. В іншому разі того не буває. І це поясню-

ється тим, що кожен однією рукою бере кредит, а другою його дає. [Це не погоджується з моїм досвідом. *Ф. Е.*]. Але оскільки в цій формі сюди входить дисконто (disconto), його реґулюється не цим комерційним кредитом, а грошовим ринком.

Коли б попит та подання грошового капіталу, що визначають рівень проценту, були тотожні з попитом та поданням дійсного капіталу, як твердить Оверстон, то процент мусів би одночасно бути низьким та високим, відповідно до того, чи розглядають різні товари, чи той самий товар на різних стадіях (сировина, півфабрикат, готовий продукт). В 1844 році рівень проценту Англійського банку коливався між 4% (від січня до вересня) та $2^1/_2$—3% від листопада до кінця року. В 1845 році він становив $2^1/_2$, $2^3/_4$, 3% від січня до жовтня, між 3 та 5% протягом останніх місяців. Пересічна ціна чистої орлеанської бавовни була в 1844 році $6^1/_4$ пенсів, а в 1845 році $4^7/_8$ пенси. 3 березня 1844 року запас бавовни в Ліверпулі становить 627042 паки, а 3 березня 1845 року 773800 паків. Якщо робити висновки з низької ціни бавовни, то рівень проценту в 1845 році мусів бути низький, що і було в дійсності протягом більшої частини цього часу. Коли ж робити висновки за ціною пряжі, то рівень проценту мусів би бути високий, бо ціни були відносно, а зиски абсолютно високі. З бавовни по 4 пенси за фунт можна було в 1845 році при 4 пенсах видатків на прядіння випрясти пряжу (№ 40 добрий secunda mule twist), що отже коштувала б прядунові 8 пенсів, а продати її прядун міг в вересні та жовтні 1845 року по $10^1/_2$ або $11^1/_2$ пенсів за фунт (Дивись нижче посвідчення Wylie).

Всю цю справу можна розв'язати таким способом:

Попит та подання позичкового капіталу були б тотожні з попитом та поданням капіталу взагалі (хоч ця остання фраза — абсурд; для промисловця або купця товар є форма його капіталу, а проте він ніколи не вимагає капіталу як такого, а завжди лише цей спеціяльний товар як такий, він купує та оплачує його як товар, збіжжя або бавовну, незалежно він тієї ролі, що її товар має набути в кругообороті його капіталу), коли б не було грошових позикодавців, а замість них капіталісти-позикодавці володіли б машинами, сировиною і т. ін. та визичали б або віддавали їх в найми, так як от тепер наймають доми промисловим капіталістам, що самі є власники частини цих речей. В таких умовах подання позичкового капіталу було б тотожнє з поданням елементів продукції для промислових капіталістів, — товарів для купців. Але очевидно, що тоді розподіл зиску між позикодавцем і позикоємцем передусім цілком залежав би від того відношення, у якому цей капітал визичено та у якому він є власність того, хто його вживає.

За паном Weguelin'ом (В. А. 1857) рівень проценту визначається «масою незайнятого капіталу» (252); є «лише покажчик маси незайнятого капіталу, що шукає приміщення» (271); пізніше він називає цей незайнятий капітал «floating capital» (485), а під останнім він розуміє «банкноти Англійського банку й інші засоби циркуляції в країні; напр., банкноти провінціяльних банків та наявну в країні монету... я розумію під floating capital також і запаси банків» (502, 503), а пізніше він додає сюди й зливки золота (503). Так той самий Weguelin каже, що Англійський банк має великий вплив на рівень проценту в той час, «коли ми» (Англійський банк) «фактично маємо більшу частину незайнятого капіталу у своїх руках» (1198), тимчасом коли за вищенаведеними виказами пана Оверстона Англійський банк — «не місце для капіталу». Далі Weguelin каже: «На мою думку норма дисконту реґулюється кількістю незайнятого капіталу країні. Кількість незайнятого капіталу представлена запасом Англійського банку, що фактично є металевий запас. Отже, коли металевий скарб меншає, то це зменшує кількість незайнятого капіталу в країні, і таким чином підносить вартість наявної решти капіталу» (1258). Дж. Стюарт Міл каже (1102): «Для того щоб зберегти виплатоздатність

(solvent) свого banking department'у *), банк мусить робити все можливе для поповнення запасу цього відділу; отже, скоро він бачить, що настає відплив, він мусить забезпечити собі запас та або обмежити свої дисконтові операції, або продавати цінні папери».— Запас, оскільки ми маємо на увазі лише banking department, є запас тільки для вкладів. За Оверстоном, banking department має діяти лише як банкір, не вважаючи на «автоматичне» видання банкнот. Але підчас дійсного пригнічення банк незалежно від того запасу banking department'у, що складається лише з банкнот, пильно стежить за металевим скарбом і мусить стежити, коли не хоче збанкрутувати. Бо в тій самій мірі, в якій зникає металевий скарб, зникає й запас банкнот, й ніхто цього не мав би знати краще, як пан Оверстон, що так премудро улаштував це саме своїм банковим актом 1844 року.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ.

ЗАСОБИ ЦИРКУЛЯЦІЇ ПРИ КРЕДИТОВІЙ СИСТЕМІ.

«Великий реґулятор швидкости циркуляції є кредит. Відси пояснюється, чому гостра скрута на грошовому ринку звичайно збігається з переповненою циркуляцією». (The Currency Question Reviewed. p. 65.). Це треба розуміти двояко. З одного боку, всі методи, що заощаджують засоби циркуляції, засновані на кредиті. Але, з другого боку візьмім, напр., банкноту в 500 ф. ст. А дає її сьогодні В на оплату векселя; В складає її того самого дня у свого банкіра; останній ще того самого дня дисконтує цією сумою вексель С; С платить нею своєму банкові, банк дає її bill-broker'ові позикою і т. ін. Швидкість, з якою обертається тут ця банкнота, обслуговуючи купівлі або платежі, залежить від тієї швидкости, що з нею вона раз-у-раз вертається до когось у формі вкладу та знову переходить до когось іншого у формі позики. Просте економізування засобу циркуляції досягає найбільшого розвитку в Clearing House **), у простій виміні векселів, що їм надійшов реченець платежа, та в переважній функції грошей як платіжного засобу для вирівнювання самих лише лишків. Але саме існування цих векселів спирається знову ж на кредит, що його дають одні одним промисловці та купці. Якщо цей кредит меншає, то меншає й число векселів, особливо довготермінових, отже, меншає й чинність цієї методи вирівнювань. І ця економія, що є в усуненні грошей з оборотів та спирається цілком на функції грошей як платіжного засобу, функції, що своєю чергою спирається на кредит,— ця економія може (якщо не вважати на більш або менш розвинуту техніку концентрації цих платежів) бути лише двоякого роду: або взаємні боргові вимоги, представлені векселями чи чеками, вирівнюються в того самого банкіра, що тільки переписує вимогу з рахунку одного на рахунок іншого; або різні банкіри вирівнюють їх між собою [11]). Концентрація 8—10 мільйонів векселів в руках

[11]) Пересічне число днів, що протягом їх лишалася в циркуляції банкнота:

*) Banking department — банковий відділ. *Пр. Ред.*

**) Clearing House — розрахункова палата. *Пр. Ред.*

Рік	Банкнота в 5 ф. ст.	10 ф. ст.	20 — 100 ф. ст.	200 — 500 ф. ст.	Банкнота в 1000 ф. ст.
1798	?	236	209	31	22
1818	148	137	121	18	13
1846	79	71	34	12	8
1856	70	58	27	9	7

(Відомості, подані касиром Англійського банку, Маршалем, в Report on Bank Acts; 1857. II. Appendix p. 301—302.

одного bill-broker'а, як от, напр., фірми Overend, Gurney s C°, була одним з головних засобів місцево поширити маштаб цього вирівнювання. За допомогою цього економізування підвищується чинність засобів циркуляції, оскільки стає потрібною менша кількість цих засобів до простого вирівнювання балансу. З другого боку, швидкість руху грошей, що обертаються як засобі циркуляції, залежить (і це теж дає економію) цілком від потоку купівель та продажів або теж від зчеплювання платежів, оскільки вони відбуваються одні по одних у грошах. Але кредит обслуговує циркуляцію й тим підвищує її швидкість. Поодинока монета може, напр., здійснити лише п'ять оборотів та — як простий засіб циркуляції без посередництва кредиту — довше лишається в кожних поодиноких руках, коли A, її первісний державець, купує в B, B в C, C в D, D в E, E в F, отже, коли її перехід з рук до рук відбувається лише за посередництвом дійсних купівель та продаж. Коли ж B гроші, одержані від A як платіж, складає у свого банкіра, а цей останній витрачає їх на дисконт векселя C, C купує в D, D складає гроші у свого банкіра, а останній позичає їх E, що купує в F, то сама швидкість руху грошей як простого засобу циркуляції (купівного засобу) обумовлюється декількома кредитовими операціями: B складає гроші у свого банкіра, а останній дисконтує вексель для C, D складає гроші у свого банкіра, а останній дисконтує вексель для E; отже за посередництвом чотирьох кредитових операцій. Без цих кредитових операцій та сама монета протягом даного часу не виконала б п'яти купівель однієї по одній. Що дана монета зміняла руки — як вклад та в дисконті — без посередництва дійсних купівель та продажів, то і прискорила вона тут свій перехід з рук в руки в черзі дійсних операцій купівлі-продажу.

Вище виявилося, що одна й та сама банкнота може являти вклади в різних банкірів. Так само може вона являти різні вклади в того самого банкіра. Банкір дисконтує вексель B тією банкнотою, що її склав в нього A, B платить нею C, C складає ту саму банкноту в того самого банкіра, що її видав.

Вже при розгляді простої грошової циркуляції (Книга I, розд. III, 2) показано, що маса грошей, які дійсно є в циркуляції, якщо швидкість циркуляції та економію на платежах припущено за дані, визначається цінами товарів та масою операцій. Той самий закон має чинність і в циркуляції банкнот.

В таблиці на стор. 45 подано для кожного року пересічну річну суму банкнот Англійського банку, оскільки вони були в руках публіки, а саме суми банкнот в 5 та 10 ф. ст., банкнот від 20 до 100 ф. ст. та суми банкнот вищих купюр від 200 до 1000 ф. ст.; і так само подано кожну з цих рубрик у відсотках до всієї суми банкнот, що перебували в циркуляції. Суми подано в тисячах, чому три останні знаки закреслено.

(B. A. 1858, p. I, II). Отже, ціла сума банкнот, що були в циркуляції, протягом від 1844 до 1857 року позитивно зменшилася, хоч торговельний оборот, оскільки його виявив вивіз та довіз, більше як подвоївся. Дрібніші банкноти, в 5 та 10 ф. ст., як показує таблиця, збільшилися сумою від 9.263.000 ф. ст. в 1844 р. до 10.659.000 ф. ст. в 1857 р. І це одночасно з саме тоді значним збільшенням циркуляції золота. Зате зменшення банкнот вищої вартости (від 200 до 1000 ф. ст.) від 5.865.000 ф. ст. в 1852 році до 3.241.000 ф. ст. в 1857 році. Отже, зменшення більше, ніж на $2^1/_2$ міл. ф. ст. Це пояснюється так: «8 червня 1854 року приватні банкіри Лондону притягли акційні банки до участи в організації Clearing House, і незабаром по тому було заведено остаточний розрахунок (clearing) в Англійському банку. Щоденні вирівнювання переводяться переписуванням на рахунках, що їх різні банки мають в Англійському банку. Через заведення цієї системи банкноти вищої вартости, що ними банки користувалися раніше для вирівнювання своїх взаємних рахунків, стали зайвими (B. A. 1858, p. V).

Рік	Банкноти в 5—10 ф. ст.	Відсотки	Банкноти в 20—100 ф. ст.	Відсотки	Банкноти в 200—1000 ф. ст.	Відсотки	Разом фунтів ст.
1844	9263	45,7	5735	28,3	5253	26,0	20241
1845	9698	46,9	6082	29,3	4942	28,6	20723
1846	9918	48,9	5771	28,5	4590	22,6	20286
1847	9591	50,1	5498	28,7	4066	21,2	19155
1848	8732	48,3	5046	27,9	4307	23,8	18085
1849	8692	47,2	5234	28,5	4777	24,3	18403
1850	9164	47,2	5587	28,8	4646	24,0	19398
1851	9362	48,8	5554	28,5	4557	23,4	19473
1852	9839	45,0	6161	28,2	5856	26,8	21856
1853	10699	47,3	6393	28,2	5541	24,5	22653
1854	10565	51,0	5910	28,5	4234	20,5	20709
1855	10628	53,6	5706	28,9	3459	17,5	19793
1856	10680	54,4	5645	28,7	3324	16,9	19648
1857	10659	54,7	5567	28,6	3241	16,7	19467

Як значно зменшено ужиток грошей в ґуртовій торговлі до невеличкого мінімуму, про це свідчить таблиця, надрукована в книзі I, розд. III, примітка 103, що подана банковій комісії фірмою Morrison Dillon and C⁰, однією з тих найбільших лондонських фірм, де дрібний торговець може закупити ввесь свій запас товарів усякого роду.

За свідченням W. Newmarch'а перед банковою комісією 1857 р. № 1741, заощадженню засобів циркуляції сприяли ще й інші обставини: поштовий тариф в 1 пенс (das Penny-Briefporto), залізниці, телеграфи, коротко — поліпшені засоби комунікації; так що Англія тепер має змогу при приблизно тій самій циркуляції банкнот робити у п'ятеро-шестеро більш операцій. Але до цього значно спричинилося теж виключення з циркуляції банкнот, більших за 10 ф. ст. І це здається йому природним поясненням того, що в Шотляндії та Ірляндії, де в циркуляції є навіть банкноти в 1 ф. ст., циркуляція банкнот зросла приблизно на 31% (1747). Вся сума банкнот, що є в циркуляції у Сполученому Королівстві, включаючи й банкноти в 1 ф. ст., становить, хай 39 мільйонів ф. ст. (1749). Сума золота в циркуляції - 70 мільйонів ф. ст. (1750). В Шотляндії в 1834 році було в циркуляції банкнот 3.120.000 ф. ст.; в 1844 році — 3.020.000 ф. ст.; в 1854 році — 4.050.000 ф. ст. (1752).

Вже з цього випливає, що збільшення числа банкнот в циркуляції ніяк не в волі банків, що видають банкноти, поки ці банкноти можна кожного часу розмінювати на гроші (Goeld). [Про паперові гроші, що їх не можна розміняти, тут взагалі немає мови; нерозмінні банкноти можуть лише там правити за загальний засіб циркуляції, де їх фактично підпирає державний кредит, як от, напр., тепер в Росії. Отже вони підлягають уже розвинутим законам (книга I, розд. III, 2, с: монета, знак вартости) про нерозмінні державні паперові гроші. — *Ф. Е.*].

Число банкнот в циркуляції реґулюється потребами обороту, й кожна зайва банкнота повертається негайно назад до того, хто її видав. Оскільки в Англії взагалі лише банкноти Англійського банку обертаються як законний платіжний засіб, то й можемо ми тут знехтувати незначною, а до того ще й лише місцевою циркуляцією банкнот провінціяльних банків.

Пан Neave, управитель Англійського банку, дає таке свідчення перед банковою Комісією 1858 року: «№ 947. (Питання): Хоч і яких заходів ви раз-у-раз уживаєте, проте сума банкнот в руках публіки, як ви кажете, лишається однакова; тобто приблизно 20 міл. ф. ст.? — За звичайних часів, здається, потреби публіки вимагають приблизно 20 міл. В певні часи, що періодично повторюються протягом року, сума та підноситься на 1 або $1^1/_2$ міл. Коли публіка потребує більше, вона може, як я сказав, завжди одержати потрібну кількість в Англійському банку. — 948. Ви сказали, що підчас паніки публіка не дозволяла вам зменшувати суму банкнот; чи не буде ваша ласка обґрунтувати цю вашу думку? — Підчас паніки публіка, так мені здається, має повну змогу добувати собі банкноти; і, природно, поки банк має зобов'язання, публіка може, на основі цього зобов'язання, брати з банку банкноти. — 949. Отже, здається, що повсякчас потрібно банкнот Англійського банку приблизно на 20 міл. ф. ст.? — 20 міл. ф. ст. банкнотами в руках публіки; це число зміняється. Буває $18^1/_2$, 19, 20 міл. і т. ін.; але пересічно ви можете сказати — 19 — 20 мільйонів».

Свідчення Тома Тука перед комісією лордів про Commercial Distress *) (C. D. 1848/57); № 3094: «Банк не має сили своєвільно збільшувати суму банкнот в руках публіки; він має силу зменшувати суму банкнот в руках публіки; але лише за допомогою дуже ґвалтовної операції».

I. C. Wright, банкір в Нотігемі протягом останніх 30 років, з'ясувавши докладно неможливість того, щоб провінціяльні банки могли колинебудь зберігати в циркуляції більше банкнот, ніж того потребує та хоче публіка, каже про банкноти Англійського банку (C. D. 1848/57) № 2844: «Я не знаю ніяких меж» (щодо видання банкнот) «для Англійського банку, але всякий надмір циркуляції переходитиме у вклади й так прийматиме іншу форму».

Те саме має силу для Шотляндії, де циркулюють майже самі лише паперові гроші, бо там, як і в Ірляндії, дозволено й однофунтівки, а також тому що, «the Scotch hate gold **)». Кеннеді, директор одного шотляндського банку, заявляє, що банки не спромоглися б навіть зменшити циркуляції своїх банкнот, та дотримується він «тієї думки, що, доки операції всередині країни для свого здійснення вимагають банкнот або золота, доти банкіри мусять постачати стільки засобів циркуляції, скільки того потребують ці операції, — чи на вимогу своїх вкладників, чи то якось інакше... Шотляндські банки можуть обмежити свої операції, але вони не можуть контролювати видання своїх банкнот» (ib. № 3446 — 48). Так само висловлюється Андерсон, директор Union Bank of Scotland, ib. № 3578: «Чи заважає система взаємного обміну банкнотами» [між шотляндськими банками]» надмірному виданню банкнот з боку якогось поодинокого банку? — Так; але ми маємо більш дійсний засіб, ніж обмін банкнотами» [який в дійсності не має з цим нічого до діла, але, що правда, забезпечує здатність банкнот кожного банку обертатись по всій Шотляндії], «а саме — і це є загальний звичай в Шотляндії — мати рахунок в банку; кожен, хто має сякі-такі гроші, має й рахунок в якомусь банку й щодня складає до банку гроші, що їх він сам безпосередньо не потребує, так що наприкінці кожного операційного дня всі гроші є в банках опріч тих, що їх кожен має в кишені».

Так само і в Ірляндії; див. свідчення управителя Ірляндського банку, Mac Donnall'я, та директора провінціяльного банку Ірляндії, Murray'я, перед тією самою комісією.

Так само, як циркуляція банкнот не залежить від волі Англійського банку, вона не залежить і від стану того золотого скарбу в коморах банку, що забез-

*) Commercial Distress — торговельна криза. *Пр. Ред.*

**) Шотляндець ненавидить золото. *Прим. Ред.*

печує розмінність цих банкнот. «18 вересня 1846 року циркуляція банкнот Англійського банку становила 20.900.000 ф. ст., а його металевий скарб — 16.273.000 ф. ст.; 5 квітня 1847 р. циркуляція — 20.815.000 ф. ст., а металевий скарб — 10.246.000 ф. ст. Отже, не зважаючи на експорт 6 мільйонів ф. ст. благородного металю, не настало зменшення циркуляції». (I. G. Kinnear, The Crisis and the Currency, Ld. 1847, p 5). Однак, само собою зрозуміла річ, що це має силу тільки в тих умовах, що тепер панують в Англії, та й то лише остільки, оскільки законодавство не визначить якогось іншого відношення між виданням банкнот та металевим скарбом.

Отже, тільки потреби самої лише торговлі (des Geschäfts selbst) мають вплив на кількість грошей — банкнот та золота — в циркуляції. Тут, насамперед, треба звернути увагу на періодичні коливання, що повторюються кожного року, хоч і який був би загальний стан справ, так що протягом останніх 20 років «одного певного місяця циркуляція є висока, другого — низька, а третього певного місяця доходиться середньої точки». (Newmarch, B. A. 1857, № 1650).

Напр., у серпні місяці кожного року кілька мільйонів, здебільша золотом, переходять з Англійського банку у внутрішню циркуляцію на оплату видатків в зв'язку з жнивами; що тут головна справа у виплаті заробітної плати, то в Англії в цій справі менше вживають банкнот. До кінця року ці гроші знову припливають до банку. В Шотляндії замість золотих соверенів є майже самі лише банкноти однофунтівки; тому тут у відповідному випадку поширюється циркуляція банкнот, і то саме двічі на рік, у травні та листопаді, від 3 до 4 мільйонів; по 14 днях починається вже зворотний приплив, а за місяць він майже закінчується (Anderson, l., c; № 3595 — 3600).

Циркуляція банкнот Англійського банку щочверть року зазнає ще й тимчасових коливань, бо виплачується щочверть року «дивіденди», тобто проценти на державні борги, через що спочатку банкноти вилучаються з циркуляції, а по тому знову їх викидається проміж публіку, але вони дуже скоро припливають назад. Weguelin (B. A. 1857, № 38) подає суму викликаного цим коливання циркуляції банкнот в $2^1/_2$ мільйони. Навпаки, пан Chapman з відомої фірми Overend Gurney and C° обчислює суму порушення на грошовому ринку, викликану тим явищем, далеко вище. «Коли ви податками заберете з циркуляції 6 або 7 мільйонів, щоб ними виплатити дивіденди, то мусить же бути хтось, хто дав би цю суму до розпорядку на проміжний час». (B. A. 1857, № 5196).

Далеко значніші та тримаються довший час ті коливання суми засобів циркуляції, що відповідають різним фазам промислового циклу. Про це послухаймо іншого Associé*) тієї фірми шановного квакера Samuel Gurney'я (C. D. 1848/57, № 2645): «Наприкінці жовтня (1847 р.) в руках публіки було банкнот на 20.800.000 ф. ст. Тоді на грошовому ринку було дуже тяжко одержувати банкноти. Це постало з загальної опаски, що в наслідок обмеження банковим актом 1844 не можна буде добувати банкноти. Тепер [березень 1848 року] сума банкнот в руках публіки становить... 17.700.000 ф. ст., але що тепер немає ніякої комерційної паніки, то і є ця сума далеко більша за ту, що потрібна. В Лондоні немає жодного банкіра або торговця грішми, що не мав би банкнот більше, ніж він може їх ужити. — 2650. Сума банкнот... опріч тих, що є на схові в Англійському банку, являє собою цілком недостатній покажчик активного стану циркуляції, коли одночасно теж не взяти на увагу... стану торговельного світу та кредиту. — 2651. Почуття, що тепер при сучасній сумі циркуляції в руках публіки є надмір банкнот, постає в значній мірі з нашого сучасного становища, з великого застою в справах. За високих цін та жвавих справ ця кількість, 17.700.000 ф. ст., викликала б у нас почуття недостачі».

*) Associé — спільник. *Пр. Ред.*

[Поки стан справ є такий, що зворотний приплив зроблених авансувань відбувається реґулярно, отже й кредит лишається незахитаним, пошир та скорочення циркуляції реґулюється просто потребами промисловців та купців. Що золото, принаймні в Англії, не має ваги для гуртової торговлі, а циркуляцію золота — якщо не вважати на сезонні коливання — можна розглядати для довшого часу як досить сталу величину, то й становить циркуляція банкнот Англійського банку досить точне мірило ступеня цих змін. За тихих часів по кризі розмір циркуляції є найменший, з новим оживленням попиту постає й більша потреба на засоби циркуляції, ця потреба зростає з розвитком розцвіту; найвищої точки кількість засобів циркуляції доходить в період надмірного напруження та надмірної спекуляції, — тоді вибухає криза й за ніч зникають з ринку банкноти, що їх ще вчора було багато, а з ними зникають і дисконтери векселів, і ті хто дають гроші під цінні папери, і купці товарів. Англійський банк має допомагати, — але й його сили незабаром вичерпані, банковий акт 1844 року змушує його обмежувати циркуляції своїх банкнот саме тоді, коли весь світ криком вимагає банкнот, коли державці товарів не можуть їх продавати, а проте повинні платити та готові на всякі жертви, аби тільки одержати банкноти. «Підчас переляку», каже вищезгаданий банкір Wright (l. c. № 2930), «країна потребує удвоє більшої циркуляції, ніж за звичайних часів, бо банкіри й інші скупчують собі про запас засоби циркуляції».

Скоро вибухає криза, справа вже тільки в платіжних засобах. А що в надході цих платіжних засобів кожен залежить від іншого та ніхто не знає, чи той інший в стані буде платити в реченець, то й настає справжня гонитва за тими платіжними засобами, що є на ринку, тобто за банкнотами. Кожен скупчує тих банкнот як скарб, скільки тільки він їх може одержати, і таким чином банкноти зникають з циркуляції того самого дня, коли їх потребують найбільше. Samuel Gurney (C. D. 1848/57, № 1116) визначає число банкнот, прихованих під замок в момент паніки, в жовтні 1847 р. на суму 4 — 5 мільйонів ф. ст. — *Ф. Е.*

Щодо цього особливо цікаві свідчення перед банковою комісією 1857 року спільника Gurney'ового, вже згаданого Chapman'а. Я подаю тут головний зміст їх у зв'язному викладі, хоч в них розглядаються деякі пункти, що їх ми дослідимо тільки пізніше. Пан Chapman дає таке свідчення.

«4963. Я не вагаючися скажу, що я не вважаю за доладне, коли грошовий ринок має бути під владою будь-якого індивідуального капіталіста (а їх в Лондоні є досить), що в стані утворювати величезну недостачу грошей та скруту тоді, коли циркуляція є саме дуже низька... Це можливо... є не один капіталіст, що може витягти з циркуляції банкнот на 1 чи 2 міл. ф. ст., якщо він може тим досягти певної мети». 4995. Якийсь великий спекулянт може продати консолів на 1 чи 2 міл. й таким способом забрати гроші з ринку. Дещо подібне сталося зовсім недавно, «і це утворює незвичайно гостру скруту».

4967. Певна річ, банкноти тоді є непродуктивні. «Але нема чого тим журитися, якщо таким способом можна осягнути великої мети; його велика мета — збити ціни на фонди, утворити грошову скруту, а зробити це — цілком в його силі». Приклад: одного ранку був великий попит на гроші на фондовій біржі; ніхто не знав причини; хтось запропонував Chapman'ові, щоб останній позичив йому 50.000 ф. ст. з 7%. Chapman здивувався, бо в нього рівень проценту був значно нижчий; він згодився. Скоро по тому той чоловік прийшов знову, взяв знову 50.000 ф. ст. з $7^1/_2$%, потім 100.000 ф. ст. з 8% і хотів взяти ще більшу суму з $8^1/_2$%. Але тоді самого Chapman'а охопила тривога. Потім виявилося, що раптом забрано з ринку значну суму грошей. Однак, каже Chapman, «я проте визичив значну суму з 8%; йти далі я боявся; я не знав, що з того вийде».

Не треба ніколи забувати, що хоч 19 — 20 мільйонів банкнотами, як кажуть, перебуває в руках публіки досить стало, проте, та частина цих банкнот, що є дійсно в циркуляції, з одного боку, і та частина їх, що лежить в банках незайнята як запас, з другого боку, раз-у-раз та значно змінюються одна проти однієї. Якщо цей запас великий, отже, рівень дійсної циркуляції низький, то з погляду грошового ринку це значить, що сфера циркуляції є повна (the circulation is full», money is plentifull); коли запас малий, отже коли рівень дійсної циркуляції високий, то грошовий ринок зве його низьким (the circulation is low, money is scarce); саме та частина являє низьку суму, що представляє позичковий незайнятий капітал. Дійсний, від фаз промислового циклу незалежний, пошир або скорочення циркуляції — так що однак та сума, що її потребує публіка, лишається однаковою — буває лише з технічних причин, напр., коли настає реченець платежа податків або процентів на державний борг. При платежі податків банкноти та золото припливають до Англійського банку понад звичайну міру, фактично скорочуючи циркуляцію, не зважаючи на потреби останньої. Навпаки буває, коли виплачується дивіденди на державний борг. В першому випадку роблять позики в банку на те, щоб добути засоби циркуляції. В останньому випадку спадає рівень проценту в приватних банках з причини тимчасового зросту їхніх резервів. Це не має нічого до діла з абсолютною масою засобів циркуляції, а тільки має до діла з тією банковою фірмою, що пускає ці засоби в циркуляцію і що з погляду її той процес видається вивласненням позичкового капіталу, що й дає їй тому змогу ховати собі до кишені зиск від того.

В одному випадку відбувається лише часове переміщення засобів циркуляції, що його Англійський банк вирівнює тим способом, що незадовго перед реченцем платежа чвертьрічних податків або виплати так само чвертьрічних дивідендів він видає короткотермінові позики за низькі проценти; отож ці отак понад міру видані банкноти спершу заповнюють ті прогалини, що їх викликав платіж податків, тимчасом як їх зворотний платіж до банку зараз же по тому усуває той надмір банкнот, що до його призводить виплата дивідендів публіці.

В другому випадку низький або високий рівень циркуляції завжди становить лише інший розподіл тієї самої маси засобів циркуляції на активну циркуляцію та вклади, тобто знаряддя позик.

З другого боку, коли, напр., через приплив золота до Англійського банку більшає число банкнот, виданих за те золото, то ці останні допомагають дисконтові поза банком та припливають назад на оплату позик, так що абсолютна маса банкнот в циркуляції збільшується лише на короткий час.

Якщо циркуляція повна з причини поширу справ (що можливе й при порівняно низьких цінах), то рівень проценту може бути відносно високий з причини попиту на позичковий капітал, що зумовлюється зростом зиску та збільшенням змоги нових приміщень капіталу. Коли рівень циркуляції є низький в наслідок скорочення справ або й великої поточности кредиту, то рівень проценту може бути низький і при високих цінах (див. Hubbard).

Абсолютний розмір циркуляції впливає на рівень проценту, визначаючи його, тільки підчас пригнічення. Тут попит на поширену циркуляцію означає або лише попит на засоби до утворення скарбів (якщо не вважати на зменшену швидкість, з якою гроші обертаються та з якою ті ж самі монети раз-у-раз перетворюються на позичковий капітал) в наслідок відсутности кредиту, як от в 1847 році, коли припинення банкового акту не викликало жодного поширу циркуляції, але його вистачило, щоб нагромаджені скарбом банкноти знову витягти на світ денний та кинути їх до циркуляції. Або ж у певних обставинах дійсно може бути потрібно більше засобів циркуляції, як от в 1857 році, коли циркуляція по припиненні банкового акту дійсно зросла на деякий час.

В інших випадках абсолютний розмір циркуляції не впливає на рівень проценту, поперше, тому, що — припускаючи економію та швидкість циркуляції як сталі — той розмір циркуляції визначається цінами товарів та кількістю операцій (при чому, здебільша, один момент паралізує вплив другого) та, насамкінець, станом кредиту, тимчасом коли навпаки сам той розмір ніяк не визначає цих факторів; і, подруге, тому, що товарові ціни та процент не мають між собою ніякого неминучого зв'язку.

За тих часів, коли мав силу Bank Restriction Act (1797 — 1820 р.р.), був надмір засобів циркуляції, рівень проценту був завжди далеко вищий, ніж тоді, коли відновили платежі готівкою. Він швидко впав пізніше, коли обмежили видання банкнот та підвищились вексельні курси. В 1822, 1823, 1832 роках загальний розмір циркуляції був низький, рівень проценту теж низький. В 1824, 1825, 1836 роках розмір циркуляції був високий, рівень проценту піднісся. Улітку 1830 року циркуляція була висока, рівень проценту низький. Від часу відкриття нових покладів золота розмір циркуляції грошей поширився по цілій Европі, рівень проценту підвищився. Отже рівень проценту не залежить від кількости грошей, що перебувають в циркуляції.

Ріжниця між випуском засобів циркуляції та визичанням капіталу найкраще виявляється в дійсному процесі репродукції. Розглядаючи його, ми бачили (Книга II, відділ III), як обмінюються різні складові частини продукції. Напр., змінний капітал речово складається з життьових засобів робітників, з частини їхнього власного продукту. Але його виплачують їм частинами у грошах. Ці гроші мусить авансувати капіталіст, і від організації кредитової справи дуже залежить, чи зможе він ближчого тижня знову виплатити новий змінний капітал старими грішми, що він їх платив минулого тижня. Те саме бачимо ми в актах обміну між різними складовими частинами сукупного суспільного капіталу, напр., між засобами спожитку та засобами продукції тих засобів спожитку. Гроші, як ми бачили, мусять для циркуляції авансуватися однією або обома особами, що обмінюються. Потім гроші лишаються в циркуляції, але по закінченні обміну вони раз-у-раз вертаються назад до того, хто їх авансував, бо він авансував їх зверх свого дійсно занятого промислового капіталу (див. Книга II, 20 розділ). За розвинутої кредитової справи, коли гроші концентруються в руках банків, ці останні, принаймні, номінально, являють ту установу, яка авансує гроші. Це авансування стосується тільки до тих грошей, що перебувають в циркуляції. Це — авансування засобів циркуляції, а не авансування капіталів, що їх циркуляція обумовлюється цим авансуванням.

Chapman: «5062. Може надійти час, коли банкноти в руках публіки становитимуть дуже велику суму, а проте їх не можна добути». Гроші є й підчас паніки; але кожен стережеться перетворювати їх на позичковий капітал, на позичкові гроші; кожен міцно тримає їх для дійсної платіжної потреби.

«5099. Чи посилають банки сільських округ свої надміри вільних грошей до вас та до інших лондонських фірм? — Так. — 5100. З другого боку, чи дисконтують у вас фабричні округи Ланкашайру та Йоркшайру векселі для своїх промислових цілей? — Так. — 5101. Отже, цим способом зайві гроші однієї частини країни стають пожиточні для потреб другої частини країни? — Цілком слушно».

Chapman каже, що звичай банків уживати свій надмірний грошовий капітал на короткий час на купівлю консолів та посвідок державної скарбниці, цей звичай за останній час дуже обмежився від того часу, коли стало звичаєм визичати ці гроші at call (з дня на день, маючи змогу кожного часу вимагати їх назад). Сам він вважає купівлю таких паперів для свого підприємства за незвичайно недоцільну. Тому він приміщує гроші в добрі векселі, що для частини їх щодня надходить реченець, так що він завжди знає, на скільки вільних грошей він має рахувати кожного дня. (5001 — 5005).

Навіть зріст вивозу видається більш або менш для кожної країни, а найбільше для тієї країни, що дає кредит, чимраз більшим попитом на внутрішньому грошовому ринку, чимраз більшим попитом, що однак відчувається як такий лише підчас пригнічення. Коли вивіз більшає, британські фабриканти виставляють звичайно довготермінові векселі на купців - експортерів під відправлені на комісію британські фабрикати. (5126) «5127. Чи не часто складаються такі угоди, щоб від часу до часу поновлювати ці векселі? — [Chapman]. Це — така справа, яку вони тримають в таємниці від нас; ми б не прийняли такого векселя... Певне, це може траплятись, але про дещо подібне я не можу нічого сказати». [Безгріховний Chapman] — «5123. Якщо дуже збільшується вивіз, як от, напр., за останній тільки рік на 20 міл. ф. ст., то чи не приводить це само собою до великого попиту на капітал для дисконтування векселів, що представляють цей вивіз? — Безперечно. — 5130. Що Англія звичайно дає закордонові кредит на ввесь свій вивіз, то чи може це зумовити поглинення відповідного додаткового капіталу протягом того часу, коли той кредит триває? — Англія дає величезний кредит; але зате вона бере на кредит свої сирові матеріяли. Америка завжди бере векселі на нас на 60 днів, а інші країни — на 90 днів. З другого боку, ми даємо кредит; коли ми відправляємо товари до Німеччини, то даємо 2 або 3 місяці кредиту».

Вілсон питає Chapman'а (5131), чи не виписують векселі на Англію під ці імпортові сирові матеріяли та колоніяльні товари одночасно з їхнім навантаженням та чи не прибувають уже вони навіть одночасно з накладними? На думку Chapman'а це так, але він нічого не знає про ці «купецькі» операції, — треба, мовляв, спитати більш тямущих людей.— При експорті до Америки, каже Chapman, «товари символізувалися в транзиті»; ця нісенітниця має значити, що англійський купець - експортер виписує чотиримісячний вексель під товари на одну з великих американських банкових фірм в Лондоні, а ця банкова фірма одержує покриття з Америки.

«5136. Чи не провадять звичайно справ з далекими країнами через такого купця, що чекає на поворот свого капіталу, поки товари спродано? — Може й є фірми, що, маючи значне приватне багатство, в стані витратити свій власний капітал на товари, не беручи позик під ці товари; однак, здебільша, ці товари перетворюються на позики за допомогою акцептів добре відомих фірм. — 5137. Ці фірми закладено... в Лондоні, Ліверпулі та де - інде.— 5138. Отже, немає ніякої ріжниці, чи фабрикантові доведеться витрачати свої власні гроші, чи він знайде в Лондоні або Ліверпулі купця, що ті гроші визичить; це завжди є позика, що її зроблено в Англії? — Цілком слушно. Фабрикант має з цим дещо до діла лише в небагатьох випадках» (навпаки, в 1847 році майже в усіх випадках). «Торговець фабрикатами, напр., менчестерськими, купує товари та відправляє їх кораблями за посередництвом поважної лондонської фірми; скоро лондонська фірма пересвідчилася, що все навантажено на кораблі за умовою, торговець виписує шестимісячний вексель на лондонську фірму під ці товари, відправлені до Індії, Китаю або до якої іншої країни; тоді приходить банкова система, дисконтуючи йому цей вексель; отже на той час, коли він має платити за ці товари, він має вже гроші напоготові в наслідок дисконтування тих векселів. — 5139. А коли він і має гроші, то банкір все таки мусить позичати їх йому? — *Банкір має вексель; банкір купив вексель;* він уживає свій банковий капітал у цій формі, а саме у формі дисконтуванни торгових векселів». [Отже й Chapman розглядає дисконтування векселів не як позику, а як купівлю товару. — *Ф. Е.*] — «5140. Але це являє проте завжди частину попиту на грошовому ринку Лондону? — Безперечно; в цьому головна робота грошового ринку й Англійського банку. Англійський банк так само, як і ми, радіє, одержуючи ці векселі; він знає, що вони є добре приміщення грошей.— 5141. Чи зростає також попит на грошовому

ринку в тій самій мірі, в якій зростає експорт? — Оскільки зростає розцвіт країни, то і ми» [Chapman'и] «причетні до нього. — 5142. Отже, коли ці різні ділянки приміщення капіталу раптом поширюються, то природний наслідок цього є піднесення рівня проценту? — В цьому немає жодного сумніву».

5143. Для Chapman'a «не цілком зрозуміло те, що при нашому великому вивозі ми мали такий великий ужиток для золота».

5144. Шановний Wilson питає: «Чи не може бути так, що ми даємо більші кредити під наш вивіз, аніж беремо під наш довіз? — Я сам маю сумнів щодо цього пункту. Коли хтось акцептує вексель під свої менчестерські товари, відправлені до Індії, то ви не можете акцептувати його менше, ніж на 10 місяців. Ми маємо — і це цілком певна річ — платити Америці за її бавовну трохи раніше, ніж Індія заплатить нам за товари; але дослідити, як це впливає, є досить тяжка справа. — 5145. Коли б ми мали збільшення вивозу мануфактурних товарів, як це було в минулому році, на 20 міл. ф. ст., то раніше ми все ж мусили мати дуже значне збільшення довозу сирових матеріялів «[і вже тому надмірний експорт є тотожній з надмірним імпортом, а надмірна продукція — з надмірною торговлею]», щоб випродукувати цю збільшену кількість товарів? — Річ безперечна; ми мусили б оплатити дуже значний балянс, тобто протягом того часу балянс мусив бути несприятливий для нас, але вексельний курс в наших розрахунках з Америкою протягом довшого часу є сприятливий для нас і ми одержували протягом довшого часу чимало благородних металів з Америки».

5148. Wilson питає архілихваря Chapman'a, чи не вважає він свої високі проценти за ознаку високого розцвіту та великого рівня зисків. Chapman, очевидно, здивований наївністю цього сикофанта, природно, відповідає на це питання позитивно, проте він досить щирий, щоб зробити таке застереження: «Є декотрі, що не можуть собі дати іншої ради; вони мають виконати певні зобов'язання й мусять їх виконати, чи матимуть від того зиск, чи ні; але коли він» [високий рівень проценту] «тримається довго, то це свідчило б про розцвіт». Обидва забувають, що такий процент може бути також ознакою того, що пройдисвіти кредиту — як то було в 1857 році — роблять стан країни непевним, та мають змогу платити високий процент, бо вони платять його з чужої кишені (при цьому однак вони сприяють усталенню такого рівня проценту для всіх), а тимчасом живуть розкішно за рахунок майбутніх зисків. Проте саме це може бути одночасно й для фабрикантів і т. ін. справою, що справді даватиме дуже добрі зиски. Зворотний приплив капіталів через систему позик стає цілком оманливим. Це пояснює й далі наведене, що проте відносно Англійського банку не потребує жодного пояснення, бо за високого рівня проценту він дисконтує за нижчий процент, ніж інші.

«5156. Я можу напевно сказати, каже Chapman, що в даний момент, після того як ми протягом такого довгого часу мали високий рівень проценту, суми нашого дисконту досягають свого максимуму». [Це сказав Chapman 21 липня 1857 року, кілька місяців перед крахом].

«5157. В 1852 році» [коли процент був низький] «вони були далеко не такі великі». Бо в дійсності в ті часи справи були далеко здоровіші.

«5159. Коли б на ринку був великий надмір грошей... а банковий дисконт був низький, ми мали б зменшення числа векселів... в 1852 році ми перебували в цілком іншій фазі. Вивіз та довіз країни були тоді ніщо проти того, що маємо за наших часів. — 5161. За цієї високої норми дисконту обсяг наших дисконтових операцій є такого ж розміру, як і року 1854». [Коли процент був 5 — $5^1/_2$].

Надзвичайно цікаве в свідченнях Chapman'a те, що ці люди дійсно вважають гроші публіки за свою власність і думають, що мають право на повсякчасний обмін дисконтованих ними векселів на гроші. Наївність в питаннях та відповідях велика. Законодавство, мовляв, має обов'язок уможливити постійний

обмін векселів, акцептованих великими фірмами, на гроші; подбати про те, щоб Англійський банк серед усяких обставин редисконтував ті векселі bill-brokers'ам. І це тоді, коли в 1857 році троє таких bill-brokers'ів збанкрутували приблизно на 8 мільйонів, маючи проти цих боргів мізерний власний капітал.— «5177. Чи хочете ви цим сказати, що, на вашу думку, їх (акцепти Baring'а або Loyd'а) малося б обов'язково дисконтувати, от як тепер банкноти Англійського банку мусять обов'язково заміняти на золото? — Я тієї думки, що це була б дуже прикра справа, коли б їх не сила було дисконтувати; це було б незвичайне становище, коли б хтось мусів припинити платежі, тому, що він, маючи акцепти Smith, Payne and C° або Jones, Loyd and C° не має змоги їх дисконтувати.— 5178. Хіба акцепт Baring'а не є зобов'язання заплатити певну суму грошей, коли тому векселеві надійде реченець платежа? — Це цілком слушно; але панове Baring'и, коли вони беруть на себе таке зобов'язання, як і кожен купець, що бере таке зобов'язання, і в сні не думають, що їм доведеться те зобов'язання оплатити соверенами; вони сподіваються, що вони його оплатять в розрахунковій палаті. — 5180. Чи думаєте ви, що треба вигадати механізм такого роду, щоб за його допомогою публіка мала право одержувати гроші за вексель перед реченцем його оплати таким способом, щоб хтось інший мусів би його дисконтувати? — Ні, цього не мусів би робити акцептант; але, коли ви маєте тут на думці, що нам не повинно давати змогу дисконтувати торговельні векселі, то мусимо ми змінити ввесь лад речей. — 5182. Отже, ви думаєте, що він [торговельний вексель] мусить мати змогу перетворюватись на гроші так само, як банкнота Англійського банку мусить мати змогу обмінюватись на золото? — Цілком слушно, в певних умовах — 5184. Отже, ви тієї думки, що установи currency треба так зорганізувати, щоб торговельний безперечної солідности вексель можна було повсякчас так само легко обмінювати на гроші, як і банкноту? — Я тієї думки.— 5185. Ви не йдете так далеко, щоб сказати, що Англійський банк, або когось іншого треба постановою закону примусити міняти вексель на гроші? — Звичайно, я йду досить далеко, щоб сказати, що, складаючи закон до реґулювання currency, ми маємо вжити заходів проти можливости такого стану речей, коли внутрішніх, безперечно солідних та законно складених, торговельних векселів не можна перетворити на гроші».— Це є розмін торговельного векселя поряд розміну банкноти.

«5189. Торговці грішми країни в дійсності репрезентують тільки публіку» — як сказав пан Chapman пізніше перед асизами в справі Davison'а. Дивись Great City Frauds.

«5196. Щочверть року» [коли виплачують дивіденди] «нам... абсолютно потрібно вдаватись до Англійського банку. Коли ви заберете з циркуляції 6 або 7 мільйонів державних доходів, маючи платити дивіденди, то мусить бути хтось, хто дав би цю суму до розпорядку на проміжний час».— [Отже, в цьому випадку мовиться про подання грошей, а не капіталу або позичкового капіталу].

«5169. Кожен, хто знає наш торговельний світ, мусить знати, що, коли ми опиняємося в такому стані, що посвідок державної скарбниці не сила продати, що облігації ост-індської компанії є цілком ні до чого, що найкращих торговельних векселів не можна дисконтувати, — кожен мусить знати, що за таких часів мусить панувати великий неспокій серед тих, кого справи доводять до такого становища, коли вони на просту вимогу мусять даної хвилини робити платежі звичайними в країні засобами циркуляції, а це трапляється з усіма банкірами. А наслідок цього той, що кожен подвоює свої запаси. Тепер уявіть собі, як це вплине на цілу країну, коли кожен провінціяльний банкір — а їх є приблизно 500 — дасть своєму лондонському кореспондентові доручення переказати йому 5000 ф. ст. банкнотами. Навіть, коли ми візьмемо за пересічну отаку малу суму — а це вже цілком абсурдна річ, — матимемо ми $2^1/_2$ міл. ф. ст., що їх треба забрати з циркуляції. Чим можна їх замінити?».

З другого боку, приватні капіталісти і т. ін., що мають гроші, не дають їх ні за які проценти, бо вони за Chapman'ом кажуть: «5194. Краще зовсім не мати жодних процентів, аніж не знати напевно, чи ми одержимо гроші, коли вони будуть нам потрібні».

«5173. Наша система така: ми маємо на 300 міл. ф. ст. зобов'язань, що їхньої оплати звичайними в країні грішми можуть вимагати кожного даного моменту одразу; і цих грошей, коли ми уживемо їх усі на це, є на 23 міл. ф. ст. або щось біля того; чи це не такий стан, що кожної хвилини може кинути нас у конвульсію?» Відси підчас криз раптове перетворення кредитової системи на систему монетарну.

Коли не вважати на паніку всередині країни підчас криз, то мова про кількість грошей може бути лише остільки, оскільки це стосується металю, світових грошей. Та саме це вилучає Chapman, він каже тільки про 23 міл. *банкнотами*.

Той самий Chapman: «5218. Первісною причиною розладу на грошовому ринку» [квітень та пізніше жовтень 1847 року) «безперечно була маса грошей, що в наслідок значного довозу в цім році потрібні були на те, щоб реґулювати вексельні курси».

Поперше, цей запас грошей світового ринку було тоді зведено до свого мінімуму. Подруге, він одночасно був за ґарантію розмінности кредитових грошей, банкнот. Отже, він сполучав дві цілком відмінні функції, що однак обидві випливають з природи грошей, бо дійсні гроші завжди є гроші світового ринку, а кредитові гроші завжди спираються на гроші світового ринку.

В 1847 році, коли б не припинили чинности банкового акту 1844 року, «розрахункові палати не могли б провадити свої справи» (5221).

Проте Chapman мав певне передчуття близької кризи: «5236. Бувають певні ситуації на грошовому ринку (а сучасна не дуже далеко від того), коли з грішми тяжко, і доводиться удаватися до банку».

«5239. Щодо сум, взятих нами з банку в п'ятницю, суботу та понеділок, 19, 20 та 22-го жовтня 1847 року, то ближчої середи ми були б тільки найбільше вдячні, коли б спромоглися одержати векселі назад; гроші одразу ж почали припливати до нас, скоро минулася паніка».— У вівторок 23 жовтня саме припинили чинність банкового акту й тим перебороли кризу.

Chapman тієї думки, 5274, що сума всіх поточних векселів на Лондон становить на кожний момент 100 — 120 міл. ф. ст. Ця сума не охоплює місцевих векселів на провінціяльні пункти.

«5287. Хоч у жовтні 1856 року сума банкнот в руках публіки зросла до 21.155.000 ф. ст., проте незвичайно тяжко було діставати гроші; не зважаючи на те, що публіка мала стільки грошей в своїх руках, ми не мали змоги запопасти їх до своїх рук». І це саме в наслідок неспокою, породженого тим скрутним станом, що в ньому деякий час (березень 1856 року) перебував Eastern Bank.

5190 — 92. Скоро паніка минулася, «всі банкіри, що свій зиск добувають з проценту, одразу ж почали пускати свої гроші в діло».

5302. Chapman пояснює неспокій, зумовлений зменшенням банкового запасу, не страхом за вклади, а тим, що всі ті, хто може опинитися в такому стані, що їм доведеться платити раптом великі грошові суми, знають дуже добре, що підчас скрути на грошовому ринку вони можуть бути змушені вдатись до банку, як до останнього джерела допомоги; а «коли банк має дуже малий запас, він не радітиме цьому, а навпаки».

А втім, прегарна річ, як той запас зникає як фактична величина. Банкіри тримають почасти в себе, почасти в Англійському банку певний мінімум, потрібний

їм для своїх поточних операцій. Bill-brokers'и тримають «вільні банкові гроші країни», не маючи запасу. І Англійський банк на забезпечення своїх боргів по вкладам має тільки запаси банкірів та інших осіб, разом з public deposits і т. ін., доводячи їх до найнижчого рівня, напр., до 2 міл. Тому, опріч цих 2 міл. в паперах, підчас скрути (а вона зменшує запас, бо банкноти, що надходять замість металю, який відпливає, доводиться анулювати), все це крутійство абсолютно не має ніякого резерву, опріч металевого скарбу, й тому кожне зменшення останнього в наслідок відпливу золота збільшує кризу.

«5306. Коли б не було грошей на те, щоб вирівнювати платежі в розрахунковій палаті, то, на мою думку, нам не лишилося б нічого іншого, як зійтися разом та проробити наші платежі прима-векселями, векселями на державну скарбницю, на фірми Smith, Payne and C° і т. ін.— 5307. Отже, коли б уряд не подбав постачити вам засоби циркуляції, то ви самі утворили б їх собі? — Що можемо ми зробити? Приходить публіка й забирає в нас з рук засіб циркуляції; його не стало.— 5308. Отже ви ж зробили б в Лондоні тільки те, що роблять в Менчестері щодня? — Так».

Дуже добра відповідь Chapman'а на питання, що його поставив Cayley (Birmingham-man атвудівської школи) щодо оверстонівського уявлення про капітал: «5315. Перед комісією говорилось, що підчас скрути, такої, як от та, що була року 1847, шукають не грошей, а капіталу; яка ваша думка в цій справі? — Я не розумію вас; ми робимо операції тільки грішми; я не розумію, що ви маєте тут на думці. — 5316. Коли ви під цим» [комерційний капітал] «розумієте кількість належних певній людині грошей, що їх вона має в своєму підприємстві,— коли ви це звете капіталом, то та ж кількість грошей є лише дуже незначна частина тих грошей, що ними він порядкує у своїх операціях, користуючися з кредиту, що його дає йому публіка» — через посередництво Chapman'ів.

«5339. Чи бракує в нас багатства, коли ми припиняємо свої платежі готівкою? — Аж ніяк;... в нас не бракує багатства, але ми рухаємося в незвичайно штучній системі, і коли в нас постає величезний загрозливий [superincumbent] попит на наші засоби циркуляції, то можуть настати такі обставини, які заважатимуть нам добувати ці засоби циркуляції. Чи має з тієї причини спаралізуватися ціла комерційна промисловість країни? Чи маємо закрити всякі шляхи до зайняття? — 5338. Коли б перед нами мало постати питання, що маємо зберегти — платежі готівкою чи промисловість країни, то я вже знатиму, що з них мені пустити в занепад».

Про нагромадження банкнот «з наміром загострити скруту та добути користь від наслідків того» [5358] й він каже, що це може трапитися дуже легко. Для цього досить було б трьох великих банків. «5383. Чи не мусить бути відомо вам, як людині добре ознайомленій з великими підприємствами нашої столиці, що капіталісти використовують ці кризи на те, щоб добувати величезні зиски від руїни тих, що падають жертвою? — В цьому не може бути жодного сумніву». І тут мусимо ми йняти віру панові Chapman'ові, дарма що він кінець-кінцем, спробувавши «добути величезні зиски від руїни жертов», зламав собі шию, як комерсант. Бо коли його спільник Gurney каже, що кожна зміна в справах корисна для тямущої людини, то Chapman каже: «Одна частина суспільства не знає нічого про іншу; от, напр., фабрикант, що експортує до континенту або імпортує собі сировину, нічого не знає про іншого, що торгує зливками золота». (5046). І так саме трапилося, що одного дня сами Gyrney та Chapman стали отими «нетямущими» та зробилися ганебними банкрутами.

Ми вже бачили вище, що видання банкнот не в усіх випадках означає позику капіталу. Нижче наведене свідчення Тука перед С. Д. комісією лордів

в 1848 році доводить лише, що позика капіталу навіть тоді, коли банк переводить її, видаючи нові банкноти, не свідчить ще невідмінно про збільшення кількости банкнот в циркуляції.

«3099. Чи думаєте ви, що, прим., Англійський банк міг би значно поширити свої позики, не збільшуючи видання банкнот? — Є понад міру фактів, що це доводять. Один з найяскравіших прикладів цього трапився в 1835 році, коли банк зужив вест-індські вклади та позику в ост-індської кампанії для збільшення позик публіці; в той самий час сума банкнот в руках публіки фактично трохи зменшилася... Дещо подібне було помітно в 1846 році за того періоду, коли залізничні вклади складалось до банку; цінні папери (дисконтовані та заставлені) піднеслися приблизно до 30 міл., однак це не мало помітного впливу на суму банкнот в руках публіки».

Але поряд банкнот гуртова торговля має другий і для неї далеко важливіший засіб циркуляції: вексель. Пан Chapman показав нам, оскільки важливо для реґулярного розвитку справ, щоб добрі векселі приймалось на оплату скрізь та серед усяких обставин: коли вже й це не має сили, так що має лихові зарадити, ох біда! Отож як відносяться ці два засоби циркуляції один до одного?

Про це каже Gilbart: «Обмеження суми банкнот в циркуляції реґулярно збільшує суму векселів в ній. Векселі бувають двоякого роду — торговельні векселі та банкірські векселі... якщо грошей стає обмаль, то позикодавці грошей кажуть: «Виставляйте на нас вексель, а ми його акцептуємо», і коли якийсь провінціяльний банкір дисконтує вексель, то він дає клієнтові не гроші готівкою, а свою власну трату на 21 день на свого лондонського аґента. Ці векселі правлять за засіб циркуляції». (G. W. Gilbart, An Inquiry into the Causes of the Pressure etc. p. 31).

У трохи зміненій формі це потверджує Newmarch B. A. 1857, № 1426:

«Між коливаннями в сумі векселів, що перебувають в циркуляції, та коливаннями банкнот, що перебувають в циркуляції, немає жодного зв'язку... однісінький, більш менш рівномірний результат є той... що, скоро на грошовому ринку настає найменша скрута, оскільки її виявляє піднесення норми дисконту, обсяг циркуляції векселів значно збільшується й навпаки».

Однак, векселі, видані за таких часів, ніяк не є лише короткотермінові банкові векселі, що про них згадує Gilbart. Навпаки; це — здебільша акомодаційні векселі, що не представляють жодних дійсних операцій, або представляють тільки такі операції, які лише на те розпочато, щоб мати змогу виставити під них вексель; прикладів тих двох родів векселів ми подали досить. Тому то Economist (Wilson), порівнюючи забезпеченість таких векселів з забезпеченістю банкнот, каже: «Банкноти, що їх оплачують негайно пред'явникові, ніколи не можуть у надмірному числі лишатися поза банком, бо надмір їх раз-у-раз припливатиме назад до банку для розміну, тимчасом коли двомісячні векселі можна видавати дуже надмірно, бо немає засобу контролювати видання їх, поки надійде реченець їхньої оплати, а тоді може бути їх знову вже замінено на інші векселі. Щоб нація визнавала забезпеченість векселів в циркуляції, що їх мається оплатити у якийсь майбутній реченець, та мала б, навпаки, сумнів щодо циркуляції паперових грошей, розмінюваних пред'явникові негайно — це для нас цілком незрозуміло». (Economist, 1847 р., 572).

Таким чином, кількість векселів в циркуляції, як і кількість банкнот, визначається тільки потребами обороту; за п'ятидесятих років в звичайні часи у Сполученому Королівстві в циркуляції було поряд 39 мільйонів банкнот приблизно на 300 міл. векселів, з того на 100 — 120 міл. на самий лише Лондон. Обсяг вексельної циркуляції не має впливу на обсяг циркуляції банкнот, та зазнає впливу цієї останньої лише підчас недостачі грошей, коли кількість векселів більшає, а їхня якість гіршає. Насамкінець, підчас кризи вексельна циркуляція

зовсім перестає функціонувати; нікому не потрібна обіцянка платежа, бо кожен хоче мати платежі лише готівкою; тільки банкнота зберігає, принаймні до цього часу в Англії, свою здатність до циркуляції, бо за Англійським банком стоїть нація з цілим своїм багатством.

Ми бачили, що навіть пан Chapman, який в 1857 році й сам був маґнатом на грошовому ринку, гірко скаржиться на те, що в Лондоні є кілька великих грошевих капіталістів, досить дужих до того, щоб в певний момент викликати нелад на цілому грошовому ринку та в такий найганебніший спосіб драти шкуру з дрібніших торговців грішми. Отже, є кілька таких великих акул, що мають змогу значно загострити скруту, продавши на 1—2 мільйони консолів та забравши тим способом з ринку на цю суму банкнот (а одночасно вільного позичкового капіталу). Для того, щоб таким способом перетворити скруту на паніку, вистачило б спільного чину трьох великих банків.

Найбільша сила капіталу в Лондоні є, природно, Англійський банк, але з причини свого становища напівдержавної установи він не має змоги виявляти своє панування таким брутальним способом. Проте й він знає досить засобів та шляхів — особливо від часу банкового акту 1844 року,— як йому виходити сухеньким з води.

Англійський банк має капіталу 14.553.000 ф. ст. та, крім того, є в нього до розпорядку щось коло 3 мільйонів ф. ст. «решти», тобто нерозподілених зисків, а так само й усі гроші, що, приходячи до урядової скарбниці від податків і т. ін., мусять складатись до Англійського банку, поки їх почнуть уживати. Коли додати до цього ще суму інших грошових вкладів (за звичайних часів коло 30 міл. ф. ст.) та банкнот, виданих без покриття, то ми визнаємо цінування Newmarch'a ще за доволі помірне, коли він (B. A. 1857, № 1889) каже: «я переконався, що загальну суму фондів, яка раз-у-раз є в операціях на (лондонському) грошовому ринку, можна визначити приблизно на 120 міл. ф. ст.; і з цих 120 мільйонів Англійський банк порядкує дуже значною частиною, щось 15—20%».

Оскільки банк видає банкноти, які не покриті металевим запасом, що є в його коморах, він утворює знаки вартости, що являють для нього не тільки засіб циркуляції, але й додатковий — хоч і фіктивний — капітал на номінальну суму цих непокритих банкнот. І цей додатковий капітал дає йому додатковий зиск — B. A. 1857. Wilson питає Newmarch'a: «1563. Циркуляція власних банкнот якогось банку, тобто та сума їх, що пересічно лишається в руках публіки, являє додаток до чинного капіталу того банку, чи не так? — Цілком певно.— 1564. Отже, весь зиск, що його той банк добуває з цієї циркуляції, становить зиск, що походить від кредиту, а не від того капіталу, що його дійсно має банк? — Цілком певно».

Природно, те саме має силу й щодо приватних банків, що видають банкноти. У своїх відповідях №№ 1866 — 78 Newmarch розглядає дві третини всіх виданих приватними банками банкнот (для останньої третини ці банки мусять тримати металевий запас) як «утворення відповідної суми капіталу», бо на цю суму заощаджується металевих грошей. Зиск банкіра з цієї причини може бути і не більший за зиск інших капіталістів. Лишається той факт, що банкір добуває зиск від цього національного заощадження металевих грошей. Те, що національне заощадження металевих грошей становить приватний зиск, ані трохи не бентежить буржуазних економістів, бо зиск є взагалі присвоювання національної праці. Чи є щось іще безглуздіше, ніж, прим., Англійський банк 1797—1817 р.р., що до його банкнот було довір'я лише дякуючи державі, та який змушував потім державу, тобто публіку, оплачувати в формі процентів за державні позики надану йому державою силу перетворювати ті банкноти з паперу на гроші й потім визичати їх державі?

Проте банки мають ще й інші засоби утворювати капітал. За тим самим Newmarch'ом провінціяльні банки, як уже вище згадано, мають звичай відправляти свої зайві фонди (тобто банкноти Англійського банку) лондонським bill-brokers'ам, що шлють їм натомість дисконтовані векселі. Цими векселями банк обслуговує своїх клієнтів, бо він має за правило не видавати векселів, одержаних від своїх місцевих клієнтів, щоб комерційні операції цих клієнтів не стали відомі в їхній власній місцевості. Оці, одержані з Лондону, векселі служать не тільки до того, щоб видавати їх клієнтам, які мають робити платежі безпосередньо в Лондоні, якщо вони не вважатимуть за краще доручити банкові зробити власний переказ на Лондон; ці векселі служать ще й до сплочування платежів у провінції, бо передатний напис банкіра забезпечує їм місцевий кредит. Таким чином, напр., в Ланкашайрі, витиснули ті векселі з циркуляції всі власні банкноти місцевих банків та чималу частину банкнот Англійського банку (ibidem, 1568—74).

Отже, ми бачимо, як банки утворюють кредит та капітал: 1) виданням власних банкнот; 2) виданням переказів на Лондон реченцем до 21 дня, переказів, що їх однак в момент їхнього видання одразу оплачується банкам готівкою; 3) платежем дисконтованими векселями, що їхня кредитоздібність перед усім та найголовніше, принаймні для відповідної місцевої округи, забезпечується передатним написом банку.

Сила Англійського банку виявляється в регулюванні ним ринкової норми рівня проценту. Підчас нормального перебігу справ може трапитися, що Англійському банкові не сила буде припинити помірний відплив золота з свого металевого скарбу, підвищенням норми дисконту[12]), бо потребу на платіжні засоби задовольняють приватні й акційні банки та bill-brokers'и, що за останні тридцять років набули значної сили на полі капіталу. Тоді має він уживати інших засобів. Але для критичних моментів все ще має силу те, про що банкір Glyn (з фірми Glyn, Mills, Currie and C°) свідчив перед C. D. 1848/57: «1709. Підчас великої скрути в країні Англійський банк диктує рівень проценту — 1710. Підчас надзвичайної скрути..., коли приватні банкірі або brokers'и порівняно обмежують дисконтові операції, ці операції випадають Англійському банкові, й тоді він має силу усталювати ринкову норму рівня проценту».

Звичайно, як офіційна установа, що має державну охорону та державні привилеї, не сміє банк використовувати немилосердно цю свою силу, так як можуть собі дозволити це приватні підприємства. Тому й Hubbard ось що каже перед банковою комісією B. A. 1857: «2844 [питання]: А хіба не правда, що коли норма дисконту є найвища, то Англійський банк обслуговує найдешевше, а коли вона найнижча, тоді brokers'и обслуговують найдешевше? — [Hubbard]: Так завжди буває, бо Англійський банк ніколи не знижує норми проценту так низько, як його конкуренти, а коли норма є найвища, ніколи не підносить її цілком так високо, як вони».

А проте серйозною подією в комерційному житті буває, коли банк підчас скрути починає — уживаючи ходячого вислову — наганяти рівень проценту, тобто ще вище підносити рівень проценту, що вже піднявся вище від пересічного. «Скоро Англійський банк починає наганяти рівень проценту, припиняються всі закупи для вивозу за кордон... експортери чекають, поки спад цін дійде найнижчої точки

---

[12]) На загальних зборах акційників Union Bank of London 17 січня 1894 президент пан Ritchie оповідав, що Англійський банк підвищив в 1893 році дисконт від $2^1/_2$ (липень) до 3 та 4% в серпні, та, згубивши проте протягом чотирьох тижнів повних $4^1/_2$ міл. ф. ст. золотом, до 5%, після чого золото почало припливати назад і банкову норму дисконту знизили в вересні до 4%, а в жовтні до 3%. Але на ринку цю банкову норму не визнали. «Коли банкова норма була 5%, то ринкова норма була $3^1/_2$, а норма для грошей була $2^1/_2\%$; коли банкова норма впала до 4%, то норма дисконту була $2^3/_8\%$, а грошова норма $1^3/_4\%$; коли банкова норма була 3%, то норма дисконту була $1^1/_2$, а грошова норма трохи нижча». (Daily News 18 січня 1894 р.) — *Ф. Е*).

й тільки тоді, а не раніше, починають вони закупати. Але коли цієї точки досягнено, курси вже знову уреґульовано,— золото перестають вивозити раніше, ніж досягнено найнижчої точки спаду цін. Закупи товарів для експорту, можливо, й повернуть назад частину відправленого за кордон золота, але вони з'являються занадто пізно для того, щоб стати на заваді тому відпливові» (G. W. Gilbart, An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market. London 1840. p. 37). «Інший вплив реґулювання засобів циркуляції за допомогою закордонного вексельного курсу є в тому, що підчас скрути воно приводить до величезного рівня проценту». (l. c., p. 40). «Витрати, що постають з віднови вексельних курсів, падають на продуктивну промисловість країни, тимчасом коли протягом цього процесу зиск Англійського банку позитивно зростає тому, що він провадить далі свої операції, маючи менше благородного металю» (l. c., p. 52).

Але, каже наш приятель Samuel Gurney, «ці великі коливання рівня проценту корисні для банкірів і торговців грішми — всякі коливання в справах корисні для того, хто тямить у справах». І хоч панове Gurneys'и безсоромно збирають вершки, використовуючи скрутний стан справ, тимчасом як Англійський банк не може собі дозволити того так само вільно, як вони, проте й йому випадають гарненькі зиски — не кажучи вже про той приватний зиск, що сам собою падає до рук панів директорів в наслідок того, що вони мають незвичайну добру нагоду раз-у-раз знайомитися з загальним станом справ. За відомостями Комісії лордів з 1817 року ці зиски Англійського банку після того, як відновлено платежі готівкою, становили за цілий період 1797 — 1817 р.р.:

Bonuses and increased dividends	7.451.136
New stock divided among proprietors	7.276 500
Increased value of capital	14 553.000
Разом	29.280.636

на капітал 11.642.100 ф. ст. за 19 років (D. Hardcastle Banks and Bankers. 2-nd. ed. London 1843, p. 120). Цінуючи за тим самим принципом загальний бариш Ірляндського банку, що теж припинив року 1797 платежі готівкою, ми одержим такий результат:

Dividends as by returns due 1821	4.736.085
Declared bonus	1.225.000
Increased assets	1.214 800
Increased value of capital	4.185 000
Разом	11.360.885

на капітал з 3 міл. ф. ст. (ibidem, p. 163).

А ще кажуть про централізацію! Кредитова система, яка має свій центральний пункт в так званих національних банках та в великих грошових позикодавцях і лихварях, що є навколо тих банків, становить величезну централізацію та дає цій клясі паразитів казкову силу не тільки періодично нищити промислових капіталістів, але й найнебезпечнішим способом втручатися до дійсної продукції — і ця банда не знає нічого в продукції та не має з нею нічого до діла. Акти 1844 та 1845 років — то докази чимраз більшої сили цих бандитів, до яких прилучаються фінансисти та stock jobbers'и *).

Але коли хтось ще має сумнів щодо того, що ці шановні бандити визискують національну й інтернаціональну продукцію лише в інтересі самої продукції та самих визискуваних, то того навчить краще оцей малюнок високої моральної гідности банкірів: «Банкові заклади — то установи релігійні й моральні. Як часто молодий купець відвертався від товариства галасливих гультяїв-приятелів, боючися

*) Stock-jobber, протилежно до звичайного jobber'а, біржового маклера в широкому розумінні, є біржовик, який грає на біржі, на цінних державних паперах, акціях тощо. *Пр. Ред.*

щоб його не побачило пильне та осудливе око його банкіра? З яким страхом дбає він про те, щоб його банкір мав добру думку про нього, щоб здаватись завжди вартим пошани! Насуплене чоло банкіра має на нього більший вплив, ніж моральні проповіді його приятелів; чи не тремтить він від думки бути запідозреним в тому, що він винен у шахрайстві або в найдрібнішому фалшивому посвідченні, боючися, що це може збудити підозри і в наслідок цього можуть або обмежити його банковий кредит, або й зовсім відмовити йому в кредиті! Порада банкіра є для нього важливіша, ніж порада попа». (G. M. Bell, директор одного шотляндського банку, The philosophy of Ioint Stock Banking. London 1840, p. 46, 47).

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ.

CURRENCY PRINCIPLE І АНГЛІЙСЬКЕ БАНКОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО 1844 РОКУ.

[В одному попередньому творі [13]) досліджено теорію Рікардо про вартість грошей у відношенні до цін товарів; отже ми можемо тут обмежитися на найпотрібнішому. За Рікардо, вартість грошей — металевих — визначається зречевленим у них робочим часом, але лише доти, доки кількість грошей є у правильному відношенні до кількости та ціни товарів, що їх мають обертати. Якщо кількість грошей підноситься понад це відношення, то їхня вартість знижується, товарові ціни підносяться; коли ця кількість спада нижче від цього правильного відношення, то їхня вартість підноситься, а товарові ціни спадають — за всіх інших однакових умов. В першому випадку країна, де є цей надмір золота, вивозитиме золото, що впало нижче від своєї вартости, та довозитиме товари; в другому випадку золото припливатиме до країн, де його цінують вище від його вартости, тимчасом коли товари, ціновані нижче від вартости, пливтимуть звідти до інших ринків, де їх можна продати за нормальними цінами. Що серед цих передумов «само золото, чи то в монеті, чи в зливках, може стати знаком металевої вартости, більшої або меншої за його власну вартість, то само собою зрозуміло, що таку саму долю матимуть і розмінні банкноти, що є в циркуляції. Хоч банкноти й розмінні, отже й їхня реальна вартість відповідає їхній номінальній вартості, проте вся маса грошей в циркуляції, золота й банкнот (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes), може ціною піднестися або знизитися, як до того, чи їхня загальна кількість — з вище розвинутих причин — підноситься вище або спадає нижче від рівня, що його визначає мінова вартість товарів, що є в циркуляції, та металева вартість золота... Це знецінювання, не паперу проти золота, а золота й паперових грошей разом, або загальної маси засобів циркуляції певної країни—є один з головних винаходів Рікардо, що його лорд Оверстон та К° примусили служити собі та зробили фундаментальним принципом банкового законодавства сера Роберта Піля з років 1844 та 1845». (I. c., p. 155).

Нам не треба повторювати тут наведений на тому самому місці доказ хибности цієї теорії Рікардо. Нас цікавить лише той спосіб, що ним тези теорії Рікардо обробила школа банкових теоретиків, яка диктувала згадані банкові акти Піля.

«Торговельні кризи протягом XIX віку, особливо великі кризи 1825 та 1836 років, не викликали дальшого розвитку Рікардової теорії грошей, але, щоправда, породили новий ужиток її. Це були вже не поодинокі економічні явища, як от за часів Юма знецінення благородних металів в XVI і XVII віці, або як

[13]) K. Marx, Zur Kritik der Politischen Ökonomie, Berlin 1859, s. 150 ff. (К. Маркс. До критики політичної економії, вид. II. ДВУ, 1926, ст. 179 і далі).

за часів Рікардо знецінення паперових грошей протягом XVIII та на початку XIX віку, а великі бурі на світовому ринку, що в них розряджується колізія усіх елементів буржуазного процесу продукції; бурі, що їхнє походження та усунення шукають в межах найповерховнішої та найабстракнішої сфери цього процесу, в сфері грошової циркуляції. Власне теоретична передумова, що з неї виходить ця школа економічних ворожбитів години сходить в дійсності ні на що інше, а тільки на догму, що Рікардо відкрив закони суто-металевої циркуляції. Їм лишилося тільки підбити під ці закони кредитову циркуляцію та циркуляцію банкнот.

«Найзагальнішим та найнаочнішим явищем торговельних криз є раптовий загальний спад товарових цін, що настає по довшому загальному піднесенні їх. Загальний спад товарових цін можна визначити як піднесення відносної вартости грошей проти всіх товарів, а загальне піднесення цін, навпаки, як спад відносної вартости грошей. В обох способах вислову явище тільки констатується, а не пояснюється... Всіляка фразеологія лишає завдання так само незмінним, як це зробив би переклад його з німецької мови англійською. Тому грошова теорія Рікардо з'явилася дуже до речі, бо вона тавтології надає подобу причинного відношення. Від чого постає періодичний загальний спад цін? Від періодичного піднесення відносної вартости грошей. Навпаки, від чого постає періодичне загальне піднесення товарових цін? Від періодичного спаду відносної вартости грошей. Можна було б так само слушно сказати, що періодичне піднесення та спад цін постає від їхнього періодичного піднесення та спаду... Коли визнати перетвір тавтології на причинне відношення, то все інше легко пояснюється само собою. Піднесення товарових цін постає від спаду вартости грошей. А спад вартости грошей, як ми дізнаємося від Рікардо, постає від переповненої циркуляції, тобто від того, що маса грошей, що є в циркуляції, підноситься понад певний рівень, що його визначає їхня власна іманентна вартість та іманентні вартості товарів. А так само й навпаки, загальний спад товарових цін постає від піднесення вартости грошей понад їхню іманентну вартість в наслідок неповної циркуляції. Отже, ціни підносяться та спадають періодично, бо періодично в циркуляції буває занадто багато або занадто мало грошей. І хоч би й було доведено, що піднесення цін збігається зі зменшенням грошової циркуляції, а спад цін зі збільшенням тієї циркуляції, проте можна б запевняти, що в наслідок деякого — хоч статистично цього ніяк не можна довести — зменшення або збільшення маси товарів, що обертаються, кількість грошей в циркуляції, хоч і не абсолютно, але відносно збільшилась або зменшилась. Ми бачили отже, що за Рікардо ці загальні коливання цін мусять відбуватися й за суто-металевої циркуляції, але тут вони вирівнюються таким чергуванням, що, напр., неповна циркуляція зумовлює спад товарових цін, вивіз товарів за кордон, але цей вивіз зумовлює довіз золота в країну, а цей доплив грошей знову зумовлює піднесення товарових цін. Навпаки буває при переповненій циркуляції, коли товари імпортують, а золото експортують. А що не зважаючи на ці загальні коливання цін, що постають з самої природи Рікардової металевої циркуляції, їхня інтенсивна та потужна форма, форма криз, належить до періодів розвинутої кредитової системи, то й цілком очевидно, що видання банкнот реґулюється не достеменно за законами металевої циркуляції. Металева циркуляція має свій цілющий засіб в імпорті та експорті благородних металів, що, негайно ввіходячи в циркуляції як монета, своїм допливом та відпливом знижують або підносять товарові ціни. Той самий вплив на товарові ціни мусять тепер штучно справляти банки, наслідуючи закони металевої циркуляції. Коли гроші припливають з-за кордону, то це доказ того, що циркуляція неповна, вартість грошей занадто висока, а товарові ціни занадто низькі, отже, в циркуляцію доводиться кинути банкнот пропорціонально кількості новоімпортованого золота. Навпаки, їх доводиться забирати з циркуляції відповідно до того, як золото відпливає з країни. Інакше кажучи, видання банкнот мусить

реґулюватись імпортом та експортом благородних металів або вексельним курсом. Помилкове припущення Рікардо, ніби золото є тільки монета, що отже все імпортоване золото збільшує кількість грошей в циркуляції, а тому й підносить ціни, а все експортоване золото зменшує кількість монет, а тому й знижує ціни — це теоретичне припущення стає тут *практичною спробою лишати стільки монети в циркуляції, скільки є в наявності золота в кожний даний момент.* Лорд Оверстон (банкір Jones Loyd), полковник Torrens, Normam, Clay, Arbuthnot та деякі інші письменники, відомі в Англії під назвою школи «Currency Principle», не тільки проповідували цю доктрину, але й за допомогою банкових актів сера Піля з 1844 та 1845 р.р. зробили її основою англійського та шотляндського банкового законодавства. Її ганебне теоретичне й практичне фіяско після експериментів найбільшого національного маштабу ми зможемо розглянути лише в науці про кредит» (I. c. p. 165 — 168*).

Критику цієї школи подали Томас Тук, Джемс Вілсон (в Economist'і 1844 — 47 р.р.) та Джон Фулартон. Але як хибно також і вони розуміли природу золота та як неясно було їм відношення між грішми та капіталом, це ми бачили не раз, а саме в розділі XXVIII цієї книги. Тут подамо ще деякі матеріяли з дебатів комісії нижчої палати в 1857 році про банкові акти Піля. (B. C. 1857) — *Ф. Е.*].

I. G. Hubbard, колишній управитель Англійського банку, свідчить: «2400.— Вивіз золота… абсолютно не впливає на товарові ціни. Навпаки, він дуже значно впливає на ціни цінних паперів, бо в міру того, як змінюється рівень проценту, неминуче справляється незвичайний вплив на вартість товарів, що втілюють цей процент». Він подає про роки 1834 — 43 та 1844 — 56 дві таблиці, які доводять, що рух цін п'ятнадцятьох найзначніших торговельних речей був цілком незалежний від відпливу та припливу золота й від рівня проценту. Але зате ці таблиці доводять щільний зв'язок між відпливом та припливом золота, що дійсно «є представник нашого капіталу, який шукає приміщення», і рівнем проценту. — «В 1847 році дуже велику суму американських цінних паперів переслали назад до Америки, так само й російські цінні папери — до Росії, а інші континентальні папери — до тих країн, звідки ми імпортували збіжжя».

15 головних товарів, покладених в основу далі поданих таблиць Hubbard'а, є такі: бавовна, бавовняна пряжа, бавовняні тканини, вовна, сукно, льон, полотно, індиґо, чавун, бляха, мідь, волове сало, цукор, кава, шовк.

I. 1834 — 1843

Час	Металева готівка банку ф. ст.	Ринкова норма дисконту в %	З 15 головних товарів		
			Піднеслися ціною	Впали	Без змін
1834, 1 березня	9104000	$2^3/_4$	—	—	—
1835, 1 »	6274000	$3^3/_4$	7	7	1
1836, 1 »	7918000	$3^1/_4$	11	3	1
1837, 1 »	4079000	5	5	9	1
1838, 1 »	10471000	$2^3/_4$	4	11	—
1839, 1 вересня	2684000	6	8	5	2
1840, 1 червня	4571000	$4^3/_4$	5	9	1
1840, 1 грудня	3642000	$5^3/_4$	7	6	2
1841, 1 »	4873000	5	3	12	—
1842, 1 »	10603000	$2^1/_2$	2	13	—
1843, 1 червня	11566000	$2^1/_4$	1	14	—

*) Україн. видання, 1926. ДВУ ст. 192—194. *Прим. Ред.*

II. 1844—1853

Час	Металева готівка банку ф. ст.	Ринкова норма дисконту в %	З 15 головних товарів		
			Піднеслися ціною	Впали	Без змін
1844, 1 березня . .	16.162.000	$2^1/_4$	—	—	—
1845, 1 грудня . .	13.237.000	$4^1/_2$	11	4	—
1846, 1 вересня . .	16.366 000	3	7	8	—
1847, 1 » . .	9.140.000	6	6	6	3
1850, 1 березня . .	17.126.000	$2^1/_2$	5	9	1
1851, 1 червня . .	13.705.000	3	2	11	2
1852, 1 вересня . .	21.853.000	$1^3/_4$	9	5	1
1853, 1 грудня . .	15.093.000	5	14	—	1

Hubbard додає до цього таке пояснення: «Як за 10 років, 1834—43, так і за 1844—53 роки поряд коливання кількости золота в банку в кожному випадку відбувалося збільшення або зменшення позичкової вартости грошей, що визичалися під дисконт; а з другого боку, зміни товарових цін в країні виявляють повну незалежність від розмірів циркуляції, оскільки ці останні виявляються в коливаннях кількости золота в Англійському банку». (Bank Acts Report, 1857, II., p. 290 та 291).

Що попит та подання товарів реґулює їхні ринкові ціни, то очевидно, яка є помилкова Оверстонова ідентифікація попиту на позичковий грошовий капітал (або, радше, відхилів подання від попиту), оскільки цей попит виявляється в нормі дисконту, з попитом на дійсний «капітал». Твердження, що товарові ціни реґулюються коливаннями в сумі currency, ховається тепер за фразою, що коливання норми дисконту виявляють собою коливання попиту на дійсний речовий капітал, у відміну від грошового капіталу. Ми бачили, що й Норман, і Оверстон дійсно стверджували це перед тією самою комісією, та бачили, до яких нікчемних викрутів при цьому мусіли вони вдаватися. особливо останній, поки він, кінець-кінцем, таки добре впіймався. (Розділ XXVI). Це дійсно давня вигадка, ніби зміни в масі наявного золота, збільшуючи або зменшуючи кількість засобів циркуляції в країні, мусять піднести або знизити товарові ціни в межах цієї країни. Якщо золото вивозять, то за цією currency-теорією ціни товарів мусять підноситися в тій країні, куди надходить золото, і разом з цим мусить підноситися вартість експорту країни, що вивозить золото, на ринку країни, що довозить золото; навпаки, вартість експорту останньої країни на ринку першої буде спадати, зростаючи в країні, звідки походить той експорт та куди прямує золото. Однак, в дійсності зменшення кількости золота підносить лише рівень проценту, а зменшення тієї кількости знижує його, і коли б цих коливань рівня проценту не бралось на увагу при визначенні коштів продукції або при визначенні попиту та подання, то товарових цін вони, ті коливання, цілком не зачіпали б.

У тому самому звіті N. Alexander, шеф однієї значної фірми, що провадить справи в Індії, так висловлюється про великий відплив срібла до Індії та Китаю коло середини 50-х років почасти в наслідок китайської громадянської війни, що припинила збут англійських тканин в Китаю, почасти в наслідок тієї хороби шовковика в Европі, що дуже обмежила італійське та французьке шовківництво.

«4337. Чи цей відплив іде до Китаю, чи до Індії? — Ви шлете срібло до Індії та на добру частину його купуєте опіюм, що весь іде до Китаю на те, щоб

утворити фонд для закупу шовку; і стан ринків в Індії такий (не вважаючи на нагромадження там срібла), що для купця вигідніше посилати туди срібло, ніж тканини або інші британські фабрикати.— 4338. Чи не було великого відпливу з Франції, що в наслідок його ми одержували срібло? — Так, дуже значний відплив. — 4344. Замість вивозити шовк з Франції та Італії, ми відправляємо його туди великими партіями, так бенгальський, як і китайський».

Отож до Азії відправлялося срібло — грошовий металь цієї частини світу — замість товарів не тому, що ціни на ці товари піднеслися в країні, що їх продукує (Англія), а тому що впали — впали через надмірний імпорт — в тій країні, куди їх імпортують; дарма що це срібло Англія одержувала з Франції та почасти мусила його оплачувати золотом. За currency-теорією при такому імпорті ціни в Англії мусіли б впасти, а в Індії та Китаю — піднестися.

Другий приклад. Перед комісією лордів (C. D. 1848 — 1857) Wylie, один з перших ліверпульських купців, свідчить так: «1994. Наприкінці 1845 року не було вигіднішої справи, що давала б такі великі зиски [як бавовнопрядіння]. Запас бавовни був великий, і добру придатну бавовну можна було мати по 4 пенси за фунт, а з такої бавовни можна було випрядати гарний secunda mule twist № 40, що на нього теж мали витратити коло 4 пенсів, отже разом витрат щось коло 8 пенсів у прядуна. Цю пряжу великими масами продавалося в вересні та жовтні 1845 року — і складалися так само великі контракти на постачання її — по $10^1/_2$ та $11^1/_2$ пенсів за фунт, і в деяких випадках прядуни реалізували зиск, рівний купівельній ціні бавовни.— 1996. Справа була вигідна до початку 1846 року. — 2000. З березня 1844 року запас бавовни [627.042 паки] становив подвійну кількість того, що він становить сьогодні [7 березня 1848 року, коли його було 301.070 паків], а проте ціна була на $1^1/_4$ пенси за фунт вища». [$6^1/_4$ пенсів проти 5 пенсів]. Одночасно пряжа — добрий secunda mule twist № 40 — впала від $11^1/_2$ — 12 пенсів до $9^1/_2$ пенсів в жовтні та до $7^3/_4$ пенсів наприкінці грудня 1847 року; пряжу продавалося за купівельну ціну бавовни, що з неї було її випрядено (ib, № 2021, 2023). Це виявляє ту заінтересовану премудрість Оверстона, що гроші мають бути «дорогі», бо капітал «рідкий». З-го березня 1844 року банковий рівень проценту був 3%; в жовтні та листопаді дійшов він до 8 та 9% й 7 березня 1848 року становив ще 4%. Ціни на бавовну — в наслідок цілковитого спину в збуті та в наслідок паніки з відповідним їй високим рівнем проценту — впали далеко нижче від тієї ціни на неї, що відповідала станові подання. Наслідок цього було, з одного боку, величезне зменшення довозу в 1848 році, а з другого боку, зменшення продукції в Америці; відси новий зріст бавовняних цін в 1849 році.

За Оверстоном, товари були занадто дорогі тому, що занадто багато грошей було в країні.

«2002. Недавнє погіршення стану бавовняної промисловости завдячує не бракові сировини, бо ціна впала, дарма що запас бавовни-сировини значно зменшився». Але в Оверстона маємо приємне переплутування ціни, відповідно вартости товару, з вартістю грошей, власне з рівнем проценту. Відповідаючи на питання 2026, Wylie подає свій загальний погляд на currency-теорію, що на ній Cardwell та сер Charles Wood в травні 1847 року «заснували потребу перевести банковий акт 1844 року в усій повноті його змісту»: «Ці принципи, на мою думку, такі, що вони надаватимуть грошам штучну високу вартість, а всім товарам штучну руйнаційно низьку вартість». — Далі він каже про вплив цього банкового акту на загальний стан справ: «Що лише з великими втратами можна було дисконтувати чотиримісячні векселі,— які є звичайні трати фабричних міст на купців та банкірів за куплені товари, призначені для Сполучених Штатів,— то і виконання замовлень дуже гальмувалося аж до урядового листа з 25 жовтня» [припинення чинности банкового акту], «коли знову з'явилася змога дисконту-

вати ці чотиримісячні векселі». (2097). Отже, і в провінції припинення чинности банкового акту вплинуло, як визволення.— «2102. Минулого жовтня» [1847 року] «майже всі американські закупники, що купують тут товари, негайно обмежили, скільки змоги було, свої замовлення: а як звістка про подорожчання грошей дійшла до Америки, всі нові замовлення припинилися. — 2134. Збіжжя та цукор являли спеціяльні випадки. На збіжжевий ринок вплинули сподіванки на урожай, а на цукор вплинули величезні запаси та довізи — 2163. Багато з наших платіжних зобов'язань до Америки… зліквідувалось примусовими продажами товарів, що їх відправлено на комісію. а багато, побоююсь, анульовано тутешніми банкрутствами.— 2196. Якщо я добре пригадую, на нашій фондовій біржі в *жовтні 1847 платилося до 70%*».

[Криза 1837 року з її довготривалими лихими наслідками, що до них року 1842 долучилося ще справжнє покриззя, та заінтересоване осліплення промисловців та купців, що ніяк не хотіли бачити надпродукції — адже за вульґарною політичною економією вона є безглуздя та неможливість! — кінець-кінцем породили ту плутанину в головах, що дозволила школі-currency перетворити свою догму на практику в національному маштабі. Банкове законодавство 1844 — 45 років було переведено.

Банковий акт 1844 року поділяє англійський банк на відділ видання банкнот і на відділ банковий. Перший одержує забезпечень — здебільша з паперів державного боргу — на 14 мільйонів та ввесь металевий скарб, що має складатися щонайбільше на 1/4 з срібла, і видає банкноти на суму, рівну загальній сумі тих забезпечень і того скарбу. Оскільки ці банкноти не є в руках публіки, вони лежать в банковому відділі, являючи разом з невеликою кількістю монети (щось з мільйон), потрібної до щоденного вжитку, завжди готовий запас банку. Емісійний відділ видає публіці золото за банкноти та банкноти за золото; решту зносин з публікою обслуговує банковий відділ. Приватні банки, що в 1844 році мали право видавати власні банкноти в Англії та Велсі, зберігають це право, проте, видання ними банкнот обмежено певним континґентом; коли якийсь з цих банків перестає видавати власні банкноти, то Англійський банк може збільшити суму своїх непокритих банкнот на 2/3 невикористуваного тим банком континґенту; цим способом та сума протягом часу до 1892 року підвищилась від 14 до 16 1/2 мільйонів ф. ст. (точно — 16.450.000 ф. ст.).

Отже, замість кожних п'ятьох фунтів золотом, що відпливають з банкового скарбу, до емісійного відділу вертається банкнота-п'ятифунтівка й її нищиться там; замість кожних п'ятьох соверенів, що надходять до скарбу, в циркуляцію йде п'ятифунтівка-банкнота. Таким способом здійснюється на практиці Оверстонова ідеальна паперова циркуляція, що реґулюється точно за законами металевої циркуляції, й тим, як стверджують теоретики currency, кризи на віки вічні унеможливлено.

Але в дійсності розділ банку на два незалежні відділи відібрав у дирекції змогу вільно порядкувати у рішучі моменти всіма вільними засобами, так що могли трапитися випадки, коли банковому відділові загрожувало банкрутство, в той час коли емісійний відділ мав незайманих кілька мільйонів золотом, та, крім того, ще отих своїх 14 мільйонів забезпечень. І це могло то легше статись, що майже в кожній кризі буває такий відтинок часу, коли постає великий відплив золота за кордон, а покривати його доводиться, переважно, металевим скарбом банку. А за кожні п'ять фунтів, що відпливають тоді за кордон, забирають з внутрішньої циркуляції країни п'ятифунтівку-банкноту, отже, кількість засобів циркуляції меншає саме тоді, коли їх найбільше уживається та є в них найбільша потреба. Отже, банковий акт 1844 року провокує ввесь торговельний світ безпосередньо до того, щоб на початку кризи своєчасно відкладати собі певний запасний фонд банкнот, отже, до того, щоб ту кризу прискорювати та

загострювати; таким штучним піднесенням — що в рішучий момент стає дуже значне — попиту на грошовий кредит, тобто на платіжні засоби, при одночасному обмеженні їхнього подання, — він підносить рівень проценту до нечуваної досі висоти; отже, замість усувати кризи, він, навпаки, підносить їх до тієї точки, коли мусить розбитися в щент або ввесь промисловий світ або банковий акт. Двічі, 25 жовтня 1847 року та 12 листопада 1857 року, криза дійшла до такої висоти; тоді уряд звільнив банк від обмеження в справі видання банкнот, припинивши чинність акту 1844 року, й обидва рази цього було досить, щоб перебороти кризу. В 1847 році досить було певности, що тепер можна знову мати банкноти під першорядне забезпечення, для того щоб знову витягти на денне світло та пустити в циркуляцію 4 — 5 мільйонів нагромаджених банкнот; в 1857 році видано на неповний мільйон банкнот понад дозволену законом кількість, але тільки на цілком короткий час.

Треба ще згадати й про те, що законодавство 1844 року виявляє ще сліди спогаду про перші двадцять років віку, про час, коли банк спинив платежі готівкою та знецінились банкноти. Ще дуже помітний є страх, що банкноти можуть втратити довір'я до себе; цілком зайвий страх, бо вже в 1825 році видання знайденого старого запасу однофунтівок-банкнот, що їх забрано було з циркуляції, перебороло кризу, довівши тим способом, що вже тоді навіть за часів найпоширенішого та найбільшого, недовір'я, все ж довір'я до банкнот лишилось непохитним. І це цілком зрозуміло; адже фактично ціла нація з її кредитом стоїть за цими знаками вартости — *Ф. Е*].

Послухайте ще кілька свідчень про вплив банкового акту. Дж. Ст. Міл гадає, що банковий акт 1844 року затримав надмірну спекуляцію. Цей премудрий чолов'яга, на щастя, свідчив 12 червня 1857 року. Чотири місяці по тому вибухла криза. Він буквально ґратулює «банкових директорів та комерційну публіку взагалі» з тим, що вони «розуміють тепер краще, ніж раніш, природу торговельної кризи й ту дуже велику шкоду, що її заподіюють вони самі собі та публіці, підтримуючи надмірну спекуляцію». (B. C. 1857, № 2031).

Премудрий Міл думає, що коли однофунтівки-банкноти видається «як позики фабрикантам та ін., що виплачують заробітні плати... то ці банкноти можуть дійти до рук інших людей, що витрачують їх з метою споживання, і в цьому випадку банкноти самі усталюють попит на товари й можуть тимчасово сприяти підвищенню цін». Отже, пан Міл припускає, що фабриканти будуть платити вищу заробітну плату, виплачуючи її в паперових грошах замість золота? Або може він гадає, що коли фабрикант одержить свою позику стофунтівками-банкнотами та зміняє їх на золото, то ця заробітна плата становитиме менший попит, ніж тоді, коли її одразу виплатиться однофунтівками-банкнотами? Хіба він не знає того, що, напр., в певних гірничих округах заробітну плату платилось банкнотами місцевих банків, так що кілька робітників одержувало разом одну п'ятифунтівку-банкноту? Хіба це збільшує їхній попит? Або може банкіри дрібними банкнотами визичають фабрикантам легше та більші суми грошей, ніж великими?

[Цього дивного страху Міля перед однофунтівками-банкнотами не можна було б пояснити, коли б увесь його твір про політичну економію не виявляв еклектизму, що не лякається жодних суперечностей. З одного боку, в багатьох речах він визнає рацію Тукові проти Оверстона, з другого боку, він гадає, що товарові ціни визначається кількістю наявних грошей. Отже, він ніяк не переконався того, що за кожну видану банкноту — припускаючи всі інші умови однакові — до скарбниці банку надходить один соверен; він боїться, що маса засобів циркуляції може збільшитися, а тому й знецінитися, тобто піднести товарові ціни. Оце те — та й більш нічого, — що ховається за вищенаведеними побоюваннями. — *Ф. Е.*].

Про розділ банку на два відділи та про надмірне піклування в справі забезпечення розміну банкнот Тук висловлюється так перед С. D 1848/57:

Більші коливання рівня проценту в 1847 році проти років 1837 та 1839 завдячували лише розділові банку на два відділи. (3010).— Забезпечености банкнот не було порушено ані в 1825, ані в 1837 та 1839 роках. (3015).— Попит на золото в 1825 році мав на меті тільки заповнити порожняву, що утворилася в наслідок цілковитого дискредитування однофунтівок-банкнот провінціяльних банків; цю порожчяву можна було заповнити тільки золотом, поки Англійський банк не почав теж видавати однофунтівки-банкноти.— (3022). В листопаді та грудні 1825 року не було ані найменшого попиту на золото для вивозу. (3023).

«Щодо дискредитування банку всередині країни та закордоном, то припинення виплати дивідендів та вкладів мало б куди тяжчі наслідки, ніж припинення оплати банкнот (3028)».

«3035. Чи не сказали б ви, що кожна обставина, яка, кінець-кінцем, загрожує небезпекою розмінові банкнот, могла б в момент комерційного пригнічення породити нові та серйозні труднощі? — Аж ніяк».

Протягом 1847 року «збільшене видання банкнот, може бути, допомогло б знову поповнити золотий скарб банку, як це стмлося в 1825 році». (3058).

Newmarch свідчить перед В А. 1857: «1357. Перший лихий вплив... цього відокремлення обох відділів [банку] та розділу золотого запасу на дві частини, розділу, що неминуче випливав з такого відокремлення, був той, що банкові операції Англійського банку, отже, цілу ту ділянку його операцій, що ставить його в безпосередній зв'язок з торговлею країни, провадилось далі лише за допомогою половини суми попереднього запасу. В наслідок цього розділу запасу дійшло до того, що банк мусів підвищувати норму свого дисконту, скоро запас банкового відділу зменшувався хоч трохи. Тому цей зменшений запас зумовлював ряд раптових змін у нормі дисконту.— 1358. Таких змін, починаючи від 1844 року [до червня 1857 року], було, може, з 60, тимчасом коли протягом такого самого часу перед 1844 роком вони ледве чи становили тузінь». Особливий інтерес має теж свідчення Palmer'а, що від 1811 року був директором, а деякий час управителем англійського банку, перед С. D. комісією лордів (1848—57).

«828. В грудні 1825 року банк ще зберіг приблизно 1.100.000 ф. ст. золота. Він мусів би тоді, безперечно, цілком збанкрутувати, коли б тоді був цей акт (1844 року). В грудн він видав, на мою думку, 5 або 6 мільйонів банкнот протягом одного тижня, й це значно полегшило тодішню паніку.

«825. Перший період [від 1 липня 1825 року], коли сучасне банкове законодавство збанкрутувало б, якщо банк спробував би довести до кінця вже розпочаті операції, був 28 лютого 1837 року; в ті часи в розпорядженні банку було 3.900.000 до 4 мільйонів ф. ст., і він зберіг би тоді лише 650.000 ф. ст. в запасі. Другий такий період був у 1839 році й тривав від 9 липня до 5 грудня.— 826. Яка була сума запасу в цьому випадку? — 5 вересня запас складався з дефіциту в цілому на суму 200.000 ф. ст. (the reserve was minus altogether 200.000 ф. ст). На 5 листопада запас зріс приблизно до 1 — $1^1/_2$ мільйонів.— 830. Акт 1844 року заважав би банкові підтримувати торговлю з Америкою.— 831. Три головні американські фірми збанкрутували... Майже кожну фірму, що провадила американські операції, позбавлено кредиту, і коли б у ті часи банк не прийшов на поміч, то я не думаю, щоб більше, як 1 або 2 фірми, могли витримати.— 836. Скруту 1837 року не можна рівняти з скрутою 1847 року. В 1837 році вона обмежилася головне на американських операціях».— 838. (На початку червня 1837 року дирекція банку дискутувала питання, яу зарадити тій скруті). «В цій справі декотрі з панів боронили думку... що найправильнішим принципом було б підвищити рівень проценту, через що товарові ціни впали б; коротко, зробити гроші дорожчими, а товари дешевшими,

і тоді можна було б перевести закордонні платежі (by which the foreign payment would be accomplished).— 906. Штучне обмеження повноважень банку, заведене актом 1844 року, замість давньої та природної межі його повноважень, що визначалася дійсною сумою його металевого запасу, породжує штучні труднощі в справах, а разом з тим і такий вплив на товарові ціни, який без цього акту був би цілком непотрібен. — 968. За чинности акту 1844 року в звичайних умовах не можно зменшити металевий запас банку значно нижче від $9^1/_2$ міл. Це справило б вплив на ціни та на кредит, що мусило б призвести до такої зміни в закордонних вексельних курсах, яке довіз золота зріс би, збільшивши тим суму золота в емісійному відділі.— 996. При сучасному обмеженні ви» [банк] «не порядкуєте рухом срібла, що потрібно в ті часи, коли потребують срібла, щоб впливати на закордонний курс.— 999. Яку мету мав припис, який обмежує срібний запас банку на $^1/_5$ його металевого запасу? — На це питання я не можу відповісти».

Мета була — удорожити гроші; цілком та сама, що її малося на оці — незалежно від currency-теорії, — відокремлюючи відділи та зобов'язуючи шотландські та ірландські банки тримати в резерві золото в тому випадку, коли вони видаватимуть банкноти понад певну норму. Оттак постала децентралізація національного металевого скарбу, що зменшила його здатність виправляти несприятливі вексельні курси. На піднесення рівня проценту спрямовано всі дальші постанови, а саме: що Англійський банк не сміє видавати банкноти понад 14 міл., крім тих банкнот, що матимуть на покриття золотий запас; що банковий відділ має управлятися як звичайний банк, знижуючи рівень проценту підчас надміру грошей та підносячи його підчас скрути; обмеження срібного запасу, цього головного способу виправляти вексельний курс у стосунках з континентом та Азією; приписи щодо шотландських та ірландських банків, що ніколи не потребують золота для експорту, а тепер мусять тримати його з приводу суто-ілюзорного розміну своїх банкнот. Факт той, що акт 1844 року вперше породив в 1857 році штурм на шотландські банки по золото. Нове банкове законодавство не робить теж ніякої ріжниці між відпливом золота закордон та відпливом його з банку всередину країни, хоч їхні впливи, звичайно, цілком відмінні. Відси повсякчасні різкі коливання в ринковій нормі проценту. Щодо срібла, Palmer двічі, № 992 та № 994, каже, що банк може купувати срібло за банкноти тільки тоді, коли вексельний курс для Англії сприятливий, отже, коли срібло є зайве; бо, «1003. Однісінька мета, що задля неї можна тримати значну частину металевого скарбу в сріблі, є та, щоб полегшувати закордонні платежі протягом того часу, коли вексельні курси несприятливі для Англії.— 1008. Срібло — товар, що для цієї мети» [платіж закордон] «є... найзручніший товар, бо воно є гроші для решти цілого світу. Лише Сполучені Штати брали останніми часами виключно золото».

На його думку, підчас скрути Англійському банкові не треба було підвищувати процент понад старий рівень, понад 5%, доки несприятливі вексельні курси не почнуть відтягати золото закордон. Коли б не було акту 1844 року, то банк міг би при цьому дисконтувати легко всі першорядні векселі (first class bills), що їх подавалось йому до дисконту. [1018 — 20]. Але при акті 1844 року, й при тому стані, що в ньому опинився банк у жовтні 1847 року, «не було такого рівня проценту, що його він не міг би вимагати від кредитоздатних фірм та що його ті фірми не платили б охоче, аби тільки переводити далі свої платежі». І цей високий рівень проценту був саме метою того акту.

«1029. Я мушу добре відрізняти вплив рівня проценту на закордонний попит» [на благородний метал] «та підвищення того рівня з метою загальмувати штурм на банк підчас браку кредиту всередині країни.— 1023. Перед актом 1844 року, коли курси були сприятливі для Англії, а в країні панувало зане-

покоєння, навіть справжня паніка, не було поставлено жодної межі для видання банкнот, яке тільки й могло полегшити цей скрутний стап».

Так висловлюється людина, що протягом 39 років сиділа в дирекції Англійського банку. Послухаймо тепер приватного банкіра Twells'а, що, починаючи від 1801 року, є спільник в фірмі Spooner, Attwoods and C°. З - поміж усіх свідків перед В. С. 1857 року він єдиний дає змогу виробити погляд на дійсний стан країни та бачить наближення кризи. Щодо решти його поглядів, то є він певний ґатунок бірмінґемських Little - Shilling теоретиків, як і його спільники, брати Attwood'и, що ту школу заснували. (див. Zur Kritik der pol. Ök. стор. 59). Він каже: «4488. Як впливав, на вашу думку, акт 1844 року?— Коли б мав я відповідати як банкір, то я сказав би, що він мав цілком прегарний вплив, давши банкірам та [грошовим] капіталістам всякого роду багатий урожай. Але він мав дуже лихий вплив для чесного працьовитого ділка, що йому потрібна була сталість норми дисконту, щоб він міг з певністю робити свої обрахунки... він, той акт, зробив з визичання грошей операцію, надзвичайно прибуткову.— 4489. Він [банковий акт] дає змогу лондонським акційним банкам виплачувати акційникам 20 — 22%? — Один банк нещодавно виплатив 18%; другий, думається мені, 20%; вони мають всяку підставу дуже рішуче боронити той акт.— 4490. Дрібні ділки та поважні купці, що не мають великого капіталу... їх він дуже тисне. Однісінький засіб, що його я маю, щоб дізнатися цього, той, що я бачу дивовижну масу їхніх неоплачених акцептів. Ці акцепти завжди невеликі, приблизно з 20 — 100 ф. ст., багато з них не оплачено та вертаються неоплачені назад в усі частини країни, а це завжди є ознака пригнічення серед... дрібних торговців».— 4494. Він заявляє, що тепер справи не прибуткові. Дальші його уваги є важливі, бо він бачив заховане існування кризи тоді, коли ще ніхто з решти не прочував її.

«4494. Ціни на Mincing Lane'і тримаються ще досить добре, але нічого не продається, не можна ні за яку ціну продати; тримаються лише номінальні ціни».— 4495. Він оповідає про один випадок: якийсь француз. послав маклерові на Mincing Lane'і товарів на 3.000 ф. ст. на продаж за певну ціну. Маклер не в стані одержати ту ціну, француз не в стані продати нижче від тієї ціни. Товар лежить, але французові треба грошей. Отже, маклер позичає йому 1.000 ф. ст., так що француз виставляє на маклера тримісячний вексель на 1.000 ф. ст. під забезпечення товарів. По трьох місяцях надходить тому векселеві реченець платежа, але товарів ще й досі не можна продати. Тоді маклерові доводиться оплатити той вексель, і хоч він має покриття на 3.000 ф. ст., проте, він не може його перетворити на готівку та опиняється в скрутному стані. Оттак один тягне за собою другого до загину.— 4496. Щождо значного вивозу... коли справи всередині країни в пригніченому стані, то це неминуче викликає й міцний вивіз.—4497. Чи, на вашу думку, внутрішнє споживання зменшилось? — *Дуже значно... цілком надзвичайно*... дрібні торговці тут найкращий авторитет.— 4498. А проте, довіз дуже великий; чи не вказує це на велике споживання? — Так, *якщо ви маєте змогу продати;* але багато товарових складів повні довізного товару; в тому прикладі, що про нього я щойно оповідав, імпортовано було на 3.000 ф. ст. товарів, і їх не можна було продати.

«4514. Якщо гроші дорогі,— то чи не скажете ви, що тоді капітал дешевий? — Так.» — Отже, ця людина зовсім не поділяє Оверстонової думки, що високий рівень проценту є те саме, що дорогий капітал.

Як тепер провадять справи: 4516... «Інші дуже хапаються, роблять величезні експортові та імпортові операції далеко понад ту міру, що її дозволяє їхній капітал; про це не може бути ані найменшого сумніву. Цим людям може в тих справах пощастити; вони можуть через якусь щасливу пригоду надбати велике майно та все поплатити. Це до великої міри така система, що

за нею в наші часи провадиться значну частину операцій. Такі люди охоче гублять 20, 30 та 40% на одній відправі товару кораблем; ближча операція може вернути їм ті втрати. Коли їм раз-по-раз не щастить, тоді вони гинуть; і саме такі випадки ми часто бачили останніми часами; торговельні фірми збанкрутували, не залишивши жодного шилінґа в активі.

«4791. Нижчий рівень проценту [протягом останніх 10 років], звичайно, має для банкірів несприятливий вплив, але, не подаючи вам для огляду торговельних книг, мені було б дуже тяжко пояснити вам, оскільки теперішній зиск [його власний] вищий від попереднього. Коли рівень проценту низький у наслідок надмірного видання банкнот, то в нас є багато вкладів; коли рівень проценту високий, то це дає нам безпосередній бариш.—4794. Коли гроші можна мати за помірний процент, то ми маємо більший попит на них; ми більше визичаємо; такий вплив має це [для нас, банкірів] у цьому випадку. Якщо він підноситься, то ми одержуємо за ті позики більше, ніж то годиться; ми одержуємо більше, ніж повинні б мати».

Ми бачили, що всі експерти вважають кредит банкнот Англійського банку за непохитний. А проте, банковий акт покладає цілком точно суму 9—10 мільйонів золотом для забезпечення розміну тих банкнот. Святість та непорушність цього скарбу здійснюється, отож, цілком інакше, ніж у давніх збирачів скарбів. W. Brown (Liverpool) свідчить перед C. D. 1847/58, 2311 так: «Щодо тієї користи, яку ці гроші [металевий скарб в емісійному відділі] давали в ті часи, так їх так само добре можна було б кинути в море; адже ж не можна було навіть найменшої частини їх ужити, не ламаючи того парламентського акту».

Підприємець — будівничий E. Capps, що його ми вже раніше згадували, той самий, що з його свідчень узято характеристику сучасної лондонської системи будівництва (Книга II, розд. XII), так резюмує свій погляд на банковий акт 1844 року (B. A. 1857): «5508. Отже, ви взагалі тієї думки, що сучасна система [банкового законодавства] дуже зручна установа для того, щоб періодично кидати зиски промисловости до грошової торби лихваря? — Я такої думки. Я знаю, що в будівельній справі ця система мала такий вплив».

Як згадано, шотландські банки примушено банковим актом 1845 року до такої системи, що наближалась до англійської. На них поклали обов'язок тримати золото в запасі на покриття банкнот, що вони видаватимуть понад суму, усталену для кожного банку. Який вплив це мало, про це подаємо тут кілька свідчень перед B. C. 1857.

Kennedy, управитель одного шотландського банку: «3375. Чи перед заведенням банкового акту 1845 було в Шотландії дещо таке, що можна було б назвати золотою циркуляцією? — Нічого подібного.— 3376. Чи від того часу збільшилась кількість золота в циркуляції? — Ані найменше; люди не хочуть мати золота (the people dislike gold)» — 3450. Ті приблизно 900.000 ф. ст. золота, що їх шотландські банки мусять тримати, починаючи від 1845 року, на його думку, тільки шкодять та «непожиточно поглинають рівну собі частину капіталу Шотландії».

Далі, Anderson, управитель Union Bank of Scotland: «3558. Єдиний значний попит на золото, що його Англійський банк мав з боку шотландських банків, був з нагоди закордонних вексельних курсів? — Це так; і цей попит не зменшився від того, що ми тримаємо золото в Едінбурзі.— 3590. Поки ми тримаємо ту саму суму цінних паперів в Англійському банкові» [або в приватних банках Англії], «ми маємо ту саму силу, що й раніш, до того, щоб викликати відплив золота з Англійського банку».

Насамкінець, ще одна стаття з Economist'а (Wilson): «Шотландські банки тримають у своїх лондонських аґентів вільні суми готівкою; останні тримають ті суми в англійському банкові. Це дає шотландським банкам змогу порядкувати металевим скарбом банку в межах цих сум, а той скарб є завжди тут, на тому

місці, де його уживають, коли доводиться робити закордонні платежі». Цю систему порушив акт 1845 року: «В наслідок акту, виданого для Шотландії року 1845, останнім часом відбувся значний відплив золотих монет з Англійського банку, щоб попередити той лише можливий попит на них в Шотландії, що, може бути, й ніколи не постав би... Від цього часу одну значну суму реґулярно закріпляють в Шотландії, а друга теж значна сума раз-у раз мандрує туди та сюди між Лондоном та Шотландією. Якщо настає час, коли шотландський банкір чекає збільшеного попиту на свої банкноти, то відправляється туди скриньку з золотом з Лондону; а коли цей час минув, то та сама скринька, здебільша навіть не бувши одкрита, вертається назад до Лондону». (Economist 23 жовтня 1847 р.).

[А що каже з приводу всього цього батько банкового акту, банкір Samuel Jones Loyd, alias лорд Оверстон?

Вже 1848 року він повторив перед С. D. комісією лордів, що «грошову скруту та високий рівень проценту, викликані недостатньою кількістю капіталу, не можна полегшити збільшеним виданням банкнот» (1514), дарма що самого лише *дозволу* урядового листа з 25 жовтня 1847 року на збільшене видання банкнот було досить, щоб збити тій кризі вістря.

Він лишається при тій думці, що «висока норма рівня проценту та пригнічений стан фабричної промисловости були неминучим наслідком зменшення *матеріяльного* капіталу, що його можна було ужити для промислових та комерційних цілей». (1604). А проте, пригнічений стан фабричної промисловости протягом місяців був у тому, що матеріяльний товаровий капітал понад міру наповнював комори, але його просто не сила було продати, і саме тому матеріяльний продуктивний капітал цілком або напів лежав без діла, щоб не продукувати ще більше того товарового капіталу, що його не сила було продати.

І перед банковою комісією 1857 року він каже: «Через гостре та ретельне додержування засад акту 1844 року все відбувалося реґулярно та легко, грошова система певна та непохитна, розцвіт країни безперечний, громадське довір'я до акту 1844 року щодня зростає. Коли комісія бажає ще дальших практичних доказів тому, що ті принципи, на які спирається цей акт, здорові, та доказів тих благодійних наслідків, що їх він забезпечує, то на це о ь правдива та достатня відповідь: подивіться навколо себе; погляньте на сучасний стан справ в нашій країні, погляньте на задоволення народу; погляньте на багатства та розцвіт всіх кляс суспільства, і тоді, побачивши все це, комісія буде в стані вирішити, чи схоче вона повстати проти дальшого існування акту, що ним досягнуто таких наслідків». (В. С. 1857, № 4189).

На цей дитирамб, що його Оверстон заспівав перед Комісією 14 липня, відповідь дано було 12 листопада того самого року, тим листом до дирекції банку, що ним уряд припиняв чинність чудотворного закону 1844 року, щоб врятувати бодай те, що можна ще було врятувати.— *Ф. Е.*]

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ.

БЛАГОРОДНИЙ МЕТАЛ ТА ВЕКСЕЛЬНИЙ КУРС.

І. Рух золотого скарбу

Щодо нагромадження банкнот підчас скрути треба зауважити, що тут повторюється те саме явище збирання скарбів у благородному металі, що в початковому періоді суспільного розвитку завжди бувало за неспокійних часів. Акт 1844 року в своїй чинності являє інтерес тому, що він воліє перетворити ввесь наявний у країні благородний метал на засоби циркуляції; він намагається вирівняти відплив золота скороченням, а прилив золота збільшенням засобів циркуляції. Але

застосування цього акту довело на практиці саме протилежне. За єдиним винятком, що про нього ми зараз скажемо, маса банкнотів англійського банку, що були в циркуляції, після 1844 року ніколи не досягала того максимуму, що його має право випускати банк. І з другого боку криза 1857 року довела, що в певних умовах цього максимуму недосить. З 13 до 30 листопада 1857 року в циркуляції було банкнот пересічно щодня на 488.830 ф. ст. понад цей максимум. (B. A. 1858 p. XI). Законний максимум був тоді 14.475.000 ф. ст. плюс сума металевого скарбу в льохах банку.

Про відплив і приплив благородного металу треба зауважити ось що:

Поперше. Треба відрізняти, з одного боку, переміщення металу туди й сюди в межах країни, яка не продукує зовсім золота й срібла, а з другого боку течію золота і срібла від джерел їхньої продукції через різні інші країни та розподіл цього додаткового матеріялу між цими країнами.

З початку цього століття,— поки не почали впливати російські, каліфорнійські та австралійські золоті копальні, подання цих металів було досить лише для заміщення зношеної монети, для звичайного споживання металів як речей розкошів і для вивозу срібла в Азію.

Однак з того часу, разом з розвитком азійської торгівлі Америки та Европи, поперше надзвичайно збільшився вивіз срібла в Азію. Срібло, що його вивозилось з Европи, здебільша заміщувалось додатковим золотом. Далі, частину золота, що знову довозилось, вбирала внутрішня грошова циркуляція. Вважають, що до 1875 року щось 30 міл. золота додатково ввійшло у внутрішню циркуляцію Англії [14]. Потім, після 1845 року пересічна кількість металевих запасів збільшилась по всіх центральних банках Европи та Північної Америки. Одночасно зріст внутрішньої грошової циркуляції привів до того, що по паніці, протягом періоду млявих справ, що настав по тій паніці, банковий запас зростав уже швидше в наслідок збільшення маси золотої монети, витиснутої внутрішньою циркуляцією та іммобілізованої. Нарешті, по відкритті нових покладів золота піднеслося споживання благородного металу для речей розкошів, бо зросло багатство.

Подруге. Благородний метал перебуває у невпинному потоці, припливаючи від однієї до однієї між тими країнами, що не продукують золота та срібла; та сама країна раз-у-раз імпортує той метал та раз-у-раз експортує його. І тільки перевага руху в один або другий бік вирішує, що, кінець-кінцем, відбувається відплив або приплив, бо ті рухи, що відбуваються, як коливання, а часто й паралельно, здебільша, невтралізуються. Але з цієї причини, коли вважають лише на цей результат, недобачають також сталости та паралельного в цілому перебігу обох рухів. Справу завжди розуміють лише так, ніби додатковий довіз та додатковий вивіз благородного металу є тільки наслідок та вияв відношення між довозом та вивозом товарів, тимчасом коли це є одночасно і вияв відношення між незалежними від товарової торговлі довозом та вивозом самого благодного металу.

Потретє. Перевага довозу над вивозом та навпаки виміряється в цілому збільшенням або зменшенням металевого запасу в центральних банках. Оскільки

---

[14]) Як впливало це на грошовий ринок, показують такі свідчення W. Newmarch'a: «1509. Наприкінці 1853 року серед публіки постали значні побоювання; в вересні Англійський банк тричі раз за разом підвищив свій дисконтовий процент... в перші дні жовтня... виявився значний неспокій та паніка серед публіки. Ці побоювання та цей неспокій, здебільша, усунулось перед кінцем листопада, і майже цілком їх усунулось в наслідок прибуття 5 міл. благородного металу з Австралії. Те саме повторилося восени 1854 року, коли надійшло, в жовтні та листопаді, майже 6 міл. благородного металу. Те саме повторилося восени 1855 року — як відомо, це був час зворушення та непокою — коли надійшло 8 міл. благородного металу протягом місяців вересня, жовтня та листопада. Наприкінці 1856 р. ми бачимо те саме. Коротко, я міг би, цілком певно, апелювати до досвіду майже кожного члена комісії: хіба ми не звикли вже при всякій фінансовій скруті дивитися на прибуття корабля з золотом як на природний повний порятунок».

це мірило є більш або менш точне, це, природно, залежить перш за все від того, оскільки банкову справу взагалі централізовано. Бо від цього залежить, оскільки нагромаджений в, так званому, національному банку благородний метал являє взагалі національний металевий скарб. Але, коли припустити що це є так, все ж це мірило не є точне тому, що додатковий довіз серед певних обставин вбирається внутрішньою циркуляцією та чимраз більшим ужитком золота та срібла для речей розкошів; а крім того й тому, що без додаткового довозу втягувалось би золоту монету з банку до внутрішньої циркуляції, і таким чином золотий скарб міг би зменшуватися теж без одночасного збільшення вивозу.

Почетверте. Вивіз металу набирає форми відпливу (drain), коли рух його зменшення триває протягом довшого часу, так що це зменшення виявляється як тенденція руху, й знижує металевий запас банку значно нижче від його пересічної висоти, аж до рівня середнього мінімуму цього запасу. Цей останній усталюється більш або менш свавільно, оскільки законодавство про покриття банкнот і т. ін. металевою готівкою в кожному поодинокому випадку різно визначає той запас. Про кількісні межі, що їх може досягти такий відплив в Англії, Newmarch каже перед B. A. 1857, Evid. № 1494: «Коли керуватися досвідом, то дуже неймовірна річ, щоб відплив металу в наслідок будь-якого коливання в закордонних операціях перевищив 3 або 4 мільйони ф. ст.». В 1847 році найнижчий рівень золотого запасу Англійського банку був 23 жовтня, на 5 198 156 ф. ст. менший проти 26 грудня 1846 року та на 6.453.748 ф. ст. менший проти найвищого рівня його в 1846 році (29 серпня).

Поп'яте. Призначення металевого запасу так, званого, національного банку, призначення, що однак само лише ніяк не реґулює величини металевого скарбу, бо він може зростати з причини самого тільки припинення внутрішніх та зовнішніх операцій,— це призначення є трояке: 1) запасний фонд для міжнародніх платежів, або коротше запасний фонд світових грошей. 2) Запасний фонд для внутрішньої металевої циркуляції, що, періодично, то ширшає, то вужчає. 3) Запасний фонд для сплати вкладів та розміну банкнот, який має зв'язок з банковою функцією та не має нічого до діла з функціями грошей, як просто грошей. Тому на запасний фонд можуть впливати ті умови, що зачіпають кожну поодиноку з цих трьох функцій; отже, як на інтернаціональний фонд на нього може вплинути платіжний баланс, хоч і якими причинами той баланс не визначався б і хоч яке не було б відношення того балансу до балансу торговельного; як на запасний фонд внутрішньої металевої циркуляції на нього може впливати пошир або скорочення тієї циркуляції. Третя функція його як функція ґарантійного фонду, хоч і не визначає самостійного руху металевого запасу, впливає однак двояко. Коли видають банкноти, що мають замінити металеві гроші (отже, й срібні монети по країнах, де за мірило вартости є срібло) у внутрішній циркуляції, то функція запасного фонду означена вище під пунктом 2) відпадає. І певна частина благородного металу, що виконувала цю функцію, перейде на довгий час закордон. В цьому разі не витягується металевої монети з запасу банка для внутрішньої циркуляції й тому разом з тим відпадає потреба тимчасово посилювати металевий запас, імобілізуючи частину металевої монети, що є в циркуляції. Далі: коли треба серед усяких обставин тримати певний мінімум металевого скарбу для оплати вкладів та для розміну банкнот, то це своєрідно позначається на наслідках відпливу або припливу золота; це впливає на ту частину скарбу, що її банк зобов'язаний тримати серед усяких обставин, або на ту частину, що її іншого часу банк силкується позбутися як некорисної. За суто металевої циркуляції та концентрації банкової справи банк мав би розглядати свій металевий скарб теж як ґарантію для оплати вкладів в нього, й при відпливі металу могла б постати така сама паніка, як та, що була в Гамбурзі в 1857 році.

Пошосте. За винятком хіба 1837 року, дійсна криза завжди вибухала тільки по зміні вексельного курсу, тобто скоро довіз благородного металу знову переважав вивіз.

В 1825 році дійсний крах постав по тому, як відплив золота припинився. В 1839 році відбувався відплив золота, не викликавши краху В 1847 році відплив золота припинився в квітні, а крах стався в жовтні. В 1857 році відплив золота закордон припинився на початку листопада, а крах стався лише пізніше в листопаді. Особливо виразно виявляється це в кризі 1847 року, коли відплив золота спинився вже в квітні, викликавши відносно легку передкризу, а власне криза в справах вибухла потім тільки у жовтні.

Далі наведені свідчення складено перед Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1848; викази свідків (evidence) видруковано тільки в 1857 році (цитовано їх теж як: C. D. 1848/57).

Свідчення Тука. В квітні 1847 року постала скрута, що, власне кажучи, дорівнювала паніці, але триваючи порівняно недовго. не супроводилась жодними більш-менш значними комерційними банкрутствами. В жовтні, коли скрута була далеко інтенсивніша, ніж за будь-який період у квітні, сталося майже нечуване число комерційних банкрутств (2196).— В квітні вексельні курси, особливо в операціях з Америкою, змусили нас експортувати значну кількість золота для оплати незвичайно великого імпорту; тільки з незвичайно енерґійним напруженням банк припинив відплив золота та підвищив курс. (2197) — В жовтні вексельні курси були сприятливі для Англії. (2198) — Зміна їх почалася на третім тижні квітня. (3000).— Вони коливались у липні та серпні; від початку серпня вони були увесь час сприятливі для Англії (3001). Відплив золота в серпні постав від попиту для внутрішньої циркуляції.

J. Morris, управитель Англійського банку: Хоч вексельний курс, починаючи від серпня 1847 р., став сприятливий для Англії і з тієї причини відбувався довіз золота, проте, металевий запас у банку меншав. «2200.000 ф. ст. золотом пішли з банку в країну в наслідок внутрішнього попиту». (137).— Це пояснюється, з одного боку, збільшенням числа робітників, що мали працю коло будування залізниць, а з другого боку, «бажанням банкірів мати підчас кризи власний золотий запас» (147).

Palmer, колишній управитель, а від 1811 року директор Англійського банку: «684. Протягом цілого періоду від середини квітня 1847 року аж до дня припинення чинности банкового акту 1844 року вексельні курси були сприятливі для Англії».

Отже, відплив металу, що в квітні 1847 року викликав лише саму грошову паніку, є тут, як і скрізь, тільки попередник кризи й перетворився на приплив металу раніше, ніж та криза вибухла. В 1839 році при значному пригніченні в справах відбувався дуже значний відплив металу — за збіжжя і т. ін.,— але без кризи та грошової паніки.

Посьоме. Скоро загальні кризи закінчились, золото й срібло — коли не вважати на приплив нового благородного металу з країн його продукції — знову розподіляються в тих відношеннях, в яких вони, як осібний скарб були в різних країнах за часів рівноваги. За всіх інших незмінних обставин відносна величина скарбу в кожній країні визначається ролею її на світовому ринку. З країни, що має золота й срібла понад норму, вони відпливають, припливаючи до іншої; ці рухи припливу та відпливу відновлюють тільки первісний розподіл їх проміж скарбами різних націй. Проте, цей перерозподіл здійснюється під впливом різних обставин, що їх згадується при розгляді вексельного курсу. Скоро відновлено нормальний розподіл, то з цього момену настає спочатку зростання, а потім знову настає відплив. [Ця остання теза має силу, звичайно, тільки для Англії, як осередку світового грошового ринку.— *Ф. Е.*].

Повосьме. Відпливи металу, здебільша, є симптом зміни в стані закордонної торговлі, а ця зміна, своєю чергою, є ознака того, що знову достигають умови для кризи [15]).

Подев'яте. Платіжний балянс може бути сприятливий для Азії й несприятливий для Европи й Америки [16]).

Довіз благородного металу відбувається переважно при двох моментах. З одного боку, за тієї першої фази низького рівня проценту, що настає по кризі та є вияв обмеження продукції; а потім за другої фази, коли рівень проценту підноситься, але ще не досягнув своєї середньої висоти. Це — фаза, коли зворотні припливи капіталів відбуваються легко, комерційний кредит великий, а тому й попит на позичковий капітал зростає непропорційно поширові продукції. В обох фазах, коли позичкового капіталу є порівняно багато, надмірний приплив капіталу, що існує в формі золота та срібла, отже, в такій формі, в якій він насамперед може функціонувати лише як позичковий капітал,— мусить значно впливати на рівень проценту, а тому й на загальний розвиток справ.

З другого боку: відплив, невпинний значний вивіз благородного металу настає тоді, коли вже постають труднощі щодо зворотного припливу капіталів, коли ринки переповнені, а подоба розцвіту зберігається тільки за допомогою кредиту; отже, коли вже є дуже збільшений попит на позичковий капітал, а тому й рівень проценту вже досяг, принаймні, своєї середньої величини. Серед цих обставин, що відбиваються у відпливі саме благородного металу, значно більшає вплив невпинного витягування капіталу в такій формі, в якій він існує безпосередньо як грошовий позичковий капітал. Це мусить безпосередньо впливати на рівень проценту. Але замість обмежувати кредитові операції, це піднесення рівня проценту поширює їх та приводить до надмірного напруження всіх їхніх допоміжних засобів. Тому цей період передує крахові.

Newmarch'а питають (B. A. 1857): «1520. Отже, число векселів у циркуляції зростає разом з рівнем проценту?— Здається, так.— 1522. За спокійних звичайних часів головна книга є дійсне знаряддя обміну; але коли постають труднощі, коли, напр., серед таких обставин, що мною вище були наведені, підвищується норма банкового дисконту ... тоді операції сходять цілком сами собою до виписування векселів; ці векселі не тільки придатніші до того, щоб бути за законний доказ зробленої справи, але вони й зручніші для дальших закупів і насамперед їх можна уживати, як засіб кредиту, щоб визичати капітал».— До цього долучається те, що, коли банк серед до певної міри загрозливих обставин підвищує свою норму дисконту, а в наслідок цього одночасно стає ймовірним, що банк обмежить реченець векселів, котрі йому доводиться дисконтувати,— постає загальне побоювання, що це буде розвиватися crescendo [1]). Отже,

---

15) За Newmarch'ом відплив золота закордон може поставати з причин троякого роду, а саме: 1) від суто-комерційних причин, тобто тоді, коли довіз був більший, ніж вивіз, як то було між 1836 та 1844 роками та знову в 1847 році, коли був головне значний довіз збіжжя; 2) від того, що треба добувати засоби для приміщення англійського капіталу закордоном, як то було в 1857 році, коли будували залізниці в Індії; та 3) від того, що остаточно витрачається кошти закордоном, як от в 1853 та 1854 роках на військові справи на Сході.

16) 1918. Newmarch «Якщо ви візьмете Індію та Китай разом, якщо ви візьмете на увагу обороти між Індією та Австралією та ще важливіші обороти між Китаєм та Сполученими Штатами — а в цих випадках торговля є трьобічна й вирівнюються рахунки за нашим посередництвом ... тоді слушно, що торговельний балянс був несприятливий не тільки для Англії, але й для Франції та Сполучених Штатів». (B. A 1857).

1) Crescendo. від лат. cresco,— росту, чим раз більшаючи, зростаючи. *Пр. Ред.*

кожен — а найперше лицарі кредиту — силкується дисконтувати майбутнє та мати до свого розпорядку стільки засобів кредиту, скільки він може добути в даний момент. Таким чином, щойно наведені причини сходять на те, що сама лише кількість — чи то довезеного, чи то вивезеного благородного металу, впливає не сама по собі, а вона впливає, поперше, специфічним характером благородного металу як капіталу в грошовій формі, а, подруге, вона впливає як те перо, що його — долучивши до тягара на терезах — вистачить, щоб остаточно схилити шальку, що коливається, на один бік; вона впливає тому, що постає серед обставин, коли справу вирішує будь-який надмір в той або в інший бік. Без цих причин аж ніяк не сила було б зрозуміти, як то міг би відплив золота, прим., в 5 — 8 міл. ф. ст. — а це є та межа, що її досі знає досвід — вчинити якийсь значний вплив; це невеличке збільшення або зменшення капіталу, що є незначним навіть проти 70 міл. ф. ст. золотом, які пересічно перебувають у циркуляції у Англії, становить, в дійсності, без краю малу величину в продукції такого обсягу, як англійська [17]). Але саме розвиток кредитової та банкової системи, що, з одного боку, змушує ввесь грошовий капітал служити продукції (або — що сходить на те саме — перетворювати усякий грошовий дохід на капітал), а з другого боку, на певній фазі циклу зводить металевий запас до такого мінімуму, коли той запас уже не може виконувати тих функцій, що йому випадають, — саме цей розвиток кредитової та банкової системи породжує таку надмірну чутливість усього цього організму. На менш розвинутих щаблях продукції зменшення або збільшення скарбу проти його пересічної міри є річ порівняно байдужа. Так само, з другого боку, навіть дуже значний відплив золота відносно не матиме впливу, якщо він постає не підчас критичного періоду промислового циклу.

Даючи це пояснення, ми не вважали на ті випадки, коли відплив металу постає в наслідок неврожаїв і т. ін. Тут значне та раптове порушення рівноваги продукції, — що виявом його є відплив металу, — не потребує дальшого пояснення його впливу. Цей вплив є то більший, що більше таке порушення постає підчас такого періоду, коли продукція працює під високим тиском.

Далі ми не вважали на функції металевого скарбу, як ґарантії розмінности банкнот та як осі всієї кредитової системи. А металевий запас, своєю чергою, є вісь банку [18]). Перетвір кредитової системи на систему монетарну є річ неминуча, як я це змалював вже в книзі I, розд. III, розглядаючи платіжний засіб. Що потрібні найбільші жертви реальним багатством для того, щоб в критичний момент зберегти металеву базу, — це визнали й Тук, і Лойд-Оверстон. Суперечка точиться лише коло деякого плюса або мінуса, та коло більш або менш раціонального поводження з цією неминучою річчю [19]). Певну кількість металу, незначну проти цілої продукції, визнано за вісь тієї системи. Звідси — незалежно від жахливого унаочнення цього його характеру, як осі підчас

---

[17]) Дивись, напр., сміху гідну відповідь Weguelin'a, коли він каже, що відплив 5 міл. золота є зменшення капіталу на таку саму суму, й коли він тим хоче пояснити явища, що не постають при безкраю більших піднесеннях цін, або знеціненнях, поширах та скороченнях дійсного промислового капіталу. З другого боку, не менш сміху гідна спроба пояснити ці явища, як безпосередні симптоми пошириу або скорочення маси реального капіталу (розглядаючи його за його матеріяльними елементами).

[18]) Newmarch (B. A. 1857): «1364. Металевий резерв Англійського банку є справді... центральний резерв або центральний металевий скарб, що на його основі провадяться всі справи країни. Він є, сказати б, вісь, що навколо неї мають обертатись всі справи країни; всі інші банки країни розглядають Англійський банк, як центральний скарб або резервуар, звідки вони мають добувати свої запаси металевих грошей; і вплив закордонних вексельних курсів завжди позначається саме на цьому скарбі та цьому резервуарі».

[19]) «Отже, на практиці обидва вони, Тук і Лойд, зустріли б надмірно великий попит на золото, заздалегідь обмежуючи кредит, підвищуючи рівень проценту та зменшуючи визичання капіталу. Тільки Лойд своєю ілюзією спричинився б до тяжких і навіть небезпечних [законодатних] обмежень та приписів». Economist, 1847. p. 1417.

криз — той прегарний теоретичний дуалізм. Поки освічена економія розглядає «капітал» ex professo [1]), вона з найбільшою зневагою позирає на золото й срібло, як на таку форму капіталу, що в дійсності є найбайдужіша та найнепотрібніша. Скоро вона починає розглядати банкову справу, все це зміняється, і золото та срібло стають капіталом par excellence, що для його збереження треба жертвувати всяку іншу форму капіталу й праці. Чим же відрізняються золото й срібло від інших форм багатства? Не величиною вартості, бо ця остання визначається кількістю зречевленої в них праці. А лише як самостійні втілення, як вияви *суспільного* характеру багатства. [Багатство суспільства існує лише як багатство поодиноких людей, що є його приватні власники. Воно зберігає свій суспільний характер лише тому, що ці поодинокі люди для задоволення своїх потреб обмінюють одні на одні споживчі вартості, відмінні якістю. За капіталістичної продукції вони можуть це робити лише за посередництвом грошей. Таким чином лише за посередництвом грошей багатство поодинокої людини здійснюється як суспільне багатство: в грошах, в цій речі, втілено суспільну природу цього багатства.— *Ф. Е.*]. Отже, це його суспільне буття виявляється, як щось потустороннє, як річ, як предмет, як товар поряд та поза межами дійсних елементів суспільного багатства. Поки продукція розвивається плавко, це забувають. Кредит, як теж суспільна форма багатства, витискує гроші та узурпує їхнє місце. Саме довір'я до суспільного характеру продукції призводить до того, що грошова форма продуктів виявляється як щось лише минуще та ідеальне, як просте уявлення. Але скоро кредит розхитано — а ця фаза постає неминучо в циклі сучасної промисловости,— то тоді усе реальне багатство повинно дійсно та раптом перетворитись на гроші, на золото й срібло,— божевільне домагання, що, однак, неминуче виростає з самої системи. І усе золото й срібло, що має задовольнити ці величезні домагання, становить кілька мільйонів у льохах банку [20]). Отже, у впливах, зумовлених цим відпливом золота яскраво виступає та обставина, що продукцію, як суспільну продукцію, в дійсності не підбито суспільному контролеві,— виступає яскраво у тій формі, що суспільна форма багатства існує як *річ* поза ним. В дійсності це явище є спільне капіталістичній системі і попереднім системам продукції, оскільки вони спирались на товарову торговлю та приватний обмін. Але лише в капіталістичній системі воно виявляється найяскравіше та в найдивнішій формі абсурдної суперечности та безглуздя, бо: 1) в капіталістичній системі найповніше усунено продукцію для безпосередньої споживчої вартости, продукцію для власного спожитку продуцентів, отже, багатство існує лише як суспільний процес, що виявляється, як сплетіння продукції й циркуляції; 2) бо з розвитком кредитової системи капіталістична продукція постійно намагається усунути цю металеву межу, цю одночасно речову та фантастичну межу багатства й його руху, але раз-у-раз розбиває собі голову об цю межу.

Підчас кризи постає домагання, щоб усі векселі, цінні папери, товари одразу одночасно перетворювались на банкові гроші, а ці банкові гроші знову на золото.

II. Вексельний курс

[Як відомо, за барометр міжнародного руху грошових металів є вексельний курс. Коли Англія має платити Німеччині більше, ніж Німеччина

---

[1]) Робити щось ex professo значить робити, як людина цілком обізнана з своїм предметом. В даному разі, точніше — з погляду власних засад. *Пр. Ред.*

[20]) «Ви цілком погоджуєтеся з тим, що для зміни попиту на золото немає жодного шляху, крім підвищення рівня процанту? — Chapman [спільник великої bill-broker'івської фірми Overend Gurney and Co]: Це — мій погляд. Коли кількість нашого золота спадає до певної міри, то ми найкраще зробимо, якщо одразу задзвонимо на сполох та скажемо: ми занепадаємо, і хто відправляє золото закордон, мусить робити це на свій риск».— B. A. 1857, Evid. № 5057.

Англії, то в Лондоні підноситься ціна марки, висловлена у стерлінґах, а в Гамбурзі й Берліні спадає ціна стерлінґа, висловлена в марках. Якщо ця перевага платіжних зобов'язань Англії проти Німеччини знову не зрівноважується, напр., за допомогою переваги закупів Німеччини в Англії, то ціна у стерлінґах за вексель у марках на Німеччину мусить піднестися до тієї точки, поки не стане вигідніше посилати до Німеччини на оплату замість векселів метал — золоті гроші або зливки. Це — типовий перебіг справи.

Коли цей вивіз благородних металів набере більшого обсягу та триватиме довший час, то він вплине на запас Англійського банку й англійському грошовому ринкові, насамперед, Англійському банкові, доведеться ужити захисних заходів. Ці останні, як ми вже бачили, сходять, головним чином, на піднесення рівня проценту. При значному відпливі золота, на грошовому ринку постає звичайно скрута, тобто попит на позичковий капітал у грошовій формі значно переважає подання, і вищий рівень проценту випливає відси цілком сам собою; норма дисконту, декретована Англійським банком, відповідає станові справ та здійснюється на ринку Але трапляються теж випадки, коли відплив металу постає з інших причин, а не з звичайних операційних комбінацій (напр., з причин позик чужим державам, приміщення капіталу закордоном і т. ін.), коли стан лондонського грошового ринку, як такого, ніяк не виправдує значного підвищення норми проценту; тоді Англійському банкові доводиться спочатку значними позиками на «одкритому ринку», «зробити гроші рідкими», як то кажуть, і тим способом штучно утворити стан, що виправдує або робить потрібним певне підвищення проценту; маневр, що стає для банку з кожним роком чимраз тяжчим.— *Ф. Е.*]. Як впливає це підвищення норми проценту на вексельний курс, показують такі свідчення про банкове законодавство 1857 р. перед комісією нижчої палати (цитовано як В А. або В. С., 1857).

Джон Стюарт Міл: «2176. Коли стан справ стає тяжким... постає значний спад цін на цінні папери... чужинці купують залізничні акції тут в Англії, або англійські власники закордонних залізничних акцій продають їх закордоном... і відповідно усувається відправа золота закордон.— 2182. Велика та багата кляса банкірів та торговців цінними паперами, що за їх допомогою звичайно вирівнюється розмір проценту і стан комерційного барометра (pressure) між різними країнами... завжди позирає яких би то купити таких цінних паперів, що обіцяють підвищення ціни... за найкраще місце для закупу таких паперів буде їм країна, що відправляє золото закордон.— 2183. Ці приміщення капіталу відбувалися в 1847 році в значному маштабі, достатньому для того, щоб зменшити відплив золота».

I. G. Hubbard, колишній управитель, а з 1838 року один з директорів Англійського банку: «2545. Багато є европейських цінних паперів... що циркулюють по всіх різних европейських грошових ринках, і скоро ці папери впали ціною на одному ринку на 1 чи 2%, їх негайно скуповують для відправи до тих ринків, де їхня вартість ще тримається.— 2565 Чи чужоземні країни не заборгувалися дуже купцям в Англії?..— Дуже значно.— 2566 Отже, самого одержання цих боргів могло б вистачити, щоб пояснити дуже велике нагромадження капіталу в Англії? — В 1847 році ми, кінець-кінцем, здобули собі колишні позиції, викресливши кілька мільйонів, що їх були раніш винні Англії Америка та Росія». [Англія теж була винна саме цим країнам «кілька мільйонів» за збіжжя і, здебільша, не занедбала теж «викреслити» ці борги за допомогою банкрутств англійських довжників. Дивись вище звіт про банковий акт 1857 року, розд. 30, ст. 31] — «2572. В 1847 році курс між Англією та Петербургом був дуже високий. Коли було видано урядового листа, що уповноважував банк видавати банкноти, не додержуючись приписаної межі з 14 міл.» [понад золотий запас], «то поставили умову, що дисконт треба тримати на рівні 8%. В той

час та при тій нормі дисконту було вигідно відправляти золото з Петербургу до Лондону та визичати його там за 8%, аж до реченця тримісячних векселів, виданих під те продане золото.— 2573. При всяких операціях з золотом, треба брати на увагу чимало пунктів; треба зважати на вексельний курс та на рівень проценту, що за нього можна примістити гроші аж до реченця [виданого під золото] векселя».

Вексельний курс з Азією

Далі наведені пункти важливі, з одного боку, тому, що вони виявляють, як Англії — коли вона має несприятливий для себе вексельний курс з Азією — доводиться надолужувати на інших країнах, що їхній імпорт з Азії оплачується за посередництвом Англії. А з другого боку, тому, що пан Вілсон знову робить тут дурну спробу ідентифікувати вплив вивозу благородних металів на вексельний курс з впливом вивозу капіталу взагалі на цей курс; при чому в обох випадках справа йде про експорт не як платіжного або купівного засобу, а для приміщення капіталу. Передусім само собою зрозуміла річ, що хоч посилатимуться до Індії для приміщення в її залізницях стільки і стільки мільйонів ф. ст. благородним металом, хоч залізними шинами — і одне і друге становлять лише різну форму перенесення тієї самої капітальної суми з однієї країни до іншої; і то саме таке перенесення, що не увіходить в обрахунок звичайних торговельних операцій, перенесення, що при ньому країна, яка експортує, не сподівається ніякого іншого зворотного припливу, а тільки пізнішого річного доходу з виручки цих залізниць. Якщо цей експорт відбувається у формі благородного металу, то — саме тому, що це благородний метал і як такий безпосередньо позичковий грошовий капітал та база всієї грошової системи — він необов'язково в усяких обставинах, але тільки в раніше розвинутих безпосередньо впливатиме на грошовий ринок, отже, й на рівень проценту країни, що той благородний метал експортує. Так само безпосередньо впливатиме він на вексельний курс. Благородний метал відправляють саме лише тому й лише остільки, що й оскільки векселів, напр., на Індію, що їх постачають на лондонському грошовому ринку, не вистачає на те, щоб робити такі екстра-рімеси. Отже, постає такий попит на векселі на Індію, що переважає подання їх, і таким чином в даний момент курс обертається проти Англії не тому, що вона заборгувалась Індії, а тому, що має слати до Індії екстра-ординарні суми. Коли така відправа благородного металу до Індії триває протягом довгого часу, то вона мусить впливати в тому напрямі, що індійський попит на англійські товари більшатиме, бо ця відправа посередньо підносить споживчу здатність Індії до европейських товарів. А коли, навпаки, капітал відправляють у формі шин і т. ін., то це зовсім не може мати жодного впливу на вексельний курс, бо Індія не повинна нічого за ті шини платити. З тієї самої причини, можливо, що це не матиме жодного впливу на грошовий ринок. Вілсон силкується довести наявність такого впливу тим способом, що, мовляв, такі екстра-витрати зумовлюють надзвичайний попит на грошовий кредит і тому впливатимуть на рівень проценту. Це може траплятися; але запевняти, що це мусить відбуватися в усяких обставинах, цілком помилково. Хоч і куди відправлятимуть ті шини, хоч і на яку колію їх кластимуть, чи то на англійській, чи на індійській землі, однаково вони становлять не що інше, як тільки певний поширення англійської продукції в певній сфері. Запевняти, що пошир продукції, навіть у дуже широких межах, не може відбутись без піднесення рівня проценту,— це дурниця. Грошові позики можуть зростати, тобто можуть більшати суми тих операцій, що в них увіходять кредитові операції; але ці останні операції можуть збільшуватися при даному незмінному рівні проценту. Це дійсно було в Англії 40-ми роками підчас залізничої манії.

Рівень проценту не підвищився. І очевидно, що — оскільки братимемо на увагу дійсний капітал, тобто тут товари — вплив на грошовий ринок є той самий, все одно, чи ці товари призначено для закордону, чи для внутрішнього споживання. Ріжниця була б тільки тоді, коли б приміщення англійського капіталу закордоном впливали на комерційний експорт Англії, обмежуючи його, — експорт, що його доводиться оплачувати, що, отже, тягне за собою зворотний приплив капіталу, — або тільки тоді, коли б ці приміщення капіталу взагалі були вже симптомом надмірного напруження кредиту та початку спекулятивних операцій.

Далі питає Вілсон, а відповідає Newmarch.

«1786. Раніше ви казали про попит на срібло для Східньої Азії, що, на вашу думку, вексельні курси з Індією сприятливі для Англії, дарма що до Східньої Азії невпинно відправлялось чималі металеві скарби; маєте підстави до цього? — Звичайно... Я гадаю, що дійсна вартість вивозу Сполученого Королівства до Індії становила в 1851 році 7.420.000 ф. ст.; до цього треба додати суму векселів India House, тобто суму тих фондів, що їх витягає Ост-індська компанія з Індії для покриття своїх власних видатків. Ці тратти становили в тім році 3.200.000 ф. ст.; так що цілий вивіз Сполученого Королівства до Індії становив 10.620.000 ф. ст. В 1855 році.... дійсна вартість товарового експорту піднеслася до 10.350.000 ф. ст.; тратти India House становили 3.700.000 ф. ст.; отже, цілий вивіз 14.050.000 ф. ст. Для 1851 року, думається мені, в нас немає ніякого засобу визначити дійсну вартість довозу товарів з Індії до Англії; але для 1854 та 1855 років ми можемо це зробити. В 1855 році дійсна вартість цілого довозу товарів з Індії до Англії становила 12.670.000 ф. ст., і сума ця — коли її порівняти з отими 14.050.000 ф. ст., лишає сприятливий для Англії баланс в безпосередній торговлі між обома країнами на 1.380.000 ф. ст.».

На це Вілсон зауважує, що на вексельні курси впливає й посередня торговля. Напр., вивіз з Індії до Австралії й Північної Америки покривається траттами на Лондон і тому він впливає на вексельний курс цілком так само, як коли б товари йшли безпосередньо з Індії до Англії. Далі, коли взяти Індію та Китай разом, то баланс буде несприятливий для Англії, бо Китай раз-у-раз має робити значні платежі Індії за опій, а Англія — Китаєві, й, таким чином, цим кружним шляхом суми з Англії йдуть до Індії (1787, 88.).

1789. Тепер Вілсон запитує, чи не буде вплив на вексельний курс той самий, всеодно, чи капітал «йтиме закордон у формі залізничих шин та локомотивів, чи в формі металевих грошей». На це Newmarch відповів цілком слушно: 12 міл. ф. ст., останніми роками відправлені до Індії для будування залізниць, послужили для зупівлі річної ренти, що її Індія має платити Англії у певні реченці. «Якщо мати на увазі безпосередній вплив на ринок благородного металу, то приміщення тих 12 міл. ф. ст. може чинити такий вплив лише остільки, оскільки доводилося відправляти метал для дійсного приміщення його у формі грошей».

1797. [Weguelin питає:] «Коли не відбувається жодного зворотного припливу за це залізо (шини), то як можна казати, що це впливає на вексельний курс? — Я не думаю, що частина витрати, відправлена закордон у формі товарів, впливала на стан вексельного курсу... на стан курсу між двома країнами, можна сказати, впливає виключно тільки кількість зобов'язань або векселів, що їх подають в одній країні, проти тієї кількости, що її подають у другій країні; така є раціональна теорія вексельного курсу. Щождо відправи тих 12 мільйонів, то їх передусім підписано тут; коли б ця операція була такого роду, що всі ці 12 міл. було б складено металевими грішми в Калькуті, Бомбеї та Мадрасі... то цей раптовий попит надзвичайно вплинув би на ціну срібла й на вексельний курс, цілком так само, як коли б Ост-індська компанія оповістила завтра, що вона свої тратти збільшить від 3 до 12 міл. Але половину цих 12 міл. витра-

чено… на закуп товарів в Англії… залізних шин та дерева й інших матеріялів… це — витрачання англійського капіталу в самій Англії на певний сорт товарів, що його відправляється до Індії, й на тому кінець справи.— 1798. [Weguelin:] Але продукція цих товарів з заліза та дерева, товарів, потрібних для залізниць, породжує значне споживання закордонних товарів, а це могло б всеж вплинути на вексельний курс? — Звичайно.

Вілсон гадає, що залізо представляє, здебільша, працю, а заробітна плата, виплачена за цю працю, представляє здебільша імпортовані товари (1799), й потім питає далі:

«1801. Але загалом кажучи: якщо товари, випродуковані через споживу цих імпортованих товарів, вивозиться так, що ми не одержуємо за них назад жодного еквіваленту, чи то продуктами, чи якось інак,— то чи не впливатиме це на курс у несприятливому для нас напрямі? — Цей принцип точно висловлює те, що відбувалося в Англії підчас великого будування залізниць (1845). Протягом трьох або чотирьох, а то й п'ятьох послідованих років ви витратили на залізниці 30 міл. ф. ст. й майже всю цю суму на заробітну плату. Протягом трьох років, будуючи залізниці, локомотиви, вагони та станції, ви годували більше число люду, ніж по всіх фабричних округах разом. Ці люди… витрачали свою заробітну плату на купівлю чаю, цукру, горілки та інших закордонних товарів; ці товари доводилось імпортувати; але безперечно, що протягом того часу, коли робилось ці великі витрати, вексельні курси між Англією та іншими країнами не дуже були порушені. Не було відпливу благородного металу, навпаки, радше був приплив його».

1802. Вілсон обстоює ту думку, що при рівновазі торговельного балянсу та паритетному курсі між Англією та Індією надзвичайна відправа заліза та локомотивів «мусить впливати на вексельний курс з Індією». Newmarch не може цього зрозуміти, бо поки шини відправляють до Індії, як приміщення капіталу, Індія не має цього оплачувати в цій або тій формі; він додає до цього: «Я згоден з тим принципом, що жодна країна не може протягом довшого часу мати несприятливий вексельний курс з усіма тими країнами, з якими вона торгує; несприятливий вексельний курс з однією країною неминуче породжує сприятливий курс з якоюсь іншою». На це Вілсон відповідає йому такою тривіяльністю: «1803. Хіба ж перенесення капіталу не буде однаковим, чи відправлено той капітал у тій або цій формі? — Так, оскільки мати на увазі боргове зобов'язання.— 1804. Отже, чи відправите ви благородний метал, чи товари, вплив залізничного будівництва в Індії на ринок капіталу тут у нас був би однаковий і підвищить вартість капіталу так само, як коли б усе відправлялося у формі благородного металу?»

Якщо ціни на залізо не піднеслися, то це було в усякому разі доказом того, що «вартість» уміщеного в шинах «капіталу» не збільшилася. «Вартість», про яку тут мовиться, є вартість грошового капіталу — рівень проценту. Вілсон хотів би ототожнити грошовий капітал з капіталом взагалі. Тут передусім той простий факт, що в Англії було підписано 12 міл. на індійські залізниці. Це — справа, що безпосередньо не має нічого до діла з вексельними курсами, і призначення тих 12 міл. є теж річ байдужа для грошового ринку. Якщо грошовий ринок перебуває в сприятливому стані, то це може взагалі не породжувати жодного впливу на нього, так само як-от підписки на англійські залізниці в 1844 та 1845 роках не справили впливу на грошовий ринок. Коли грошовий ринок перебуває вже до певної міри у скрутному стані, то така підписка, звичайно, могла вплинути на рівень проценту, але однак лише в напрямі піднесення, а це, за теорією Вілсона, мусило б вплинути на курс сприятливо для Англії, тобто загальмувати тенденцію до вивозу благородного металу, якщо не до Індії, так бодай куди інде. Пан Вілсон стрибає від однієї справи до іншої. В питанні 1802 він каже, що вексельні курси порушилось би;

в № 1804 — що порушилось би «вартість капіталу» — дві дуже відмінні речі. Рівень проценту може впливати на вексельні курси, а курси можуть впливати на рівень проценту, але при змінних курсах може рівень проценту, а при змінному рівні проценту можуть курси бути сталими. Вілсон не хоче зрозуміти того, що при відправі капіталу закордон сама лише форма, що в ній його відправлено, породжує таку ріжницю у впливі, тобто, що ріжниця форм капіталу має таку вагу, й то саме лише його грошова форма, що дуже вже суперечить теорії освіченої економії. Newmarch дає Вілсонові однобічну відповідь, оскільки зовсім не звертає його уваги на те, що він так раптом і безпідставно перескочив від вексельного курсу до рівня проценту Newmarch відповідає на питання № 1804 непевно та вагаючись: «Безперечно, коли треба добути 12 міл., то — оскільки це стосується рівня проценту — немає істотного значіння, чи відправлять закордон ці 12 міл. в формі благородного металу, чи в формі матеріялів. Однак я думаю» [прегарне оце «однак» як перехід до того, щоб сказати прямо протилежне], «що це не так то вже не має істотного значіння» [це не має істотного значіння, але все ж це і не немає істотного значіння], «бо в одному випадку 6 міл. ф. ст. мали б негайно повернутися; в другому ж випадку вони повернулися б не так хутко. Тому деяку» [яка визначеність!] «ріжницю становитиме. чи ті 6 міл. витрачено тут в країні, чи їх цілком відправлено закордон». Що має значити те, що ті 6 міл. мають негайно повернутись? Оскільки ті 6 міл. ф. ст. витрачено в Англії, то вони існують у шинах, локомотивах і т. ін., що їх відправиться до Індії, звідки вони не вернуться, й їхня вартість вертатиметься через амортизацію, отже, дуже повільно, тимчасом коли 6 міл. благородного металу. можливо, дуже швидко повернуться in natura. Оскільки ті 6 міл. витрачено на заробітну плату, їх з'їли; але гроші, що в них ті 6 міл. авансовано, перебувають, як і раніше, в циркуляці країни або являють вони запас. Те саме має силу й щодо зиску продуцентів шин та щодо тієї частини тих 6 міл., що повертає їхній сталий капітал. Отже, двозначну фразу про повертання капіталу Newmarch ужив тільки на те, щоб не сказати прямо: гроші лишилися в країні, й оскільки вони функціонують, як позичковий грошовий капітал, ріжниця для грошового ринку (коли не вважати на те, що, скажемо, циркуляція могла б поглинути більше металевих грошей) сходить тільки на те, що їх витрачається за рахунок А, а не В. Приміщення такого роду, де капітал переноситься до чужих країн в товарах, а не в благородному металі, може впливати на вексельні курси (і то саме не з тією країною, де капітал приміщено) лише остільки, оскільки продукція цих експортованих товарів потребує додаткового імпорту інших чужоземних товарів В такому разі ця продукція не в стані компенсувати цей додатковий імпорт. Але те саме відбувається при кожному експорті на кредиг, однаково, чи той експорт призначено для приміщення капіталу, чи для звичайних торговельних цілей. Опріч того, цей додатковий імпорт, зворотно впливаючи, може викликати додатковий попит на англійські товари, напр., збоку колоній або Сполучених Штатів.

Перед тим Newmarch казав, що в наслідок тратт Ост-індської компанії вивіз з Англії до Індії більший за довіз. Сер Charles Wood бере його щодо цього пункту у перехресний допит Цей надмір англійського вивозу до Індії, понад довіз з Індії фактично здійснюється завдяки довозові з Індії, що за нього Англія не платить жодного еквіваленту: тратти Ост-індської компанії (тепер ост-індського уряду) сходять на данину, що її беруть з Індії. Напр., в 1855 році: довіз з Індії до Англії становив 12.670.000 ф. ст.; англійський вивіз до Індії — 10.350.000 ф. ст. Баланс на користь Індії — 2.250.000 ф. ст. «Коли б справу тим вичерпувалось, довелося б ці 2.250.000 ф. ст. у якійсь формі відправити

до Індії. Але тут надходять вимоги від India House. India House оповіщає, що може видати тратти на різні президентства в Індії на суму 3.250.000 ф. ст. [Цю суму бралося на лондонські видатки ост-індської компанії та на виплату дивідентів акційникам]. І це не тільки ліквідує балянс в 2.250.000 ф. ст., що постав у процесі торговлі, а й ще дає мільйон надміру». (1917).

1922. [Wood:] «Отже, тоді вплив цих тратт India House не в тому, що вони збільшують вивіз до Індії, а в тому, що вони його pro tanto зменшують?» [Має означати, зменшування потреби покривати довіз з Індії вивозом туди на ту саму суму.] Пан Newmarch пояснює це тим, що англійці на ці 3.700.000 ф. ст. імпортують до Індії «добрий уряд». (1925). Wood, що як міністр у справах Індії дуже добре знав той імпортований англійцями сорт «доброго уряду», слушно й іронічно каже. 1926: «В такому разі вивіз, що його, як ви кажете, зумовлюють тратти India House, є вивіз доброго уряду, а не товарів». А що Англія «цим способом» багато експортує для «доброго уряду» й для приміщення капіталу по закордонних країнах, — отже одержує довіз, цілком незалежний від звичайного розвитку справ, данину, частиною за експортований «добрий уряд», частиною як дохід від капіталу, приміщеного в колоніях або де інде, данину, за яку вона не має платити жодного еквіваленту — то й очевидно, що вексельні курси не порушуються, коли Англія цю данину просто з'їдає без відповідного свого експорту; отже, очевидно, й те, що курси не порушується, коли цю данину знову приміщується продуктивно або непродуктивно не в Англії, а закордоном, коли, напр., за неї посилається зброю до Криму. А до того, оскільки довіз з закордону ввіходить в дохід Англії — звичайно його доводиться оплачувати, або як данину, де не треба жодного еквіваленту, або обміном на цю неоплачену данину або ж звичайним у торговлі способом, — Англія може або спожити той довіз, або знову примістити його як капітал Ні те, ні це не порушує вексельних курсів, і цього недобачає премудрий Вілсон. Чи певну частину доходу являє тубільний, чи чужоземний продукт — а в цьому останньому випадку передумовою є лише обмін тубільних продуктів на закордонні, — споживання цього доходу, однаково продуктивне чи непродуктивне, нічого не зміняє у вексельних курсах, хоч і робить зміни у продукції. Згідно з цим треба розглядати нижченаведене.

1934 Wood питає його, як відправа військових запасів до Криму мала б вплинути на вексельний курс з Турцією. Newmarch відповідає: «Я не розумію, чому проста відправа військових припасів мала б неминуче вплинути на вексельний курс, але відправа благородного металу напевно вплинула б на той курс». Отже, тут він відрізняє капітал у грошовій формі від іншого капіталу. Але ось Вілсон питає:

«1935. Коли ви організуєте експорт якогось товару в широкому маштабі, при чому не відбувається еквівалентного йому імпорту» [Пан Вілсон забуває, що відносно до Англії відбувається дуже значний імпорт, при чому ніколи не було відповідного йому експорту, хіба тільки в формі експорту «доброго уряду» або капіталу, раніше експортованого для приміщення; в усякому разі це не той імпорт, що ввіходить у реґулярний торговельний рух. Але цей імпорт знову обмінюється, напр., на американський продукт, а те, що американський продукт експортується без відповідного імпорту, нічого не зміняє в тому, що вартість цього імпорту можна спожити без еквівалентного експорту закордон; його одержали без еквівалентного експорту, а тому він і може споживатись, не ввіходячи в торговельний балянс], «то ви не оплачуєте закордонного боргу, що його ви зробили з причини свого довозу». [Але коли ви цей імпорт вже раніш оплатили, напр., закордоним кредитом, то ви таким способом не зробили ніякого боргу, й це питання нічогісінько не має до діла з міжнароднім балянсом; воно сходить до продуктивного або непродуктивного витрачання продуктів, однаково, чи ті спожиті продукти становлять тубільний, чи закордонний виріб]

«і тому цією операцією ви мусити порушити вексельний курс, бо закордонний борг не оплачено в наслідок того, що ваш експорт не має відповідного імпорту. — Це правило для всіх країн взагалі».

Лекція Вілсона сходить на те, що всякий експорт без відповідного імпорту становить одночасно імпорт без відповідного експорту; бо в продукцію товарів, що їх експортують, ввіходять чужоземні, отже, імпортовані товари. Перед нами припущення, що всякий такий експорт ґрунтується на неоплаченому імпорті або породжує його, — отже, породжує борг закордонові, або ґрунтується на ньому. Це — помилкова річ, навіть, коли не вважати на ті дві обставини, що 1) Англія має даремний іпорт, не платячи за нього жодного еквівалента; напр., частину свого індійського імпорту. Індійський імпорт вона може обмінювати на американський імпорт, експортуючи останній без еквівалентного імпорту; щож до вартости, то в усякім разі Англія експортувала тільки те, що їй нічого не коштувало; 2) Англія може й оплатила імпорт, напр., американський, що утворює додатковий капітал; коли вона той імпорт споживає непродуктивно, напр., на військові припаси, то це не утворює боргу проти Америки та не впливає на вексельний курс з Америкою. Newmarch суперечить сам собі в посвідченнях 1934 та 1935, й Wood звертає його увагу на це в 1938: «Коли жодна частина товарів, ужитих на виготовлення речей, що їх ми вивозимо без зворотного припливу» [військові видатки] «не походить з тієї країни, куди ці речі експортуються, то яким способом це впливатиме на вексельний курс з цією країною? Нехай торговля з Турцією перебуває у звичайному стані рівноваги: яким способом вивіз військових припасів до Криму вплине на вексельний курс між Англією та Турцією?» — Тут Newmarch втрачає свою рівновагу; забуваючи, що саме на це просте питання він дав уже слушну відповідь під № 1934, він каже: «Ми вже, мені здається, вичерпали практичне питання, а тепер увіходимо в дуже високу ділянку метафізичної дискусії».

[Вілсон має ще й інше формулювання того свого твердження, що на вексельний курс впливає всяке перенесення капіталу з однієї країни до іншої, однаково, чи відбувається воно у формі благородного металу, чи у формі товарів. Вілсон, природно, знає, що на вексельний курс впливає рівень проценту, а саме, відношення чинних норм проценту в тих двох країнах, що їхній взаємний вексельний курс розглядається. Отже, коли він буде в стані довести, що надмір капіталу взагалі, отже, передусім надмір товарів всякого роду, в тім і благородного металу, має разом з іншими обставинами вплив на рівень проценту, визначаючи його, то він буде уже на крок ближче до своєї мети; перенесення значної частини цього капіталу з однієї країни до іншої мусить змінити рівень проценту в обох країнах, і то саме в протилежному напрямку а тому другою чергою мусить воно змінити й вексельний курс між обома країнами. *Ф. Е.*].

В Economist'і, що його він тоді редаґував, за рік 1847, на стор. 475, він пише:

«Очевидно, що такий надмір капіталу, який виявляється у великих запасах всякого роду, в тім і благородного металу, неминуче мусить привести не тільки до низьких цін на товари взагалі, але й до нижчого рівня проценту за ужиток капіталу[1]). Коли ми маємо запас товарів, достатній для того, щоб обслужити потреби країни протягом двох наступних років, то порядкування цими товарами протягом даного періоду можна здобути за далеко нижчу норму, ніж тоді, коли того запасу вистачить ледви чи на два місяці[2]). Всякі позики грошей, хоч і в якій формі їх робитиметься, являють лише передачу порядкування над товарами від однєї особи до іншої. Тому, коли товарів є понад міру, грошовий процент мусить бути низький, а коли товарів обмаль, він мусить бути високий[3]). Коли

товарів припливає багато, то число продавців більшатиме проти числа покупців, та, в міру того як кількість товарів переважає потреби безпосереднього спожитку, доводиться чим раз більшу частину їх зберігати для пізнішого споживання. За цих обставин державець товарів продаватиме їх на умовах пізнішої оплати або в кредит на менш вигідних для себе умовах, ніж тоді, коли б він мав певність, що весь його запас продасться протягом кількох тижнів[4]).»

До тези 1) треба зауважити, що сильний приплив благородного металу може відбуватись одночасно з обмеженням продукції, як це завжди буває безпосередньо по кризі. В дальшій фазі благородний метал може припливати з тих країн, що переважно продукують благородний метал; довіз інших товарів підчас цього періоду звичайно урівноважується вивозом. В цих обох фазах рівень проценту низький та підноситься лише поволі; чому це так, ми вже бачили. Цей низький рівень проценту в усіх випадках можна пояснити, не вдаючися до абиякогось впливу абияких «великих запасів всякого роду». І як має відбуватись такий вплив? Низька ціна, напр., бавовни, робить можливими високий зиск прядунів і т. ін. Чого ж рівень проценту низький? Звичайно, не тому, що зиск, який можна здобути з допомогою узятого в позику капіталу, є високий. Але тому й тільки тому, що серед наявних обставин попит на позичковий капітал не зростає пропорційно ростові цього зиску; отже, позичковий капітал має інший рух, ніж промисловий капітал. Що хоче довести Economist, так це саме протилежне: що рух позичкового капіталу ідентичний з рухом промислового капіталу.

Теза 2) — коли абсурдне припущення, що є запас на два роки наперед, ми обмежимо до того, щоб воно мало якийсь глузд, — має собі за передумову переповнення товарового ринку. Це спричинилося б до спаду цін. За пак бавовни треба було б платити менше. Відси ніяк не випливає, що гроші на купівлю бавовни, можна було б діставати в позику дешевше. Це залежить від стану грошового ринку. Якщо їх можна дістати в позику дешевше, то тільки тому, що комерційний кредит є в такому стані, що він мусить менше, ніж звичайно удаватись до банкового кредиту. Товари, що переповнюють ринок, це — життьові засоби або засоби продукції. Низька ціна обох підвищує зиск промислового капіталіста. Чому має він знижувати процент, якщо не з причини протилежности, — а не тотожности, — між багатістю промислового капіталу та попитом на грошові позики? Обставини складаються так, що купець і промисловець можуть легше давати кредит один одному; з причини такого полегшення комерційного кредиту промисловець і купець менше потребують банкового кредиту; тому рівень проценту може бути низький. Цей низький рівень проценту не має нічого до діла з припливом благородного металу, хоч і обидва можуть відбуватися один поряд одного, й ті самі причини, що породжують низькі ціни на довізні речі, можуть зумовити також надмір довізного благородного металу. Коли б імпортовий ринок дійсно був переповнений, то це доводило б зменшення попиту на імпортові товари, чого при низьких цінах не можна було б пояснити, хіба тільки тим, що це — наслідок обмеження тубільної промислової продукції; але цього знову не можна було б пояснити при надмірно великому довозі за низькі ціни. Маємо чисте безглуздя, як наслідок довести, що спад цін = спадові рівня проценту. Обидва явища можуть одночасно існувати одне порядок одного. Але в такому разі існують вони, як вияв протилежности напрямків, що в них відбувається рух промислового капіталу та рух позичкового грошового капіталу, а не як вияв ідентичности тих напрямків.

Чому — як це сказано в тезі 3) — грошовий процент має бути низький, коли товарів є понад міру, також не можна зрозуміти, і з нижченаведених дальших міркувань. Коли товари дешеві, то для того, щоб купити певну кількість їх, мені треба, скажемо, 1000 ф. ст. замість 2000 ф. ст., як то було

раніше. Але, може бути, я й тепер витрачу 2000 ф. ст., куплю на них подвійну кількість товарів проти попередньої та поширю своє підприємство, авансуючи той самий капітал, що його, можливо, мені доведеться у когось позичити. Я купую тепер, як і раніше, на 2000 ф. ст. Отже, мій попит на грошовому ринку лишається однаковий, дарма що мій попит на товаровому ринку зі спадом цін зростає. Але коли цей останній спадає, тобто продукція — що перечило б всім законам Economist'а — не поширюється зі спадом товарових цін, то попит на позичковий грошовий капітал зменшився б, дарма що зиск збільшився б; але це збільшення зиску утворило б попит на позичковий капітал. Проте низькі товарові ціни можуть виникати з трьох причин. Поперше, через брак попиту. В цьому разі рівень проценту низький тому, що продукція в занепаді, а не тому, що товари дешеві, бо ця дешевина — лише вияв того занепаду. Або низькі товарові ціни можуть бути від того, що подання надмірно велике проти попиту. Це може статися в наслідок такого переповнення ринків і т. ін., що приводить до кризи, та підчас самої кризи може збігатися з високим рівнем проценту; або це може статися тому, що вартість товарів впала, отже, той самий попит можна задовольнити за нижчі ціни. Чого в останьому випадку рівень проценту має спадати? Тому що зиск зростає? Коли тому, що менше грошового капіталу треба на те, щоб одержати той самий продуктивний або товаровий капітал, то це доводило б тільки те, що зиск та процент стоять один до одного у зворотному відношенні. В усякому випадку загальна теза Economist'а—помилкова. Низькі грошові ціни товарів та низький рівень проценту не неминуче збігаються. А інакше в найубогіших країнах, де грошові ціни продуктів найнижчі, мусив би й рівень проценту бути найнижчий, а в найбагатших країнах, де грошові ціни хліборобських продуктів найвищі, мусив би й рівень проценту бути найвищий. Загалом Economist визнає: коли вартість грошей спадає, то це не має жодного впливу на рівень проценту. 100 ф. ст., як і давніш, даватимуть 105 ф. ст.; коли 100 ф. ст. варті менше, то менше варті й 5 ф. ст. проценту. На відношення не впливає піднесення вартости або знецінення первісної суми. Коли певну кількість товарів розглядати як вартість, то вона дорівнює певній сумі грошей. Коли її вартість зростає, то і вона дорівнює більшій грошовій сумі; навпаки буває, коли її вартість спадає. Коли вона = 2000, то 5% = 100; коли вона = 1000, то 5% = 50. Але це нічого не змінює у нормі проценту. Правильне лише те, що потрібна більша грошова позика, коли треба 2000 ф. ст., щоб продати ту саму кількість товарів, ніж тоді, коли треба тільки 1000 ф. ст. Але в даному разі це виявляє лише зворотне відношення між зиском і процентом. Бо зиск зростає, а процент спадає з дешевиною елементів сталого й змінного капіталу. Але може траплятися й навпаки, і це буває часто. Напр., бавовна може бути дешевою, бо нема жодного попиту на пряжу та тканини; вона може бути відносно дорогою, бо великий зиск у бавовняній промисловості породжує великий попит на неї. З другого боку, зиск промисловців може бути високий саме тому, що ціна на бавовну низька. Таблиця Hubbard'а доводить, що рівень проценту й товарові ціни мають рухи, цілком незалежні одні від одних, тимчасом як рухи рівня проценту точно відповідають рухам металевого скарбу та вексельних курсів.

«Отже, якщо товарів є понад міру, грошовий процент мусить бути низький», каже Economist. Саме протилежне відбувається підчас кризи; товарів є понад міру, їх не можна перетворити на гроші, й тому рівень проценту високий: підчас другої фази циклу панує великий попит на товари, а тому зворотний приплив капіталів відбувається легко, але одночасно підносяться товарові ціни та з причини легкости повороту капіталу рівень проценту є низький. «Коли їх [товарів] обмаль, він мусить бути високий». Знову таки протилежне буває підчас полегшення стану по кризі. Товарів обмаль, абсолютно кажучи, а не проти попиту; а рівень проценту низький.

Що — згідно з тезою 3) при переповненні ринку державець товарів збуватиме їх дешевше — якщо взагалі зможе продавати їх, — ніж при сподіванці на швидке вичерпанні наявних запасів, це досить зрозуміла річ. Але менш зрозуміло, чому з тієї причини має спадати рівень проценту.

Якщо ринок переповнено імпортованими товарами, то рівень проценту може підноситися в наслідок збільшеного попиту з боку власників, на позичковий капітал, щоб не довелось їм будь-щобудь викидати товари на ринок. Він може спадати, бо легкість добування комерційного кредиту тримає попит на банковий кредит ще на порівняно низькому рівні.

Economist згадує про швидкий вплив на курс 1847 року, викликаний підвищенням рівня проценту та іншим тисненням на грошовий ринок. Однак не треба забувати, що не зважаючи на зміну курсів, золото й далі відпливало до кінця квітня; зміна настала тут тільки на початку травня.

1 січня 1847 року металевий скарб банку становив 15066691 ф. ст.; рівень проценту $3^1/_2\%$; тримісячний курс на Париж 25,75; на Гамбурґ 13.10; на Амстердам $12.3^1/_4$ 5-го березня металевий скарб впав до 11595535 ф. ст.; дисконт піднісся до 4%; вексельний курс впав на Париж до $25.67^1/_2$, на Гамбурґ до $13.9^1/_4$, на Амстердам до $12.2^1/_2$. Відплив золота триває далі; див. нижченаведену таблицю.

1847 рік	Скарб благородного металу в Англ. банку ф. ст.	ГРОШОВИЙ РИНОК	Найвищий 3 місячний курс		
			Париж	Гамбурґ	Амстерд
Березня 20	11231630	Банк. диск. 4% . .	$25.67^1/_2$	$13.09^3/_4$	$12.2^1/_2$
Квітня 3	10246410	„ „ 5% . .	25.80	13.10	$12.3^1/_2$
„ 10	9867053	Грошей дуже обмаль	25.90	$13.10^1/_3$	$12.4^1/_2$
„ 17	9329941	Банк. диск. $5^1/_2\%$.	$26.02^1/_2$	$13.10^3/_4$	$12.5^1/_2$
„ 24	9213890	Пригнічення . . .	26.05	13.13	12.6
Травня 1	9337716	Висхідне пригнічення	26.15	$13\ 12^3/_4$	$12.6^1/_2$
„ 8	9588759	Найбільше «	$26.27^1/_2$	$13\ 15^1/_2$	$12.7^3/_4$

В 1847 році цілий експорт благородного металу з Англії становив 8602597 ф. ст.

	ф. ст.
З того пішло до Сполучених Штатів	3226411
› › › › Франції	2479892
› › › › Ганзейських міст	958781
› › › › Голяндії	247743

Не зважаючи на зміну курсів наприкінці березня відплив золота триває далі ще протягом цілого місяця: ймовірно, до Сполучених Штатів.

«Ми бачимо тут» [каже Economist 1847, p. 984], як швидко й різко піднесення рівня проценту й грошова скрута, що постала по тому піднесенні, виправили несприятливий курс та змінили потік золота, так що золото знову почало пливти до Англії. Цей вплив склався цілком незалежно від платіжного балянсу. Вищий рівень проценту породив нижчу ціну на цінніні папери, англійські й чужоземні, спонукавши до великих закупів тих паперів за закордонний рахунок.

Це збільшило суму векселів, виданих Англією, тимчасом, з другого боку, за високого рівня проценту трудність добувати гроші була така велика, що попит на ці векселі впав, хоча їхня сума зросла. З тієї самої причини сталося так, що замовлення на чужоземні товари анулювали, і англійські капітали, приміщенні в закордонних цінних паперах, зреалізували, а гроші відправили для приміщення в Англію. Напр., читаємо ми в Rio de Janeiro Prices Current з 10 травня: «Вексельний курс» [на Англію] «зазнав нового спаду, викликаного, насамперед, тисненням на римесовий ринок виторгу від значних продажів [бразилійських] державних фондів за англійський рахунок». Англійський капітал, приміщений закордоном в різних цінних паперах, коли рівень проценту був дуже низький, забрали таким чином назад, коли рівень проценту піднісся.

Торговельний балянс Англії

Сама лише Індія має платити щось 5 міл. данини за «добрий уряд», проценти й дивіденди на британський капітал і т. ін., при чому тут ще зовсім не зараховано ті суми, що їх відправляють щороку для приміщення в Англії почасти урядовці, як заощадження з їхнього утримання, почасти купці, як частину їхнього зиску. З тих самих причин кожній англійській колонії доводиться раз-у-раз робити великі перекази грошей. Більшість банків в Австралії, Вест-Індії, Канаді засновано на британський капітал, дивіденди доводиться виплачувати в Англії. Так само Англія має багато чужоземних державних паперів, европейських, північно-та південно-американських, що від них має вона одержувати проценти. Далі, до цього долучається ще причетність Англії до закордонних залізниць, каналів, копалень і т. ін. з відповідними дивідендами. Римеси від усіх цих джерел робляться виключно майже тільки в продуктах, далеко понад суму англійського вивозу. З другого боку, те, що з Англії йде закордон державцям англійських цінних паперів та на споживання англійців закордоном, становить порівняно з вищезгаданим нікчемно малу суму.

Це питання, оскільки воно торкається торговельного балянсу та вексельних курсів, є «в кожен даний момент питання часу. Звичайно... Англія дає довготермінові кредити на свій вивіз, оплачуючи довіз готівкою. В певні моменти ця ріжниця звичаїв має значний вплив на курси. В ті часи, коли наш вивіз більшає дуже значно, як-от в 1850 р., приміщення британського капіталу мусять невпинно зростати... отже, в 1850 році можна було б зробити римеси за товари, експортовані в 1849 році. Але коли вивіз 1850 року перевищував вивіз 1849 р. на 6 міл., то результатом цього на практиці мусило бути те, що поза межі країни відправили більше грошей, порівняно з тією сумою, що вернулася назад того самого року; і таким способом викликано вплив на курси та на рівень проценту. Навпаки, скоро наші справи опиняться в стані кризи, а наш вивіз дуже зменшиться, рімеси за більший експорт попередніх років, рімеси, що їм надійшов реченець, починають дуже значно перевищувати вартість нашого довозу; відповідно до цього курси обертаються на нашу користь, капітал швидко нагромаджується в країні й рівень проценту спадає». (Economist, 11 січня 1851).

Закордонний вексельний курс може змінятися:

1) в наслідок платіжного балянсу даної хвилини, хоч і якими причинами він визначається: — суто-торговими, приміщенням капіталу закордоном або ж державними видатками, підчас воєн і т. ін., скоро тільки при цьому платежі закордон робиться готівкою.

2) в наслідок знецінення грошей в країні, однаково, чи металевих, чи паперових грошей. В цьому випадку зміна курса суто-номінальна. Коли 1 ф. ст. репрезентує лише половину тих грошей, що він репрезентував раніше, його звичайно будуть рахувати за $12^1/_2$ фр., замість 25 фр.

3) Коли мовиться про курс між країнами, що з них одна як «гроші» уживає срібло, а друга золото, то вексельний курс залежить від коливань відносної вартости цих двох металів, бо ці коливання, очевидно, змінюють паритет між обома металами. За приклад цього були курси в 1850 році; вони були несприятливі для Англії, дарма, що її експорт незвичайно зріс; проте відпливу золота не відбувалось Це було наслідком раптового піднесення вартости срібла проти вартости золота (Дивись Economist, 30 листопада 1857 р.).

Паритет вексельного курсу за 1 ф. ст. є: на Париж 25 фр. 20 сант.; на Гамбурґ 13 банкових марок $10^1/_2$ шил.; на Амстердам 11 флор. 97 центів. В міру того як вексельний курс на Париж підноситься понад 25.20, він стає сприятливіший для англійських довжників Франції, або для покупців французьких товарів. В обох випадках потрібно менше фунтів стерлінґів, щоб досягти своєї мети.

По віддаленіших країнах, де не легко добувати благородний метал, а векселів обмаль та не вистачає для платежів, що мають робитися Англії, природний наслідок підвищення курсу є піднесення цін на ті продукти, що їх, звичайно, відправляють до Англії, бо на ці продукти постає тепер більший попит для відправи їх до Англії замість векселів; це часто трапляється в Індії.

Несприятливий вексельний курс і навіть відплив золота може відбуватись тоді, коли в Англії панує дуже великий надмір грошей, низький рівень проценту, висока ціна на цінні папери.

Протягом 1848 року Англія одержала багато срібла з Індії, бо добрих векселів було обмаль, а середньої якости векселі неохоче брали в наслідок кризи 1847 року та великого підупаду кредиту в операціях з Індією. Усе це срібло, ледве прибувши, незабаром знаходило собі шлях до континенту, де революція зумовила утворення скарбів по всіх закутках. В 1850 році те саме срібло, здебільша, помандрувало назад до Індії, бо стан вексельного курсу тепер робив це вигідним.

Монетарна система є в своїй основі католицька, кредитова система — в своїй основі протестантська. «The Scotch hate gold» *). В паперових грошах грошове буття товарів є лише суспільне буття. Це — *віра*, що робить спасенним. Віра у грошову вартість, як іманентний дух товарів, віра в спосіб продукції та в його небом усталений лад, віра в поодиноких аґентів продукції, як просту персоніфікацію капіталу, що його вартість зростає сама собою. Але, як протестантизм не емансипувався від основ католицтва, так само й кредитова система не емансипувалася від бази монетарної системи.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ

ПЕРЕДКАПІТАЛІСТИЧНІ ВІДНОСИНИ

Капітал, що дає процент або, як ми можемо означити його в його стародавній формі, лихварський капітал, разом зі своїм братом - близнюком, купецьким капіталом, належить до передпотопних форм капіталу, що йдуть поперед задовго до капіталістичного способу продукції та знаходяться в його різноманітних суспільно - економічних формаціях.

Для існування лихварського капіталу не треба нічого, крім того, щоб, принаймні, частина продуктів перетворювалась на товари, й одночасно з товаровою торговлею гроші розвинулися в своїх різних функціях.

---

*) Шотландець ненавидить золото. *Прим. Ред.*

Розвиток лихварського капіталу прилучається до розвитку купецького капіталу та зокрема до розвитку грошево-торговельного капіталу. В стародавньому Римі, починаючи від останніх часів республіки, коли мануфактура стояла далеко нижче від пересічного античного розвитку, купецький капітал, грошево-торговельний капітал та лихварський капітал розвинувся — в межах античних форм — до найвищої точки.

Ми бачили, як разом з грішми неминуче утворюються скарби. Однак професійний творець скарбів набуває ваги тільки тоді, коли він перетворюється на лихваря.

Купець бере в позику гроші на те, щоб добувати від грошей зиск, щоб уживати їх, як капітал, тобто, щоб витрачати. Отже і в попередніх формах проти нього стоїть грошовий позикодавець, цілком так само, як і проти сучасного капіталіста. Це специфічне відношення відчували й католицькі університети. «Університети Алькаля, Салямайки, Інґольштадта, Фрайбурґа в Брайзґау, Майнца, Кельна та Тріра, один по одному визнали законність процентів від торговельних позик. Перші п'ять цих визнань складено до архівів консуляту міста Ліону та видруковано в додатку до «Traite de l'usure et des intérêts, Lyon, Bruyset-Ponthus». (M. Augier, Le crédit public etc. Paris 1842, p. 206). В усіх тих формах, де невільницьке господарство (не патріярхальне, а в тій формі, що в ній воно існувало за пізніших грецьких та римських часів) існує, як засіб до збагачення, де, отже, гроші є засіб до присвоювання чужої праці за допомогою купівлі невільників, землі і т. ін., — в усіх таких формах гроші починають давати проценти саме тому, що їх можна приміщувати таким способом, можна уживати як капітал.

Однак ті характеристичні форми, що в них існує лихварський капітал за часів передкапіталістичного способу продукції, бувають двоякого роду. Я кажу характеристичні форми. Ці самі форми повторюються на базі капіталістичної продукції, але лише як підпорядковані форми. Тут вони — вже не ті форми, які визначають характер капіталу, що дає процент. Ці дві форми такі: *Поперше*, лихварство за допомогою визичання грошей марнотратним вельможам, головно земельним власникам; *подруге*, лихварство за посередництвом визичання грошей дрібним продуцентам, що володіють своїми власними умовами праці, тим продуцентам, що до них належить ремесник, а особливо селянин, бо взагалі за передкапіталістичних обставин — оскільки вони допускають існування дрібних самостійних поодиноких продуцентів — селянська кляса мусить становити велику більшість тих продуцентів.

Обидві ці форми, як руйнування багатих земельних власників лихварством, так само і визискування ним дрібних продуцентів приводять до утворення та концентрації великих грошових капіталів. Але, до якої міри цей процес нищить старий спосіб продукції, як це було в новітній Европі, та чи ставить він на його місце капіталістичний спосіб продукції — це цілком залежить від щабля історичного розвитку та від даних тим розвитком обставин.

Лихварський капітал, як характеристична форма капіталу, що дає процент, відповідає пануванню дрібної продукції селян та дрібних ремесників-майстрів, що працюють самостійно. Там, де робітникові — як от за розвинутого капіталістичного способу продукції — протистоять умови праці та продукт праці, як капітал, там робітник, як продуцент, не має потреби позичати грошей. Коли він позичає, то робиться це, як от в ломбарді, для особистих потреб. Навпаки, там, де робітник є власник — дійсний або номінальний — умов своєї праці та свого продукту, він як продуцент перебуває у певному відношенні до капіталу грошового позикодавця, що протистоїть йому, як лихварський капітал. Newman висловлює це цілком вульґарно, кажучи, що банкіра поважають, а лихваря ненавидять та зневажають, бо перший визичає багатим, а другий — убогим. (I. W. Newmann

Lectures on Pol. Econ. London 1851, p. 44). Він недобачає того, що тут маємо ріжницю двох суспільних способів продукції та відповідних кожному з них суспільних ладів. і що протилежністю між багатством та убозтвом того питання не розв'язати. На ділі ж лихвар, що висисає убогого дрібного продуцента. йде попліч того лихваря, що висисає багатих великих земельних власників. Коли лихварство римських патриціїв цілком зруйнувало римських плебеїв, дрібних селян, то прийшов кінець цій формі визиску, і місце дрібно-селянського господарства заступило господарство суто-невільницьке.

В формі проценту лихвар може поглинути тут увесь надмір (що пізніше виявляється як зиск і земельна рента) понад найпотрібніші засоби існування продуцента (що пізніше - становить суму його заробітної плати), й тому надзвизвичайно безглуздо порівнювати висоту *цього* проценту там. де лихвар за винятком того, що припадає державі, присвоює собі *всю* додаткову вартість, з висотою новітнього рівня проценту, коли процент, принаймні. нормальний процент, є лише частина цієї додаткової вартости. При цьому забувають, що найманий робітник продукує й віддає капіталістові, який уживає його, зиск, процент і земельну ренту, коротко, цілу додаткову вартість. Кері робить таке безглузде порівняння, щоб тим показати, оскільки вигідний для робітників розвиток капіталу та спад рівня проценту, що відбувається поряд того розвитку. Далі. коли лихвар, не задовольняючись видушуванням додаткової праці з своєї жертви, поволі набуває собі титул власности на сами умови її праці, землю, хату і т. ін., та постійно її отак експропріює, то, заначаючи це, знову забувають, що ця цілковита експропріяція умов праці в робітника є не результат, до якого прагне капіталістичний спосіб продукції, а готова передумова, що з неї той спосіб виходить. Наймит-невільник так само, як і дійсний невільник з причини свого стану ніяк не може зробитися невільником позикодавця, принаймні, не може, як продуцент; він може стати ним хіба лише як споживач. Лихварський капітал в тій формі, що в ній він дійсно присвоює собі всю додаткову працю безпосередніх продуцентів, не змінюючи способу продукції; що в ній власність — або володіння — продуцентів на умови праці та відповідна тій формі розрізнена невелика продукція становлять головну його передумову; що в ній, отже, капітал не підбиває праці собі безпосередньо, а тому й не протистоїть їй як промисловий капітал, — цей лихварський капітал зубожує цей спосіб продукції, паралізує продуктивні сили замість розвивати їх, та одночасно увічнює ці мізерні відносини, що серед них суспільна продуктивність праці не розвивається коштом самої праці, як то є за капіталістичної продукції.

Отож, лихварство, з одного боку, впливає на античне й февдальне багатство та на античну й февдальну власність, підтинаючи та руйнуючи їх. З другого боку, воно підтинає та руйнує дрібно-селянську та дрібно-буржуазну продукцію, коротко — усі ті форми, що в них продуцент ще є власник своїх засобів продукції. За розвинутого капіталістичного способу продукції робітник не є власник своїх умов продукції, поля, що він його обробляє, сировини. що її він переробляє і т. ін. Але цьому відчуженню умов продукції від продуцента тут відповідає дійсний переворот в самому способі продукції. Роз'єднані робітники об'єднуються у великій робітні до хоч і різподіленої. але взаємно переплетеної діяльности; знаряддя праці стає машиною. Сам спосіб продукції не дозволяє вже цього роздрібнення знарядь продукції, сполученого з дрібною власністю, а так само й ізолювання самого робітника. За капіталістичного способу продукції лихвар вже не в стані відокремити умови продукції від продуцента, бо вони вже відокремлені від нього.

Лихварство централізує грошове майно там, де засоби продукції роздрібнені. Воно не зміняє способу продукції, але міцно присисається до нього, як паразит, цілком виснажаючи його. Воно висисає його, позбавлює його нервів та

змушує репродукцію відбуватися серед чимраз наймізерніших умов. Звідси народня ненависть до лихваря, найбільша в античному світі, де власність продуцента на умови його продукції являла одночасно базу політичних відносин, самостійности громадянина.

Поки панує невільництво або поки додатковий продукт поїдає февдал та його почет, а рабовласник або февдал перебуває в залежності від лихваря, спосіб продукції лишається теж тим самим: тільки він стає тяжчим для робітника. Обтяжений боргами рабовласник або февдал висисає більше, бо з нього самого висисають більше. Або, кінець-кінцем, він відступає своє місце лихвареві, що сам стає земельним власником або рабовласником, як от верхівці у стародавньому Римі. Місце колишнього визискувача, що його експлуатація була більш або менш патріярхальною, бо здебільша становила вона знаряддя політичної влади, заступає жорстокий, до грошей жадобливий вискочень. Але сам спосіб продукції не змінюється.

Лихварство впливає революційно за всяких передкапіталістичних способів продукції лише оскільки воно руйнує та нищить ті форми власности, що на їхній міцній базі та невпинній репродукції, яка відбувається в тій самій формі, спираються політичні відносини. За азіятських форм лихварство може триматися довго, не викликаючи нічого іншого, опріч економічного занепаду та політичної розпусти. Тільки там і тоді, де й коли в наявності є решта умов капіталістичного способу продукції, лихварство є один з засобів до утворення нового способу продукції, руйнуючи февдалів та дрібну продукцію з одного боку, централізуючи умови праці в капітал з другого боку.

В середні віки в жодній країні не панував загальний рівень проценту. Церква взагалі забороняла всякі процентові операції. Закони й суди лише мало забезпечували стягання боргів. То вище бувала норма проценту в поодиноких випадках. Невеличка грошова циркуляція, потреба більшість платежів робити готівкою, змушували до грошових позик, і то більше, що менше була розвинута вексельна справа. Панувала значна ріжниця і в рівні проценту, і в понятті про лихварство. За часів Карла Великого вважалося за лихварство, коли хтось брав 100%. В Ліндав, що коло Боденського озера, в 1348 році місцеві громадяни брали $216^{2}/_{3}\%$. В Цюриху рада визначила $43^{1}/_{3}\%$ як законний процент. В Італії часами доводилося платити 40%, дарма, що в 12—14 віці звичайна норма проценту не перевищувала 20%. Верона визначила $12^{1}/_{2}\%$ як законний процент. Імператор Фрідріх II усталив 10%, але це тільки для євреїв. Про християн він не мав охоти говорити. В надрайнській Німеччині вже в 13 віці 10% становило звичайний процент. (Hülmann, Ceschichte des Städtewesens. II. p. 55—57).

Лихварський капітал має властивий капіталові спосіб експлуатації без властивого йому способу продукції. Це відношення повторюється і в межах буржуазної економіки в відсталих ділянках промисловости або в таких, що чинять опір переходові до новітнього способу продукції. Коли ми захочемо порівняти, напр., англійський рівень проценту з індійським, то нам доведеться взяти не рівень проценту Англійського банку, а, напр., процент, що його беруть ті, хто визичають дрібні машини дрібним продуцентам домашньої промисловости.

Протилежно до багатства, що споживає, лихварство має історичну вагу, як процес самого поставання капіталу. Лихварський капітал та купецьке майно упосереднюють утворення незалежного від земельної власности грошового майна. Що менше розвинувся товаровий характер продукту, що менше мінова вартість підбила під себе продукцію в цілій її широті й глибині, то більше гроші видаються власне багатством, як таким, загальним багатством, протилежно до його обмеженого способу вияву у споживчих вартостях. На це спирається утворення скарбів. Коли абстрагуватись від грошей, як світових грошей та скарбу, то власне у формі платіжного засобу, вони виступають як абсолютна форма товару.

і саме функція їх як платіжного засобу розвиває процент, а тому й грошовий капітал. Чого хоче марнотратне та корупційне багатство, так це грошей як грошей, грошей як засобу, щоб усе купувати. (А також, щоб платити борги). На що потребує грошей дрібний продуцент, так це головним чином для платежа. (Перетвір натуральних відбутків і повинностей поміщикам і державі на грошову ренту та грошові податки відіграє тут чималу ролю). В обох випадках грошей потребують як грошей. З другого боку, утворення скарбів стає лише тепер реальним, здійснюючи свою мрію в лихварстві. Чого вимагає власник скарбів так це не капіталу, а грошей як грошей; але за допомогою проценту він перетворює цей грошовий скарб, як такий, на капітал,— на засіб, що за його допомогою він цілком або почасти захоплює додаткову працю, а так само й частину самих умов продукції, хоч номінально вони й далі протистоять йому як чужа власність. Лихварство живе наче в шпарах продукції, як боги Епікура в міжсвітових просторах. Гроші то тяжче мати, що менше товарова форма є загальна форма продукту. Тому лихвар не знає ніякісіньких меж, окрім дієздатности або здатности до опору з боку тих, що потребують грошей. В дрібно-селянській та дрібно-буржуазній продукції грошей уживають, як купівного засобу переважно тоді, коли випадково або в наслідок незвичайного зрушення робітник втрачає умови продукції (що їхніми власником він ще є переважно за цих способів продукції) або, принаймні, тоді, коли тих умов продукції не можна повернути у звичайному перебігу репродукції. Життьові засоби та сирові матеріяли є головна частина цих умов продукції. Подорожчання їх може унеможливити покриття їх з виручки за продукт, так само як прості неврожаї можуть заважати селянинові повернути своє насіння in natura. Ті самі війни, що ними римські патриції руйнували плебеїв, примушуючи їх до військової повинности, які заважали їм в репродукції умов їхньої праці, а тому й робили з них злидарів (а зубожіння, занепад або втрата умов репродукції є тут домінантна форма), — ці самі війни наповнювали патриціям комори та льохи здобичею — міддю, грішми тих часів. Замість давати плебеям безпосередньо потрібні їм товари, збіжжя, коні, рогатизну, вони визичали їм цю самим їм непотрібну мідь та використовували цей стан, щоб видушувати величезні лихварські проценти, перетворюючи таким чином плебеїв на своїх довжників — рабів. За Карла Великого франкських селян теж зруйнували війни, так що їм не лишалося нічого іншого, як з довжників зробитися кріпаками. В Римській імперії, як відомо, дуже часто траплялося, що голод примушував вільних людей продавати своїх дітей та самих себе багатшим у невільництво. Оце взагалі щодо цього поворотного пункту. Коли ж розглядати поодинокі випадки, то збереження або втрата умов продукції дрібним продуцентом залежить від тисячі пригод, і кожна така пригода або втрата означає зубоження, та стає тим пунктом, де може приміститися лихвар-паразит. Досить того, щоб у дрібного селянина здохла корова, і він стає вже нездатним знову розпочати свою репродукцію у колишньому маштабі. Оттак опиняється він в руках лихваря, а, опинившися в тих руках, він ніколи вже з них не визволиться.

Однак функція грошей, як платіжного засобу, становить притамне, велике та своєрідне поле для лихварства. Всяка грошова повинність, що для неї має надійти певний реченець, земельний чинш, данина, податок і т. ін., приносить з собою потребу платити гроші. Тому, починаючи від стародавніх римлян аж до новітніх часів, лихварство в широких розмірах прилучається до відкупників податків, fermiers généraux, receveurs généraux *). Потім з розвитком торговлі та з загальним поширом товарової продукції розвивається відокремлення актів купівлі та платежа щодо часу. Гроші треба постачити у певний реченець. Як це може привести до такого стану, що навіть і досі грошовий капіталіст та лихвар

*) Великих фармерів, великих збирачів податку. *Прим. Ред.*

зливаються в одне, це доводять новітні грошові кризи. Але те саме лихварство стає головним засобом, щоб далі розвивати потребу в грошах як платіжному засобі, чим раз дужче обтяжуючи продуцента боргами та знищуючи тим самим в нього звичайні платіжні засоби, так що тягар процентів робить для нього неможливою навіть його звичайну репродукцію. Тут лихварство виростає з грошей, як платіжного засобу, та поширює цю функцію грошей,— своє справжнє поле.

Розвиток кредитової справи постає як реакція проти лихварства. Але цього не треба розуміти хибно й ніяк не можна розуміти в дусі античних письменників, батьків церкви, Лютера або давніших соціялістів. Це означає ані менше ані більше як тільки підпорядкування капіталу, що дає процент, умовам та потребам капіталістичного способу продукції.

Взагалі та в цілому капітал, що дає процент, за новітньої кредитової системи пристосовується до умов капіталістичної продукції. Лихварство, як таке. не тільки існує далі, але у народів розвинутої капіталістичної продукції визволяється із меж, поставлених йому всім давнім законодавством. Капітал, що дає процент, зберігає форму лихварського капіталу проти таких осіб та кляс або серед таких відносин, що серед них немає позик або не може бути позик в розумінні капіталістичного способу продукції; коли позичають з причини індивідуальної потреби, як от в льомбарді; коли позичається багатству, що споживає, для марнотратства; або коли продуцент є некапіталістичний продуцент, дрібний селянин, ремесник і т. ін. отже, як безпосередній продуцент; що є власник своїх власних умов продукції; насамкінець, коли сам капіталістичний продуцент оперує в такому малому маштабі, що наближається до тих продуцентів, які працюють сами.

Те, чим капітал, що дає процент,— оскільки він становить істотний момент капіталістичного способу продукції — відрізняється від лихварського капіталу, ніяк не є в самій природі або в самому характері цього капіталу. Ріжницю становлять лише змінені умови, що серед них він функціонує, а тому й цілком перетворена постать довжника, що протистоїть грошовому позикодавцеві. Навіть тоді, коли як промисловець або як купець одержує кредит незаможна особа, то це робиться в тій надії, що він, функціонуватиме як капіталіст, і за допомогою позиченого капіталу присвоюватиме неоплачену працю. Кредит дається йому як потенціяльному капіталістові. І ця обставина, що її так дуже радіють економісти апологети, а саме, що людина без майна, але з енерґією, солідністю, здібністю та знанням справ може перетворитися таким способом на капіталіста — аджеж, взагалі, за капіталістичного способу продукції торговельну цінність кожного індивідуума оцінюється більш або менш правильно, — ця обставина, хоч і як вона раз-у-раз виводить на поле бою проти наявних поодиноких капіталістів, небажаний їм шерег нових шукачів щастя, зміцнює панування самого капіталу, поширює базу того панування, даючи йому змогу рекрутувати собі раз-у-раз нові сили з суспільної основи. Цілком так само, як та обставина, що католицька церква в середні віки творила свою ґєрархію з найкращих голів народу, не вважаючи на стан, рід та майно, була головним засобом до зміцнення попів та пригнічення мирян. Що більше панівна кляса є здібна вбирати в себе найвизначніших людей з кляс поневолених, то міцніше та небезпечніше є її панування.

Тому ініціятори новітньої кредитової системи замість взагалі клясти капітал, що дає процент, виходять, навпаки, з його виразного визнання.

Ми не говоримо тут про реакцію проти лихварства, що силкувалася боронити від нього убогих, як от Monts de-piété*) (в 1350 році в Сарлені у Франш-Конте, пізніше в Перуджії й Савоні в Італії, в роках 1400 та 1479). Вони гідні уваги лише тому, що виявляють ту іронію історію, яка побожні бажання обертає при реалізації їх у пряму протилежність. За помірним цінуванням

*) Дослівно — «захисток милосердя», назва льомбардів у романських країнах. *Прим. Ред.*

англійська робітнича кляса платить 100% льомбардам, цим нащадкам тих Monts-de-piété[21]). Так само не говоримо ми про кредитові фантазії якогось доктора Hugh Champerleyne або John Briscoe, що в останнє десятиріччя 17 віку силкувалися емансипувати англійську аристократію від лихварства за допомогою земельного банку з паперовими грішми які базувалися на земельній власності[22]).

Кредитові асоціяції, що утворилися в 12 та 14 віці в Венеції та Генуї, постали з потреби морської торговлі та заснованої на ній гуртової торговлі емансипуватися від панування старомодного лихварства та монополізаторів торговлі грішми. Якщо справжні банки, засновані в цих міських республіках, були одночасно установи громадського кредиту, звідки держава одержувала позики під податки, що вона мала одержати, то не слід забувати, що купці, які утворювали ті асоціяції, самі були тими першими людьми в тих державах та були зацікавлені в тому, щоб емансипувати від лихварства уряд, так само як і самих себе[23]), а разом з цим таким способом більше та певніше підбити собі державу. Тому, коли малося заснувати Англійський банк, торі теж заперечували: «Банки, то — республіканські установи. Банки, що процвітають, є в Венеції, Генуї, Амстердамі та Гамбурзі. А чи чув хто колись про французький або еспанський банк».

Амстердамський банк (1609 р.), так само як і Гамбурзький банк (1619 р.) не визначає жодної епохи в розвитку новітньої кредитової системи. Це був чисто депозитний банк. Бони, видавані тим банком, в дійсності були лише досвідки про одержання складеного до банку карбованого й некарбованого благородного металу та циркулювали лише з передатним написом осіб, що їх одержували. Однак, в Голяндії разом з торговлею та мануфактурою розвинулися комерційний кредит та торговля грішми, а капітал, що дає процент, в процесі самого розвитку було підпорядковано промисловому й торговельному капіталові. Це виявлялося вже в низькому рівні проценту. Але в 17 віці Голяндію вважалось за зразкову країну економічного розвитку, як от тепер Англія. Монополія старомодного лихварства, що базувалося на убозтві, знищилася там сама собою.

Протягом усього 18 віку чути крики — і законодавство діє в цьому ж напрямку, — які покликаючися на Голяндію, вимагають силоміць знизити рівень проценту, щоб підпорядкувати капітал який дає процент торговельному та промисловому капіталові, а не навпаки. Головний виразник цього є сер Josiah

21) «Процент ломбардів стає таким надмірним через часті застави та викупи протягом того самого місяця та заставу однієї речі, щоб забрати з ломбарду другу та одержати при цьому невеличку ріжницю грішми. В Лондоні є 240 дозволених установ, що визичають гроші під заставу, а в провінції є їх приблизно 1450. Капітал, що його ті установи уживають, становить приблизно 1 міл. Він обертається, принаймні, тричі на рік, даючи кожного разу пересічно $33^1/_2\%$; так що нижчі кляси Англії платять приблизно 100% річно за часову позику одного мільйона, не рахуючи при цьому втрати заставлених речей з причини невикупу їх у певний реченець». (I. I. Tuckeett, A History of the Past and Present State of the Labouring Population. London 1846. I., p. 114).

22) Навіть в назвах своїх праць вони подавали, як головну мету, «загальне благо земельних власників, велике піднесення вартости землеволодіння, звільнення шляхти та gentry і т. ін. від податків, збільшення їхнього річного доходу і т. ін.». Від цього, мовляв, втратили б тільки лихварі, ці найгірші вороги нації, що зробили більше шкоди шляхті та yiomanry, ніж це міг би зробити напад французького війська.

23) «Напр., ще Карл II Англійський мав платити величезні лихварські проценти та промінне «золотарям» (попередникам банкірів), 20 - 30%. Така вигідна справа чимраз більше спонукала «золотарів» давати королеві позики, наперед антиципувати суми, що мали надходити від податків, забирати як забезпечення всяке асиґнування парляментом грошей, скоро те асиґнування було зроблено, а також навипередки купувати та брати у заставу bills,, orders і tallies, так що у дійсності всі державні доходи йшли через їхні руки». (Iohn Francis, History of the Bank of England. 1848. London I. p 31). «Заснування банку пропонувалося кілька разів уже й раніше. Насамкінець, воно стало потрібним». (l. c., p. 38). «Банк потрібен був вже бодай лише для того, щоб уряд, що його соки висисали лихварі, мав змогу одержувати гроші за людський рівень проценту під забезпечення парляментськими асиґновками». (l. c., p. 59, 60).

Child, батько нормального англійського приватного банкірства. Він деклямує проти монополії лихварів цілком так, як велика фірма одягу, Moses and Son, реклямує себе як борця проти монополії «приватних кравців». Цей Josiah Child є одночасно й батько англійського Stockjobberei (маклерства в торговлі процентовими паперами). Так він, цей самодержець Ост-індської компанії, боронить її монополію в ім'я вільної торговлі. Проти Thomas Manley («Jnterest of Money mistaken») він каже: «Як оборонець боягузливої та полохливої банди лихварів ставить він свою головну батарею в тому пункті, що його я проголосив за найнедолужніший... він навіть відкидає те, що низький рівень проценту є причина багатства, запевнюючи, що він лише наслідок багатства». (Traités sur la Commerce etc. 1669. Trad. Amsterdam et Berlin, 1754). «Коли торговля збагачує країну й коли зниження проценту збільшує торговлю, то зниження проценту або обмеження лихварства, безперечна річ, є головна плодотворча причина багатства нації. Аж ніяк не безглуздо казати, що та сама річ одночасно серед певних обставин може бути причиною, а серед інших — наслідком». (l. c., p. 55.). «Яйце — причина курки, а курка — причина яйця. Зменшення проценту може викликати збільшення багатства, а збільшення багатства — ще більше зменшення проценту». (l. c., p. 156). «Я — оборонець промисловости, а мій супротивник боронить лінощі та гультяйство» (p. 179).

Ця люта боротьба з лихварством, це домагання підпорядкувати капітал, що дає процент, промисловому капіталові є лише предтеча органічних витворів, що породжують ці умови капіталістичної продукції у формі новітньої банкової справи, яка з одного боку, вириває в лихварського капіталу його монополію, концентруючи та кидаючи до грошового ринку всі мертві грошові запаси, а, з другого боку, обмежує саму монополію благородних металів, утворюючи кредитові гроші.

Так само, як тут у Child'а, здибуємо у всіх творах про банкову справу в Англії за останню третину 17 та на початку 18 віку ворожнечу до лихварства, домагання емансипувати торговлю, промисловість та державу від лихварства. А одночасно й величезні ілюзії щодо чудотворного впливу кредиту, позбавлення благородних металів їхньої монополії, заміну їх паперовими грішми і т. ін. Шотландець William Patterson, фундатор Англійського банку та Шотландського банку, є, справді, Law Перший.

Проти Англійського банку «всі золотарі та позикодавці під заставу почали люто вити» (Macaulay, History of England, IV, p. 499). — «Протягом перших 10 років банк мав боротися з великими труднощами; велика ворожнеча зовні; його банкноти приймалось далеко нижче від номінальної вартости... золотарі (що в їхніх руках торговля благородними металами була за базу для примітивної банкової справи) провадили значні інтриґи проти банку, бо через нього зменшились їхні операції, знизився їхній процент дисконту, а їхні операції з урядом перейшли до рук цього їхнього супротивника». (J. Francis, l. c., p. 37).

Вже перед тим, як засновано Англійський банк, в 1683 році постав плян організації національного кредитового банку, що його мета між іншим була: «щоб ділові люди, коли вони мають значну кількість товарів, мали змогу за підтримкою цього банку покласти свої товари на склад, та одержати певний кредит під ці складені запаси, давати працю своїм службовцям та збільшувати своє підприємство, поки знайдуть добрий ринок, замість продавати з втратою». По довгій праці цей кредитовий банк відкрили в Devonschire House на Bishopsgade Street'і. Він давав позики промисловцям та купцям векселями під забезпечення товарами на складах, позичаючи $^3/_4$ вартости тих товарів. Щоб зробити ці векселі здатними до циркуляції в кожній ділянці підприємств певне число людей об'єднувалося в товариство, що від нього кожен державець таких векселів мав одержувати за них товари так легко, наче він пропонував платіж готівкою.

Банк той не робив блискучих справ. Механізм був занадто складний, а риск підчас знецінення товарів занадто великий.

Спиняючись над дійсним змістом тих творів, що теоретично складалися поряд формування новітньої банкової справи в Англії й тому формуванню сприяли, ми не знайдемо в ньому нічого, крім домагання підпорядкувати капіталістичному способові продукції, як одну з його умов, капітал, що дає процент, і взагалі засоби продукції, що їх можна визичати. Коли ж спинитися над самою тільки фразеологією, то схожість її аж до висловів з банковими та кредитовими ілюзіями сен-сімоністів часто може здивувати нас.

Цілком так, як у фізіократів «cultivateur» означає не дійсного хлібороба-селянина, а великого орендаря, у Сен Сімона та іноді — в його учнів «travailleur» (працівник) означає не робітника, а промислового та торговельного капіталіста. «Un travailleur a besoin d'aides, de seconds, *d'ouvriers;* il les cherche intelligents, habiles, dévoués; il les met à l'oeuvre, et leurs travaux sont productifs» *) (Réligion saint-simonienne Économie politique et Politique. Paris 1831 p, 104). Взагалі не треба забувати, що тільки в своєму останньому творові, «Nouveau Christianisme», Сен-Сімон виступає безпосередньо як оборонець робітничої кляси та проголошує її емансипацію за кінцеву мету своїх намагань. Всі його попередні твори в дійсності є лише вихваляння новітнього буржуазного суспільства проти февдального, або вихваляння промисловців та банкірів проти маршалів та юристів, що фабрикували закони за наполеонових часів. Яка ріжниця, коли порівняти ці його твори з одночасними творами Оуена! [24]) І в його наступників, як уже показує отецитоване місце, промисловий капіталіст лишається travailleur par excellence. Читаючи критично їхні твори, ми не дивуватимемося тому, що реалізацією їхніх кредитових**) та банкових мрій був crédit mobilier, заснований ех-сен-сімоністом Емілем Перейром, форма, що проте могла стати панівною тільки в такій країні, як Франція, де ані кредитова система, ані велика промисловість не розвинулись до новітньої висоти. В Англії та Америці щось подібне було б неможливе.— В дальших місцях «Doctrine de St. Simon. Exposition. Première année. 1828—29, 3-е éd. Paris 1831» міститься вже зародок crédit mobilier. Звичайно, банкір може давати позики дешевше, ніж капіталіст та приватний лихвар. Отже, ці банкіри «можуть постачати промисловцям знаряддя далеко дешевше, тобто *за нижчі проценти*, ніж то могли б зробити земельні власники та капіталісти, що легше можуть помилитися, вибираючи позикоємців». (р. 202). Але самі автори долучають в примітці: «Користь, що мусила б поставати з посередництва банкіра між неробами та travailleurs (працівниками), часто зрівноважується й навіть нищиться тому, що наше дезорганізоване суспільство дає нагоду егоїзмові виявляти себе в різних формах шахрайства та шарлатанства; часто банкіри втручаються між travailleurs і нероб, щоб визискувати і тих і цих на шкоду суспільству». Travailleur стоїть тут замість

[24]) Коли б Маркс мав змогу обробити манускрипт, він, безумовно, значно змінив би це місце. Воно інспіроване ролею ех-сен-сімоністів за другої імперії у Франції, де саме тоді, коли Маркс писав вищенаведене, кредитові фантазії цієї школи, які мали визволити світ, силою історичної іронії реалізувалися в формі спекуляції нечуваної досі сили. Пізніше Маркс говорив лише з здивуванням про геній та енциклопедичну голову Сен-Сімона. Якщо останній в своїх раніших творах ігнорував протилежність між буржуазією та пролетаріятом, що саме вперше тоді народжувався у Франції, якщо він залічував частину буржуазії, зайнятої в продукції, до travailleurs, то це відповідає погядові Фур'є, що хотів помирити капітал та працю, і пояснюється економічним і політичним станом тодішньої Франції. Коли Оуен в цьому мав ширший погляд, то тому, що жив в іншому оточенні, серед промислової революції та клясових суперечностей, уже дуже загострених.— Ф. Е.

*) «Travailleur має потребу в помічниках, заступниках, *робітниках*; він шукає людей розумних, вправних, відданих; він ставить їх на працю й їхня праця продуктивна» *Пр. Ред.*

**) В нім. тексті тут стоїть очевидно помилково «критичних». *Пр. Ред.*

capitaliste industriel *) Проте, помилково було б розглядати ті засоби, що ними порядкує новітнє банкірство, як засоби гультяїв. Поперше, це — та частина капіталу, що її тримають промисловці та капіталісти в даний момент без діла у грошовій формі як грошовий запас або капітал, який лише мають примістити; отже, це — гулящий капітал, а не капітал гулящих багатіїв. Подруге, це — та частина всяких доходів та ощаджень, що назавжди або тимчасово призначена для нагромадження. І обидві ці частині істотні для характеру банкової системи.

Однак, ніколи не треба забувати, поперше, що гроші — в формі благородних металів — лишаються основою, що від неї кредитова справа з природи своєї *ніколи* не може звільнитися. Подруге, що кредитова система має собі за передумову монополію приватних осіб на суспільні засоби продукції (в формі капіталу та земельної власности), що сама вона, з одного боку, є іманентна форма капіталістичного способу продукції, а з другого боку, рушійна сила його розвитку до його найвищої та останньої можливої форми.

Банкова система щодо форм організації та централізації, як то висловлено ще в 1697 році в творі «Some Thoughts of the Interest of England» є найбільш штучний та найбільш розвинутий продукт, що його взагалі може породити капіталістичний спосіб продукції. Відси величезна влада такої установи, як Англійський банк, над торговлею та промисловістю, дарма що дійсний рух їх лишається поза його межами, та що він ставиться до того руху пасивно. Звичайно в банковій системі дано форму загального рахівництва та розподілу засобів продукції у суспільному маштабі, але тільки форму. Ми бачили, що пересічний зиск поодинокого капіталіста або кожного окремого капіталу визначається не додатковою працею, що його присвоює собі цей капітал безпосередньо, а кількістю усієї тієї додаткової праці, яку присвоює собі весь капітал, та з якої кожен окремий капітал одержує свій дивіденд лише пропорційно тій частині, що її він становить в усьому капіталі. Цей суспільний характер капіталу цілком здійснюється лише за посередництвом повного розвитку кредитової та банкової системи. З другого боку, ця система йде далі. Вона дає промисловим та торговельним капіталістам до розпорядку ввесь той вільний і навіть потенціяльний капітал суспільства, що не діє ще активно, так що ані позикодавець, ані уживач цього капіталу не є його власники або продуценти. Тим способом знищує вона приватний характер капіталу, і тому має в собі, але й тільки в собі, знищення самого капіталу. Банкова справа забирає з рук приватних капіталістів та лихварів розподіл капіталу,— осібну справу,— як суспільну функцію. Але з тієї причини банк та кредит одночасно стають і наймогутнішим засобом, що заганяє розвиток капіталістичної продукції поза її власні межі, і одним з найдужчих факторів криз та спекуляції.

Далі, замінюючи гроші різними формами кредитової циркуляції, банкова система показує, що гроші дійсно є не що інше, як тільки осібний вислів суспільного характеру праці та її продуктів, але вислів цей, як суперечний базі приватної продукції, кінець - кінцем, мусить завжди видаватися як річ, як осібний товар побіч інших товарів.

Насамкінець, немає жодного сумніву, що кредитова система служитиме за могутню підойму підчас переходу від капіталістичного способу до способу продукції асоційованої праці; однак лише як певний елемент у зв'язку з іншими великими орґанічними переворотами в самому способі продукції. Навпаки, ілюзії щодо чудотворної сили кредитової та банкової справи, ілюзії в соціялістичному розумінні, постають з повного нерозуміння капіталістичного способу продукції та кредитової справи, як однієї з його форм. Скоро засоби продукції перестали перетворюватись на капітал (а, це включає і знищення приватної

*) Промисловий капіталіст. *Пр. Ред.*

земельної власности), кредит як такий не має вже ніякого сенсу, що однак зрозуміли й сами сен-сімоністи. З другого боку, поки капіталістичний спосіб продукції існує далі, існує далі як одна з його форм і капітал, що дає процент, і дійсно являє базу його кредитової системи. Тільки той самий сенсаційний письменник, Прудон, що, лишаючи товарову продукцію, хотів знищити гроші [25]), був здатен вимріяти таке чудерство, як crédit gratuit *), цю ніби реалізацію побожного бажання дрібно буржуазного погляду.

В «Réligion Saint-simonienne, Economie et Politique», на стор. 45 сказано: «В суспільстві, де одні мають знаряддя промисловости, не маючи здібности або охоти уживати їх, а інші вправні промислові люди не мають жодного знаряддя праці, – там кредит має собі за мету перенести яко мога найлегшим способом ці знаряддя з рук перших їхніх власників до рук тих інших, що тямлять їх уживати. Зауважмо, що за цим визначенням кредит є наслідок того способу, що ним *ту власність* усталилось». Отже, кредит відпадає разом з оцим усталенням власности. Далі на стор. 98, сказано: Сучасні банки «дивляться на себе, як на установи, призначені йти за тим рухом, що його породили підприємства, які діють поза їх межами, а що сами вони імпульсу до цього руху не повинні давати; інакше кажучи, банки виконують ролю капіталістів проти тих travailleurs, що їм вони позичають капітали». В тій думці, що сами банки мають взяти на себе провід та відзначатися «кількістю та корисністю підприємств, що ними вони порядкують, і кількістю тих робіт. що переводиться за їх приводом» (р. 101),— в ній маємо заховану ідею crédit mobilier. Так само Charles Pecqueur вимагає, щоб банки (те, що сен-сімонисти звуть Système général des banques) «порядкували продукцією». Взагалі Pecquer є в основі сен-сімоніст, хоч і багато радикальніший. Він хоче, щоб «кредитова установа... управляла цілим рухом національної продукції». — «Спробуйте утворити національну кредитову установу, що позичала б засоби незаможному, який має талант та заслуги, не зв'язуючи тих довжників між собою примусовою взаємною солідарністю в продукції та споживанні, а навпаки позичала б ті засоби так, щоб довжники сами визначали акти свого обміну та продукції. Цим шляхом ви досягнете лише того, чого вже тепер досягають приватні банки,— анархії, диспропорції між продукцією та спожитком, раптової руїни одних та раптового збагачення інших; так що ваша установа ніколи не піде далі від того, щоб утворити для одних певну суму добробуту, рівну сумі лиха, що припадає іншим... найманим робітникам, яких ви підтримуєте позиками, ви тільки дасте засіб до тієї самої взаємної конкуренції, яку тепер одні одним роблять їхні капіталістичні хазяїни». (Ch. Pecqueur, Théorie Nouvelle d'Economie Soc. et Pol. Paris 1842 p. 434.).

Ми бачили, що купецький капітал та капітал, що дає процент, є найдавніші форми капіталу. Однак, з самої природи справи випливає те, що капітал, який дає процент, видається в народній уяві як форма капіталу par excellence. В купецькому капіталі маємо посередницьку діяльність, хоч і як її тлумачити, як шахрайство, чи як працю, чи якось інак. Навпаки, в процентодайному капіталі виявляється у чистій формі характер капіталу, що сам себе репродукує, вартість, що сама собою зростає, продукція додаткової вартости, як певна таємна якість. Відси ж постає й те, що навіть частина політикоекономів, особливо в країнах, де, як от у Франції, промисловий капітал ще не цілком розвинувся, твердо вважають капітал, який дає процент, за основну форму капіталу, розуміючи, напр.. земельну ренту лише як його іншу форму, бо і тут панує форма визичання. З цієї причини цілком не розуміють внутрішньої диференціяції капіталістичного способу про-

---

[25]) Karl Marx, Philosophie de la Misère, Bruxelles et Paris. 1847 — Karl Marx, Kritik der Polit. Ökonomie p. 64.

*) Безплатного кредиту. *Пр. Ред.*

дукції, та цілком не розуміють того, що землю як і капітал визичають тільки капіталістам. Звичайно, замість грошей можна визичати засоби продукції in natura, як от машини, промислові будинки і т. ін. Але тоді вони становлять певну грошову суму, і те, що, крім проценту, платиться певну частку за зужиткування, випливає з споживчої вартости, з особливої натуральної форми цих елементів капіталу. Справу вирішує тут знову те, чи визичають їх безпосереднім продуцентам, що має собі за передумову відсутність капіталістичного способу продукції, принаймні в тій сфері, де трапляється це; або чи визичають їх промисловим капіталістам, передумова, що може бути саме на базі капіталістичного способу продукції. Ще більш недоречно та іраціонально притягувати сюди визичання домів і т. ін. для індивідуального споживання. Що робітничу клясу обшахровують і в цій формі, та й ще страшенно обшахровують, це — відомий факт; але те саме робить і дрібний крамар, що постачає тій клясі життьові засоби. Це другоступневий визиск, який іде поряд первісного, що відбувається безпосередньо в самому процесі продукції. Ріжниця між продажем та визичанням є тут цілком байдужа й формальна річ, яка, як уже показано, тільки при певному нерозумінні дійсного зв'язку здається істотною.

Лихварство, як і торговля, визискують даний спосіб продукції, не утворюючи його та ставлячись до нього зовнішнім способом. Лихварство силкується просто зберегти його, щоб мати змогу знову й знову визискувати його, воно консервативне й робить той спосіб тільки злиденнішим. Що менше елементи продукції ввіходять до процесу продукції, як товари, та виходять з нього, як товари, то більше добування їх з грошей видається осібним актом. Що незначніша є роля, що її відіграє циркуляція в суспільній репродукції, то більше розцвітає лихварство.

Те, що грошове майно розвивається, як осібне майно, означає відносно лихварського капіталу, що він усі свої вимоги має в формі грошових вимог. Він розвивається в країні то більше, що більше продукція у своїй масі обмежується на натуральних відбутках і т. ін., отже, на продукції споживчої вартости.

Оскільки лихварство здійснює дві речі: поперше, взагалі утворює поряд купецтва самостійне грошове майно, подруге, присвоює собі умови праці, тобто руйнує власників колишніх умов праці, — остільки є воно могутня підойма до утворення передумов для промислового капіталу.

Процент у середні віки.

«В середні віки людність була суто хліборобська. А серед такої людности, як і за февдального режиму можуть бути лише невеликі торговельні зв'язки, а тому й лише невеликий зиск. Тому закони про лихварство в середні віки були цілком правні. Сюди долучається те, що у хліборобській країні рідко хто доходить такого стану, щоб позичати гроші, хіба тільки тоді, коли він опинився серед убозства та злиднів... Генріх VIII обмежує процент на 10%, Яків I — на 8, Карл II — на 6. Анна — на 5%... Тоді позикодавці були, як що й неправні, то все ж фактичні монополісти, і тому треба було обмежити їх, як і інших монополістів... В наші часи норма зиску реґулює норму проценту, а тоді норма проценту реґулювала норму зиску. Коли грошовий позикодавець накидав купцеві тягар високої норми проценту, купець мусив долучати вищу норму зиску до своїх товарів. Тому велику суму грошей бралося з кешень покупців, щоб перекласти їх до кешень грошових позикодавців». (Gilbart, and History Princ. of Banking, p. 164, 165).

«Мені кажуть, що тепер беруть на кожну ляйпцізьку марку 10 ґульденів на рік, що становить 30 на 100; декотрі ще додають сюди наєнбурзьку марку,

так що стає 40 на 100; тільки я не знаю, чи це так. Сором тобі, куди ж це до біса, кінець-кінцем, має довести?... Хто має тепер в Ляйпціґу 100 флоринів, той щороку бере собі 40, це значить за один рік пожерти селянина або городянина. Якщо він має 1000 флоринів, то щороку він бере собі 400, — це значить за один рік пожерти лицаря або багатого дворянина. Коли він має 10000, то бере собі щороку 4000; це значить за рік пожерти багатого графа. Коли він має 100000 — як то мусить бути у великих торговців — то бере собі щороку 40000; це значить за рік пожерти великого, багатого князя. Коли він має 1.000.000, то бере собі щороку 400.000, це значить за рік пожерти великого короля. І не зазнає він при тому жодної небезпеки, ані щодо життя свого, ані щодо своїх товарів, нічого не робить, сидить на печі та лузає насіння: і отакий тихенький розбійник, сидячи дома, міг би за десять років зжерти цілий світ. (Це з «Bücher von Kaufhandel und Wucher» з року 1524. Luther's Werke, Wittenberg 1589.6 Teil.)

«15 років тому я писав проти лихварства, бо воно вже так дуже зміцнилося, що я не мав надії на поліпшення. Від того часу воно так піднеслося, що не хоче вже ніде бути вадою, гріхом або соромом, але бундючно вихваляється чеснотою та честю, ніби воно має до людей велику любов та робить їм християнську послугу. Чим же маємо зарадити лихові, коли ганьба стала честю, а вада чеснотою» (An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen. Wittenberg 1540).

«Євреї, ломбардці, лихварі та кровопійці були наші перші банкіри, наші первісні банкові баришники, їхній характер можна було назвати майже безсоромним...

До них долучилися потім лондонські золотарі. Загалом... наші первісні банкіри були... дуже поганим товариством, вони були жадобливими лихварями, кам'яносердими кровососами». (I. Hardcastle, Bank and Bankers, 2-nd ed. London 1843, p. 19,20)

«Отже, приклад, що його подала Венеція (утворення банку), швидко викликав наслідування; всі міста коло моря і взагалі міста, що здобули собі славу своєю незалежністю та своєю торговлею, заснували свої перші банки Їхні кораблі часто примушували чекати на свій поворот і це неминучо приводило до звички кредитування, що її ще дужче зміцнили відкриття Америки та торговля з нею». (Це головний пункт.) Перевіз товарів на кораблях змушував брати великі позики, що бувало вже в стародавні часи в Атенах та Греції. В 1380 році ганзейське місто, Брюґґе, мало страхову палату». (M. Augier, l. c., p. 202, 203.)

Як значно в останній третині 17 віку, перед розвитком новітньої кредитової системи, переважало навіть в Англії визичання грошей земельним власникам, отже й взагалі багатству, що розкошує, це можна побачити між іншим з праці сера Dudley North'a, не тільки одного з перших англійських купців, але й одного з найвидатніших теоретиків-економістів свого часу: «З тих грошей, що їх наш народ віддає на проценти, далеко менше від десятої частини віддається комерсантам, щоб вони на ті гроші могли провадити свої справи; здебільша, ті гроші визичається на купівлю речей розкошів та на видатки людей, що, хоч і є великі землевласники, але витрачають гроші швидше, ніж їх дає їм їхня земельна власність; а що вони бояться продавати свої маєтки, то й охотніше переобтяжують вони їх гіпотечними боргами». (Discourses upon Trade. London 1691. p. 6,7.)

В XVIII віці в Польщі: «Варшава робила великі вексельні операції, що однак за свою основу та за мету мали користь варшавських лихварів банкірів. Щоб добути собі гроші, що їх вони могли визичати за 8 і більше процентів

марнотратникам - вельможам, вони шукали й знаходили поза межами своєї країни бланковий вексельний кредит, тобто такий кредит, що собі за основу не мав ніякісінької товарової торговлі; кредит, що його закордонні трасати терпляче акцептували доти, доки ще надходили римеси, утворені цим вексельовим шахрайством. Заце вони дуже тяжкого лиха зазнали з причини банкрутства такого банкіра, як Тапер, та інших вельми поважних варшавських банкірів» (I. G. Büsch, Teoretisch - praktische Darstellung der Handlung etc 3. Auflage. Hamburg 1808. Band. II, p. 232, 233.)

Користь для церкви від заборони проценту.

«Проценти брати церква забороняла; але не забороняла продавати власність, щоб зарадити собі в нужді; навіть не забороняла віддавати цю власність на певний час, аж до оплати боргу, грошовому позикодавцеві, щоб він міг собі мати в тій власності забезпечення, і також, щоб протягом того часу, поки та власність перебуває в його руках, міг він користуючися мати винагородження за визичені гроші. Сама церква або приналежні до неї комуни й pia corpora *) добували собі від того значну користь, особливо підчас хрестових походів. Таким чином значна частина національного доходу опинилася з цієї причини в володінні так званої «мертвої руки», особливо тому, що еврей не міг лихварювати таким способом, бо володіння такою нерушною заставою не сила було затаїти... Без заборони проценту церкви й манастирі ніколи б не мали змоги стати такими багатими». (l. c., p. 55.)

*) Pia corpora — дослівно «благочестиві, побожні тіла», тобто вірні, в церковних громадах об'єднані. *Прим. Ред.*

ВІДДІЛ ШОСТИЙ.

ПЕРЕТВОРЕННЯ ДОДАТКОВОГО ЗИСКУ НА ЗЕМЕЛЬНУ РЕНТУ.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ.

ВСТУП.

Аналіза земельної власности в її різних історичних формах лежить поза межами цієї праці. Ми спиняємось на ній лише остільки, оскільки частина додаткової вартости, випродукуваної капіталом, припадає земельному власникові. Отже, ми припускаємо, що в хліборобстві, цілком так само, як в мануфактурі панує капіталістичний спосіб продукції, тобто що сільське господарство провадять капіталісти, які відрізняються від решти капіталістів передусім лише тим елементом, до якого прикладається їхній капітал та наймана праця, яку цей капітал пускає в рух. На наш погляд фармер продукує пшеницю і т. ін. так само, як фабрикант — пряжу або машини. Та передумова, що капіталістичний спосіб продукції опанував сільське господарство, має в собі й те, що цей спосіб продукції опановує всі сфери продукції й буржуазного суспільства, що, отже, є наявні і його цілком розвинуті умови, як от вільна конкуренція капіталів, змога переносити їх з однієї сфери продукції до іншої, однакова висота пересічного зиску і т. ін. Та форма земельної власности, що її ми розглядаємо, становить специфічно історичну її форму, *перетворену* — в наслідок впливу капіталу та капіталістичного способу продукції — форму або февдальної земельної власности, або дрібно-селянського хліборобства, що провадиться як ділянка для прохарчування, хліборобства, що в ньому *володіння* землею для безпосереднього продуцента є одна з умов продукції, а його, того продуцента *власність* на землю є найвигідніша умова розцвіту *його* способу продукції. Як-що капіталістичний спосіб продукції взагалі має собі за передумову експропріяцію умов праці в робітників, то в хліборобстві він має собі за передумову експропріяцію землі в сільських робітників та підпорядкування їх капіталістові, що провадить хліборобство за-для зиску. Отже, для нашої аналізи цілком байдуже, коли нам заперечуватимуть, нагадуючи, що були або ще й досі є й інші форми земельної власности та хліборобства. Це заперечення може вразити тільки тих економістів, що розглядають капіталістичний спосіб продукції в сільському господарстві та відповідну йому форму земельної власности не як історичні, а як вічні категорії.

Для нас розгляд новітньої форми земельної власности потрібний тому, що взагалі справа йде про розгляд тих певних відносин продукції й обміну, що

постають з приміщення капіталу в сільському господарстві. Без цього аналіза капіталу була б неповна. Отже, ми обмежуємося тільки на приміщенні капіталу у власне хліборобство, тобто в продукцію тієї головної рослинної речовини, що з неї живе людність. Ми можемо сказати — пшениці, бо вона становить головний харчовий засіб сучасних капіталістично розвинутих народів. (Або замість хліборобства, копальні, бо закони — ті самі).

Одна з найбільших заслуг А. Сміта в тому, що він з'ясував, як земельна рента капіталу, ужитого до продукції інших сільсько-господарських продуктів, напр., льону, фарбівних рослин, продуктів самостійного скотарства і т. ін., визначається тією земельною рентою, що її дає капітал, приміщений у продукції головного харчового засобу. Дійсно, по ньому в цьому напрямі не зроблено жодного поступу. Те, що ми мали б пригадати, обмежуючи або доповнюючи його аналізу, належить не сюди, а до самостійного розгляду земельної власности. Тому про земельну власність — оскільки вона не має відношення до землі, призначеної до продукції пшениці — ми не будемо говорити ex professo, але іноді будемо вертатися до неї лише для ілюстрації.

Для повноти треба зауважити, що під землею ми розуміємо тут і воду і т. ін., наскільки вона має власника, є принадлежність землі.

Земельна власність має собі за передумову монополію певних осіб щодо порядкування певними частинами земної кулі, як сферами лише їхньої приватної волі, з вилученням всіх інших[26]). Коли взяти це за передумову, то справа в тому, щоб з'ясувати економічну вартість, тобто реалізацію вартости цієї монополії на базі капіталістичної продукції. Юридичною владою тих осіб уживати чи зловживати частинами земної кулі справи ані трохи не розв'язано. Уживання тих частин залежить цілком від економічних умов, незалежних від волі цих осіб. Сама юридична уява не означає нічого більше, як тільки те, що земельний власник може робити з землею те саме, що й кожен власник товарів зі своїм товаром; і ця уява — юридична уява вільної приватної земельної власности — постає в стародавньому світі лише за часів розкладу органічного суспільного ладу, а в новому світі лише з розвитком капіталістичної продукції. В Азію її лише подекуди імпортували европейці. У відділі про первісне нагромадження (Книга I, розд. XXIV) ми бачили, що цей спосіб продукції має

---

[26]) Нічого не може бути комічнішого за геґелівську теорію приватної земельної власности. Людина як особа мусить здійснити свою волю, як душу зовнішньої природи, і тому мусить взяти цю природу в володіння, як свою приватну власність. Коли це є означення «особи», людини, як особи, то відси виходило б, що кожна людина мусить бути земельним власником для того, щоб здійснити себе, як особу. Вільна приватна власність на землю — продукт новішого розвитку за Геґелем є не певне суспільне відношення, а відношення людини, як особи, до «природи», абсолютне право людини на присвоювання всіх речей (Hegel, Philosophie des Rechts. Berlin 1840, ст. 79). Але передусім ясно, що поодинока особа не може закріпити за собою власність на землю лише своєю «волею» проти чужої волі, що так само хоче втілитися на тому самому клаптикові земної кулі. До цього потрібні цілком інші речі, ніж добра воля. Далі абсолютно не можна зрозуміти, де «особа» має покласти межу здійсненню своєї волі, чи реалізується буття її волі в цілій країні, чи їй для цього потрібна ціла купа країн, щоб присвоєнням їх «маніфестувати величчя моєї волі проти речі». Тут же Геґель і зайшов цілком у безвихідь. «Заволодіння чимось — має цілком поодинокий характер; я беру у своє володіння не більше від того, чого я можу доторкнутися своїм тілом; але подруге ясно, що зовнішні речі мають більший пошир, ніж я можу охопити. Отож, коли я щось маю в своєму володінні, то з ним у зв'язку перебуває щось інше. Я здійснюю акт заволодіння за допомогою руки, але обсяг його можна поширити» (p. 90). Але з цим іншим є знову дещо інше в зв'язку й оттак зникає та межа, що має визначити, як далеко має розлитись моя воля, як душа, по землі. «Коли я дечим володію, то розум зараз переходить до того, що не тільки те, чим я безпосередньо володію, але й те, що є з ним у зв'язку, належить мені. Тут мусить зробити свої постанови позитивне право, бо з поняття нічого більше не можна вивести». (p. 91). Це — незвичайно наївне визнання з боку «поняття», і доводить, що поняття, яке з самого початку робить помилку, вважаючи цілком визначену та властиву буржуазному суспільству юридичну уяву про земельну власність за абсолютну, «нічого» не розуміє у дійсних формах цієї земельної власности. Одночасно тут є й визнання того, що зі зміною потреб суспільного, тобто економічного розвитку, «позитивне право» може й мусить зміняти свої постанови.

собі за передмову, з одного боку, визволення безпосередного продуцента з стану простої приналежности до землі (в формі підвладного, кріпака, невільника і т. ін.) а, з другого боку, експропріяцію землі в маси народу.

В цьому розумінні монополія на земельну власність є історична передумова й лишається постійною основою капіталістичного способу продукції, як і всіх попередніх способів продукції, що спираються на визиск мас в тій або іншій формі. Але та форма земельної власности, що її знаходить капіталістичний спосіб продукції на початку свого розвитку, не відповідає йому. Форму, що йому відповідає, утворює лише він сам, підпорядковуючи хліборобство капіталові; а тому й февдальна земельна власність, власність клану, або дрібна селянська власність з громадою, марки, хоч і які різні їхні юридичні форми, перетворюються на економічну форму, що відповідає цьому способові продукції. Одним з великих результатів капіталістичного способу продукції є те, що, з одного боку, він перетворює хліборобство з простої емпіричної та механічної традиційної методи найнерозвинутішої частини суспільства на свідомий науковий ужиток аґрономії, оскільки це взагалі можливо серед умов, даних приватною власністю [27]); що, з одного боку, він цілком звільняє земельну власність від відносин панування та підлеглости, а з другого боку, цілком відлучає землю як умову праці від земельної власности та земельного власника, для якого та земля не становить нічого більше, крім певного грошового податку, що його він бере від промислового капиталіста фармера за посередництвом своєї монополії: остільки рве цей зв'язок земельного власника з землею, що земельний власник цілий свій вік може прожити в Костянтинополі, дарма що його земельна власність буде в Шотландії. Оттак земельна власність одержує свою суто-економічну форму, скидаючи з себе всі свої попередні політичні й соціяльні лямівки та зв'язки, коротко—всі ті традиційні додатки, що їх, як ми пізніше побачимо, сами капіталісти й їхні теоретичні проводирі в запалі своєї боротьби з земельною власністю проголосили некорисною та безглуздою надмірністю. З одного боку, раціоналізація хліборобства, що вперше дає змогу провадити його на суспільних основах, з другого боку, доведення земельної власности до абсурду,—це великі заслуги капіталістичного способу продукції. Як і всі свої інші історичні кроки поступу, так само й ці, купив він передусім ціною повного зубожіння безпосередніх продуцентів.

Раніше, ніж перейти до самої теми, треба зробити ще кілька попередніх уваг, щоб уникнути непорозумінь.

Отже, передумова капіталістичного способу продукції така: дійсні хлібороби—то наймані робітники, що мають працю від капіталіста, фармера, який

---

27) Цілком консервативні аґрикультурні хеміки, як от, напр., В. Johnston, визнають, що дійсно раціональне хліборобство скрізь надибує непереможні межі в приватній власності. Те саме визнають письменники, оборонці ex professo монополії приватної власности на землю, як от напр., пан Charles Comte у двотомній праці, що має собі за спеціяльну мету боронити приватну власність. «Народ» — каже він — «не може досягнути того ступеня добробуту та сили, що визначається його природою, якщо кожна частина тієї землі, що його годує, не одержить призначення, найбільш згідного з загальним інтересом. Щоб значно розвинути свої багатства, мусила б по змозі єдина та передусім освічена воля взяти до своїх рук розпорядок над кожним окремим кавалком своєї території та кожний кавалок зуживати так, щоб тим допомагати поспіхові всіх інших Але існування такої волі... не сила було б погодити з поділом землі на приватні земельні ділянки... та з даною кожному власникові змогою майже абсолютно порядкувати своїм майном». — Johnston, Comte і т. д., розглядаючи суперечність між власністю та раціональною аґрономією, мають на оці тільки потребу обробляти землю певної країни як одну цілість. Але залежність культури окремих продуктів землі від коливань ринкових цін, та невпинна зміна цієї культури разом з тими коливаннями цін, увесь дух капіталістичної продукції, що простує до безпосереднього найближчого грошового зиску, — це все стоїть у суперечності до хліборобства, що йому доводиться господарювати серед сукупних постійних життьових умов послідовних різних людських ґенерацій. Яскравий приклад цього є ліси, що ними іноді господарюють до певної міри в дусі громадських інтересів тільки там, де ті ліси не становлять приватної власности, а підлягають державному управлінню.

провадить сільське господарство, тільки як осібне поле експлуатації капіталу, як приміщення свого капіталу в осібній сфері продукції. Цей фармер-капіталіст у певні реченці. напр., щороку, платить земельному власникові, власникові визискуваної ним землі, певну, контрактом усталену грошову суму (цілком так, як позикоємець грошового капіталу платить певний процент) за дозвіл уживати свій капітал на цьому осібному полі продукції. Ця грошова сума зветься земельною рентою, все одно, чи платиться її від орної землі, будівельної ділянки, копалень, рибальства, лісів і т. ін. Її платиться протягом всього часу, що на нього земельний власник за контрактом визичив, винайняв землю орендареві. Отже, земельна рента становить тут ту економічну форму, що в ній земельна власність економічно реалізується, даючи вартість. Далі, ми маємо тут усі три кляси — наманого робітника, промислового капіталіста, земельного власника,— що всі разом та одна проти однієї являють кістяк новітнього суспільства.

Капітал може бути зафіксований в землі, долучений до неї, почасти більше тимчасово, як от при поліпшеннях хемічної натури, удобреннях і т. ін., почасти більше постійно, як от при дренажі, зрошувальних спорудах, нівелюваннях, господарчих будівлях і т. ін. В іншому місці я назвав капітал, що отак долучається до землі, la terre-capital [28]). Він належить до категорії основного капіталу. Процент за долучений до землі капітал та за поліпшення, що їх вона тим способом одержує, як знаряддя продукції, може становити частину тієї ренти, що її платить фармер земельному власникові [29]), однак ця частина не являє собою власне земельної ренти, що її платиться за користування землею як такою, однаково, чи перебуває та земля в природному стані,— чи її культивується. Коли б ми систематично — що до нашого плану не належить — розглядали земельну власність, то треба було б докладно з'ясувати цю частину доходу земельного власника. Тут досить буде сказати кілька слів про це. Капіталовкладання більш тимчасового характеру, що їх викликають звичайні процеси продукції в хліборобстві, всі без винятку переводить фармер. Ці вкладання, як і простий обробіток землі взагалі, коли його проводять до певної міри раціонально, отже коли він не сходить до брутального виснажування ґрунту, як от, напр., в колишніх американських рабовласників,— проти чого однак панове земельні власники забезпечують себе в контракті,— ці вкладання поліпшують ґрунт [30]), збільшують кількість продуктів землі та перетворюють землю з простої матерії на землю-капітал. Оброблене поле більш варте, ніж необроблене тієї самої природної якости. І основні капітали, що долучені до землі на довший час, з'ужитковуються протягом довгого часу, витрачає, здебільшого, фармер, а в деяких сферах іноді тільки сам фармер. Коли ж усталений в договорі час оренди мине — і це одна з причин, чому з розвитком капіталістичного способу продукції земельний власник силкується по змозі дужче скоротити час оренди,— то пороблені в землі поліпшення як приналежність невідйманна від субстанції, від землі, припадають як власність власникові тієї землі. Роблячи новий орендний контракт, земельний власник додає до власне земельної ренти процент на капітал, долучений до землі; однаково, чи винаймає він землю тому фармерові, що ті поліпшення поробив,— чи якомусь іншому фармерові. Таким чином його рента бубнявіє; або, коли він хоче продати землю — ми далі

---

[28]) Misère de la Philosophie p. 165. Там я розрізняю terre-matière і terre-capital. «Досить лише примістити до ділянок землі, вже перетворених на засоби продукції, нові суми капіталу,— і ми збільшуємо la terre-capital, ані трохи не збільшуючи la terre-matière, тобто простору землі... La terre-capital так само не є вічний, як і всякий інший капітал... La terre-capital є основний капітал, але основний капітал зужитковується так само, як і оборотні капітали».

[29]) Я кажу «може», бо в певних обставинах цей процент реґулюється законом земельної ренти, а тому як от при конкуренції нових земель, що мають велику природну родючість, може зникнути.

[30]) Дивись James Anderson і Carey.

побачимо, як визначається її ціну,— її вартість тепер уже стала вища. Він продає не тільки землю, але поліпшену землю, долучений до землі капітал, що йому нічого не коштував. Це одна з таємниць — цілком не вважаючи на рух власне земельної ренти — чимраз більшого збагачування земельних власників, невпинного бубнявіння їхніх рент та зросту грошової вартости їхніх земель з поступом економічного розвитку. Так земельні власники ховають до своєї кешені цей результат суспільного розвитку, що склався без їхньої допомоги,— fruges consumere nati *). Але одночасно це є одна з найбільших перешкод для раціонального хліборобства, бо фармер уникає всяких поліпшень та витрат, що їхнього повного повороту не можна сподіватися протягом часу його оренди; і ми бачимо, що цю обставину чим далі більш проголошують за таку перешкоду так само в минулому віці James Anderson, що власне винайшов новітню теорію ренти, та одночасно був практиком - фармером і видатним для свого часу агрономом, як в наші дні противники сучасної побудови земельної власности в Англії.

A. A. Walton в «History of the Landed Tenures of Greath Britain and Ireland» 1865, на стор. 96, 97 говорить про це так: «Всі намагання численних сільсько - господарських установ нашої країни не в стані дати дуже значних або дійсно помітних результатів щодо дійсного поступу поліпшеного обробітку землі, поки такі поліпшення збільшують вартість земельної власности та висоту ренти земельного власника до далеко вищого ступеня, ніж поліпшують стан фармера або сільського робітника. Загалом кажучи, фармери точнісінько так само, як і земельний власник, або його скарбник - управитель або навіть сам президент сільсько - господарського товариства, знають, що добрий дренаж, добре угноєння та добре господарювання, разом з збільшеним ужитком праці для ґрунтовного очищення й оброблення землі, даватимуть дивовижні результати як щодо поліпшення ґрунту, так і щодо піднесення продукції. Але все це потребує значних витрат, а фармери так само добре знають, що хоч і як вони поліпшуватимуть землю та підвищуватимуть її вартість, однаково головну користь від цього пізніше пожнуть земельні власники в формі підвищеної ренти та збільшеної вартости землі... Вони досить мудрі, щоб примітити те, що ті промовці [землевласники та їхні управителі на сільсько - господарських бенкетах] надиво завжди забувають їм сказати, а власне, що левова пайка від усіх пороблених фармером поліпшень завжди мусить іти, кінець - кінцем, до кешені земельного власника... Хоч і як попередній фармер поліпшив орендовану землю, його наступник завжди бачитиме, що земельний власник підвищить ренту відповідно до піднесеної попередніми поліпшеннями вартости землі».

У власне хліборобстві цей процес виявляється ще не так ясно, як от при використуванні землі для будівництва. Переважну частину землі, що її продають в Англії для будівельних цілей, а не як freehold **) земельні власники винаймають на 99 років або, коли можна, на коротший час. Коли мине цей час, будівлі з самою землею дістаються земельному власникові. «Вони [орендарі] зобов'язуються по закінченні контракту наймів — по тому, як вони аж до цього моменту платили прибільшену земельну ренту — передати дім великому земельному власникові в доброму для житла стані. Ледве закінчився цей контракт, як от приходить аґент або інспектор того земельного власника, оглядає ваш дім, дбаючи про те, щоб ви довели його до доброго стану, потім забирає його у володіння землевласника, анексуючи його до земель останнього. Факт той, що, коли ця система в своїй повній силі лишиться ще протягом довшого часу, то вся домовласність в королівстві, так само як і сільська землевластність, буде

*) Спороджені, щоб споживати плоди. *Прим. Ред.*
**) Freehold, т. зв. білий маєток, тобто вільний від залежности. *Прим. Ред.*

в руках великих землевласників. Увесь Вестенд Лондону, на північ та на південь від Temple Bar, належить майже виключно приблизно півтузіневі великих землевласників, які винаймають його за величезну орендну плату, і якщо контракти ще подекуди не закінчились, то реченці хутко надходять їм одному по одному. Те саме має силу більш або менш і для кожного міста в королівстві. Але навіть на цьому ця жадоблива система виключности та монополії ще не спиняється. Майже всі докові споруди наших приморських міст в наслідок такого самого процесу узурпації перебувають у руках великих землевласників-левіятанів» (l. c., p. 93). В таких обставинах ясно, що хоч перепис 1861 року для Англії та Велзу при загальній цифрі людности в 20.066.224 визначає число домовласників в 36.032, проте, відношення числа власників до числа будинків та цифри людности набуло б цілком іншого вигляду, коли б великих власників показати окремо від дрібних.

Цей приклад власности на будівлі важливий тим, 1) що він ясно показує ріжницю між власне земельною рентою і процентом на долучений до землі основний капітал, процентом, що може становити додаток до земельної ренти. Поки триває строк орендного договору, процент на будівлі, а так само і на капітал, вкладений у хліборобстві орендарем у землю, дістається промисловому капіталістові,— будівельному спекулянтові або орендареві — і сам по собі не має нічого спільного з земельною рентою, яку щороку в певні терміни доводиться виплачувати за користування землею; 2) що він показує, як разом з землею, кінець-кінцем, дістається землевласникові долучений до неї чужий капітал, і що процент з нього збільшує ренту.

Деякі письменники, почасти як оборонці земельної власности проти нападів буржуазних економістів, почасти, намагаючись перетворити капіталістичну систему продукції з системи суперечностей в систему «гармонії», як, наприклад, Кері, намагалися виставити, ніби земельна рента, специфічний економічний вираз земельної власности, ідентична з процентом. Цим була б загладжена суперечність між земельними власниками і капіталістами. Зворотну методу вживано при початку капіталістичної продукції. Тоді для звичайного уявлення земельна власність була ще примітивною і поважною формою приватної власности, тимчасом як процент на капітал ганьблено як лихварство. Тому Dudley North, Locke та інші змальовували процент на капітал як форму аналогічну земельній ренті,— цілком так само як Тюрґо виводив виправдання проценту з існування земельної ренти.— Згадані новітні письменники — цілком залишаючи осторонь той факт, що земельна рента може існувати й існує в чистому вигляді, без усякого додатку проценту на долучений до землі капітал,— забувають, що земельний власник одержує таким чином не тільки процент на чужий капітал, який йому нічого не коштував, але, крім того, одержує ще даром і чужий капітал. Виправдання земельної власности, як і всяких інших форм власности, відповідних певному способові продукції, є в тому, що самий спосіб продукції, а, отже, і відносини продукції та обміну, що випливають з нього, являють собою історичну минущу конечність. Правда, як ми побачимо опісля, земельна власність відрізняється від інших видів власности тим, що на певному рівні розвитку навіть з погляду капіталістичного способу продукції, вона виявляється зайвою і шкідливою.

Земельна рента може сплутуватися з процентом ще в одній формі, і таким чином її специфічний характер може лишитися незрозумілим. Земельна рента визначається в певній сумі грошей, що її земельний власник щорічно здобуває від здачі на оренду певної дільниці землі. Ми бачили, як відбувається капіталізація всякого певного грошового доходу, тобто, яким чином цей грошовий дохід можна розглядати як процент на уявлюваний капітал. Коли, наприклад, пересічний розмір проценту 5%, то й річна земельна рента

в 200 ф.ст. може розглядатися як процент на капітал в 4.000 ф.ст. Капіталізована таким чином земельна рента і становить купувальну ціну або вартість землі, категорія, що prima facie, так само як і ціна праці є іраціональна, бо земля не є продукт праці, отже, не має жодної вартости. Але, з другого боку, за цією іраціональною формою ховається дійсне продукційне відношення. Коли капіталіст купує землю, що дає річну ренту в 200 ф. ст. за 4.000 ф. ст., то він одержує пересічний річний процент в 5% з 4.000 ф. ст.— цілком так само, якби він вклав цей капітал у процентні папери, або безпосередньо віддав його в позику з 5%. Це зростання вартости капіталу в 4.000 ф. ст. на 5%. При такому припущенні він повернув би собі за 20 років купівельну ціну свого маєтку доходами з нього. Тому в Англії купівельна ціна землі обчислюється за певним числом years' purchase *), що є лише іншим виразом капіталізування земельної ренти. На ділі, це купівельна ціна,— не землі, а тієї земельної ренти, яку вона дає,— обчислена відповідно до звичайного розміру проценту. Але ця капіталізація ренти має своєю передумовою ренту, тимчасом як ренти не можна вивести й пояснити в зворотному порядку з її власної капіталізації. Її існування, незалежно від продажу, є тут передумовою, вихідним пунктом.

З цього випливає, що, припускаючи земельну ренту незмінною щодо величини, ціна землі може підвищуватись або падати в зворотному напрямку з підвищенням і падінням розміру проценту. Коли б звичайний розмір проценту знизився з 5 до 4%, то річна земельна рента в 200 ф. ст. становила б річне зростання вартости з капіталу вже не в 4.000 ф. ст. а в 5.000 ф. ст. і таким чином ціна тієї самої ділянки землі підвищилась би з 4.000 до 5.000 ф. ст. або з 20 years' purchase до 25. Зворотне в зворотному випадку. Це незалежний від руху самої земельної ренти і реґульований лише розміром проценту рух земельної ціни. А що ми бачили, що з поступом суспільного розвитку норма зиску, а тому і розмір проценту, оскільки він реґулюється нормою зиску, має тенденцію знижуватися; що, далі, навіть лишаючи осторонь норму зиску, розмір проценту має тенденцію знижуватися в наслідок зросту позичкового грошового капіталу, то з цього випливає, що ціна землі має тенденцію підвищуватись і незалежно від руху земельної ренти та ціни земельних продуктів, частину якої становить рента.

Сплутування самої земельної ренти з тією процентною формою, яку вона набуває для покупця землі — сплутування, що ґрунтується на цілковитій непізнанності природи земельної ренти,— мусить привести до найдивовижніших помилкових висновків. Але що земельну власність у всіх старих країнах вважається за особливо почесну форму власности, а купівлю земельної власности — за особливо певне приміщення капіталу, то розмір проценту, з якого обчислюється купувальна ціна земельної ренти, є звичайно нижчий, ніж його розмір при інших способах приміщення капіталу, розрахованих на порівняно довший час, так що, наприклад, покупець землі одержує на купівельну ціну її лише 4%, тимчасом як він одержав би на той самий капітал при іншому способі приміщення 5%; або, що сходить на те саме, він платить за земельну ренту більше капіталу, ніж довелося б йому заплатити за такий самий річний грошовий дохід в інших сферах приміщення капіталу. Пан Тьєр у своїй взагалі цілком кепській праці про La Propriété (відбитку його промови проти Прудона, проголошеної 1849 р. на французьких Національних Зборах) робить той висновок, що земельна рента низька, тимчасом як це тільки доводить, що купувальна ціна її висока.

Та обставина, що капіталізована земельна рента видається ціною або вартістю землі, і що земля, таким чином, продається і купується, як усякий інший товар, є для деяких апологетів ґрунтом для виправдання земельної

*) Years'purchase — роки, що протягом їх оплачується купівельну ціну. *Прим. Ред.*

власности, бо покупець платив за неї, як за всякий інший товар, еквівалент, і більша частина земельної власности перейшла, таким чином, з рук у руки. Але в такому випадку це міркування виправдувало б і рабство, бо для рабовласника, що заплатив за раба готівкою, здобуток від рабської праці становить лише процент на капітал, витрачений на його купівлю. Висновувати з купівлі і продажу земельної ренти виправдання її існування — це значить взагалі виправдувати її існування її існуванням.

Хоч як важливо для наукової аналізи земельної ренти,— тобто самостійної, специфічної економічної форми земельної власности на основі капіталістичного способу продукції,— хоч як важливо вивчити її в чистому вигляді вільною від усіх домішок, що фальсифікують і затушовують її, не менш важливо, з другого боку, для розуміння практичних наслідків земельної власности і навіть для теоретичного пізнання маси фактів, які суперечать поняттю і природі земельної ренти і проте є формами існування земельної ренти,— не менш важливо обізнатись з елементами, що призводять до цих затемнень теорії.

Практично земельною рентою видається все, що орендар платить земельному власникові в формі орендних грошей за дозвіл обробляти землю. Хоч би з яких складових частин складалася ця дань, хоч би з яких джерел вона походила, для неї з власне земельною рентою спільне є те, що монополія на дільниці землі дає так званому земельному власникові силу брати дань, накладати контрибуцію. Для неї з власне земельною рентою спільне є те, що вона визначає земельну ціну, котра, як показано вище, є не що інше, як капіталізований дохід від здачі землі в оренду.

Ми вже бачили, що процент на долучений до землі капітал може являти таку чужородну складову частину земельної ренти, складову частину, що з поступом економічного розвитку завжди мусить становити дедалі більший додаток до загальної суми рент даної країни. Але навіть лишаючи цей процент осторонь, можливо, що частина орендних грошей, а в певних випадках орендні гроші цілком — отже, за цілковитої відсутности власне земельної ренти, а тому за умов, коли земля дійсно не має вартости, — становлять відрахування або з пересічного зиску, або з нормальної заробітної плати, або з того й тієї одночасно. Ця частина чи то зиску, чи то заробітної плати — видається тут як земельна рента, бо вона не потрапляє, як це буває звичайно, до промислового капіталіста, або найманого робітника, а виплачується в формі орендних грошей земельному власникові. В економічному розумінні слова ні та ні друга частина не являє собою земельної ренти, але практично вона являє дохід земельного власника, економічне використання його монополії, цілком так само, як справжня земельна рента, і цілком так само як остання впливає вона на земельну ціну, визначаючи її.

Ми не говоримо тут про такі відносини, коли земельна рента, що є відповідна капіталістичному способові продукції форма реалізації земельної власности, формально існує, але коли немає самого капіталістичного способу продукції, коли сам орендар не є промисловий капіталіст, або характер його господарювання не є капіталістичний. Таке *становище*, наприклад, в *Ірляндії*. Орендар тут пересічно дрібний селянин. Те, що він виплачує, як орендну плату, земельному власникові, часто поглинає не тільки частину його зиску, тобто його власної додаткової праці, на яку він має право, як власник своїх власних знарядь праці, але і частину тієї нормальної заробітної плати, яку він одержував би в інших умовах за таку саму кількість праці. Крім того, земельний власник, який тут анічогісінько не робить для поліпшення ґрунту, експропріює у нього його маленький капітал, що його він долучає до землі здебільша власною працею — експропріює його так само, як це зробив би лихвар в аналогічних умовах. Різниця тільки та, що лихвар ризикує в таких операціях,

принаймні, своїм власним капіталом. Таке постійне пограбування становить об'єкт боротьби за ірляндське земельне законодавство, яке пропонують звести до того, щоб примусити земельного-власника, який відмовляє орендареві, винагородити його за зроблені ним поліпшення ґрунту або за долучений до землі капітал. Пальмерстон звичайно давав на це цинічну відповідь: «Палата громад — палата земельних власників».

Ми не говоримо також про ті виключні відносини, коли навіть в країнах капіталістичної продукції земельний власник може вичавлювати високу оредну плату, що аніяк не відповідає продуктові землі, як наприклад здача в оренду в англійських промислових округах дрібних клаптиків землі фабричним робітникам чи то під малесенькі садочки чи то для аматорського обробітку землі на дозвіллі (Reports of Inspectors of Factories).

Ми говоримо про хліборобську ренту в країнах розвиненої капіталістичної продукції. Наприклад, серед англійських орендарів є певна кількість дрібних капіталістів, які вихованням, освітою, традиціями, конкуренцією та іншими обставинами призначені й примушені до того, щоб вкладати свій капітал у хліборобство, як орендарі. Вони примушені задовольнятися зиском меншим, ніж пересічний і віддавати частину його у формі ренти землевласникові. Це — однісінька умова, за якої їм тільки й може бути дозволено вкладати свій капітал у ґрунт, у хліборобство. А що земельні власники всюди мають значний, в Англії навіть переважний, вплив на законодавство, то й можуть вони використати цей вплив для того, щоб ошукувати цілу клясу орендарів. Наприклад, хлібні закони 1815 року — податок на хліб, як відомо, накладений на країну з тією метою, щоб забезпечити для неробів землевласників дальше існування збільшених рент, що надзвичайно зросли підчас анти-якобінської війни — за винятком окремих виключно урожайних років, впливали правда так, що тримали ціну сільсько-господарських продуктів вище від того рівня, до якого вони упали б при вільному довозі хліба. Проте, вони не мали таких наслідків, щоб утримати хлібні ціни на такій висоті, яку землевласники-законодавці декретували, як свого роду нормальну ціну, так щоб вони становили законну межу довозу закордонного збіжжя, але орендні договори складалося під враженням цих нормальних цін. Коли ілюзії зникли, складено новий закон з новими нормальними цінами, які, проте, були так само простим безсилим виразом загребущої землевласницької фантазії, як і старі. Таким способом орендарів ошукували від 1815 до 30-х р. р. Звідси agricultural distress*) як постійна тема протягом усього цього часу. Звідси — протягом цього періоду експропріяція і руйнування цілого покоління орендарів, заміщення їх новою клясою капіталістів [31]).

Але далеко загальніший і важливий факт являє собою пониження заробітної плати власне хліборобських робітників нижче за її нормальний пересічний рівень, так що частина заробітної плати віднімається у робітника, становить собою складову частину орендної плати і таким чином під маскою земельної ренти дістається землевласникові замість робітника. Наприклад, в Англії і Шотландії, за винятком небагатьох графств, що перебувають у сприятливім становищі, це — загальне явище. Праці урядження перед запровадженням хлібних законів в Англії парляментських слідчих комісій про висоту заробітної плати — до цього часу найцінніші і майже цілком невикористані матеріяли з історії заробітної плати XIX століття і одночасно ганебний пам'ятник, поставлений англійською

---

[31]) Див. Anti-Corn-Law Prize-Essays. Тимчасом хлібні закони все-таки тримали ціни на штучно підвищеному рівні. Це сприяло кращим орендарям. Вони вигравали від інертности, до якої охоронні мита схиляли переважну масу орендарів, що покладались — підставно чи ні, — на виключну пересічну ціну.

*) Agricultural distress — пригнічений стан хліборобства *Пр. Ред.*

аристократією і буржуазією самим собі, — з очевідністю, поза всяким сумнівом доводять, що високі ренти і відповідний їм зріст земельних цін підчас анти-якобінської війни завдячують почасти тільки вирахуванню з заробітної плати і її пониженню навіть нижче від фізичного рівня; тобто завдячують виплаті частини нормальної заробітної плати земельному власникові. Різні обставини, між іншим, знецінення грошей, спосіб додержування законів про бідних у хліборобських округах і т. ін. уможливили цю операцію в той самий час, коли доходи орендарів колосально зростали і землевласники казково збагачувались. А втім, одним з головних арґументів так орендарів, як і землевласників на користь запровадження хлібних мит був той, що фізично неможливо ще більше знизити заробітну плату сільських поденників. Це становище по суті не змінилось, і в Англії, як в усіх европейських країнах, частина нормальної заробітної плати по-старому входить до складу земельної ренти. Коли граф Shaftesbury, в той час лорд Ashley, один з філантропів-аристократів, був так надзвичайно зворушений становищем англійських фабричних робітників і виступив їхнім парляментським оборонцем в справі аґітації за десятигодинний день — на помсту за це оборонці промисловців опублікували статистичні дані про заробітну плату сільських поденників у належних йому селах (див. книга I, розділ XXIII, 5, е: британський хліборобський пролетаріят), які ясно показали, що частина земельної ренти цього філантропа постає просто з грабунку, що за нього чинять його орендарі над заробітною платою хліборобських робітників. Ця публікація ще й тим цікава, що наведені в ній факти можуть сміливо стати поряд з усім найгіршим, що розкрили комісії 1814 і 1815 р. р. Скоро тільки обставини примушують до тимчасового підвищення заробітної плати хліборобских робітників, так орендарі починают кричати, що підвищення заробітної плати до нормального рівня, якого вона досягає в інших галузях промисловости, є річ неможлива, яка неминуче зруйнує їх, коли одночасно не знизити земельної ренти. Отже, тут робиться визнання, що під ім'ям земельної ренти орендарі роблять вирахування з заробітної плати і виплачують його землевлясникові. Наприклад, 1849—1859 р. заробітна плата хліборобських робітників в Англії підвищилась в наслідок збігу потужних обставин як от: еміґрація з Ірляндії, що припинила приплив звідти хліборобських робітників; надзвичайне вбирання хліборобської людности фабричною промисловістю; попит на салдатів для війни; надзвичайна еміґрація в Австралію і Сполучені Штати (в Каліфорнію) та інші причини, на яких тут не доводиться спинятися докладніше. Одночасно за цей період, за винятком 1854—1856 р. р., років з кепськими урожаями, пересічні ціни збіжжя понизились більше, ніж на 16%. Орендарі волали про пониження рент. В окремих випадках вони досягли цього. Взагалі ж вони з цією вимогою зазнали поразки. Вони вдалися до пониження витрат продукції, між іншим засобом масового вживання парових локомобілів і нових машин, які почасти замінили й витиснули з господарства коней, а почасти, звільняючи хліборобських робітників, зумовили штучне перелюднення, а тому і нове зниження заробітної плати. І це відбувалось, не зважаючи на загальне відносне зменшення хліборобської людности за це десятиліття, порівняно з ростом усієї людности, і не зважаючи на абсолютне зменшення хліборобської людности в деяких суто-хліборобських округах [32]). Так само, 12 жовтня 1865 року Fowcett, тоді професор політичної економії у Кембріджі, що вмер 1884 року генерал-почтмайстером, говорив на Social Science Congress: хліборобські поденники починають еміґрувати, і орендарі починають

[32]) John C. Morton, The Forces used in Agriculture. Доповідь у Лондонському Society of Arts 1860 року, основана на автентичних документах, зібраних беспосередньо приблизно у 100 орендарів в 12 шотляндських і 35 англійських графствах.

скаржитись, що вони не зможуть платити таких високих рент, як звичайно платили , бо в наслідок еміґрації праця дорожчає». Отже, тут висока земельна рента прямо ототожнюється з низькою заробітною платою. І оскільки висота земельної ціни зумовлюється цією обставиною, яка підвищує ренту, остільки підвищення вартости землі тотожне із знеціненням праці, високий рівень земельної ціни — з низьким рівнем ціни праці.

Те саме і у Франції. «Орендна плата підвищується, бо на однім боці підвищується ціна хліба, вина, м'яса, городини і овочів, а на другім боці ціна праці лишається незмінна. Коли б старі люди порівняли рахунки їхніх батьків, — що відсунуло б нас назад майже на 100 років, — вони побачили б, що тоді ціна робочого дня у сільській Франції була достоту така, як і тепер. Ціна м'яса від того часу збільшилась утроє . . . Хто жертва цього перевороту? Чи багатий, що є власник здаваної в оренду землі, чи бідняк, що її обробляє?... Зріст орендних цін є доказ суспільного лиха». (Du Mécanisme de la Société en France et en Angleterre. Par M. Rubichon, 2-me édit. Paris 1837, p. 101).

Приклади ренти, як наслідку вирахування, з одного боку, з пересічного зиску, з другого — з пересічної заробітної плати:

Цитований вище Мортон, сільський аґент і сільсько-господарський інженер, каже, що в багатьох місцевостях зроблено спостереження, що рента за великі оренди нижча, н'ж за дрібні, бо «конкуренція за останні, звичайно, більша, ніж за перші, і тому що дрібні орендарі, які рідко мають можливість узятись до якогось іншого діла, крім хліборобства, вимушені пекучою потребою знайти підхоже діло, часто погоджуються платити таку ренту, про яку вони сами знають, що вона надто висока». (John C. Morton, The Resources of Estates. London 1885. p. 116).

Проте, на його думку, в Англії ця ріжниця поступово згладжується, чому, як він вважає, дуже сприяє еміґрація кляси саме дрібних орендарів Той самий Мортон наводить приклад, коли в земельну ренту безперечно входить вирахування з заробітної плати самого орендаря, а тому ще безперечніше і з заробітної плати робітників, які в нього працюють. А саме, коли орендні дільниці менші, ніж 70 — 80 акрів (30—34 гектари), при яких неможливо держати парокінний плуг. «Коли орендар не працює своїми власними руками так само дбало, як будь-який робітник, він не може існувати від своєї оренди. Коли він виконання роботи покладе на своїх людей, а сам обмежиться виключно наглядом за ними, то він, найімовірніше, дуже скоро виявить, що не зможе виплачувати орендної плати» (l. c., p 118). З цього Мортон висновує, що коли орендарі в краю не дуже бідні, то розміри віддаваних на оренду дільниць не повинні бути менші за 70 акрів, щоб орендар міг держати двох або трьох коней.

Надзвичайна мудрість пана Léonce de Lavergne, Membre de l'Institut et de la Société Centrale d'Agriculture. У своїй Economie Rurale de l'Angletterre (цитовано з англійського перекладу, London 1855), він робить таке порівняння річних вигід від рогатої худоби, яку у Франції вживається для роботи, а в Англії не вживається, бо її заміняють коні (p. 42):

Франція:		Англія:	
молоко	4 міл. ф. ст.	молоко	16 міл. ф. ст.
м'ясо	16 » » »	м'ясо	20 » » »
робота	8 » » »	робота	— » » »
	28 міл. ф. ст.		36 міл. ф. ст.

Але вищий продукт для Англії тут виходить лише тому, що згідно з його власними даними молоко в Англії коштує удвоє дорожче, ніж у Франції, тимчасом як для м'яса він припускає однакові ціни в обох країнах (p. 35); отже, молочний

продукт Англії сходить на 8 міл. ф. ст., а ввесь продукт — на 28 міл. ф. ст., як у Франції. Справді це трохи надто сильно, коли п. Лавернь, вводить у своє обчислення одночасно і кількість продукту і ріжницю цін, так що, коли Англія продукує певні речі дорожче, ніж Франція,— що визначає тільки більший зиск для орендарів і земельних власників,— то це виступає як перевага англійського хліборобства.

Що п. Лавернь не тільки обізнаний з економічними наслідками англійського сільського господарства, але і поділяє забобони англійських орендарів і землевласників, це він показує на стор. 48: «Велика шкода звичайно поєднана з зерновими рослинами... вони виснажують ґрунт, на якому ростуть». Пан Лавернь не тільки гадає, що інші рослини цього не роблять; він гадає також, що кормові рослини і корінняки збагачують ґрунт: «Кормові рослини беруть головні елементи свого росту з атмосфери, тимчасом як ґрунтові вони повертають більше, ніж беруть з нього. Таким чином, вони подвійним способом — так безпосередньо як і в наслідок їхнього перетворення на тваринний гній — сприяють покриттю шкоди, спричиненої зерновими рослинами та іншими виснажними культурами; тому слід взяти за правило, щоб вони, принаймні, чергувалися з цими культурами; у цьому і полягає сівозміна Норфолку» (p. 50,51).

Не дивно, що п. Лавернь, котрий вірить цим казкам англійської сільської благодушности, вірить їй і в тому, що після скасування хлібних мит заробітна плата англійських поденників ніби втратила свій колишній ненормальний характер. Дивись, що ми говорили про це давніш, книга I, розд. XXIII,5. Проте, послухаймо ще промови п. Джона Брайта, проголошеної в Бірмінгемі 14 грудня 1865 року. Поговоривши про 5 мільйонів родин, зовсім не репрезентованих у парляменті, він каже далі: «З них 1 мільйон, або, радше, понад 1 мільйон у Сполученому Королівстві припадає на записаних у зловісні списки павперів. Потім ще один мільйон, які все ще тримаються вище рівня павперизму, але яким постійно загрожує небезпека теж зробитися павперами. Їхнє становище й їхні перспективи не кращі. Подивіться ж, нарешті, на темні, низькі верстви цієї частини суспільства. Подивіться на їхнє становище покинутих, їхню бідність, їхні муки, їхню цілковиту безнадійність. Навіть у Сполучених Штатах, навіть у Південних штатах за панування рабства, кожен негр мав надію, що й йому колись буде воля. Але для цих людей, для цієї маси нижчих верств в нашій країні не існує — я можу тут прямо сказати це — ні надії на якесь поліпшення, ні навіть потягу до цього. Чи читали ви недавно в газетах замітку про Джона Кросса, хліборобського робітника в Дорсетшайрі? Він працював по 6 день на тиждень, мав дуже добре посвідчення від свого господаря, на якого він працював 24 роки, одержуючи тижнево по 8 шилінґів. Джон Кросс на цю заробітну плату мав утримувати у своїй хатині родину з 7 дітей. Щоб зігріти свою хвору жінку та її немовлятко, він узяв — висловлюючись язиком закону, можу сказати, украв,— дерев'яний тин вартістю 6 пенсів. За цей вчинок мирові судді присудили його до 14 або 20 днів ув'язненнн. Я можу вам сказати, що в цілій країні можна знайти багато тисяч таких випадків, як з Джоном Кроссом, особливо на півдні, і що становище цих людей таке, що до цього часу найуважніший дослідник не в силі викрити таємниці, як у них душа в тілі тримається. А тепер подивіться на всю країну і погляньте на ці 5 мільйонів родин і на одчайдушне становище цієї верстви. Чи не можна справді сказати, що маса нації, позбавлена виборчого права, мучиться над роботою, вічно мучиться над роботою і майже ніколи не знає відпочинку? Порівняйте її з владущою клясою — але, коли я це зроблю, то мене обвинуватять у комунізмі... але порівняйте цю велику націю, що побивається над працею і позбавлена виборчого права, з тією частиною, в якій можна бачити владущі кляси. Подивіться на їхнє багатство, їхню пишність, їхні розкоші, подивіться на їхню утому — бо й серед них помічається утома,

але це утома переситу — і подивіться, як вони кваплятьс з місця на місце, ніби все сходить на те, щоб знайти нове задоволення» (Morning Star, 15 грудня 1865 року).

Далі показано, як додаткова праця, а тому і додатковий продукт взагалі сплутується з земельною рентою, цією частиною додаткового продукту, яка — принаймні на базі капіталістичного способу продукції — є специфічно визначена і кількісно і якісно. За природну базу додаткової праці взагалі, тобто за природну умову, без якої вона неможлива, є те, що природа при витраті робочого часу, що не поглинає всього робочого дня, дає потрібні засоби існування чи в продуктах землі, рослинних або тваринних, чи в продуктах рибальства тощо. Ця природна продуктивність хліборобської праці (сюди належить і праця простого збирання, ловів, рибальства, скотарства) є базою всякої додаткової праці, бо вся праця насамперед первісно спрямована на привласнення і продукцію їжі. (Але тварина дає одночасно хутро, що зберігає тепло в холодному підсонні; крім того печерні житла тощо).

Таке саме сплутування додаткового продукту і земельної ренти, тільки інакше висловлене, трапляється в п. Dove. Первісно хліборобська праця і промислова праця не відділені одна від одної: друга приєднується до першої. Додаткова праця і додатковий продукт хліборобського плем'я, домової громади або родини має в собі так хліборобську, як і промислову працю. Обидві ідуть пліч-о-пліч. Полювання, рибальство, хліборобство неможливі без відповідних знарядь. Ткацтво, прядіння тощо спочатку ведуться, як допоміжні при хліборобстві роботи.

Давніш ми показали, що так само як праця окремого робітника розпадається на потрібну і додаткову працю, так само і всю працю робітничої кляси можна поділити так, що та частина, яка продукує сукупні засоби існування для робітничої кляси (включаючи сюди і потрібні для цього засоби продукції), виконує потрібну працю для всього суспільства. Працю, виконувану всією іншою частиною робітничої кляси, можна розглядати як додаткову працю. Але потрібна праця має в собі не тільки хліборобську працю, але також і ту працю, яка продукує всі інші продукти, що доконечно входять в пересічне споживання робітника. Крім того, з суспільного погляду одні виконують тільки потрібну працю лише тому, що інші виконують тільки додаткову працю, і навпаки. Це — лише поділ праці між ними. Так само стоїть справа і з поділом праці між хліборобськими і промисловими робітниками взагалі. Суто-промисловому характерові праці на одному боці відповідає суто-хліборобський на другому. Ця суто-хліборобська праця аж ніяк не дана природою, але вона є сама продукт суспільного розвитку, до того ж продукт дуже новий, геть не всюди досягнений, і відповідає цілком певному ступеневі в розвитку продукції. Так само, як частина хліборобської праці зрічевлюється в продуктах, які або служать тільки розкошам, або становлять сировий матеріял для промисловости, але ніяк не входять в харч, не говорячи вже про харч мас, — так з другого боку частина промислової праці зрічевлюється в продуктах, які правлять за потрібні засоби споживання так хліборобських, як і нехліборобських робітників. Було б помилково цю промислову працю — з суспільного погляду — розглядати як додаткову працю. Вона в певній частині така ж потрібна праця, як потрібна частина хліборобської праці. Вона теж є тільки усамостійнена форма певної частини тієї промислової праці, як давніш, природно, була з'єднана з хліборобською працею, потрібне взаємне доповнення відокремленої тепер від неї суто-хліборобської праці. (Розглядаючи справу з суто-матеріяльного боку, наприклад, 500 ткачів за механічними варстатами продукують в незрівняно більшій мірі додаткову тканину, тобто продукують більше, ніж потрібно для їхнього власного одягу)

Нарешті, розглядаючи форми прояву земельної ренти, тобто орендні гроші,

що їх виплачується під титулом земельної ренти власникові землі за використання ґрунту чи то з метою виробництва чи то споживання, треба пам'ятати, що ціна речей, які самі по собі не мають вартости, тобто не є продукти праці, як земля, або, принаймні, не можуть бути відтворені працею, як старови ні речі, художні вироби певних майстрів тощо, може визначатися дуже випадковими комбінаціями.

Щоб продати річ, для цього не треба нічого іншого, як тільки того, щоб вона могла зробитись об'єктом монополії і відчуження.

Є три головні помилки, що їх при розгляді земельної ренти треба уникати й що затемнюють аналізу.

1) Сплутування різних форм ренти, відповідних різним ступеням розвитку суспільного процесу продукції.

Хоч би яка була специфічна форма ренти, всім її типам є спільне те, що привласнення ренти є економічна форма, що в ній реалізується земельна власність і що земельна рента в свою чергу має за свою передумову земельну власність, власність певних індивідуумів на певні дільниці землі, чи власником буде особа, що репрезентує громаду як в Азії, Єгипті тощо, чи ця земельна власність буде привхідною обставиною власности певних осіб на особи безпосередніх продуцентів, як за системи рабства або кріпацтва, чи ж земельна власність буде суто приватною власністю непродуцентів на природу, простим титулом власности на землю, чи, нарешті, це буде таке відношення до землі, що як от у колоністів і дрібноселянських землевласників, за ізольованої і соціяльно-нерозвиненої праці, виступає, як відношення безпосередньо дане привласненням і виробництвом продуктів на певних дільницях землі безпосередніми продуцентами.

Ця *спільність* різних форм ренти — те, що вона являє собою економічну реалізацію земельної власности, юридичної фікції, в силу якої ріжним індивідуумам належить виключне володіння певними дільницями землі, — призводить до того, що ріжниці форм не помічаються.

2) Всяка земельна рента є додаткова вартість, продукт додаткової праці. У своїй нерозвиненій формі, у формі натуральної ренти, вона ще є безпосередньо додатковий продукт. Звідси та помилка, ніби та рента, що відповідає капіталістичному способові продукції і яка завжди становить надлишок над зиском, тобто над тією частиною вартости товару, що сама складається з додаткової вартости (додаткової праці), — ніби ця особлива і специфічна складова частина додаткової вартости буде пояснена тим, що будуть пояснені загальні умови існування додаткової вартости і зиску взагалі. Ці умови такі: безпосередні продуценти мусять працювати понад той час, який потрібен для репродукції їхньої власної робочої сили, для репродукції їх самих. Вони взагалі мусять виконувати додаткову працю. Це — суб'єктивна умова. А об'єктивна є в тому, щоб у них була і *можливість* виконувати додаткову працю; щоб природні умови були такі, щоб лише деякої *частини* робочого часу, яким вони порядкують, було досить для їхньої репродукції і самозбереження як продуцентів; щоб продукція потрібних засобів їхнього існування не забирала всієї їхньої робочої сили. Родючість природи становить тут одну межу, один вихідний пункт, одну основу. З другого боку, розвиток суспільної продуктивної сили праці становить тут другу межу. Розглядаючи справу ще ближче, можна сказати: тому що продукція харчових засобів є найперша умова життя продуцентів і всякої продукції взагалі, — праця застосована до цієї продукції, отже, хліборобська праця в найширшому економічному розумінні мусить бути остільки продуктивна, щоб продукцією харчових засобів для безпосередніх продуцентів забирався не ввесь робочий час, що вони ним порядкують, отже, щоб була можлива хліборобська додаткова праця, а тому і хліборобський додатковий продукт. Розвиваючи далі: треба, щоб уся хліборобська праця — потрібна й додаткова праця — деякої частини суспільства була достатня для того, щоб продукувати

потрібні харчові засоби для всього суспільства, тобто і для нехліборобських робітників; отже, щоб був можливий цей великий поділ праці між хліборобами і промисловцями, а також між тими з хліборобів, що продукують харч, і тими, що продукують сирові матеріяли. Хоч праця безпосередніх продуцентів харчу щодо них самих поділяється на потрібну і додаткову працю, проте, щодо суспільства вона становить лише потрібну працю, яка потрібна для продукції харчових засобів. А втім, це саме має силу і щодо всякого поділу праці всередині всього суспільства, на відміну від поділу праці всередині окремої майстерні. Це — праця, що потрібна для продукування особливих речей, для задоволення особливої потреби суспільства в особливих речах. Коли цей поділ праці пропорційний, то продукти різних груп продаються по їхніх вартостях (при дальшому розгляді по цінах їхньої продукції) або ж по цінах, які, визначувані загальними законами, становлять модифікації цих вартостей,— у відповідних випадках цін продукції. Це справді, є закон вартости, як він виявляється не у відношенні до окремих товарів, або речей, а у відношенні до кожноразового сукупного продукту окремих суспільних сфер продукції, які в наслідок поділу праці стали самостійними; отже, не тільки так, що на кожен окремий товар вжито лише потрібний робочий час, але й так, що з усього суспільного робочого часу на різні групи вжито лише конечну пропорційну кількість. Бо умовою лишається споживна вартість. Але коли споживна вартість окремого товару залежить від того, що він сам по собі задовольняє будь-яку потребу, то споживна вартість суспільної маси продуктів залежить від того, що ця маса адекватна кількісно певній суспільній потребі в продукті кожного осібного роду, а тому і від того, що працю розподілено пропорційно між різними сферами продукції відповідно до цих суспільних потреб, що кількісно визначені. (На цей пункт звернути увагу в зв'язку з розподілом капіталу між різними сферами виробництва). Суспільна потреба, тобто споживна вартість у суспільній потенції, вступає тут визначально для кількостей всього суспільного робочого часу, що припадають на різні окремі сфери продукції. Але це — лише той самий закон, який виявляється уже у відношенні до окремого товару, а саме, що споживна вартість товару є передумова його мінової вартости, а тому і його вартости. Цей пункт має лише ту дотичність до відношення між потрібною і додатковою працею, що при порушенні цієї пропорції не може бути реалізована вартість товару, а тому й додаткова вартість, що міститься в ній. Хай, наприклад, бавовняних тканин випродуковано пропорційно забагато, хоч у всьому цьому продукті, в цих тканинах реалізовано лише потрібний для цього в даних умовах робочий час. Але взагалі на цю осібну галузь витрачено надто багато суспільної праці; тобто частина продукту некорисна. Тому ввесь продукт продається лише так, як коли б він був випродукований в потрібній пропорції Ця кількісна межа тих кількостей суспільного робочого часу, які можна витратити на різні осібні сфери продукції, є лише далі розвинений вираз закону вартости взагалі; хоч потрібний робочий час набуває тут іншого сенсу. Для задоволення певної суспільної потреби треба стільки от робочого часу. Обмеження тут настає через споживну вартість. Суспільство в даних умовах продукції на такий от продукт певного роду може витратити лише стільки й стільки з усього свого робочого часу. Але суб'єктивні й об'єктивні умови додаткової праці і додаткової вартости взагалі не мають ніякого чинення до певної форми так зиску, як і ренти. Вони мають силу для додаткової вартости як такої, хоч би яких особливих форм вона набувала. Тому вони не пояснюють земельної ренти.

3) Якраз при економічній реалізації земельної власности, в розвитку земельної ренти, виявляється дуже своєрідним те, що її величина визначається зовсім не за допомогою її одержувача, а розвитком суспільної праці, що є незалежний від його допомоги, і в якому він зовсім не бере участи. Тому легко вважати за

специфічну особливість ренти (і взагалі хліборобського продукту) те, що на основі товарової продукції — і точніше капіталістичної продукції, яка в усьому обсязі своєму є товарова продукція — в дійсності є спільне всім галузям продукції і всім їхнім продуктам.

З поступом суспільного розвитку величина земельної ренти (і разом з нею і вартість землі) розвивається як наслідок усієї суспільної праці. Поруч з цим зростає, з одного боку, ринок і попит на продукти землі, з другого боку — попит безпосередньо на саму землю, як конкурентну умову продукції для всеможливих. також і нехліборобських галузей підприємств. Точніше — рента, коли мова йде лише про власне хліборобську ренту, а разом з нею і вартість землі, розвивається рівнобіжно з ринком для продукту землі, а тому з ростом нехліборобської людности; з її потребами і попитом почасти на харчові засоби, почасти на сирові матеріяли. В природі капіталістичного способу продукції лежить те явище, що він постійно скорочує хліборобську людність проти нехліборобської, бо в промисловості (у вузькому розумінні) зростання сталого капіталу проти змінного зв'язане з абсолютним зростом — хоч відносним зменшенням — змінного капіталу; тимчасом як у хліборобстві змінний капітал, потрібний для експлуатації певної дільниці землі, зменшується абсолютно; отже, може зростати лише остільки, оскільки оброблюється нова земля, а це знову таки має за свою передумову ще більший зріст нехліборобської людности.

В дійсності тут немає явища специфічно своєрідного для хліборобства та його продуктів. На основі товарової продукції і її абсолютної форми, капіталістичної продукції, це явище ще більше має силу щодо всіх інших галузей продукції та продуктів.

Ці продукти є товари, споживні вартості, що мають мінову вартість, і саме мінову вартість, яку можна реалізувати, перетворити на гроші, лише в тій мірі, в якій інші товари становлять еквівалент їх, в якій інші товари протистоять їм, як товари і як вартості; отже, в тій мірі, в якій вони продукуються не як безпосередні засоби існування самих їхніх продуцентів, а як товари, як продукти, що стають споживними вартостями лише через перетворення їх на мінову вартість (гроші), через їх відчуження. Ринок для цих товарів розвивається за посередництвом суспільного поділу праці; відокремлення продуктивних робіт перетворює їх відповідні продукти взаємно на товари, на еквіваленти у відношенні один до одного, заставляє їх взаємно відігравати ролю ринку один для одного. Тут немає нічого специфічно своєрідного для хліборобських продуктів.

Рента може розвинутися як грошова рента лише на основі товарової продукції, точніше — капіталістичної продукції, і вона розвивається в тій самій мірі, в якій хліборобська продукція стає товаровою продукцією; отже, в тій самій мірі, в якій нехліборобська продукція розвивається як самостійна щодо неї продукція, бо в тій самій мірі хліборобський продукт стає товаром, міновою вартістю і вартістю. В тій самій мірі, як з капіталістичною продукцією розвивається товарова продукція, а тому продукція вартости, — розвивається продукція додаткової вартости і додаткового продукту. Але в тій самій мірі, як розвивається остання, розвивається і здібність земельної власности, користуючись своєю монополією на землю, захоплювати чим раз більшу частину цієї додаткової вартости, а тому й підвищувати вартість своєї ренти, і ціну самої землі. В розвитку цієї додаткової вартости і додаткового продукту капіталіст є ще самодіяльний аґент. Щождо землевласника, то він має лише захоплювати ростучу таким чином без його участи частину додаткового продукту і додаткової вартости. Ось у чому є специфічна особливість його становища, а не в тому, що вартість продуктів землі, а тому і землі, дедалі більше зростає в тій мірі, в якій поширюється ринок для них, зростає попит, а разом з ним і світ товарів, що протистоїть продуктові землі, отже, іншими словами, в тій мірі, в якій зростає

маса нехліборобських товаропродуцентів і нехліборобської товарової продукції. Але тому що це відбувається без його участи, то і видається як якась його специфічна особливість, те, що маса вартости, маса додаткової вартости і перетворення частини цієї додаткової вартости на земельну ренту залежить від суспільного процесу продукції, від розвитку товарової продукції взагалі. Тому Dove наприклад, хоче звідси вивести ренту. Він говорить, що рента залежить не від маси хліборобського продукту, а від його вартости; а ця вартість залежить від маси і продуктивности нехліборбоської людности. Але ж і для всякого іншого продукту справедливо, що він як товар розвивається поруч з тим, як розвивається почасти маса, почасти різноманітність ряду інших товарів, що становлять у відношенні до нього еквіваленти. Це вже було показано при загальному викладі вартости. З одного боку, здібність до обміну певного продукту взагалі залежить від різноманітности товарів, що існують крім нього. З другого боку від цього ж залежить особливо та кількість, в якій саме цей продукт можна виробити як товар.

Жоден продуцент,— ні промисловий, ні хліборобський,— розглядуваний ізольовано, не продукує вартости або товару Його продукт стає вартістю і товаром лише в певних суспільних відносинах. Поперше,— оскільки він є вираз суспільної праці, отже, оскільки власний робочий час даного продуцента є частина суспільного робочого часу взагалі; подруге, в грошовому характері продукту і в його загальній здібності до обміну, визначуваній ціною, цей суспільний характер праці продуцента виступає як наданий (aufgeprägter) його продуктові суспільний характер.

Отже, коли пояснення ренти заміняють, з одного боку, поясненням додаткової вартости або, при ще обмеженішому розумінні, поясненням додаткового продукту взагалі, то тут, з другого боку, роблять ту помилку, що характер, властивий усім продуктам як товарам і вартостям, приписують виключно хліборобським продуктам. Пояснення це стає ще більш вульґарним, коли від загального визначення вартости переходять до *реалізації* певної товарової вартости. Усякий товар може реалізувати свою вартість лише в процесі циркуляції, а чи реалізує він її та в якій мірі реалізує, це кожного разу залежить від умов ринку.

Отже, своєрідна особливість земельної ренти є не в тому, що хліборобські продукти розвиваються в вартості і як вартості, тобто не в тому, що вони як товари протистоять іншим товарам, і нехліборобські продукти протистоять їм як товари, або що вони розвиваються як особливі вирази суспільної праці. Своєрідна особливість є в тому, що разом з умовами, в яких хліборобські продукти розвиваються як вартості (товари), і разом з умовами реалізації їхніх вартостей розвивається і сила земельної власности привлащувати собі чим раз більшу частину цих створюваних без її участи вартостей, в тому, що чим раз більша частина додаткової вартости перетворюється на земельну ренту.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ.

ДИФЕРЕНЦІЙНА РЕНТА. ЗАГАЛЬНІ УВАГИ.

Аналізуючи земельну ренту, ми спочатку виходитимемо з припущення, що продукти, з яких виплачується таку ренту, що в них частина додаткової вартости, а тому і частина всієї ціни зводиться до ренти — для нашої цілі досить мати на увазі хліборобські продукти або також продукти копалень,— отже, що продукти ґрунту або копалень, як усі інші товари продаються по цінах їхньої продукції. Тобто їхні продажні ціни дорівнюють елементам витрат їхньої продукції (вартості спожитого сталого і змінного капіталу) плюс зиск, визначений загальною нормою зиску, обчислений на весь авансований капітал, спожитий і неспожитий. Отже, ми припускаємо, що пересічні продажні ціни цих продуктів дорівнюють їхнім

цінам продукції. Тоді постає питання як за такого припущення може розвинутися земельна рента, тобто яким чином частина зиску може перетворитись на земельну ренту, а тому частина ціни товару — дістатися земельному власникові.

Щоб показати загальний характер цієї форми земельної ренти, припустімо, що переважна більшість фабрик в якійсь країні рухається паровими машинами, а певна меншість — природними водоспадами. Припустімо, що ціна продукції у тих галузях промисловости становить 115 за таку масу товарів, на яку капіталу споживається 100. Ці 15% зиску обчислюються не тільки на спожитий капітал в 100, але на ввесь капітал, вкладений у продукцію цієї товарової вартости. Цей процес продукції, як показано давніш, визначається не індивідуальними витратами продукції кожного окремого промислового продуцента, а тими витратами продукції, яких товар коштує пересічно за пересічних умов для всього капіталу певної сфери продукції. Це в дійсності ринкова ціна продукції; пересічна ринкова ціна на відміну від її коливань. Природа вартости товарів, визначення вартости не тим індивідуальним робочим часом, який потрібен для продукції певної кількости товарів або окремих товарів певному поодинокому продуцентові, а суспільно потрібним робочим часом, тим робочим часом, який в даних пересічних суспільних умовах продукції потрібен для того, щоб випродукувати всю суспільно-потрібну кількість різних товарів, що є на ринку, — ця природа вартости, цей спосіб її визначення, взагалі знаходить собі вираз у вигляді ринкової ціни і, далі, у вигляді реґуляційної ринкової ціни, або ринкової ціни продукції.

А що тут цілком байдуже, які певні числові відношення ми візьмемо, то ми припустімо далі, що витрати продукції на фабриках, що їх рухає сила води, становлять лише 90 замість 100. А що ціна продукції маси цих товарів, яка реґулює ринок, дорівнює 115, з зиском в 15%, то фабриканти, що рухають свої машини силою води, теж продаватимуть по 115, тобто по пересічній ціні, що реґулює ринкову ціну. Тому їхній зиск становив би 25 замість 15; реґуляційна ціна продукції дозволила б їм одержувати надзиск в 10% — не тому, що вони продають свої товари дорожче за ціни продукції, а тому, що вони продають їх по ціні продукції, тому, що їхні товари продукуються, або що їхній капітал функціонує у виключно сприятливих умовах, в умовах, що стоять вище від пересічного рівня, який панує у цій сфері.

Зараз же виявляються двоякі обставини.

Поперше. Надзиск продуцентів, що вживають природний водоспад, як рушійну силу, спочатку має такий самий характер, як усякий надзиск (а ми вже з'ясували цю категорію, коли досліджували ціни продукції), що не є випадковим наслідком операцій в процесі циркуляції, випадкових коливань ринкових цін. Отже, цей надзиск також дорівнює ріжниці між індивідуальною ціною продукції цих продуцентів, поставлених в сприятливі умови, і загальною суспільною ціною продукції, що реґулює ринок усієї цієї сфери продукції Ця ріжниця дорівнює надмірові загальної ціни продукції товару над його індивідуальною ціною продукції. Цей надмір реґулюють дві межі: індивідуальні витрати продукції, а тому індивідуальна ціна продукції, з одного боку; загальна ціна продукції, з другого. — Вартість товару, продукованого з допомогою водоспаду, менша тому, що для його продукції потрібно меншої загальної кількости праці, саме менше праці, яка входить у продукцію в зрічевленій формі, як частина сталого капіталу. Застосована тут праця продуктивніша, її індивідуальна продуктивна сила більша, ніж продуктивна сила праці, застосованої в масі фабрик такого самого роду. Її більша продуктивна сила виявляється в тому, що для продукції тієї самої маси товарів потрібно меншої кількости сталого капіталу, меншої кількости зрічевленої праці, ніж іншим; та крім того, меншої кількости і живої праці, бо опалювати водяне колесо не доводиться. Ця більша індивідуальна продуктивна сила застосовуваної праці зменшує вартість, а також витрати продукції, а тим

самим ціну продукції товару. Для промисловця справа стоїть так, що для нього витрати продукції товару менші. Йому доводиться менше платити за зрічевлену працю, а також менше платити заробітної плати за живу робочу силу, якої у нього застосовується менше. А що витрати продукції його товару менші, то й його індивідуальна ціна продукції менша. Витрати продукції становлять для нього 90 замість 100. Отже, його індивідуальна ціна продукції була б замість 115 лише $103^1/_2$ ($100:115 = 90:103^1/_2$). Ріжниця між його індивідуальною ціною продукції і загальною обмежена ріжницею між його індивідуальними витратами продукції і загальними. Це — одна з величин, що становлять межі його надпродукту [1]). Друга — це є величина загальної ціни продукції, в якій бере участь загальна норма зиску, як один з реґуляційних чинників. Коли б вугілля подешевшало, то ріжниця між його індивідуальними і загальними витратами продукції зменшилася б, а тому зменшився б і його надзиск. Коли б він мусив продавати товар по його індивідуальній вартості, або по ціні продукції, визначуваній його індивідуальною вартістю, то ріжниця відпала б. Вона є наслідок, з одного боку, того, що товар продається по своїй загальній ринковій ціні, по ціні, в яку конкуренція вирівнює індивідуальні ціни, а з другого боку — того, що більша індивидуальна продуктивна сила праці, приведеної ним в рух, іде на користь не робітникам, а як взагалі всяка продуктивна сила праці, тому, хто їх застосовує; що вона виступає як продуктивна сила капіталу.

А що однією межею цього надзиску є висота загальної ціни продукції, а висота загальної норми зиску є один з її чинників, то цей надзиск може виникнути лише з ріжниці між загальною і індивідуальною ціною продукції, отже, з ріжниці між індивідуальною і загальною нормою зиску. Надмір над цією ріжницею має за свою передумову продаж продуктів дорожче, а не по ціні продукції, реґульованій ринком.

Подруге. До цього часу надзиск фабриканта, що вживає як рушійну силу природний водоспад замість пари, аж ніяк не відрізняється від усякого іншого надзиску. Всякий нормальний надзиск, тобто такий, що виникає не від випадкових операцій продажу або від коливань ринкової ціни, визначається ріжницею між індивідуальною ціною продукції товарів цього окремого капіталу і загальною ціною продукції, яка реґулює ринкові ціни товарів капіталу цієї сфери продукції взагалі, або що реґулює ринкові ціни товарів усього капіталу, вкладеного в цю сферу продукції.

Але звідси починається ріжниця.

Якій обставині завдячує фабрикант в даному разі своїм надзиском, тим надміром, що його дає йому особисто ціна продукції, реґульована загальною нормою зиску?

Насамперед — природній силі, рушійній силі водоспаду, який є даний природою і який сам не є продукт праці, а тому не має вартости, як от вугілля, що перетворює воду в пару і яке само є продукт праці, тому має вартість, та мусить бути оплачене еквівалентом, потребує витрат. Водоспад — такий природний аґент продукції, що на створення його не треба жодної праці.

Але це не все. Фабрикант, що працює з паровою машиною, теж вживає природні сили, які нічого не коштують йому, але роблять працю продуктивнішою і — оскільки вони таким чином здешевлюють виготовлення засобів існування, потрібних для робітників, — збільшують додаткову вартість, а тому і зиск; які, отже, цілком так само монополізуються капіталом, як суспільні природні сили праці, що постають з кооперації, поділу праці тощо. Фабрикант оплачує вугілля, а не здібність води змінювати свій аґреґатний стан, переходити в пару, не еластичність пари тощо. Ця монополізація сил природи, тобто спричиненого ними

[1]) Терміни Surplusprodukt (надпродукт) і Mehrprodukt (додатковий продукт) Маркс взагалі вживає, як тотожні. Про специфічне значення терміну «надпродукт» тут і далі, коли йдеться про рентодайний капітал, див. кінець розд. 41. *Прим. Ред.*

підвищення робочої сили, спільна всякому капіталові, що працює з паровими машинами. Вона може збільшити ту частину продукту праці, яка становить додаткову вартість, проти тієї частини, що перетворюється в заробітну плату. Оскільки вона це робить, вона підвищує загальну норму зиску, але вона не утворює надзиску, бо цей надзиск зводиться саме до надміру індивідуального зиску над пересічним зиском. Те, що застосування певної природної сили — водоспаду — утворює тут надзиск, не може, отже, постати з того лише факту, що підвищення продуктивної сили праці завдячує тут застосуванню природної сили. Для цього мусять постати дальші модифікаційні обставини.

Навпаки. Звичайне застосування сил природи в промисловості може вплинути на висоту загальної норми зиску, бо воно впливає на масу праці, яку треба зужити на продукцію потрібних засобів існування. Але воно само по собі не створює жодного відхилу від загальної норми зиску, а тут справа саме йде про такий відхил. Далі: надзиск, що його взагалі реалізує індивідуальний капітал в якійсь окремій сфері продукції,— бо відхили норм зиску між окремими сферами продукції невпинно вирівнюються в пересічну норму зиску,— постає, коли лишити осторонь випадкові відхили, від зменшення витрат продукції, отже, видатків на продукцію; а це зменшення в свою чергу завдячує або тій обставині, що капітал застосовується в більших масах ніж пересічно і тому faux frais*) продукції зменшуються, тимчасом як загальні причини підвищення продуктивної сили праці (кооперація, поділ праці тощо), можуть діяти в підвищеній мірі, з більшою інтенсивністю, бо вони діють на ширшому полі праці; або ж зменшення витрат продукції завдячує тій обставині, що — коли лишити осторонь той розмір, в якому функціонує капітал — вживається кращих методів праці, нових винаходів, удосконалених машин, хемічних таємниць фабрикації тощо, коротко, нових удосконалених, вищих за пересічний рівень засобів продукції і методів продукції. Зменшення витрат продукції і надзиск, що випливає з цього, постають тут з того способу, що ним застосовується капітал, що функціонує. Вони постають або в наслідок того, що капітал виключно великими масами концентрується в одних руках,— обставина, яка відпадає, скоро тільки вживаються пересічно рівновеликі маси капіталу,— або з того, що капітал певної величини функціонує особливо продуктивним способом,— обставина, яка відпадає, скоро тільки виключний спосіб продукції набуває загального поширення або випереджується ще розвиненішим способом.

Отже, причина надзиску постає тут з самого капіталу (залічуючи до нього і пущену ним у рух працю); чи з ріжниць в розмірі застосованого капіталу, чи з доцільнішого способу його застосування; само по собі ніщо не перешкоджає тому, щоб увесь капітал в певній сфері продукції застосувався однаковим способом. Конкуренція між капіталами намагається навпаки дедалі більше зрівнювати ці ріжниці; визначення вартости суспільно потрібним робочим часом пробивається у здешевленні товарів і в спонукуванні продукувати товари в однаково сприятливих умовах. Але з надзиском фабриканта, що застосовує водоспад, справа стоїть інакше. Підвищена продуктивна сила застосовуваної ним праці постає ані з самого капіталу і праці, ані з простого застосування природної сили, відмінної від капіталу і праці, та долученої до капіталу. Вона постає з більшої природної продуктивної сили праці, в зв'язку з використанням природної сили, але не такої природної сили, що її може мати всякий капітал в даній сфері продукції, як наприклад, еластичність пари; отже, не такої природної сили, що її застосування розуміється само собою, скоро тільки капітал взагалі застосовується в цій сфері. А такої монополізованої природної сили, якою, як-от водоспадом, можуть порядкувати лише ті, що порядкують окремими дільницями землі, разом з їхніми належностями. Від капіталу ніяк не залежить покликати

*) Faux frais—французький термін, що значить «фальшиві» витрати, тобто непродуктивні. *Пр. Ред.*

до життя цю природну умову підвищеної продуктивної сили праці, в такий спосіб як кожен капітал може воду перетворити в пару. Ця природна умова трапляється в природі лише місцями, і там, де її немає, її неможливо створити певною витратою капіталу. Вона зв'язана не з продуктами, створюваними працею, як машини, вугілля тощо, а з певними природними відносинами певної частини землі. Та частина фабрикантів, що їм належать водоспади, усувають ту частину фабрикантів, у яких немає водоспадів, від застосування цієї природної сили, бо земля — і тим паче земля, що має водну силу,— обмежена. Це не виключає того, що хоч кількість природних водоспадів у певній країні обмежена, кількість водяної сили, яку може використовувати промисловість, може бути збільшена. Водоспад можна штучно відвести, щоб цілком використати його рушійну силу; коли вже є водоспад, водяне колесо можна удосконалити, щоб більше використати силу води; там, де для подачі води звичайне колесо непридатне, можна застосувати турбіни і т. ін. Посідання цією природною силою становить монополію в руках її посідача, таку умову високої продуктивної сили вкладеного капіталу, яку не можна створити продукційним процесом самого капіталу [33]; ця природна сила, яка може бути так монополізована, завжди зв'язана з землею. Така природна сила не належить ні до числа загальних умов згаданої сфери продукції, ні до числа таких її умов, що їх можна створити як загальні умови.

Тепер, коли ми собі уявимо що водоспади разом з прилежною до них землею перебувають в руках осіб, які вважаються власниками цих частин землі, землевласниками, то ми побачимо, що вони не дозволяють прикладати капітал до водоспаду, використовувати його з допомогою капіталу. Вони можуть дозволити і не дозволити використання водоспаду. Але капітал не може створити водоспад із себе. Тому надзиск, що постає з цього використання водоспаду, постає не з капіталу, а з застосування капіталом цієї природної сили, яку монополізувати можна і яка монополізована. В таких обставинах надзиск перетворюється на земельну ренту, тобто він дістається власникові водоспаду. Коли фабрикант виплачує йому за його водоспад 10 ф. ст. на рік, то його зиск становить 15ф. ст.; 15% на ті 100 ф. ст., що їх тепер досягають його витрати продукції; і він опиняється тепер цілком в такому самому становищі, може в кращому, ніж усі інші капіталісти його сфери продукції, що працюють з допомогою пари. Справа ані трохи не відмінилась би від того, коли б капіталіст сам був власником водоспаду. Він, як і раніш, одержував би надзиск в 10 ф. ст. не як капіталіст, а як власник водоспаду, і саме тому, що цей надмір постає не з його капіталу, як такого, а з порядкування такою природною силою, що її можна відділити від його капіталу, що її можна монополізувати, та яка обмежена в своїх розмірах,— саме тому, цей надмір переворюється на земельну ренту.

Перше: Ясно, що ця рента завжди становить диференційну ренту, бо вона не ввіходить визначально в загальну ціну продукції товару, а навпаки, має її за передумову. Вона завжди виникає з ріжниці між індивідуальною ціною продукції, для окремого капіталу, який порядкує монополізованою природною силою, і загальною ціною продукції для капіталу, взагалі вкладеного у згадану сферу продукції.

Друге: Ця земельна рента постає не з абсолютного підвищення продуктивної сили застосованого капіталу — зглядно привласненої ним праці,— що взагалі могло б призвести лише до зменшення вартости товарів; а з більшої відносної продуктивности певних окремих капіталів, приміщених в певну сферу продукції, порівняно з тими приміщенями капіталу, які усунені від цих виключних, створених природою сприятливих умов підвищення продуктивної сили. Коли б, наприклад, не зважаючи на те, що вугілля має вар-

[33]) Див. про надзиск „Inquiry“ (проти Мальтуса).

тість, а сила води не має вартости, користання парою все ж давало б рішучі переваги, недосяжні при використанні сили води. і коли б ці переваги більше ніж компенсували силу води, то сила води не мала б застосування і не могла б породити жодного надзиску, а, отже, і ренти.

Третє: Сила природи не є джерело надзиску, а лише його природна база, бо це є природна база виключно підвищеної продуктивної сили праці. Так взагалі споживна вартість є носій мінової вартости, а не причина її. Коли б ту саму споживну вартість можна було створювати без праці, вона б не мала жодної мінової вартости, але як і давніш, мала б свою природну корисність як споживна вартість. Але, з другого боку, без споживної вартости, отже, без такого природного носія праці, річ не має жодної мінової вартости. Коли б різні вартості не вирівнювались у ціни продукції і різні індивідуальні ціни продукції не вирівнювались би в загальну ціну продукції, яка реґулює ринок, то звичайне підвищення продуктивної сили праці в наслідок використання водоспаду, лише знизило б ціну товарів, продукованих з допомогою водоспаду, але не підвищило б тієї частини зиску, що міститься в цих товарах; так само, як, з другого боку, ця підвищена продуктивна сила праці взагалі не перетворювалась би на додаткову вартість, коли б капітал продуктивну силу вживаної ним праці, природну і суспільну, не привлащував би як свою власну.

Четверте: Земельна власність на водоспад сама по собі не має ніякого чинення до створення цієї частини додаткової вартости (зиску), а тому і взагалі ціни товару, який продукується з допомогою водоспаду. Цей надзиск існував би і тоді коли б не існувало земельної власности, коли б, наприклад, земля, до якої належить водоспад, використовувалась фабрикантом, як безгосподарна земля. Отже, земельна власність не створює тієї частини вартости, яка перетворюється в надзиск, а лише дає земельному власникові, власникові водоспаду, можливість перекласти цей надзиск з кишені фабриканта у свою власну. Земельна власність є причина не створення цього надзиску, а його перетворення у форму земельної ренти, отже, привласнення цієї частини зиску, зглядно ціни товару, власником землі або водоспаду.

П'яте: Ясно, що ціна водоспаду, отже, ціна, яку одержав би земельний власник, коли б він продав його третій особі, або самому фабрикантові, спочатку не входить у ціну продукції товарів, хоч входить в індивідуальні витрати продукції даного фабриканта; бо рента виникає тут з ціни продукції товарів того самого роду, продукованих з допомогою парових машин, з ціни продукції, що реґулюється незалежно від водоспаду. Але, далі, ця ціна водоспаду взагалі є ірраціональний вираз, що за ним ховається реальне економічне відношення. Водоспад, як земля взагалі, як усі сили природи, не має жодної вартости, бо в ньому не зрічевлено жодної праці, а тому не має він жодної ціни, яка нормально є не що інше, як виражена в грошах вартість. Де немає вартости, там eo ipso*) нічого виражати в грошах. Ця ціна є не що інше, як капіталізована рента. Земельна власність дає власникові можливість захоплювати ріжницю між індивідуальним зиском і пересічним зиском, захоплюваний в такий спосіб зиск, що відновляється щорічно. може бути капіталізований і тоді виступає як ціна самої сили природи. Коли надзиск, що його дає фабрикантові використання водоспаду, становить 10 ф. ст. на рік, а пересічний процент 5%, то ці 10 ф. ст. на рік становлять проценти з капіталу в 200 ф. ст. і ця капіталізація річних 10 ф. ст., що водоспад дає змогу власникові його захоплювати їх у фабриканта, виступає тоді, як капітальна вартість самого водоспаду. Те, що водоспад не має вартости і що ціна його є звичайний відбиток захоплюваного надзиску, капіталістично обчисленого, це одразу

*) Eo ipso — тим самим. *Пр. Ред.*

виявляється в тому, що ціна в 200 ф. ст. становить лише продукт надзиску в 10 ф. ст. на 20 років, тимчасом як цей самий водоспад в інших однакових умовах дає власникові можливість щорічно захоплювати ці 10 ф. ст. протягом невизначеного часу, 30, 100, x років, і тимчасом як з другого боку, коли нова метода продукції, що її не можна застосувати до водяної сили, знизить витрати продукції товарів, вироблюваних з допомогою парової машини з 100 до 90 ф. ст., то зникне надзиск, а разом з ним і рента, а разом з нею і ціна водоспаду.

Встановивши таким чином загальне поняття диференційної ренти, ми переходимо тепер до розгляду її власне у хліборобстві. Що буде сказано про нього, взагалі стосується і до гірництва.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ.

ПЕРША ФОРМА ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ РЕНТИ (ДИФЕРЕНЦІЙНА РЕНТА I).

Рікардо цілком має слушність в таких засадах:

«Рента» [тобто диференційна рента; він гадає, що взагалі не існує якоїсь іншої ренти, крім диференційної] «завжди становить ріжницю між продуктом, одержаним в наслідок рівновеликих вигpат капіталу і праці» (Principles p. 59). «На однакових величиною земельних дільницях» треба було б йому додати, оскільки справа йде про земельну ренту, а не про надзиск взагалі.

Іншими словами: надзиск, коли він створюються нормально, а не в наслідок випадкових обставин в процесі циркуляції, завжди продукується як ріжниця між продуктом двох однакових кількостей капіталу і праці, і цей надзиск перетворюється на земельну ренту, коли дві однакові кількості капіталу і праці з неоднаковими наслідками зайняті на однакових величиною земельних дільницях. Проте, немає безумовної доконечности в тому, щоб цей надзиск виникав з неоднакових наслідків однакових кількостей зайнятого капіталу. В різних підприємствах можуть бути зайняті і різної величини капітали; здебільша справа навіть так і стоїть; але рівні пропорційні частини, отже, наприклад, 100 ф. ст. кожного капіталу, дають неоднакові наслідки; тобто норма зиску різна. Це — загальна передумова іс[н]ування надзиску в усякій сфері приміщення капіталу вза[галі]. Друга — є перет[во]рення цього на[д]зиску на форму земельної р[е]нти (взагалі ренти, як форми відмінної від зиску); в усякому разі треба дослідити, коли, як і в яких обставинах відб[у]вається це перетворення.

Далі Рікардо, вис[л]овлюючи таку засаду, має слушність, лише оскільки вона обмежується диференційною рентою:

«Усе, що зме[н]шує ріжницю в продукті, одержаному з т[і]єї самої або з нової землі, має тенденцію зменшити ренту; а все, що збільшує цю ріжницю, неодмінно призводить до протилежного ефекту і має тенденцію її збільшити» (p. 74).

До числа цих причин належать не тільки загальні (родючість і положення), але й 1) розподіл податків залежно від того, чи впливають вони рівномірно, чи ні; останнє завжди буває, коли вони не централізовані, як наприклад, в Англії, і коли п[о]даток береться з землі, а не з ренти; 2) ріжниці, що походять з неоднакового розвитку хліборобства в різних частинах країни, а ця галузь промисловости, за своїм традиційним характером, важче нівелюється, ніж мануфактура і 3) нерівномірний розподіл капіталу між орендарями. А що завойовання хліборобства капіталістичним способом продукції, перетворення селянина з самостійного господаря в найманого робітника є в дійсності останнім завойованням цього способу продукції взагалі, то ці ріжниці тут більші, ніж в будь-якій іншій галузі промисловости.

Після цих попередніх зауважень я хочу коротко подати особливості мого дослідження в відміну від Рікардо та ін.

Ми розглянемо спочатку неоднакові наслідки, що їх дають однакові маси капіталу, застосовані на різних земельних дільницях однакової величини; або, при земельних дільницях неоднакової величини, наслідки, обчислені щодо однакової земельної площі.

Дві незалежн від капіталу загальні причини цієї неоднаковости наслідків є: 1) *Родючість*. (До цього пункту (1) слід виявити, що взагалі і які різні моменти розуміються під природною родючістю земель). 2) *Положення* земельних дільниць. Остання причина є вирішальна для колоній, і взагалі — для послідовности, в якій можуть іти під обробіток земельні дільниці одна по одній. Далі ясно, що ці дві різні основи диференційної ренти, родючість і положення, можуть впливати в протилежному напрямку. Земля може бути добре розташована і мало родюча, і навпаки.

Ця обставина є важлива, бо вона пояснює нам, чому, обробляючи землі даної країни, можна поступово переходити від кращої землі до гіршої, так само, як і навпаки. Нарешті ясно, що проґрес суспільної продукції взагалі, з одного боку, нівелює вплив положення, як основу диференційної ренти, бо він створює місцеві ринки і, створюючи засоби сполучення й транспорту, змінює умови положення; з другого боку, цей проґрес збільшує ріжниці в місцевому положенні земельних дільниць, відокремлюючи хліборобство від мануфактури і створюючи великі промислові центри, з одного боку, і відносне відокремлення села, з другого.

Але спочатку ми залишимо цей пункт, положення, не будемо звертати на нього уваги і розглянемо лише природну родючість. Лишаючи осторонь кліматичні та інші моменти, ріжниця у природній родючості сходить на ріжницю хемічного складу верхнього шару ґрунту, тобто на ріжницю в кількості потрібних для виростання рослин поживних речовин, що містяться в ньому. Проте, коли припустити дві земельні дільниці з однаковим хемічним складом ґрунту і в цьому розумінні однакової природної родючости, то дійсна ефективна родючість буде різна залежно від тієї форми, в якій перебувають ці поживні речовини і в якій вони більш-менш засвоюються, більш або менш безпосередньо йдуть на живлення рослин. Отже, почасти від розвитку хліборобської хемії, почасти від розвитку хліборобської механіки залежить те, якою мірою на земельних дільницях однакової природної родючости можна дійсно використати цю природну родючість. Отже, хоч родючість і є об'єктивна властивість ґрунту, проте, економічно вона постійно має в собі певне відношення, відношення до даного рівня розвитку хліборобської хемії і механіки, і змінюється разом з цим рівнем розвитку. Як з допомогою хемічних засобів (наприклад, застосуванням певного текучого гною на щільнім глинястім ґрунті, абож обпалюванням важкого глинястого ґрунту), так і з допомогою механічних засобів (наприклад, особливих плугів для важких ґрунтів) можна усунути перешкоди, що робили такі самі родючі ґрунти фактично менше родючими (сюди ж належить і дренування ґрунту). Це може змінити і саму послідовність в обробітку різних родів землі, як це було, наприклад, щодо легкого піщаного і важкого глинястого ґрунтів за одного з періодів розвитку англійського хліборобства. Це знов таки показує, яким чином історично — в послідовному перебізі обробітку — перехід може однаково відбуватися так від родючіших земель до менш родючих, як і навпаки. Те саме може статись і в умовах штучно переведених поліпшень у складі ґрунту, або в умовах простої зміни в методах хліборобства. Нарешті, такий самий результат може постати з зміни в ієрархії щодо родів ґрунту в наслідок різних умов підґрунтя, скоро тільки підґрунтя теж починає оброблятися й перетворюється на зорану землю. Це зумовлюється почасти застосуванням нових хліборобських

методів (кормові трави), почасти механічними засобами, які перетворюють підґрунтя в верхній шар ґрунту, або змішують його з ним, або обробляють підґрунтя, не переміщуючи його на поверхню.

Всі ці впливи на диференційну родючість різних земель сходять на те, що для економічної родючости стан продуктивної сили праці, в даному разі здібність хліборобства одразу використовувати природну родючість ґрунту,— здібність, яка різна на різних ступенях розвитку,— становить так само момент так званої природної родючости ґрунту, як і його хемічний склад і інші природні властивості.

Отже, ми припускаємо певний ступінь розвитку хліборобства. Ми припускаємо далі, що ієрархія щодо родів ґрунту відповідає цьому ступеневі розвитку, як це звичайно завжди буває щодо одночасних приміщень капіталу на різних землях. В такому разі диференційна рента може бути представлена у висхідній або низхідній послідовності, бо, хоч певна послідовність дана для всієї сукупности дійсно оброблюваних земель, проте завжди відбувається послідовний рух, в якому складалась ця послідовність.

Припустімо землю чотирьох родів: A, B, C, D. Припустимо далі, що ціна квартера пшениці = 3 ф. стерл. або 60 шил. А що рента є просто диференційна рента, то ця ціна в 60 шил. за квартер з найгіршої землі дорівнює ціні продукції, тобто дорівнює капіталові плюс пересічний зиск.

Хай A буде ця найгірша земля, що на 50 шил. витрат дає 1 квартер = 60 шил.; отже, 10 шил. зиску, або 20%.

Хай B при цій самій витраті дає 2 кварт. = 120 шил. Це дало б 70 шил. зиску, або 60 шил. надзиску.

Хай C при такій самій витраті дає 3 кварт. = 180 шил.; загальний зиск = 130 шил.; надзиск = 120 шил.

Хай D дає 4 кварт. = 240 шил. = 180 шил. надзиску.

Ми мали б тоді тоді таку послідовність:

Таблиця I

Рід землі	Продукт		Авансований капітал	Зиск		Рента	
	Квартери	Шилінги		Квартери	Шилінги	Квартери	Шилінги
A	1	60	50	$^1/_6$	10	—	—
B	2	120	50	$1^1/_6$	70	1	60
C	3	180	50	$2^1/_6$	130	2	120
D	4	240	50	$3^1/_6$	190	3	180
Разом 10 квар. 600 ш.						6 квар. 360 ш.	

Відповідні ренти були б для D = 190 шил. — 10 шил. або ріжниця між D та A; для C = 130 — 10 шил. або ріжниця між C та A; для B = 70 шил. — 10 шил. або ріжниця між B та A; а загальна рента для B, C, D = 6 кв. = 360 шил., дорівнювала б сумі ріжниць між D і A, C і A, B та A.

Ця послідовність, що становить за даних умов даний продукт, коли справу розглядати абстрактно (а ми вже показали ті причини, що в наслідок їх така послідовність може бути і в дійсності), може бути і в низхідному порядку (низхідному від D до A, від родючої землі до менш і менш родючої (так само як і в висхідному порядку (висхідному від A до D, від відносно неродючої до чимраз родючішої землі) і, нарешті, перемінно, то в низхідному, то в висхідному порядку, наприклад, від D до C, від C до A, від A до B.

Процес, що відбувався при низхідній послідовності, був такий: ціна квартера поступово підвищується, скажемо, з 15 шил. до 60. Скоро виявилося, що випродукованих на D 4 кв. (під ними можна розуміти мільйони) уже не

досить, так ціна пшениці почала підноситись доти, поки C не набуло змоги покрити недостачу подання. Тобто ціна мусила піднестись до 20 шил. за квартер. Скоро тільки ціна пшениці піднеслась до 30 шилінґів за квартер, так в число оброблюваних земель могла б увійти земля B, а якби вона піднеслась до 60 шилінґів, до числа оброблюваних земель могла б увійти й земля A, це не призвело б до того, що на застосований тут капітал довелось би задовольнятися нормою зиску, нижчою за 20%. Таким чином, для D створилась би рента спочатку в 5 шил. з квартера = 20 шил. з 4 кв., що тут продукується, а потім в 45 шил. з квартера = 180 шил. з 4 квартерів.

Коли норма зиску з D спочатку також була = 20%, то і загальний зиск з 4 кв. був також лише 10 шил., що проте, при ціні збіжжя в 15 шил., становило більшу кількість збіжжя, ніж при ціні в 60 шил. А що збіжжя входить у репродукцію робочої сили і частина кожного квартера мусить покривати заробітну плату, а друга — сталий капітал, то за такого припущення додаткова вартість була вища, а тому, за інших незмінних умов, вища була і норма зиску. (Справу про норму зиску треба ще дослідити осібно і детальніше).

Коли, навпаки, послідовність була зворотна, коли процес починався з A, то, — якщо довелося б ввести в обробіток нові лани, — ціна квартера спочатку піднеслась би вище за 60 шил.; але тому, що потрібне подання в 2 кварт. постачало б B, то ціна знову понизилась би до 60 шил.; хоч B і продукує квартер за 30 шилінґів, проте, продається він за 60, бо його подання вистачало б якраз тільки для того, щоб покрити попит. Так створилася б рента спочатку в 60 шил. для B, і таким самим способом для C і D, припускаючи завжди, що ринкова ціна залишається 60 шил., хоч дійсна вартість, по якій C і D дають квартер пшениці, дорівнює 20 і 15 шил.; бо як і давніш потрібно подання одного квартера, що його постачає A, для задоволення загальної потреби. В цьому випадку підвищення попиту понад ту потребу, яку спочатку задовольняло A, потім A і B, могло б привести не до послідовного обробітку B, C і D, а до поширення площі обробітку взагалі і можливо, що родючіші землі входили б в обробіток лише пізніше.

В першому ряді із збільшенням ціни рента стала б підвищуватись, а норма зиску зменшуватись. Це зменшення могло б цілком або почасти паралізуватися протидіющими обставинами; на цьому пункті згодом спинимося докладніше. Не слід забувати, що загальна норма зиску визначається не додатковою вартістю в у с і х сферах продукції рівномірно. Не хліборобський зиск визначає промисловий, а навпаки. Але про це далі.

У другому ряді норма зиску на витрачений капітал лишилась би та сама; маса зиску визначилась би в меншій кількості збіжжя; але відносна ціна його проти інших товарів підвищилась би. Але збільшення зиску, там де воно відбувається, відокремлюється в формі ренти від зиску, замість того, щоб потрапити до кишені промислових орендарів і визначитися як зиск, що зростає. А ціна хліба за такого припущення лишилась би незмінною.

Розвиток і зріст диференційної ренти залишаються однакові так за незмінних цін, як і за таких, що підвищуються, і так само за безперервного поступу від гірших земель до кращих, як і за безперервного реґресу від кращих до гірших земель.

До цього часу ми вважали: 1) що ціна при одній послідовності підвищується, при другій — лишається незмінна, і 2) що постійно відбувається перехід від кращих земель до гірших або навпаки — від гірших до кращих.

Але припустімо, що потреба в хлібі піднялась з первісних 10 до 17 кв.; далі, що найгірша земля A витиснута другою землею A, яка при ціні продукції в 60 шил. (50 шил. витрат. плюс 10 шил., що становлять 20% зиску) дає $1^1/_3$ кварт., так що ціна продукції одного квартера = 45 шил.; абож припустімо,

що перша земля А поліпшилась в наслідок постійного раціонального обробітку, або що вона при незмінності витрат стала продуктивніше оброблятися, наприклад, в наслідок заведення конюшини тощо, так що її продукт, за незмінної величини авансованого капіталу, збільшився до $1^1/_3$ кварт. Припустімо далі, що землі В, С, D, як і давніш, дають ту саму кількість продукту, але що почали оброблятися нові землі А′ пересічної між А і В родючости, далі В′, В″, що містяться своєю родючістю між В і С; в цьому випадку постали б такі явища:

Перше: ціна продукції квартера пшениці, або її реґуляційна ринкова ціна, зменшилась би з 60 до 45 шил., або на 25%.

Друге: відбувся б одночасний перехід від родючішої землі до менш родючої, і від менш родючої землі до родючішої. Земля А′ родючіша, ніж А, але менш родюча, ніж В, С, D, що оброблялись до цього часу; а В′, В″ родючіші, ніж А, А′ і В, але менш родючі, ніж С і D. Отже, перехід від однієї землі до другої відбувався б у всіх напрямках; відбувся б перехід не до абсолютно менш родючої землі проти А тощо, а до відносно менш родючої, порівняно з землями С і D, які до цього часу були найродючіші; з другого боку, перехід відбувався б не до абсолютно родючішої землі, а до відносно родючішої проти земель А,— або А і В,— які до цього часу були найменш родючі.

Третє: Рента з В знизилася б; а також рента з С і D; але загальна сума ренти, визначена в збіжжі, піднеслась би з 6 до $7^2/_3$ кв.; маса землі, що обробляється і дає ренту, збільшилася б, а також збільшилася б і маса продукту з 10 до 17 квар. Зиск, хоч він і лишився без перемін для А, визначений у збіжжі, підвищився б; але можливо, що навіть норма зиску підвищилася б, бо підвищилася б відносна додаткова вартість. В цьому випадку в наслідок здешевлення засобів існування зменшилася б заробітна плата, отже, витрата на змінний капітал, отже, і загальні витрати. Вся сума ренти, визначена в грошах, знизилась би з 360 до 345 шил.

Подаємо нову послідовність переходу (див. табл. II).

Таблиця II

Рід землі	Продукт		Виттата капіталу	Зиск		Рента		Ціна продукції квартера
	Квартери	Шилінґи		Квартери	Шилінґи	Квартери	Шилінґи	
A	$1^1/_3$	60	50	$^2/_9$	10	—	—	45 шил.
A′	$1^2/_3$	75	50	$^5/_9$	25	$^1/_3$	15	36 »
B	2	90	50	$^8/_9$	40	$^2/_3$	30	30 »
B′	$2^1/_2$	105	50	$1^2/_9$	55	1	45	$25^2/_7$ »
B″	$2^2/_3$	120	50	$1^5/_9$	70	$1^1/_3$	60	$22^1/_2$ »
C	3	135	50	$1^8/_9$	85	$1^2/_3$	75	20 »
D	4	180	50	$2^8/_9$	130	$2^2/_3$	120	15 »
Разом	17					$7^2/_3$	345	

Нарешті, коли б, як і давніш, оброблялись тільки землі А, В, С, D, але продуктивність їхня зросла б остільки, що земля А замість 1 квартера давала б 2, В замість 2 квартерів — 4, С замість 3 квартерів — 7 і D замість 4 квартерів — 10, отже, коли б ті самі причини по-різному вплинули б на різні землі, то вся продукція підвищилася б з 10 до 23 квартерів. Припустімо, що попит в наслідок приросту людности і пониження ціни поглинув би ці 23 квартери, в такому разі ми мали б такий результат (див. табл. III на ст. 130).

Числові відношення тут, як і в попередніх таблицях, довільні, але припущення цілком раціональні.

Перше і головне припущення є, що поліпшення в хліборобстві нерівномірно впливає на землі різних родів, і тут воно більше впливає на кращі землі C і D, ніж на A і B. Досвід довів, що, звичайно, справа так і стоїть, хоч може статись і зворотне. Коли б поліпшення більше впливало на гірші землі, ніж на кращі, то рента з останніх понизилася б замість підвищитись.— Але з абсолютним зростом родючости всіх родів землі у таблиці одночасно припускається зріст вищої відносної родючости кращих родів землі C і D, а тому зріст ріжниці в продукті за однакової величини застосованого капіталу, а тому і зріст диференційної ренти.

Таблиця III

Рід землі	Продукт		Витрата капіталу	Ціна продукції квартера	Зиск		Рента	
	Квартери	Шилінґи			Квартери	Шилінґи	Квартери	Шилінґи
A	2	60	50	30	$^1/_3$	10	0	0
B	4	120	50	15	$2^1/_3$	70	2	60
C	7	210	50	$8^4/_7$	$5^1/_3$	160	5	150
D	10	300	50	6	$8^1/_3$	250	8	240
Разом 23							15	450

Друге припущення є в тому, що з зростанням всього продукту відповідно зростає і загальна потреба в ньому. *Поперше*, не слід уявляти собі це зростання раптовим; воно відбувається поступово, доти, доки не встановиться ряд III. *Подруге*, невірно, нібито споживання потрібних засобів існування не зростає разом з їхнім здешевленням. Скасування хлібних законів в Англії (дивись Newman) довело зворотне, і протилежне уявлення постало лише тому, що великі і раптові ріжниці в урожаях, які пояснюються тільки погодою, спричиняють то неспіврозмірне пониження, то неспіврозмірне підвищення цін збіжжя.

Коли в цьому разі раптове і скороминуще здешевлення не встигає справити повного впливу на поширення споживання, то зворотне явище спостерігається в тому випадку, коли здешевлення випливає із зменшення самої реґуляційної ціни продукції, отже, коли воно має тривалий характер. *Потрете*, частина збіжжя може бути спожита у вигляді горілки або пива. А ростуче споживання обох цих продуктів ніяк не обмежено вузькими межами. *Почетверте*, тут справа залежить почасти від приросту людности, почасти від експорту збіжжя в тих країнах, що вивозять збіжжя — як от Англія, до і пізніше половини XVIII століття, і де тому потребу реґулюється межами не самого тільки національного споживання. *Нарешті*, збільшення і здешевлення продукції пшениці може мати своїм наслідком, що замість жита або вівса за головний засіб харчування маси народу стане пшениця, так що вже в наслідок самого цього ринок для неї зросте подібно до того, як при зменшенні кількости продукту і збільшенні його ціни може постати зворотне явище.— При цих припущеннях, отже, і при взятих числових відношеннях, ряд III дає той наслідок, що ціна знижується з 60 до 30 шил. за квартер, отже на 50%; що продукція проти ряду I зростає з 10 до 23 квартерів, отже, на 130%; що рента з землі B лишається незмінною, рента з землі C подвоюється, а з D більше, ніж подвоюється, і що загальна сума ренти підвищується з 18 до 22 ф. стерл., отже, на $22^1/_9$%.

З порівняння цих трьох таблиць (при чому ряд I треба брати подвійно: у висхідному напрямку від A до D і в низхідному від D до A), що їх можна розглядати або як дані ступені хліборобства, за даного стану суспільства, наприклад,

один поряд одного в трьох різних країнах або як такі, що йдуть одна по одній в різних періодах розвитку тієї самої країни,— з цього порівняння випливає:

1) Що ряд у своєму закінченному вигляді,— хоч би який завжди був перебіг процесу його складання,— завжди виступає як низхідний; бо при розгляді ренти завжди виходять спочатку від землі, яка дає максимум ренти, і лише нарешті переходять до тієї, що не дає жодної ренти.

2) Ціна продукції на найгіршій землі, що не дає ренти, завжди становить реґуляційну ринкову ціну, хоч ціна ця в таблиці I, коли вона склалася у висхідному порядку, тільки через те лишається незмінна, що всю кращу землю оброблено. В цьому випадку ціна збіжжя, випродукованого на кращій землі, є реґуляційною остільки, оскільки від кількости продукту, випродукованого на ній, залежить, в якій мірі земля A лишається реґуляційною. Коли б на землях B, C, D продукувалось понад потребу, то земля A перестала б бути реґуляційною. Це й штовхнуло Шторха на те, що він за реґуляційні визнав найкращі землі. В цьому розумінні англійські ціни хліба реґулюються американськими.

3) Диференційна рента постає з ріжниці в природній родючості різного ґрунту (тут положення землі ще не береться на увагу),— ріжниці даної для кожного даного ступеня розвитку культури, отже, з обмежености кількости кращих земель, і з тієї обставини, що однакові капітали доводиться вкладати в неоднакові землі, які, отже, при витраті однакового капіталу дають неоднакову кількість продукту.

4) Диференційна рента і ґрадація диференційної ренти можуть однаково виникнути так у низхідному порядку в наслідок переходу від кращої землі до гіршої, як і навпаки, від гіршої до кращої, або в наслідок переходу впереміжку в усіх напрямках. (Ряд I може скластися в наслідок переходу так від D до A, як і від A до D. Ряд II охоплює обидва види руху).

5) Залежно від способу виникнення, диференційна рента може постати за сталої, висхідної і низхідної ціни хліборобського продукту. За низхідної ціни загальна продукція і загальна сума ренти може підвищитись, і земельні дільниці, що не давали до цього часу ренти, можуть почати давати ренту, не зважаючи на те, що гірша земля A витиснена кращою або сама поліпшилась, і що рента з інших кращих і навіть найкращих земель понижується (таблиця II); цей процес може бути також зв'язаний з пониженням загальної суми ренти (в грошах). Нарешті, за низхідних цін, зумовлених загальним поліпшенням обробітку, в зв'язку з чим кількість і ціна продукту з найгіршої землі понижується,— рента з частини кращих земель може лишитись незмінною або понизитися, але рента з найліпших земель може зрости. Коли ріжниця мас продукту дана, то диференційна рента з усякої землі проти найгіршої землі без сумніву залежить від ціни, наприклад, квартера пшениці. Але коли ціна є дана, то диференційна рента залежить від розміру ріжниці між масами продукту, і коли з підвищенням абсолютної родючости всіх земель родючість земель відносно більше підвищується, ніж родючість гірших, то разом з цим зростає і величина цієї ріжниці. Так (таблиця I) при ціні в 60 шил. рента з D визначається ріжницею в продукті проти A, тобто, надміром в 3 квартери; тому рента $= 3 \times 60 = 180$ шил. Але в таблиці III, де ціна $= 30$ шил., вона визначається масою надмірного продукту з землі D порівняно з $A = 8$ кварт.; але $8 \times 30 = 240$ шил.

Разом з тим відпадає та перша фалшива передумова диференційної ренти,— яка ще панує в Веста, Мальтуса, Рікардо, нібито диференційна рента неодмінно має за передумову перехід до земель дедалі гіршої якости, або постійно зменшувану родючість ґрунту. Як ми вже бачили, диференційна рента може постати при переході до земель дедалі ліпшої якости; вона може постати, коли нижчий ступінь займе краща земля, замість колишньої гіршої; вона може постати в зв'язку з ростучим поступом хліборобства. Умовою її виникнення є лише неоднаковість родів землі. Оскільки береться на увагу розвиток продуктивности,

умова її виникнення є в тому, що підвищення абсолютної родючости всєї земельної площі не знищує тієї неоднаковости, але збільшує її, або залишає без зміни, або ж лише зменшує.

Від початку і до половини XVIII століття панувало в Англії, не зважаючи на пониження ціни золота і срібла, безперервне падіння цін збіжжя одночасно (коли розглядати весь період) з ростом ренти, загальної суми ренти, розміру оброблюваної земельної площі, хліборобської продукції і людности. Це відповідає таблиці I, комбінованій з таблицею II, у висхідному напрямку, але так, що гірша земля A або поліпшується або виключається з числа земель, оброблюваних під збіжжя; це, звичайно, не значить, що вона не буде використана для інших сільсько-господарських або промислових цілей.

Від початку XIX століття (треба точніше подати час) до 1815 року безперервне підвищення цін збіжжя одночасно з постійним зростом ренти, загальної суми ренти, розміру оброблюваної земельної площі, хліборобської продукції і людности. Це відповідає таблиці I у низхідному напрямку. (Тут слід навести цитату щодо обробітку гірших земель за того часу).

За доби Петті і Давенанта скарги сільської людности і земельних власників на поліпшення і поширення обробітку; пониження ренти на кращих землях, підвищення загальної суми ренти в наслідок поширення площі землі, що дає ренту.

(До цих трьох пунктів навести потім дальші цитати; також щодо ріжниці у родючості різних частин обробленої землі в країні).

Щодо диференційної ренти слід взагалі зауважити, що ринкова вартість завжди перевищує загальну ціну продукції даної маси продуктів. Для прикладу візьмімо таблицю I. 10 кватерів всього продукту продаються за 600 шил., бо ринкова ціна визначається ціною продукції на A, яка становить 60 шил. за квартер. Але дійсна ціна продукції є:

A	1 кварт. = 60 шил.		1 кварт.	60 шил.
B	2 кварт. = 60 шил.		1 кварт.	30 шил.
C	3 кварт. = 60 шил.		1 кварт.	20 шил.
D	4 кварт. = 60 шил.		1 кварт.	15 шил.
	10 кварт. = 240 шил.;	пересічно	1 кварт. =	24 шил.

Дійсна ціна продукції 10 квартерів є 240 шил.; вони продаються за 600, тобто на 250% дорожче. Дійсна пересічна ціна 1 квартера є 24 шил.; ринкова ціна — 60 шил., тобто теж на 250% дорожча.

Тут маємо визначення за посередництвом ринкової вартости в тому її вигляді, як вона на базі капіталістичного способу продукції пробивається за посередництвом конкуренції; ця остання породжує фальшиву соціяльну вартість. Це постає з закону ринкової вартости, якому підпорядковані продукти хліборобства. Визначення ринкової вартости продуктів, отже, і хліборобських продуктів, є суспільний акт, хоч і акт суспільно несвідомий і ненавмисний, акт, що неминуче ґрунтується на міновій вартості продукту, а не на землі і ріжницях її родючости. Коли уявити собі, що капіталістична форма суспільства знищена і суспільство організоване як свідома і плянова асоціяція, то ці 10 квартерів являтимуть собою кількість самостійного робочого часу, рівну тому, що міститься в 240 шил. Отже, суспільство не купувало б цього хліборобського продукту за таку кількість робочого часу, яка в $2^1/_2$ раза більша за робочий час, який дійсно міститься в цьому продукті. Тим самим відпала б база кляси власників землі. Це впливало б цілком так само, як здешевлення продукту на таку суму в наслідок чужоземного довозу. Тому, оскільки справедливо було б сказати, що — в умовах збереження сучасного способу продукції, але припускаючи, що диференційна рента діставатиметься державі — ціни земельних продуктів, за інших незмінних умов, залишились би тими самими, так само помилково було б

казати, що вартість продуктів залишилась би та сама в умовах заміни капіталістичної продукції асоціяцією. Тотожність ринкової ціни однорідних товарів є спосіб, у який, на базі капіталістичного способу продукції і взагалі продукції, що ґрунтується на обміні товарів між поодинокими продуцентами, пробивається суспільний характер вартости. Те, що суспільство, розглядуване як споживач, переплачує за хліборобські продукти, і що становить мінус у реалізації його робочого часу в хліборобській продукції, це становить тепер плюс для однієї частини суспільства, для земельних власників.

Друга обставина, важлива для того, про що говориться в дальшім розділі під рубрикою II, така:

Справа не тільки в ренті з акра або з гектара, взагалі не тільки в ріжниці між ціною продукції і ринковою ціною, або між індивідуальною й загальною ціною продукції з акра, але також і в тому, скільки акрів кожного роду землі обробляється. Тут важлива безпосередньо лише величина загальної суми ренти, тобто сукупної ренти з усієї оброблюваної площі; але це дає нам одночасно можливість перейти до з'ясовування того, як підвищується *норма ренти*, хоч ціни не збільшуються, і хоч за низхідних цін не збільшуються ріжниці у відносній родючості різних родів землі. Вище ми мали: (див. табл. I).

Припустімо тепер, що число оброблюваних акрів кожного розряду подвоїлося. В такому разі ми матимемо: (див. табл. Ia).

Ми припустимо ще 2 випадки; перший, коли продукція розширюється на обох гірших родах землі. Отже, тоді матимемо: (див. табл. Ib).

І, нарешті, коли маємо неоднакове поширення продукції і оброблюваної площі в чотирьох розрядах: (див. табл. Ic).

Насамперед, в усіх цих випадках I, Ia, Ib, Ic рента з одного акра лишається та сама; бо в дійсності продукт однакової маси капіталу на кожному

Таблиця I

Рід землі	Акри	Ціна продукції	Продукт	Рента в збіжжі	Грошова рента
A	1	3 ф. ст.	1 кварт.	0	0
B	1	3 › ›	2 ›	1 кварт.	3 ф. ст.
C	1	3 › ›	3 ›	2 ›	6 › ›
D	1	3 › ›	4 ›	3 ›	9 › ›
Сума	4 акри		10 кварт.	6 кварт.	18 ф. ст.

Таблиця Ia.

Рід землі	Акри	Ціна продукції	Продукт	Рента в збіжжі	Грошова рента
A	2	6 ф. ст.	2 кварт.	0	0
B	2	6 › ›	4 ›	2 кварт.	6 ф. ст.
C	2	6 › ›	6 ›	4 ›	12 › ›
D	2	6 › ›	8 ›	6 ›	18 › ›
Сума	8 акрів		20 кварт.	12 кварт.	36 ф. ст.

Таблиця Ib.

Рід землі	Акри	Ціна продукції: На акр.	Ціна продукції: В сумі	Продукт	Рента в збіжжі	Грошова рента
A	4	3 ф. ст.	12 ф. ст.	4 кварт.	0	0
B	4	3 › ›	12 › ›	8 ›	4 кварт.	12 ф. ст.
C	2	3 › ›	6 › ›	6 ›	4 ›	12 › ›
D	2	3 › ›	6 › ›	8 ›	6 ›	18 › ›
Сума	12 акр.		36 ф. ст.	26 кварт.	14 кварт.	42 ф. ст.

акрі землі того самого роду лишився незмінний; припущено тільки,— і це кожного даного моменту відбувається в усякій країні,— що землі різних родів перебувають у певному відношенні до всієї оброблюваної землі; і що відношення,— а це постійно відбувається в двох країнах при порівнянні їх одна з одною, або в тій самій країні за різних часів,— в якому вся оброблювана земельна площа розподіляється між різними родами землі, змінюється.

Порівнюючи Ia з I, ми бачимо, що коли площа оброблюваних земель усіх чотирьох розрядів зростає в однаковій пропорції, то з подвоєнням кількости оброблюваних акрів подвоюється вся продукція, а також рента в збіжжі і грошах.

Але порівнюючи послідовно Ib з Ic, ми знайдемо, що в обох випадках площа оброблюваної землі збільшується утроє. В обох випадках вона збільшується з 4 до 12 акрів, але найбільше збільшення в Ib відбувається в розрядах a і b, в яких a не дає жодної ренти, а b дає найменшу диференційну ренту, а саме з 8 новооброблюваних акрів на землю a і b припадає по 3, разом 6, тимчасом

Таблиця Ic

Рід землі	Акри	Ціна продукції		Продукт	Рента в збіжжі	Грошова рента
		На акр.	В сумі			
A	1	3 ф. ст.	3 ф. ст.	1 кварт.	0	0
B	2	3 » »	6 » »	4 »	2 кварт.	6 ф. ст.
C	5	3 » »	15 » »	15 »	10 »	30 » »
D	4	3 » »	12 » »	16 »	12 »	36 » »
Сума	12 акр.		36 ф. ст.	36 кварт.	24 кварт.	72 ф. ст.

як на c і d припадає лише по 1 акрові, разом 2. Іншими словами: $^3/_4$ приросту припадають на a і b і лише $^1/_4$ на c і d. Коли таке припустити, то в Ib порівняно з I, потроєному збільшенню площі обробленої землі не відповідає таке саме потроєне збільшення продукту, бо кількість його збільшилась з 10 не до 30, а лише до 26. З другого боку, тому, що значна частина усього приросту постала на землі A, що не дає ренти, а більша частина приросту на кращих землях постала на розряді B, то рента в збіжжі збільшується лише з 6 до 14 кварт., а грошова рента — з 18 до 42 ф. стерл.

Коли ми, навпаки, порівняємо Ic з I, де земля, яка не дає ренти, зовсім не збільшується в розмірі, а земля, що дає мінімальну ренту, збільшується лише незначно, тоді як найбільший приріст припадає на C і D, то ми побачимо, що при потроєному збільшенні обробленої землі продукція зросла з 10 до 36 квартерів, тобто більш, ніж у три рази; рента в збіжжі збільшилася з 6 до 24 квартерів, або в чотири рази; і так само збільшилась грошова рента з 18 до 72 ф. стерл.

В усіх цих випадках по самій суті справи ціна хліборобського продукту лишається незмінною; в усіх випадках загальна сума ренти зростає з поширенням культури, оскільки воно відбувається не виключно на гіршій землі, що не дає жодної ренти. Але зріст цей різний. В тій самій мірі, в якій поширення відбувається на кращих землях і в якій, отже, маса продукту зростає не тільки пропорційно поширенню земельної площи, але швидше,— зростає і рента в збіжжі і в грошах. В тій самій мірі, в якій поширення відбувається переважно на найгіршій землі і на близьких до неї родах землі (при чому припускається, що розряд найгіршої землі лишається той самий), в цій самій мірі загальна сума ренти збільшується непропорційно поширенню культивованої площі. Отже, в двох країнах, де земля A, що не дає ренти, однакова якістю, сума ренти буде перебувати у зворотному відношенні до тієї відповідної частини, яку в загальній площі обробленої землі становлять найгірші і менш родючі землі, а тому

і в зворотному відношенні до маси продукту, що його дають за однакової величини вкладеного капіталу рівновеликі загальні площі землі. Отже, відношення між кількістю найгіршої оброблюваної землі і кількостю найліпшої, в межах усієї земельної площі країни справляє на загальну суму ренти вплив зворотний тому, що його справляє відношення між якістю найгіршої з оброблюваних земель і якістю ліпшої і найліпшої на ренту з акра і, тому, за інших рівних умов і на суму ренти. Сплутування цих двох моментів дало привід до всеможливих безглуздих заперечень проти диференційної ренти.

Отже, загальна сума ренти зростає в наслідок простого поширення культури і сполученого з ним збільшеного застосування капіталу і праці до землі.

Але найважливіший пункт є такий: хоч згідно з припущенням відношення рент з різних родів землі, обчислених на акр, не змінюється, а тому не змінюється і норма ренти щодо капіталу, вкладеного в кожен акр, проте виявляється таке: коли ми порівняємо Ia з I — тим випадком, коли число оброблюваних акрів і вкладений в них капітал збільшились пропорційно,— то ми знайдемо, що так само як загальна продукція зросла пропорційно збільшенній площі обробленої землі, тобто обидві подвоїлись, так само зросла і загальна сума ренти. Вона збільшилась з 18 до 36 ф. стерл., цілком так само, як число акрів, що збільшилося з 4 до 8.

Коли ми візьмемо загальну площу в 4 акри, то загальна сума ренти з них становитиме 18 ф. стерл., отже, пересічна рента, враховуючи землю, яка не дає ренти, становитиме $4^1/_2$ ф. стерл. Таке обчислення міг зробити б, наприклад, якийсь земельний власник, котрому належали б усі 4 акри; і таким самим чином обчислюється статистично пересічна рента усієї країни. Загальна сума ренти в 18 ф. стерл. постає при застосуванні капіталу в 10 ф. стерл. Відношення між обома цими числами ми називаємо нормою ренти: отже, тут 180%.

Та сама норма ренти постає з Ia, де замість 4 акрів обробляється 8, але де землі всіх родів збільшились в однаковому відношенні. Загальна сума ренти в 36 ф. стерл. дає при 8 акрах і 20 ф. стерл. застосованого капіталу пересічну ренту в $4^1/_2$ ф. стерл. з акра і норму ренти в 180%.

Якщо ми, навпаки, розглянемо Ib, де приріст відбувся переважно на обох гірших родах землі, то ми матимемо ренту в 42 ф. стерл. з 12 акрів, тобто пересічну ренту в $3^1/_2$ ф. стерл. з акра. Ввесь витрачений капітал є 30 ф. стерл., отже, норма ренти = 140%. Отже, пересічна рента з акра зменшилась на 1 ф. стерл., а норма ренти упала з 180 до 140%. Отже, тут поруч з зростанням загальної суми ренти з 18 ф. стерл. до 42 ф. стерл. відбувається зниження пересічної ренти, обчислюваної так на акр, як і на капітал; зниження рівнобіжне, але не пропорційне зростанню продукції. Це відбувається, не зважаючи на те, що рента з усіх родів землі, обчислена так на акр, як і на витрачений капітал, лишається та сама. Це відбувається тому, що $^3/_4$ приросту припадає на землю A, яка не дає ренти, і на землю B, яка дає лише мінімальну ренту.

Коли б у випадку Ib все поширення сталось лише на землі A, то ми мали б 9 акрів на A, 1 на B, 1 на C і 1 на D. Загальна сума ренти, як і давніш, була б 18 ф. стерл., отже, пересічна рента з акра на цих 12 акрах була б $1^1/_2$ ф. стерл.; 18 ф. стерл. ренти на 30 ф. стерл. витраченого капіталу становили б норму ренти в 60%. Середня рента, обчислена так на акр, як і на застосований капітал, дуже зменшилася б, тоді як загальна сума ренти не зросла б.

Порівняймо, нарешті, Ic з I і Ib. В порівнянні з I земельна площа збільшилась утроє і так само збільшився витрачений капітал. Загальна сума ренти становить 72 ф. стерл. з 12 акрів, отже, 6 ф. стерл. з акра, проти $4^1/_2$ ф. стерл. в випадку I. Норма ренти на витрачений капітал (72 ф. стерл. : 30 ф.

стерл.) становить 240% замість 180%. Увесь продукт збільшився з 10 до 36 квартерів.

Порівняно з Ib, де загальне число оброблених акрів, застосований капітал і ріжниці між обробленими родами землі лишились ті самі, але розподіл їх інший, продукт становить 36 квартерів замість 26 кварт., пересічна рента з акра становить 6 ф. стерл. замість $3^1/_2$ і норма ренти щодо всього авансового капіталу тієї самої величини — 240% замість 140%.

Хоч як би ми стали розглядати різні становища, подані в таблицях Ia, Ib, Ic, чи як становища, що одночасно існують одно біля одного в різних країнах, чи як послідовні становища в тій самій країні,— однаково, виявиться таке: за сталої ціни збіжжя, сталої тому, що продукт з найгіршої землі, яка не дає ренти, лишається той самий; за незмінної різниці у родючости різних розрядів оброблюваної землі; при відносно однаковій кількості продукту, а, отже, при однаковій витраті капіталу на відповідно однакові частини (акри) земельної площі, оброблюванної в кожному розряді; при сталому в наслідок цього відпошенні між рентами з акра кожного роду землі і при однаковій нормі ренти на капітал, вкладений у кожну дільницю землі того самого роду — виявиться, *поперше*, що сума ренти завжди зростає, разом з поширенням оброблюваної площі, а тому із збільшенням витрати капіталу, за винятком того випадку, коли весь приріст припав би на землю, що не дає ренти. *Подруге*, так пересічна рента на акр (загальна сума ренти, поділена на все число оброблюваних акрів), як і пересічна норма ренти (загальна сума ренти, поділена на ввесь витрачений капітал) можуть значно варіювати, і хоч обидві в одному напрямку, але в різних пропорціях у відношенні одна до однієї. Якщо не брати на увагу того випадку, коли приріст відбувається лише на землі A, яка не дає ренти, то виявляється, що пересічна рента на акр і пересічна норма ренти на капітал, вкладений у хліборобство, залежить від того, які пропорційні частини всієї оброблюваної землі становлять землі різних розрядів; або, що сходить на те саме, від розподілу всього застосованого капіталу між землями різної родючости. Чи багато, чи мало землі обробляється і тому (за винятком того випадку, коли приріст припадає лише на A) чи більша, чи менша є загальна сума ренти, пересічна рента на акр або пересічна рента на застосований капітал лишається та сама, доки відношення різних родів оброблюваної землі до всієї її площі лишається те саме. Дарма, що з поширенням культури і збільшенням застосованого капіталу відбувається підвищення і навіть значне підвищення загальної суми ренти, пересічна рента на акр і пересічна норма ренти на капітал понижується, коли поширення земельних дільниць, що не дають ренти, або дають лише незначну диференційну ренту, зростає швидше, ніж поширення кращих земельних дільниць, що дають більшу ренту. Навпаки, пересічна рента на акр і пересічна норма ренти на капітал підвищується в міру того, як кращі землі починають становити відносно більшу частину всієї площі, і тому на них припадає відносно більше застосованого капіталу.

Таким чином, коли розглядати пересічну ренту на акр або гектар усієї оброблюваної землі, як це звичайно робиться в статистичних працях при порівнянні різних країн за тієї самої доби, або різних діб у тій самій країні, то виявляється, що пересічна висота ренти на акр, а тому і загальна сума ренти в певних пропорціях (хоч зовсім не в тих самих, а в швидше ростучих) відповідає не відносній, а абсолютній родючості хліборобства в країні, тобто відповідає масі продуктів, одержуваній пересічно з однакової земельної площі. Бо що більшу частину із загальної площі становлять кращі землі, то більша маса продуктів, одержувана з земельної площі однакової величини за однакової величини застосованого капіталу, і то більша пересічна рента на акр. Зворотне в зворот-

ному випадку. Тому здається, що рента визначається не відношенням диференційної родючости, а абсолютною родючістю, і що таким чином закон диференційної ренти знищується. Тому деякі явища заперечуються, або їх намагаються пояснити несущими різницями пересічних цін хліба і ріжницями диференційної родючости оброблюваних ділянць землі, тимчасом, як ці явища ґрунтуються просто на тому, що відношення загальної суми ренти так до всієї площі оброблюваної землі, як і до всього капіталу, вкладеного в землю, за однакової родючости землі, що не дає ренти, а тому і за однакових цін продукції і за однакової ріжниці між землями різних родів визначаються не тільки рентою на акр, або нормою ренти на капітал, але в такій же мірі відношенням числа акрів кожного роду до загального числа оброблюваних акрів; або, що сходить на те саме, розподілом усього застосованого капіталу між різними родами землі. До цього часу на цю обставину, дивовижно, зовсім не звертали уваги. В усякому разі виявляється, і це є важливе для нашого дальшого досліду, що відносна висота пересічної ренти на акр і пересічна норма ренти, або відношення загальної суми ренти до всього вкладеного в землю капіталу, може збільшуватися або зменшуватися просто в наслідок екстенсивного поширення культури, за незмінних цін, незмінної ріжниці в родючості оброблюваних ділянць землі і незмінної ренти з акра, або норми ренти на капітал, вкладений в акр кожного розряду землі, що дійсно дає ренту, або на ввесь капітал, що дійсно дає ренту.

Треба зробити ще такі доповнення щодо тієї форми диференційної ренти, яка досліджена в нас під рубрикою I, і що почасти мають також значіння і для диференційної ренти II.

Перше: Ми бачили, як пересічна рента з акра або пересічна норма ренти на капітал може підвищитись з поширенням культури, за сталих цін і незмінної ріжниці в родючості оброблюваних земельних ділянць. Скоро вся земля в будь-якій країні буде привласнена, вкладення капіталу в землю, культура і людність досягнуть певної висоти — обставини, каявність яких доводиться припускати, скоро капіталістичний спосіб продукції став панівним і упідлеглив собі і хліборобство,— ціна необроблюваної землі різної якости (просто припускаючи існування диференційної ренти) визначається ціною оброблюваних ділянць землі однакової якости і рівноцінного положення. Ціна є така сама — за вирахуванням витрат на обробіток, що приєднується до неї — хоч ця земля і не дає ренти. Ціна землі, звичайно, є не що інше, як капіталізована рента. Але і в ціні оброблених земельних ділянць оплачуються лише майбутні ренти, наприклад, одним заходом виплачується наперед ренти за 20 років, коли міродайний розмір проценту є 5%. Коли продається земля, вона продається як така, що дає ренту, і перспективний характер ренти (яку розглядається тут як витвір землі, чим вона є тільки з видимости) призводить до того, що необроблювана земля не відрізняється від оброблюваної. Ціна необроблюваних ділянць землі, як і рента з них,— а ціна становить лише зосереджену формулу ренти — має суто ілюзорний характер, поки ці ділянці не будуть дійсно використані. Але вона, таким чином, визначається a priori і реалізується, скоро знаходяться покупці. Тому, коли дійсна пересічна рента в певній країні визначається дійсною пересічною річною сумою ренти і відношенням цієї останньої до всієї оброблюваної площі, то ціна необроблюваної частини земельної площі визначається ціною оброблюваної і є тому лише відбиток вкладення капіталу та його наслідків на оброблюваних земельних ділянцях. А що за винятком найгіршої землі, землі усіх родів дають ренту (а ця рента, як ми побачимо в рубриці II, зростає з масою капіталу і з відповідною до цієї маси інтенсивністю культури), то і створюється таким чином

номінальна ціна для необроблюваних земель, таким чином вони стають товаром, джерелом багатства для своїх власників. Цим самим пояснюється, чому зростає ціна землі всього краю, включаючи сюди і необроблювану землю (Opdyke). Земельна спекуляція, наприклад, у Сполучених Штатах, ґрунтується лише на цьому відбитому впливові, що його капітал і праця справляють на необроблювану землю.

Друге. Поступ в поширенні оброблюваної землі взагалі відбувається або в напрямку до гіршої землі, або на різних даних родах землі в різних пропорціях, залежно від того, що є зручного в наявності. Перехід до гіршої землі звичайно ніколи не відбувається з доброї волі, а може статися лише — припускаючи капіталістичний спосіб продукції — в наслідок підвищення цін, а в умовах всякого способу продукції — лише в наслідок доконечности. Але це не має безумовного значіння. Гіршій землі дається перевагу над відносно кращою землею в наслідок її положення, яке має переважне значіння за всякого поширення культури в молодих країнах; далі і тому, що, хоч земля якогось краю взагалі родючіша, проте місцями землі кращої й гіршої якости можуть примхливо чергуватися, і гіршу землю доводиться обробляти вже через те, що вона має зв'язок з кращою. Коли гірша земля вклинюється в кращу, то це дає їй перевагу положення над землею родючішою, але не зв'язаною з уже оброблюваною або такою, що має оброблятися.

Так штат Мічіґен серед західніх штатів один з перших почав вивозити хліб. В цілому ґрунт його убогий. Але сусідство його з штатом Нью-Йорком і водне сполучення з допомогою озер і канала Ірі від самого початку давало йому перевагу над родючішими з природи штатами, що лежать далі на захід. Приклад цього штату порівняно з штатом Нью-Йорком показує нам також перехід від кращої землі до гіршої. Ґрунт штату Нью-Йорку, особливо західня частина, незрівняно родючіший і особливо для сіяння пшениці. Хижацьким обробітком цей родючий ґрунт перетворено на неродючий, і ґрунт Мічіґену став тепер родючіший.

«1836 року пшеничне борошно з Буффало вивозили на Захід водою, переважно з пшеничної округи Нью-Йорку й Верхньої Канади. Тепер, лише через 12 років, величезні запаси пшениці й борошна привозять озером Ірі і каналом Ірі з Заходу в Буффало й сумежну гавань Блекрок для вивозу водою на Схід. Експорт пшениці й борошна особливо посилився через голод в Европі 1847 року. Через це пшениця в західній частині Нью-Йорку подешевшала, і сіяти її стало менш вигідно; це спонукало нью-йоркських фармерів узятися більше до скотарства, молочарства, садівництва тощо, до галузей, в яких, на їхню думку, північно-захід не зуміє безпосередньо конкурувати з ними» (I. W. Johnston, Notes on North America, London 1851. I, p. 222).

Третє. Неправильно припускати, що ґрунт колоній і взагалі молодих країн, які можуть вивозити збіжжя за дешевшу ціну, неодмінно має тому більшу природну родючість. Збіжжя продається в даному разі не тільки нижче його вартости, але й нижче його ціни продукції, а саме нижче ціни продукції, визначуваної в старіших країнах пересічною нормою зиску.

Коли ми, як говорить Johnston (стор. 223), «з цими новими штатами, з яких щороку в Буффало йде такий великий довіз пшениці, звикли поєднувати уяву про велику природну родючість і безкраї простори багатої землі», то це залежить насамперед від економічних умов. Уся людність такої країни, як, наприклад, Мічіґен, працювала спочатку майже виключно в хліборобстві, а саме, виробляла хліборобські продукти масового споживання, бо тільки їх можна було вимінювати на промислові товари й тропічні продукти. Ввесь його надмірний продукт з'являється тому в вигляді збіжжя. Це вже від самого початку відрізняє колоніяльні держави, засновані на базі сучасного світового ринку, від колишніх і особливо від колоній античного часу. Вони одержують через світовий

ринок в готовому вигляді ті продукти, от-як одіж, знаряддя тощо, які в інших обставинах їм довелося б виробляти самим. Тільки на такій базі південні штати Союзу і могли зробити бавовну своїм головним продуктом. Поділ праці на світовому ринку дає їм цю можливість. Коли тому здається, що вони, беручи на увагу їхню молодість і відносну нечисленність людности, продукують дуже великий надмірний продукт, то це не в наслідок родючости їхнього ґрунту і не в наслідок продуктивности їхньої праці, а однобічної форми їхньої праці, отже, і того надмірного продукту, в якому ця праця виявляється.

Але далі, відносно менш родюча орна земля, що почала оброблятись уперше і ще не була зачеплена будь-якою культурою, за більш-менш сприятливих кліматичних умов має, принаймні у верхніх шарах, так багато легко розчинюваних речовин, живних для рослин, що вона довгий час дає урожай, без будь-якого добрива, до того ж при найповерховішім обробітку. Щодо західніх прерій, то сюди приєднується ще те, що на їх обробіток майже не треба підготовчих витрат, бо вони придатні для оброблення вже з природи.[33]). В менш родючих краях цього роду надмір походить не з високої родючости ґрунту, тобто не з високого продукту на акр, а з великої кількости акрів, які можуть бути поверхово оброблені, бо сама ця земля або нічого не коштує хліборобові, або проти старих країн коштує надзвичайно мало. Наприклад, там, де існує відчастинна (Métairie) оренда, як в декотрих частинах Нью-Йорку, Мічіґену, Канади, тощо. Одна родина поверхово обробляє, скажімо, 100 акрів, і хоч кількість продукту, що дає акр, невелика, з 100 акрів це дає значний надмір для продажу. До цього приєднується ще майже дарове утримання худоби на природних пасовиськах, без штучних лук. Переважне значіння має тут не якість, а кількість землі. Можливість такого поверхового обробітку, природно, більш або менш швидко вичерпується, в зворотному відношенні до родючости нової землі і в прямому відношенні до вивозу її продукту. «А проте така земля дає чудові перші врожаї, навіть пшениці; той, хто бере перший взяток з землі, може послати на ринок великий надмір пшениці» (l. c, p. 224). В країнах старої культури відносини власности, ціна необроблюваної землі, визначувана ціною оброблюваної тощо, унеможливлюють таке екстенсивне господарство.

Але, що — всупереч думці Рікардо — ця земля не повинна неодмінно бути дуже родюча, а також не має потреби в тому, щоб оброблювались лише землі, однакові своєю родючістю, це видно з такого: в штаті Мічіґені 1848 року засіяно пшеницею 465.900 акрів і випродуковано 4.739.300 бушелів, або пересічно по $10^1/_5$ бушеля на акр; по вирахуванні насіння це дає менш за 9 бушелів на акр. З 29 округ штату 2 продукували пересічно 7 бушелів, 3 — 8, 2 — 9, 7 — 10, 6 — 11, 3 — 12, 4 — 13 бушелів, і лише одна округа — 16 бушелів і ще одна — 18 бушелів на акр (l. c., p. 226).

Для хліборобської практики більша родючість ґрунту збігається з можливістю більшого негайного використання цієї родючости. Можливість ця може бути більша щодо бідного з природи ґрунту, ніж щодо ґрунту з природи багатого; але це той сорт землі, що до нього колоніст візьметься насамперед і за браком капіталу мусить до нього взятись.

Нарешті, поширення культури на більші площі — лишаючи осторонь щойно розглянений випадок, коли доводиться звертатися до землі гіршої якости,

---

[33]) [Саме швидкий зріст оброблення таких прерій і степових місцевостей за останнього часу і зв'в до рівня дитячого жарту славнозвісну засаду Мальтуса: «Людність тисне на засоби існування», і в протилежність цьому породив скарги аґраріїв на те, що хліборобство, а разом з ним і Німеччина загинуть, коли насильницькими заходами не усунути засобів існування, що тиснуть на людність. Але обробіток цих степів, прерій, пампасів і льяносів тощо ще тільки починається; тому його революціонізаційний вплив на европейське сільське господарство згодом дасться в знаки цілком інакше, ніж до цього часу.— *Ф. Е.*].

ніж та, яка оброблялася до того часу,— на різних родах землі, починаючи з А і до D, отже, наприклад, обробіток більших площ В і С, зовсім не має за свою передумову попереднього підвищення цін хліба, подібно до того, як щорічне поширення, наприклад, бавовнопрядіння не потребує постійного підвищення цін пряжі. Хоч значне підвищення або пониження ринкових цін впливає на розмір продукції, проте, залишаючи це осторонь, і при пересічних цінах, що своїм рівнем не справляють на продукцію ні пригнобного, ні особливо ожибного впливу, у хліборобстві (як і в усіх інших галузях продукції, провадженних капіталістично) постійно відбувається та відносна перепродукція, яка сама по собі тотожня з акумуляцією і яка, за інших способів продукції, безпосередньо спричинюється зростом людности, а в колоніях — постійною іміґрацією. Попит постійно зростає, і передбачаючи це, постійно вкладають в нові землі все нові й нові капітали; хоч, залежно від обставин, капітали вкладають на створення різних хліборобських продуктів. До цього само по собі призводить наростання нових капіталів. Щодо окремого капіталіста, то розміри своєї продукції він припасовує до розміру капіталу, що він ним порядкує, оскільки сам він може ще його контролювати. Він прагне лише того, щоб захопити яко мога більше місця на ринку. Коли настає перепродукція, то він обвинувачує в цьому не себе, а своїх конкурентів. Окремий капіталіст може розширювати свою продукцію так привласнюючи собі порівняно більшу відповідну частину даного ринку, як і розширюючи самий ринок.

РОЗДІЛ СОРОКОВИЙ.

ДРУГА ФОРМА ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ РЕНТИ. (ДИФЕРЕНЦІЙНА РЕНТА II).

До цього часу ми розглядали диференційну ренту лише як наслідок різної продуктивности однакових капіталовкладень на однакових площах землі з різною родючістю, так що диференційна рента визначалась ріжницею між продуктом капіталу, вкладеного в найгіршу землю, що не дає ренти, і продуктом капіталу, вкладеного в кращу землю. При цьому ми мали одночасне приміщення капіталів в різні дільниці землі, так що кожному новому приміщенню капіталу відповідало поширення обробітку землі, збільшення оброблюваної площі. Але, кінець-кінцем, диференційна рента по суті справи була лише наслідком різної продуктивности рівних капіталів, вкладених в землю. Чи буде будь-яка ріжниця, коли капітали різної продуктивности вкладаються один після одного в ту саму дільницю землі, і коли вони вкладаються один поряд одного в різні дільниці землі — чи буде якась ріжниця, коли тільки припустити, що наслідки ті самі?

Насамперед, не можна заперечувати, що, оскільки справа йде про створення надзиску, цілком байдуже, чи дадуть 3 ф. ст. ціни продукції, вкладені в акр землі А, продукт в 1 квартер, так що 3 ф. ст. будуть ціною продукції і реґуляційною ринковою ціною одного квартера, тоді як 3 ф. ст. ціни продукції на акрі землі В дадуть 2 квартери і, таким чином, надзиск в 3 ф. ст., а 3 ф. ст. ціни продукції на акрі землі С дадуть 3 квартери і 6 ф. ст. надзиску і, нарешті, 3 ф. ст. ціни продукції на акрі землі D дадуть 4 квартери і 9 ф. ст. надзиску; чи такий самий наслідок буде досягнутий тим, що ці 12 ф. ст. ціни продукції, або 10 ф. ст., капіталу будуть вкладені з таким самим успіхом, в такій самій послідовності, в один і той самий акр. І в тому, і в тому випадку це капітал в 10 ф. ст. що частини його вартости, послідовно вкладені по $2^1/_2$ ф. ст.,— однаково, чи вкладаються вони один поряд одного на 4 акрах землі різної родючости, чи послідовно на тому самому акрі,— в наслідок того, що продукт їхній різний, однією своєю частиною

не дають надзиску, тимчасом як їхні інші частини дають надзиск, відповідний ріжниці між їхнім продуктом і продуктом того вкладення, що не дає ренти.

Надзиски і різні норми надзиску з різних частин вартости капіталу створюються в обох випадках рівномірно. А рента є не що інше, як форма цього надзиску, який становить її субстанцію. Але в усякому разі другий спосіб являє собою труднощі щодо перетворення надзиску в ренту, цієї зміни форми, яка містить в собі перенесення надзиску від капіталістичного орендаря до земельного власника. Звідси упертий опір офіційній хліборобській статистиці з боку англійських орендарів. Звідси боротьба між ними й землевласниками за встановлення дійсних наслідків приміщення їхніх капіталів (Morton). Рента встановлюється саме при оренді земель, і після цього надзиски, що постають з послідовного приміщення капіталу, потрапляють в кишеню орендаря весь час, поки триває орендний договір. Звідси боротьба орендарів за тривалі орендні договори і навпаки, в наслідок переваги сили лендлордів, збільшення числа контрактів, які можна щороку скасовувати (tenancies at will).

Тому ясно з самого початку: хоч для закону створення надзиску нічого не змінюється від того, чи вкладено рівні капітали з різними наслідками один поряд одного в рівновеликі земельні дільниці, чи вкладено їх послідовно один за одним в ту саму дільницю землі,— проте, це становить значну ріжницю для перетворення надзиску в земельну ренту. Останній спосіб замикає це перетворення, з одного боку, у вужчі, з другого — у мінливіші межі. Тому в країнах інтенсивної культури (а економічно під інтенсивною культурою ми розуміємо не що інше, як концентрацію капіталу на тій самій земельній площі, замість розподілу його між земельними дільницями, що лежать одна біля одної) праця таксатора, як це зазначає Morton у своїх «Resources of States», стає дуже важливою, складною і важкою професією. При триваліших поліпшеннях землі, коли минає термін орендного договору, штучно підвищена диференційна родючість землі збігається з її природною, а тому і оцінка розміру ренти збігається з оцінкою розміру ренти від земель різної родючости взагалі. Навпаки, оскільки створення надзиску визначається висотою капіталу, вкладеного в продукцію, висота ренти, одержуваної при певній величині цього капіталу, приєднується до пересічної ренти країни і тому дбають про те, щоб новий орендар порядкував капіталом, достатнім для продовження культури з колишнім ступенем інтенсивности.

При розгляді диференційної ренти II треба відзначити ще такі пункти:

Поперше: Її база і вихідний пункт, не тільки історично, але й оскільки справа йде про рух за всякого даного моменту, є диференційна рента I, тобто одночасний обробіт к розміщених одна поряд однієї земельних дільниць, різних своєю родючістю і положенням; отже одночасне вживання одної поряд однієї різних складових частин усього хліборобського капіталу на земельних дільницях різної якости.

Історично це само собою зрозуміло. В колоніях колоністам доводиться прикладати лише незначний капітал; за головних аґентів продукції є праця і земля. Кожен окремий голова родини намагається добитися для себе і своїх самостійного поля дії, поряд з товаришами-колоністами. У власне хліборобстві це взагалі мусило так відбуватися вже за докапіталістичних способів продукції. При вівчарстві і взагалі скотарстві як самостійних галузях продукції земля експлуатується більш або менш спільно, і з самого початку експлуатація має екстенсивний характер. Капіталістичний спосіб продукції походить з давніших способів продукції, за яких засоби продукції, фактично або юридично, становлять власність самого обробника, словом, з ремісничої продукції в хліборобстві. По суті справи з ремісничої продукції лише поступово розвивається концентрація засобів продукції і перетворення їх на капітал, що протистоїть безпосереднім

продуцентам, перетвореним в найманих робітників. Оскільки капіталістичний спосіб продукції виступає тут з своїми характеристичними особливостями, відбувається це спочатку поперше і особливо в галузі вівчарства і скотарства; але далі це виявляється не в концентрації капіталу на відносно невеликій площі землі, а в продукції в більшому маштабі, що дає заощадження на утриманні коней і інших витратах продукції; але в дійсності тут немає вживання більшого капіталу на тій самій землі. Далі, в природних законах хліборобства є те, що за певної висоти культури і відповідного їй виснаження ґрунту, капітал, що його тут розуміється також, як уже вироблені засоби продукції, стає вирішальним елементом хліборобства. Поки оброблювана земля становить відносно невелику площу проти необробленої, і сила землі ще не виснажена, (а таке становище маємо при перевазі скотарства і м'ясної їжі за періоду, що передує періодові переваги власне хліборобства і рослинної їжі) народжуваний новий спосіб продукції протистоїть селянській продукції саме розміром земельної площі, що обробляється коштом одного капіталіста, отже, знов таки екстенсивним вживанням капіталу на земельній площі більшого простору. Таким чином, від самого початку слід установити, що диференційна рента I є тією історичною основою, яка править за вихідний пункт. З другого боку, рух диференційної ренти II для кожного даного моменту починається лише в такій царині, яка сама знову-таки становить мозаїкову основу для диференційної ренти I.

Подруге. При диференційній ренті в формі II до ріжниці родючости приєднуються ріжниці в розподілі капіталу (і кредитоспроможности) між орендарями. У власне мануфактурі для кожної галузі продукції швидко створюється особливий мінімум розміру підприємства і відповідно до цього мінімум капіталу, без якого не можна успішно провадити окремі підприємства. Так само в кожній галузі продукції створюється нормальний пересічний розмір капіталу, який перевищує цей мінімум і яким мусять порядкувати і порядкують більшість продуцентів. Капітал більший понад цей розмір може дати надзиск; менший — не дає і пересічного зиску. Капіталістичний спосіб продукції лише повільно і нерівномірно охоплює сільське господарство, як це можна спостерігати в Англії, клясичній країні капіталістичного способу продукції в хліборобстві. Коли немає вільного довозу збіжжя, або його дія лише обмежена, бо розмір довозу обмежений, то ринкову ціну визначають продуценти, що працюють на гіршій землі, отже, в умовах продукції несприятливіших, ніж пересічні. Більша частина загальної маси капіталу, який вживається в хліборобстві і яким воно взагалі порядкує, перебуває в їхніх руках.

Вірно, що селянин, наприклад, витрачає багато праці на свою маленьку парцелю. Але праці ізольованої і позбавленої об'єктивних, так суспільних, як і матеріяльних умов продуктивности, — праці від цих умов відлученої.

Ця обставина призводить до того, що справжні капіталістичні орендарі мають змогу привласнювати собі частину надзиску; це відпало б, принаймні, оскільки справа торкається цього пункту, тоді, коли капіталістичний спосіб продукції був би так само рівномірно розвинений у сільському господарстві, як у мануфактурі.

Розгляньмо насамперед створення надзиску при диференційній ренті II, не торкаючись умов, за яких може відбутися перетворення цього надзиску в земельну ренту.

Тоді ясно, що диференційна рента II є лише інший вираз диференційної ренти I, а по суті збігається з нею. Різна родючість різних земель впливає при створенні диференційної ренти I лише остільки, оскільки вона призводить до того, що вкладений в землю капітал дає неоднакові наслідки, неоднакову кількість продуктів на капітали однакової величини, або пропорційно до їхньої відносної величини. Чи постає ця нерівність для різних капіталів, вкладуваних

один по одному на тій самій дільниці землі, чи для капіталів, що застосовуються до декількох дільниць різнорідної землі,— це нічого не може змінити в ріжниці родючости або в кількості її продукту, а тому і в створенні диференційної ренти з частин капіталу, вкладених з більшою родючістю. За рівних капіталовкладень різну родючість, як і давніш, виявляє земля, але тут та ж сама земля, за послідовних вкладень різних частин капіталу, дає те, що при диференційній ренті I дають різні роди землі при вкладенні в них різних частин суспільного капіталу однакової величини.

Коли той самий капітал в 10 ф. ст., що в таблиці I вкладається різними орендарями у вигляді самостійних капіталів по $2\frac{1}{2}$ ф ст. в кожен акр чотирьох родів землі A, B, C і D, замість цього вкладався б послідовно у той самий акр D, так що перше вкладення дало б 4 квартери, друге — 3, третє — 2 і останнє — 1 квартер (або ж у зворотній послідовності), то ціна одного квартера, одержувано о від найменш дохідної частини капіталу, рівна 3 ф. ст., не давала б диференційної ренти, але визначала б ціну продукції до того часу, поки зберігається потреба в довозі пшениці, ціна продукції якої є 3 ф. ст. А що згідно з припущенням продукція провадиться капіталістично і, отже, ціна в 3 ф. ст. має в собі пересічний зиск, що його взагалі дає капітал в $2\frac{1}{2}$ ф. ст., то три інші частини по $2\frac{1}{2}$ ф. ст. даватимуть надзиски залежно від ріжниці в кількості продукту, бо цей продукт продається не по його ціні продукції, а по ціні продукції найменш дохідного вкладення капіталу в $2\frac{1}{2}$ ф. ст., вкладення, яке не дає ренти і ціна продукту якого реґулюється за загальними законами цін продукції. Створення надзиску було б таке саме, як у таблиці I.

Тут знову виявляється, що диференційна рента II має за свою передумову диференційну ренту I. Мінімум продукту, що дає капітал в $2\frac{1}{2}$ ф. ст., тобто капітал, вкладений в найгіршу землю, ми взяли тут в 1 квартер. Отже, ми припускаємо, що орендар землі D, крім тих $2\frac{1}{2}$ ф. ст., які дають йому 4 квартери, за що він виплачує 3 квартери диференційної ренти, вживає на тій самій землі $2\frac{1}{2}$ ф. ст., що дають йому лише 1 квартер, як це дав би той самий капітал на найгіршій землі A. В такому випадку це було б таке приміщення капіталу, що не дає ренти, бо воно дало б орендареві тільки пересічний зиск. Тут не було б жодного надзиску, щоб перетворитись на ренту. Але, з другого боку, це зменшення продукту від другого вкладення капіталу в D не зробило б жодного впливу на норму зиску. Це було б те саме, як коли б $2\frac{1}{2}$ ф. стерл. були знову вкладені в якийсь новий акр землі сорту A,— обставина, яка жодним способом не зачіпає надзиску, а, отже, і диференційної ренти з земель A, B, C, D. Але для орендаря це додаткове вкладення $2\frac{1}{2}$ ф. стерл. у D було б вигідно в такій самій мірі, як, згідно з нашим припущенням, вкладення первісних $2\frac{1}{2}$ ф. стерл. у акр землі D, хоч вона дає 4 квартери. Коли б далі два наступні вкладення капіталу по $2\frac{1}{2}$ ф. стерл. кожне дали йому: перше 3, а друге 2 квартери додаткової продукції, то тут знову відбулося б зменшення продукту порівняно з продуктом від першого вкладення в $2\frac{1}{2}$ ф. стерл. у D, яке дало 4 квартери, а тому 3 квартери надзиску. Але це було б лише зменшенням величини надзиску і не зачепило б ні пересічного зиску, ні реґуляційної ціни продукції. Останнє могло б статися лише в тому випадку, коли б додаткова продукція, яка дає понижений надзиск, зробила б зайвою продукцію з A і таким чином виключила б A з числа оброблюваних земель. В цьому випадку з пониженням родючости додаткового вкладення капіталу в акр землі D було б зв'язане падіння ціни продукції, наприклад, з 3 ф. стерл. до $1\frac{1}{2}$ ф. стерл., коли б акр землі B зробився землею, що не дає ренти, отже, реґулює ринкову ціну.

Продукт з D був би тепер $= 4 + 1 + 3 + 2 = 10$ квартерам, тимчасом як раніш він дорівнював 4 квартерам. Але ціна квартера, реґульована B, впала б до $1\frac{1}{2}$ ф. стерл. Ріжниця між D і B була б $= 10 - 2 = 8$ квартерів, що по

$1^1/_2$ ф. стерл. за квартер становило б 12 ф. стерл., тимчасом як грошова рента з D давніш дорівнювала 9 ф. стерл. Це слід відзначити. Коли зробити розрахунок на акр, то висота ренти піднеслась би на $33^1/_3\%$, не зважаючи на зменшування норми надзиску з 2 додаткових капіталів по $2^1/_2$ ф. стерл. кожен.

Звідси видно, до яких надзвичайно складних комбінацій призводить диференційна рента взагалі, і особливо в її формі II в зв'язку з формою I, тимчасом як Рікардо, наприклад, трактує її цілком однобічно і як річ просту. Буває, наприклад, як вище наведено, падіння реґуляційної ринкової ціни і одночасно зріст ренти на родючих землях, так що зростає як абсолютний продукт, так і абсолютний надпродукт. (При диференційній ренті I по низхідній лінії може зростати відносний надпродукт, а тому й рента з акра, хоч абсолютний надпродукт з акра лишається той самий або навіть зменшується). Але одночасно зменшується продуктивність капіталовкладень, що їх роблять одне по одному на тій самій землі, хоч значна частина їх і припадає на родючіші землі. Коли дивитися з одного погляду — з погляду кількости продукту і цін продукції — продуктивність праці зросла. Але з другого погляду вона зменшилась, бо норма надзиску і надпродукт на акр для різних капіталовкладень на тій самій землі зменшились.

Диференційна рента II за зменшеної продуктивности послідовних приміщень капіталу тільки тоді була б неодмінно зв'язана з подорожченням ціни продукції і абсолютним зменшенням продуктивности, коли б ці приміщення капіталу могли бути зроблені виключно на гіршій землі A. Коли акр землі A, що при вкладенні капіталу в $2^1/_2$ ф. стерл. давав 1 квартер по ціні продукції в 3 ф. стерл., при дальшому вкладенні в $2^1/_2$ ф. стерл., тобто при загальному вкладенні в 5 ф. стерл., дає сукупно лише $1^1/_2$ квартера, то ціна продукції цих $1^1/_2$ квартерів = 6 ф. стерл., а тому 1 квартера = 4 ф. стерл. Всяке пониження продуктивности при ростучому вкладенні капіталу було б тут відносним зменшенням продукту з акра, тимчасом як на землі кращих сортів воно є лише зменшення надмірного надпродукту.

Але сама природа справи призводить до того, що з розвитком інтенсивної культури, тобто послідовних вкладень капіталу в ту саму землю, ці вкладення відбуваються переважно або в більшій мірі на землях кращих родів. (Ми не говоримо тут про ті тривалі поліпшення, за допомогою яких землі, що були непридатні, перетворюються в придатні). Зменшувана продуктивність послідовних витрат капіталу мусить, отже, діяти переважно вищезазначеним чином. Найкращу землю вибирається тут тому, що вона дає найбільшу надію на рентабельність від застосованого на ній капіталу, бо має в собі найбільшу кількість природних елементів родючости, що їх треба лише використати.

Коли після скасування хлібних законів культура в Англії зробилась ще інтенсивніша, масу земель, на яких до того сіяли пшеницю, було використано з іншою метою, а саме, як пасовиська; навпаки, родючі простори землі, найпридатніші для сіяння пшениці, були дреновані та іншим способом поліпшені. Таким чином капітал, що вживався у виробленні пшениці, був сконцентрований на меншій дільниці.

В цьому випадку — а всі можливі додаткові норми, що містяться між найбільшою кількістю надпродукту з кращої землі і кількістю продукту землі A, що не дає ренти, відповідають тут не відносному, а абсолютному збільшенню надпродукту на акр — новоутворений надзиск (евентуальна рента) становить не перетворену на ренту частину колишнього пересічного зиску (частина продукту, в якій раніше виявлявся пересічний зиск), а додатковий надзиск, який з цієї форми перетворився на ренту.

Навпаки, тільки в тому випадку, коли попит на збіжжя збільшився так, що ринкова ціна перевищила б ціну продукції на землі A, і тому

надпродукт з земель А, В або якогось іншого розряду можна було б одержати лише по вищій ціні, ніж 3 ф. стерл.,— тільки в цьому випадку зі зменшенням продукту від додаткової витрати капіталу на якийсь з розрядів А, В, С, D було б зв'язане підвищення ціни продукції і реґуляційної ринкової ціни. Коли б це усталилось на тривалий час і не спричинило б оброблення додаткової землі А (принаймні, якости А) і взагалі ніякі інші впливи не призвели б до дешевшого подання, то, за інших незмінних умов, заробітна плата підвищилася б в наслідок подорожчання хліба і відповідно до цього знизилась би норма зиску. В цьому випадку було б байдуже, чи задовольнявся б підвищений попит втягненням до обробітку гіршої, ніж А, землі, чи додатковим приміщенням капіталу у будь-яку з чотирьох родів землі. Диференційна рента підвищилася б в зв'язку з пониженням норми зиску.

Цей випадок, коли низхідна продуктивність додаткових капіталів, вкладуваних в землі, що вже перебувають під культурою, може призвести до підвищення ціни продукції, пониження норми зиску і створення вищої диференційної ренти,— бо ця остання за даних умов підвищилася б на всіх родах землі цілком так само, як коли б гірша, ніж А, земля стала тепер реґулювати ринкову ціну,— цей випадок Рікардо перетворює в єдиний випадок, в нормальний випадок, до якого він зводить все створення диференційної ренти II.

Так воно і було б, коли б оброблювалось лише рід землі А і коли б послідовні вкладення капіталу на ній не були зв'язані з пропорційним приростом продукту.

Отже, тут у випадку з диференційною рентою II цілком губиться з пам'яти диференційна рента I.

За винятком цього випадку, коли або подання з оброблюваних земель недостатнє, і тому ринкова ціна довгочасно перевищує ціну продукції, поки не почнеться оброблення нових додаткових земель гіршої якости, або поки ввесь продукт додаткового капіталу, вкладеного в землю різних розрядів, не буде можливости збувати по вищій ціні продукції, ніж суща до того часу,— за винятком цього випадку пропорційне зменшення продуктивности додаткових капіталів не зачіпає реґуляційної ціни продукції і норми зиску. А втім, можливі ще три такі випадки:

а) Коли додатковий капітал, вкладений у землю якогось роду А, В, С, D, дає лише норму зиску, визначувану ціною продукції на А, то через це не створюється жодного надзиску, отже, і жодної можливої (евентуальної) ренти; так само, як коли б почала оброблятися додаткова земля А.

в) Коли додатковий капітал дасть більшу кількість продукту, то, як само собою зрозуміло, створюється новий надзиск (потенціяльна рента), якщо реґуляційна ціна лишається колишня. Останнє не завжди так буває, саме не буває тоді, коли ця додаткова продукція виключає землю А з числа оброблюваних, а разом з тим з числа конкурентних род в землі. В цьому випадку реґуляційна ц на продукції знижується. Норма зиску підвищилась би, коли б з цим було зв'язане зниження заробітної плати, або коли б дешевший продукт увійшов елементом в сталий капітал. Коли б додаткові капітали дали вищу продуктивність на землях кращих родів С і D, то тільки від ступеня підвищення продуктивности і від маси нововкладених капіталів залежало б, наскільки створення збільшеного надзиску (отже, і збільшеної ренти) сполучалося б з пониженням ціни і підвищенням норми зиску. Ця остання може підвищуватися і без пониження заробітної плати, в наслідок здешевлення елементів сталого капіталу.

с) Якщо додаткове приміщення капіталу відбувається за зменшуваного надзиску, але все-ж так, що його продукт дає надмір проти продукту такого ж самого капіталу на землі А, то, якщо тільки збільшене подання не виключить землі А з числа оброблюваних земель, за всяких умов відбудеться створення

нового надзиску, при чому воно може відбутися одночасно на землях D, C, B, A. Коли ж, навпаки, з обробітку буде витиснута гірша земля A, то реґуляційна ціна продукції понизиться, і від відношення між зменшеною ціною одного квартера і збільшеним числом квартерів, що створюють надзиск, залежить, чи підвищується чи понижується визначений в грошах надзиск, а отже, і диференційна рента. Але в усякому разі тут виявляється та варта уваги обставина, що за зменшуваних надзисків з послідовних капіталовкладень, ціна продукції може зменшуватися замість підвищуватись, як це здається на перший погляд.

Ці додаткові приміщення капіталу з зменшуванними додатковими здобутками цілком відповідають тому випадкові, коли в землі, що за своєю родючістю містяться між A і B, B і C, C і D, було б, наприклад, вкладено чотири нові самостійні капітали по $2^1/_2$ ф. стерл., які давали б відповідно $1^1/_2$ квартери, $2^1/_3$, $2^2/_3$ і 3 квартери. Для всіх цих чотирьох додаткових капіталів на всіх цих родах землі створились би надзиски, потенціяльні ренти, хоч норма надзиску порівняно з тією, що дає таке саме капіталовкладення на щоразу кращій землі, і зменшилася б. Та цілком байдуже було б, чи вкладено ці чотири капітали в землю D і т. ін., чи розподілені вони між D і A.

Ми підходимо тепер до посутньої різниці між обома формами диференційної ренти.

Коли справа йде про диференційну ренту I, то за незмінної ціни продукції і незмінних різниць, разом з загальною сумою ренти може підвищитись пересічна рента на акр, або пересічна норма ренти на капітал; але пересічність є лише абстракція. Дійсний рівень ренти, обчислений на акр або на капітал, тут лишається той самий.

Навпаки, розмір ренти обчислений на акр в тих самих обставинах, може підвищитись, хоч норма ренти, обчислена на витрачений капітал, лишається та сама.

Припустімо, що продукція подвоюється в наслідок того, що в землі A, B, C, D вкладалося б по 5 ф. стерл. капіталу замість $2^1/_2$ ф. стерл., тобто в цілому 20 ф. стерл. замість 10 ф. стерл., з незмінною відносною родючістю. Це було б цілком те саме, як коли б замість одного акра кожного з цих родів землі оброблялося 2 акри, а витрати лишалися б ті самі. Норма зиску залишалася б та сама, так само як і її відношення до надзиску або ренти. Але, коли б земля A почала давати тепер 2 квартери, B — 4, C — 6, D — 8, то ціна продукції, як і давніш, дорівнювала б 3 ф. стерл. за квартер, бо цей приріст завдячував би своїм походженням не подвоєній родючості за незмінного розміру капіталу, а незмінній відносній родючості за подвоєного розміру капіталу. Ці два квартери з A коштували б тепер 6 ф. стерл., як давніш 1 квартер коштував 3 ф. стерл. Зиск на всіх чотирьох родах землі подвоївся б, але тільки тому, що подвоївся б витрачений капітал. Але в тому самому відношенні подвоїлася б рента, вона дорівнювала б 2 квартерам для B замість 1 квартера, 4 квартерам для C замість 2 і 6 квартерам для D замість 3, і відповідно до цього грошова рента для B, C, D дорівнювала б відповідно 6 ф. стерлінґів, 12 ф. стерл., 18 ф., стерл. Так само як продукт з акра, подвоїлася б і грошова рента з акра, отже, і ціна землі, що в ній капіталізується ця грошова рента. За таким розрахунком підвищується рівень збіжжевої і грошової ренти, а тому і ціна землі, бо маштаб, що ним виміряється ця ціна, акр, є земельна площа сталої величини. Навпаки, у пропорційній висоті ренти не сталося жодної зміни, коли обчислювати її як норму ренти щодо витраченого капіталу. Загальна сума ренти в 36 стосується до витраченого капіталу в 20, як загальна сума ренти в 18 до витраченого капіталу в 10. Це саме має силу і для відношення грошової ренти з земель кожного роду до вкладеного в них капіталу; так, наприклад, 12 ф. стерл. ренти з землі C стосуються до 5 ф. стерл. капіталу, як

давніш 6 ф. стерл. ренти до $2^1/_2$ ф. стерл. капіталу. Тут не виникає нових ріжниць між витраченими капіталами, але виникають нові надзиски тільки тому, що додатковий капітал вкладається в якусь з земель, що дають ренту, або в усі землі, даючи при цьому пропорційно своїй величині той самий продукт. Коли б подвійна витрата капіталу була зроблена, наприклад, лише на С, то диференційна рента між С, В і D, обчислена на капітал, залишалася б та сама; бо хоч її маса з С і подвоїлася б, але подвоївся б і вкладений капітал.

Звідси видно, що за незмінної ціни продукції, незмінної норми зиску і незмінних ріжниць (а тому і за незмінної норми надзиску або ренти, обчислених на капітал), висота ренти, визначеної в продукті і в грошах, може підвищитись з акра, а тому може підвищитись і ціна землі.

Те саме може статися при зменшуваних нормах надзиску, отже, і ренти, тобто при зменшуваній продуктивності додаткових вкладень капіталу, що все ще дають ренту. Коли б другі вкладення капіталу в $2^1/_2$ ф. стерл. не дали подвоєного продукту, а дали б на В лише $3^1/_2$ квартери, на С — 5 і на D — 6 квартерів, то диференційна рента на В для другого вкладення капіталу в $2^1/_2$ ф. стерл. була б лише $^1/_2$ квартера замість 1, на С — 1 замість 2 і на D — 2 замість 3 квартерів. Відношення між рентою і капіталом для обох послідовних витрат було б таке:

	Перша витрата:				Друга витрата:			
B:	рента	3 ф. стерл.,	капітал	$2^1/_2$ ф. стерл.	Рента	$1^1/_2$ ф. стерл.,	капітал	$2^1/_2$ ф. стерл.
C:	„	6 „	„	$2^1/_2$ „	„	3 „	„	$2^1/_2$ „
D:	„	9 „	„	$2^1/_2$ „	„	6 „	„	$2^1/_2$ „

Не зважаючи на таку понижену норму відносної продуктивности капіталу, а тому і надзиску, обчисленого на капітал, збіжжева і грошова рента підвищилася б для В з 1 до $1^1/_2$ квартерів (з 3 до $4^1/_2$ ф. стерл.), для С з 2 до 3 квартерів (з 6 до 9 ф. стерл.) і для D з 3 до 5 квартерів (з 9 до 15 ф. стерл.) В цьому випадку ріжниці для додаткових капіталів порівняно з капіталом, вкладеним в А, зменшилися б, ціна продукції лишилася б та сама, але рента на акр, а тому і ціна землі на акр підвищилася б.

Щодо комбінацій диференційної ренти II, що має за свою передумову, як свою базу диференційну ренту I, то вони такі.

РОЗДІЛ СОРОК ПЕРШИЙ.

ДИФЕРЕНЦІЙНА РЕНТА II. ПЕРШИЙ ВИПАДОК: СТАЛА ЦІНА ПРОДУКЦІЇ.

Таке припущення включає що ринкова ціна, як і давніше, реґулюється капіталом, вкладеним в найгіршу землю А.

I. Коли додатковий капітал, вкладений в якусь із земель В, С, D, що дають ренту, продукує лише стільки, скільки продукує такий самий капітал на землі А, тобто коли при реґуляційній ціні продукції він дає лише пересічний зиск, не даючи, отже, жодного надзиску, то вплив справлений ним на ренту, дорівнює нулеві. Все лишається, як було давніш. Це те саме, як коли б перше-ліпше число акрів якости А, найгіршої землі, було приєднано до вже оброблюваної площі.

II. Додаткові капітали дають на землях усіх родів додаткові продукти в кількості, пропорційній величині цих капіталів; тобто — величина продукції зростає,

залежно від специфічної родючости землі кожного роду, пропорційно величині додаткового капіталу. В XXXIX розділі ми виходили з такої таблиці I:

Таблиця I

Рід землі	Акри	Капітал	Зиск	Ціна продукц.	Продукт в кварт.	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
		ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.	Кварт.	ф. ст.	
A	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	3	3	0	0	0
B	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	2	3	6	1	3	120%*)
C	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	3	3	9	2	6	240%
D	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	4	3	12	3	9	360%
Разом . .	4	10		12	10		30	6	18	

Тепер ця таблиця перетворюється на:

Таблиця II

Рід землі	Акри	Капітал	Зиск	Ціна продукції	Продукт в кварт.	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
		ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.	Кварт.	ф. ст.	
A . . .	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	2	3	6	0	0	0
B . . .	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	4	3	12	2	6	120%
C . . .	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	6	3	18	4	12	240%
D . . .	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	8	3	24	6	18	360%
Разом .	4	20			20		60	12	36	

Тут немає потреби в тому, щоб капітал вкладалось у кожний з родів землі в подвоєному розмірі, як це є в таблиці. Закон лишається той самий, скоро-тільки на якийсь один або декілька родів землі, що дають ренту, вжито додатковий капітал, хоч би в якому розмірі. Треба лише, щоб продукція на землях кожного роду збільшувалася в тому самому відношенні, в якому збільшується капітал. Рента підвищується тут виключно в наслідок збільшення вкладеного в землю капіталу і відповідно до цього збільшення капіталу. Це збільшення продукту і ренти, в наслідок збільшення вкладеного капіталу і пропорційно йому, є, щодо кількости продукту і ренти, цілком таке саме, як у тому випадку, коли оброблювана площа рівних якістю дільниць землі, що дають ренту, збільшилася б, оброблюючись з такою самою витратою капіталу, з якою давніш оброблялись земельні дільниці тієї самої якости. В випадку, поданому в таблиці II, наприклад, наслідок був би той самий, коли б додатковий капітал в $2^1/_2$ ф. стерл. на акр було вкладено в другі акри земель B, C і D.

*) В немецькому тексті тут стоїть «12%, 24%, 36%». Очевидна помилка. *Прим. Ред.*

Цей випадок не припускає далі жодного продуктивнішого застосування капіталу, а лише застосування більшого капіталу до тієї самої площі і з тими самими наслідками, як і до того часу.

Усі відносні величини тут лишаються ті самі. Звичайно, коли розглядати не відносні ріжниці, а суто аритметичні, то диференційна рента з різних земель може змінитися. Припустімо, наприклад, що додатковий капітал вкладено лише в B і D. Тоді ріжниця між D і A = 7 квартерам, давніш вона = 3; ріжниця між B і A = 3 кварт., давніш вона = 1; ріжниця між C і B = — 1, давніш вона = + 1 і т. ін. Але ця аритметична ріжниця, вирішальна щодо диференційної ренти I, оскільки в ній виражається ріжниця в продуктивності за однакового розміру вкладеного капіталу, тут цілком не має ваги, бо вона є лише наслідок того, чи вкладено, чи ні різні додаткові капітали, за незмінної ріжниці для кожної рівної частини капіталу на ріжних дільницях.

III. Додаткові капітали дають надмірний продукт і створюють тому надзиски, але при понижуваній нормі, не пропорційно їхньому збільшенню.

Таблиця III

Рід землі	Акри	Капітал Ф. ст.	Зиск Ф. ст.	Ціна продукції Ф. ст.	Продукт в квартерах	Продажна ціна Ф. ст.	Здобуток Ф. ст.	Рента Кварт.	Рента Ф. ст.	Норма надзиску
A . . .	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	3	3	0	0	0
B . . .	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$2 + 1^1/_2 = 3^1/_2$	3	$10^1/_2$	$1^1/_2$	$4^1/_2$	90%
C . . .	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$3 + 2 = 5$	3	15	3	9	180%
D . . .	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$4 + 3^1/_2 = 7^1/_2$	3	$22^1/_2$	$5^1/_2$	$16^1/_2$	330%
		$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	17		51	10	30	

При цьому третьому припущені знов таки байдуже, чи повторні додаткові капітали вкладаються рівномірно або нерівномірно на землі різних родів або ні; в однакових чи неоднакових відношеннях відбувається зменшення продукції надзиску; чи всі додаткові капітали вкладаються в той самий сорт землі, що дає ренту, чи розподіляються вони рівномірно або нерівномірно, між землями різної якости, що дають ренту. Всі ці обставини байдужі для закону, що його тут розвиваємо. Єдине наше припущення є в тому, що додатковий капітал, вкладений в будь-який сорт землі, що дає ренту, дає надзиск, але в зменшуваній пропорції проти розміру збільшення капіталу. Межі цього зменшення коливаються в прикладах вищенаведеної таблиці, між 4 квартерами = 12 ф. стерл., продуктом першого капіталовкладення на найкращій землі D і 1 квартером = 3 ф. стерл., продуктом такого самого вкладення капіталу на найгіршій землі A. Продукт з найкращої землі при витраті капіталу I становить максимальну межу, а продукт з найгіршої землі A, що не дає ні ренти, ні надзиску, становить, за однакового вкладення капіталу, мінімальну межу продукту, який дають послідовні вкладення капіталу на будь-якого роду землях, що дають надзиск за зменшуваної продуктивности послідовних вкладень капіталу. Як припущення II відповідає тому, що нові однакові якістю дільниці землі кращих родів приєднується до оброблюваної площі, так що кількість якогось роду обробленої землі збільшується, так припущення III відповідає тому, що оброблюються

додаткові земельні дільниці, що їх різні ступені родючости розподіляються між D і A, між родючістю кращої і гіршої землі. Коли послідовні вкладення капіталу відбуваються виключно на землі D, то вони можуть включати ріжниці, що існують між D і A, далі ріжниці між D і C так само як і ріжниці між D і B. Коли ж усі вони відбуваються на землі C, то лише ріжниці між C і A або B; коли на B — то лише ріжниці між B і A.

Але закон такий: рента на землях усіх цих родів абсолютно зростає, хоч і не пропорційно додатково вкладеному капіталові.

Норма надзиску зменшується так у відношенні до додаткового капіталу, як і у відношенні до всього вкладеного в землю капіталу; але абсолютна величина надзиску збільшується; цілком так само як зменшення норми надзиску на капітал взагалі здебільша зв'язане зі збільшенням абсолютної маси зиску. Так, пересічний надзиск з капіталу вкладеного в $B = 90\%$ на капітал, тимчасом як при першому вкладенні капіталу він $= 120\%$. Але загальний надзиск збільшується з 1 квартера до $1\frac{1}{2}$ кв. і з 3 ф. стерл. до $4\frac{1}{2}$. Вся рента, розглядувана сама по собі,— а не в відношенні до подвоєного розміру авансованого капіталу — абсолютно зросла. Ріжниці між рентами різних родів землі і їхнє відношення одна до однієї можуть тут змінюватися; але ця зміна ріжниць є тут наслідок, а не причина збільшення рент однієї проти однієї.

IV. Випадок, коли додаткові вкладення капіталу на кращих землях породжують більшу кількість продукту, ніж первісні не потребує дальшої аналізи. Само собою зрозуміло, що за такого припущення ренти з кожного акра підвищуються і при тому в більшій пропорції, ніж додатковий капітал, хоч би в який рід землі він був вкладений. В цьому випадку додаткове капіталовкладення зв'язано з поліпшенням. Це буває тоді, коли додаткове вкладення меншого капіталу впливає так само або більш продуктивно, ніж зроблене давніш додаткове вкладення більшого капіталу. Випадок цей не зовсім тотожній з давнішим, і ріжниця між ними має важливе значіння при всіх вкладеннях капіталу. Коли, наприклад, 100 дають зиску 10, а 200 при певній формі вживання — зиск в 40, то зиск збільшується з 10% до 20%, і остільки це є те саме, як коли б 50, при ефективнішій формі вживання, дали зиск в 10 замість 5. Ми припускаємо тут, що зиск є зв'язаний з відповідним збільшенням продукту. Але ріжниця є в тому, що в одному випадку я мушу подвоїти капітал, тоді як в другому досягаю подвоєного ефекту при колишньому капіталі. Зовсім не є те саме, чи продукую я: 1) колишній продукт, витрачаючи половину колишньої кількости живої й зрічевленої праці, чи 2) подвоєний продукт за колишньої кількости праці, чи 3) почвірний продукт за подвійної кількости праці. В першому випадку праця — в живій або зрічевленій формі — стає вільна і може бути вжита якось інакше; зростає можливість порядкувати працею і капіталом. Звільнення капіталу (і праці) само по собі є збільшення багатства; воно впливає цілком так само, як коли б цей додатковий капітал був здобутий з допомогою акумуляції, але воно заощаджує працю акумуляції.

Припустімо, що капітал в 100 випродукував продукт в 10 метрів. В 100 є так сталий капітал, як жива праця й зиск. Таким чином, метр коштує 10. Коли я тепер з таким самим капіталом в 100 можу випродукувати 20 метрів, то метр коштуватиме 5. Коли навпаки, я можу з капіталом в 50 випродукувати 10 метрів, то метр також коштуватиме 5, але в цьому випадку звільняється капітал в 50, якщо колишнє подання товару достатнє. Коли я мушу вкласти капітал в 200, щоб випродукувати 40 метрів, то метр також коштуватиме 5. Визначення вартости або також ціни так само мало дозволяє помітити тут будь-яку ріжницю, як і маса продукту, що є пропорційна авансованому капіталові. Але в першому випадку звільняється капітал; у другому — заощаджується додатковий капітал, коли б треба було приблизно подвоїти продукцію; в третьому випадку збільшений продукт можна одержати лише тоді, коли

зростає авансований капітал, хоч не в такому самому відношенні, яке потрібне було б, коли б більшу кількість продукту довелося виготовляти за колишньої продуктивної сили. (Стосується до відділу I).

З погляду капіталістичної продукції, у відношенні не до збільшення додаткової вартости, а до зменшення витрат продукції,— а заощадження витрат навіть на елемент, що створює додаткову вартість, на працю, робить капіталістові цю послугу і створює для нього зиск, доки реґуляційна ціна продукції лишається та сама,— вживання сталого капіталу завжди дешевше, ніж вживання змінного. Справді це має за свою передумову відповідний капіталістичному способові продукції розвиток кредиту і багатість позикового капіталу. З одного боку, я вживаю 100 ф. стерл. додаткового сталого капіталу, коли 100 ф. стерл. становлять продукт, випродукований 5 робітниками протягом року; з другого боку — 100 ф. стерл. як змінний капітал. Коли норма додаткової вартости = 100%, то вартість випродукована 5 робітниками = 200 ф. стерл.; навпаки, вартість 100 ф. стерл. сталого капіталу = 100 ф. стерл., а як капіталу, можливо, = 105 ф. стерл., коли рівень проценту = 5%. Ті самі грошові суми, залежно від того чи авансовано їх для продукції як вартісні величини сталого, чи змінного капіталу, виражають, розглядувані в їхньому продукті, дуже неоднакові вартості. Далі, щодо витрат продукції товарів, з погляду капіталіста, то ріжниця є ще в тому, що з цих 100 ф стерл. сталого капіталу, оскільки вони вкладені в основний капітал, в вартість товару входить лише спрацьовування, тоді як ці 100 ф. стерл., витрачені на заробітну плату, мусять бути цілком репродуковані у вартості товару.

У колоністів і взагалі самостійних дрібних продуцентів, які зовсім не порядкують капіталом, або можуть ним порядкувати тільки за високі проценти, частина продукту, відповідна заробітній платі, становить їхній дохід, тоді як для капіталістів вона є авансування капіталу. Тому перший дивиться на цю витрату праці як на доконечну передумову трудового продукту, про який насамперед і йдеться. Щождо надмірної праці, витрачуваної ним понад цю потрібну працю, то вона в усякому разі реалізується в надмірному продукті; і оскільки він може продати або сам застосувати його, цей продукт розглядає він як щось, що йому нічого не коштувало, бо він не коштував зрічевленої праці. Тільки витрата такої праці має для нього значіння відчуження багатства. Звичайно, він намагається продавати яко мога дорожче; але навіть продаж нижче вартости і нижче капіталістичної ціни продукції все ще має для нього значіння зиску, оскільки цей зиск не антиципований заборгованістю, гіпотеками тощо. Навпаки, для капіталістів витрата так змінного капіталу, як і сталого, однаково є авансування капіталу. Відносно більше авансування сталого капіталу зменшує за інших незмінних обставин витрати продукції, а також в дійсності і вартість товарів. Тому, хоч зиск походить лише з додаткової праці, отже, лише з вживання змінного капіталу, проте поодинокому капіталістові може здаватися, що жива праця є найдорожчий елемент витрат продукції, який найбільш слід звести до мінімуму. Це лише капіталістично перекручена форма тієї істини, що відносно більше вживання зрічевленої праці порівняно з живою, свідчить про підвищення продуктивности суспільної праці і збільшення суспільного багатства. От в якому фальшивому вигляді, яким поставленим шкереберть здається все з погляду конкуренції.

Коли припустити незмінні ціни продукції, то додаткові капітали можуть вкладатися з незмінною, висхідною або низхідною продуктивністю на кращих землях, тобто на всіх землях, починаючи з B і вище. На самій A це було б можливо при нашому припущенні або тільки за незмінної продуктивности, за якої земля, як і давніш, не дає ренти, або ж і тоді, коли продуктивність зростає; одна частина вкладеного в землю A капіталу давала б тоді ренту, друга — ні. Але це було б неможливо, коли припустити, що продуктивна сила

на А зменшується, бо в такому разі ціна продукції не лишилася б сталою, а підвищилась би. Але в усіх цих обставинах, тобто, чи буде, надпродукт, що його дають додаткові капітали, пропорційний їхній величині, чи буде він вищий чи нижчий від цієї пропорції,— чи лишається, отже, норма надзиску на капітал, з його зростом, незмінною, чи підвищується вона чи понижується,— надпродукті, відповідний йому надзиск з акра зростає, отже, зростає і евентуальна рента, у збіжжі і в грошах. Зростання просто маси надзиску зглядно ренти, обчислених на акр, тобто збільшення маси, обчисленої на будь-яку постійну одиницю, отже, в даному разі, на будь-яку певну кількість землі, акр або гектар, виражається тут, як ростуча пропорція. Тому висота ренти, обчисленої з акра, зростає за цих умов просто в наслідок збільшення капіталу, вкладеного в землю. І до того ж це відбувається за незмінних цін продукції, і навпаки при цьому не має ваги,чи лишається продуктивність додаткового капіталу незмінною, чи зменшується вона, чи збільшується. Ці останні обставини модифікують розмір, в якому зростає висота ренти на акр, але нічого не змінюють у факті цього зросту. Це є явище, що властиве диференційній ренті II і яке відрізняє її від диференційної ренти I. Коли б додаткові капітали вкладалося не один по одному послідовно в часі на тій самій землі, а послідовно в просторі один поряд одного на нових додаткових землях відповідної якости, то збільшилася б загальна маса ренти і також, як це показано давніш, пересічна рента з усієї оброблюваної площі, але не висота ренти з акра. За незмінних наслідків щодо маси вартости усієї продукції і додаткового продукту, концентрація капіталу на земельній площі меншого розміру підвищує розмір ренти з акра там, де за тих самих обставин, його розпорошення на більшій земельній площі, за інших незмінних умов, не справляє такого впливу. Але що більше розвивається капіталістичний спосіб продукції, то більше концентрується капітал на тій самій земельній площі, то більше, отже, підвищується рента, обчислена на акр. Тому в двох країнах, де ціни продукції були б тотожні, ріжниці між різними родами землі тотожні, і де вкладено було б однакову масу капіталу, але в одній країні переважно у формі послідовних вкладень на обмеженій земельній площі, в другій переважно у формі координованих вкладень на ширшій площі,— рента з акра, а тому і ціна землі, була б вища в першій і нижча в другій країні, хоч маса ренти в обох країнах була б та сама. Отже, ріжницю в висоті ренти можна було б пояснити тут не ріжницею природної родючости різних земель і не кількістю вжитої праці, а виключно різним способом вкладення капіталу.

Кажучи тут про надпродукт, ми завжди маємо на увазі відповідну частину продукту, в якій репрезентовано надзиск. Взагалі-ж, під додатковим продуктом або надпродуктом ми розуміємо ту частину продукту, яка становить всю додаткову вартість, а в поодиноких випадках ту частину продукту, в якій репрезентовано пересічний зиск. Специфічне значіння, надаване цьому слову, коли мова йде про капітал, що дає ренту, є за привід до непорозумінь, як це зазначено давніш.

РОЗДІЛ СОРОК ДРУГИЙ.

ДИФЕРЕНЦІЙНА РЕНТА II.—ДРУГИЙ ВИПАДОК: НИЗХІДНА ЦІНА ПРОДУКЦІЇ.

Ціна продукції може падати, коли додаткові капіталовкладення відбуваються за незмінної, низхідної або висхідної норми продуктивности.

I. За незмінної продуктивности додаткових капіталовкладень.

Отже, це означає, що на різних землях відповідно до їхньої відносної якости, продукт зростає в тій самій мірі, в якій зростає вкладений в них

капітал. Це включає, за незмінних ріжниць між родами землі, зріст надпродукту, пропорційний зростові вкладеного капіталу. Отже, випадок цей виключає всяку додаткову витрату на землю A, яка вплинула б на диференційну ренту На цій землі норма надзиску = 0; отже, вона лишається = 0, бо ми припустили, що продуктивна сила додаткового капіталу, а тому і норма надзиску лишаються сталими.

Але реґуляційна ціна продукції може за цих умов лише знизитися, бо замість ціни продукції з A реґуляційною стає ціна продукції ближчої якістю землі B або взагалі з будь-якої землі, кращої, ніж A; отже, коли б ціна продукції на землі C зробилась реґуляційною, то капітал був би вилучений з A, або навіть з A і B, і таким чином всі землі, гірші, ніж C, випали б з конкуренції земель, на яких сіють пшеницю. Умова, потрібна для цього за даних припущень, є в тому, щоб надпродукт з додаткових капіталовкладень задовольняв потребам, і щоб тому продукція на гіршій землі A тоцо зробилася зайвою для поновлення подання.

Отже, візьмімо, наприклад, таблицю II, але змінимо її так, щоб замість 20 квартерів, потребу задовольняли 18 квартерів. Земля A відпала б; D, а разом з нею ціна продукції в 30 шил. за кв. стала б реґуляційною. Диференційна рента набуває тоді такої форми:

Таблиця IV

Рід землі	Акри	Капітал	Зиск	Ціна продукції	Продукт в квартер.	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
								В збіжжі	В грошах	
		ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.	Кварт.	ф. ст.	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	60%
D	1	5	1	6	8	$1^1/_2$	12	4	6	120%
Разом . .	3	15	3	18	18		27	6	9	

Отже, вся рента порівняно з таблицею II знизилась би з 36 ф. стерл. до 9, а в збіжжі з 12 кварт. до 6; вся продукція знизилася б лише на 2 квартери, з 20 до 18. Норма надзиску, обчислена у відношенні до капіталу, знизилася б наполовину, з 180 до 90%*). Отже, пониженню ціни продукції тут відповідає зменшення збіжжевої і грошової ренти.

Порівняно з таблицею I, відбувається лише зменшення грошової ренти; збіжжева рента в обох випадках дорівнює 6 квартерам; але тільки в одному випадку вона = 18 ф. стерл., а в другому = 9 ф. стерл. Для земель C і D збіжжева рента проти таблиці I лишилась та сама**). В дійсності, в наслідок того, що додаткова продукція, досягнена з допомогою додаткового капіталу рівної продуктивности, витиснула з ринку продукт A і разом з тим усунула землю A з числа конкурентних аґентів продукції — в наслідок цього в дійсності створилася нова диференційна рента I, в якій краща земля B відіграє ту саму ролю, яку давніш відігравала гірша земля A. В наслідок цього, з одного боку, відпадає рента з B; з другого боку, згідно з припущенням, вкладення додаткового

*) До 60%, тобто знизилася б втроє, бо таблиці II вона $= \frac{36}{20} \times 100 = 180\%$, а в таблиці IV вона $= \frac{9}{15} \times 100 = 60\%$. *Прим. Ред.*

**) Те, що сказано тут, правильне лише для землі C, але неправильне для землі D, бо в табл. I земля D дає 3 кв. ренти, а в табл. IV земля D дає 4 кв. ренти. Те, що тут сказано, було б правильне, коли взяти загальну ренту з земель B, C і D. *Прим. Ред.*

капіталу нічого не змінило в ріжницях між B, C і D. Тому частина продукту, що перетворюється на ренту, зменшується.

Коли б вищенаведений наслідок — задоволення попиту при виключенні землі A — був спричинений тим, що більше, ніж подвійна кількість капіталу вкладалася б в землю C або D або в обидві разом, то справа набула б іншого вигляду. Наприклад, коли б третє вкладення капіталу було зроблено на C:

Таблиця IVa.

Рід землі	Акри	Капітал	Зиск	Ціна продукції	Продукт в квартер	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
								В збіжжі	В грошах	
		ф. стер.	ф. стер.	ф. стер.		ф. стер.	ф. стер.	Кварт.	ф. стер.	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	9	$1^1/_2$	$13^1/_2$	3	$4^1/_2$	60%
D	1	5	1	6	8	$1^1/_2$	12	4	6	120%
Разом . .	3	$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	21		$31^1/_2$	7	$10^1/_2$	

Продукт з C збільшився тут проти таблиці IV з 6 кватерів до 9, надпродукт — з 2 квартерів до 3, грошова рента зросла з 3 ф. стерл. до $4^1/_2$ ф. стерл. Проти таблиці II, де грошова рента була 12 ф. стерл. і таблиці I, де вона була 6 ф. стерл., вона навпаки зменшилась. Загальна сума ренти визначена в збіжжі = 7 квартерів, зменшилась проти таблиці II (12 квартер в), збільшилась проти таблиці I (6 квартерів); визначена в грошах ($10^1/_2$ ф. стерл.) зменшилася проти обох (18 ф. стерл. і 36 ф. стерл.).

Коли б у землю B було вкладено третій капітал в $2^1/_2$ ф. стерл., то хоч це й змінило б масу продукції, але не зачепило б ренти, бо згідно з припущенням послідовні вкладення капіталу не вносять жодної ріжниці в землю того самого роду, а земля B ренти не дає.

Навпаки, коли ми припустимо, що третій капітал вкладається в землю D, замість C, то ми матимемо:

Таблиця IVв.

Рід землі	Акри	Капітал	Зиск	Ціна продукції	Продукт в квартер.	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
		ф. стер.	ф. стер.	ф. стер.		ф. стер.	ф. стер.	кварт.	ф. стер.	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	60%
D	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	12	$1^1/_2$	18	6	9	120%
Разом .	3	$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	22		33	8	12	

Тут загальна кількість продукту = 22 кварт., більша ніж удвоє проти загальної кількости продукту таблиці I, хоч авансований капітал є лише $17^1/_2$ ф. стерл. проти 10 ф. стерл., отже, не подвоївся. Далі, загальна кількість продукту на 2 квартери більша, ніж загальна кількість продукту у таблиці II, хоч в останній авансований капітал більший, а саме 20 ф. стерл.

На землі D збіжжева рента проти таблиці I зросла з 3*) квартерів до 6, тимчасом як грошова рента лишилася, як і давніш, 9 ф. стерл. Проти таблиці II збіжжева рента з D лишилася колишня, 6 квартерів, але грошова рента знизилась з 18 ф. стер. до 9 ф. стерл.

Коли розглядати загальні суми ренти, то збіжева рента таблиці IVb = 8 квартерам, більша, ніж рента в таблиці I, що дорівнює 6 квартерам, і більша, ніж рента в таблиці IVa, що дорівнює 7 квартерам; і навпаки, вона менша, ніж рента в таблиці II = 12 кварт. Грошова рента в таблиці IVb = 12 ф. стерл., більша, ніж грошова рента в таблиці IVa = $10^1/_2$ ф. стерл., і менша від грошової ренти таблиці I = 18 ф. стерл. і таблиці II = 36 ф. стерл.

Щоб по відпаданні ренти з B в умовах таблиці IVb загальна сума ренти дорівнювала такій у таблиці I, ми мусимо одержати ще на 6 ф. стерл. надпродукту, тобто 4 квартери по $1^1/_2$ ф. стерл., що є новою ціною продукції. Тоді ми знову маємо загальну суму ренти в 18 ф. стерл., як у таблиці I. Величина потрібного на це додаткового капіталу буде різна залежно від того, чи вкладемо ми його в C або D, чи розподілимо його між обома родами землі.

На C капітал в 5 ф. стерл. дає 2 квартери надпродукту, отже, 10 ф. ст. додаткового капіталу дадуть 4 квартери додаткового надпродукту. На D було б досить додаткової витрати в 5 ф. стерл., щоб випродукувати 4 квартери додаткової збіжжевої ренти при зробленому тут основному припущенні, що продуктивність додаткових капіталовкладень лишається та сама. Тому здобуваємо такі наслідки.

Таблиця IVc.

Рід землі	Акри	Капітал	Зиск	Ціна продукції	Продукт в квартер.	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
		ф. стер	ф. стер.	ф. стер.		ф. стер.	ф. стер.	кварт.	ф. стер.	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	15	3	18	18	$1^1/_2$	27	6	9	60%
D	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	12	$1^1/_2$	18	6	9	120%
Разом	3	$27^1/_2$	$5^1/_2$	33	34		51	12	18	

Таблиця VId.

Рід землі	Акри	Капітал	Зиск	Ціна продукції	Продукт в квартер	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
		ф. стер.	ф. стер.	ф. стер.		ф. стер.	ф. стер.	Кварт.	ф. стер.	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	60%
D	1	$12^1/_2$	$2^1/_2$	15	20	$1^1/_2$	30	10	15	120%
Разом	3	$22^1/_2$	$4^1/_2$	27	30		45	12	18	

*) В німецькому тексті стоїть: «з 2 квартерів». Явна помилка, як це можна бачити з таблиці I. *Прим. Ред.*

Загальна сума грошової ренти становила б якраз половину того, що було в таблиці II, де додаткові капітали були вкладені за незмінних цін продукції.

Найважливіше є порівняти вищенаведені таблиці з таблицею I.

Ми бачимо, що з пониженням ціни продукції на половину, з 60 шил. до 30 шил. за квартер, загальна сума грошової ренти залишилась та сама = 18 ф. ст. і відповідно до цього збіжжева рента подвоїлась, саме зросла з 6 кварт. до 12 кварт. Рента з B відпала; з C грошова рента в IVc збільшилась на половину, але на половину зменшилась в IVd; з D вона лишилась та сама = 9 ф. стерл. у таблиці IVc, і піднеслась з 9 ф. стерл. до 15 ф. стерл. у таблиції IVd. Продукція піднеслась з 10 квартерів до 34 в IVc, і до 30 квартерів в IVd; зиск підвищився з 2 ф. стерл. до $5^1/_2$ в IVc і до $4^1/_2$ в IVd. Загальна сума вкладеного капіталу зросла в одному випадку з 10 ф. стерл. до $27^1/_2$ ф. стерл., в другому — з 10 до $22^1/_2$ ф. стерл.; отже, обидва рази більше, ніж удвоє. Норма ренти, рента, обчислена у відношенні до авансованого капіталу, в усіх таблицях від IV до IVd для кожного роду землі всюди та сама, що вже було дано тим припущенням, що норма продуктивности обох послідовних витрат капіталу на землях усіх родів не змінюється. Проти таблиці I вона, проте, понизилась пересічно щодо всіх родів землі і для кожного окремого роду землі. В таблиці I вона = $= 180\%$ пересічно, в таблиці IVc вона $= \frac{18}{27^1/_2} \times 100 = 65^5/_{11}\%$ і IVd $= \frac{18}{22^1/_2} \times 100 = 80\%$. Пересічна грошова рента з акра підвищилась. Її пересічна величина давніш в таблиці I була $4^1/_2$ ф. стерл. з акра для всіх 4 акрів, а тепер у таблицях IVc і d вона дорівнює 6 ф. стерл. з акра для 3 акрів. Її пересічна величина для землі, що дає ренту, була раніш 6 ф. стерл., а тепер вона дорівнює 9 ф. стерл. з акра. Отже, грошова вартість ренти з акра підвищилась і репрезентує тепер удвоє більше продукту в збіжжі, ніж давніш, але 12 квартерів збіжжевої ренти тепер становлять менше, ніж половину всього продукту в 34, зглядно 30 *) квартерів, тимчасом як у таблиці I 6 квартерів становлять $^3/_5$ усього продукту в 10 квартерів. Отже, хоч рента, коли розглядати її як відповідну частину всього продукту, а також коли обчислити її у відношенні до витраченого капіталу, і знизилась, одначе її грошова вартість, обчислена на акр. збільшилась, а її вартість в продукті, збільшилась ще дужче. Коли ми візьмемо землю D в таблиці IVd, то ціна продукції тут дорівнює 15 ф. стерл., що з них витрачений капітал = $12^1/_2$ ф. стерл. Грошова рента = 15 ф. стер. У таблиці I на тій самій землі D ціна продукції була 3 ф. стерл., витрачений капітал = $2^1/_2$ ф. стерл., грошова рента = 9 ф. стерл., отже, остання утроє більша за ціну продукції й майже у чотири рази більша за витрачений капітал. У таблиці IVd для D грошова рента в 15 ф. стерл. якраз дорівнює ціні продукції і лише на $^1/_5$ більша за витрачений капітал. А все ж грошова рента з акра на $^2/_3$ більша, 15 ф. стерл. замість 9 ф. стерл. В таблиці I збіжжева рента в 3 квартери = $^3/_4$ усього продукту, що становить 4 квартери, в таблиці IVd вона = 10 квартерам, половині всього продукту (20 квартерів) з акра землі D. Це показує, що грошова і збіжжева рента з акра може зрости, хоч вона і становить відносно меншу частину всього здобутку і знизилась у відношенні до авансованого капіталу.

Вартість всього продукту в таблиці I = 30 ф. стерл.; рента = 18 ф. стерл., більше від половини цієї вартости. Вартість усього продукту в таблиці IVd = 45 ф. стерл., що з них 18 ф. стерл., менш від половини, становлять ренту.

---

*) В німецькому тексті стоїть: усього «продукту в 33, зглядно 27 квартерів» Явна помилка, як це можна бачити з таблиць IVc і IVd. *Прим. Ред.*

Причина ж того, що не зважаючи на пониження ціни на $1^1/_2$ ф. стерл. за квартер, отже на 50%, і не зважаючи на зменшення площі конкурентної землі з 4 до 3 акрів, загальна сума грошової ренти лишається та сама, а збіжжева рента подвоюється, тимчасом як збіжжева й грошова рента, обчислена на акр, підвищується, — причина цього в тому, що вироблено більше квартерів надпродукту. Ціна збіжжя знижується на 50%, надпродукт зростає на 100%. Але для досягнення такого наслідку вся продукція, згідно з нашими умовами, мусить збільшитись утроє, а капітал, вкладений у кращу землю, мусить більше ніж подвоїтись. В якому відношенні він мусить збільшуватись, залежить насамперед від того, як розподіляється додаткові вкладення капіталу між кращими та найкращими землями, припускаючи завжди, що продуктивність капіталу на кожній категорії землі зростає пропорційно його величині.

Коли б пониження ціни продукції було менш значне, то потрібно було б менше додаткового капіталу, щоб випродукувати ту саму грошову ренту. Коли б подання збіжжя потрібне для того, щоб вилучити А з числа оброблюваних земель, — а це залежить не тільки від кількости продукту з акра землі А, але також і від того, яку частину всієї оброблюваної земельної площі становить А, — отже, коли б потрібне для цього подання було більше, отже, коли б також потрібно було і більшої маси додаткового капіталу на кращій, ніж А землі, то, за інших незмінних відношень грошова і збіжжева ренти зросли б ще більше, не зважаючи на те, що земля В перестала б давати грошову і збіжжеву ренту.

Коли б капітал, що перестав функціонувати на землі А, дорівнював 5 ф. стерл., то для цього випадку треба було б взяти для порівняння обидві таблиці: II і IVd. Весь продукт збільшився б з 20 до 30 квартерів. Грошова рента зменшилася б удвоє, вона дорівнювала б 18 ф. стерл. замість 36 ф. стерл., збіжжева рента залишилась би та сама = 12 квартерів.

Коли б можна було випродукувати на землі D 44 квартери загального продукту = 66 ф. стерл., вкладаючи капітал в $27^1/_2$ ф. стерл., — що відповідало б колишньому припущенню для D: 4 квартери на $2^1/_2$ ф. стерл. капіталу, — то загальна сума*) ренти знову досягла б тієї висоти, яку вона мала в таблиці II, і таблиця набула б такого вигляду:

Рід землі	Капітал ф. ст.	Продукт в квартерах	Збіжжева рента в кварт.	Грошова рента ф. ст.
B	5	4	0	0
C	5	6	2	3
D	$27^1/_2$	44	22	33
Разом . . .	$37^1/_2$	54	24	36

Уся продукція була б 54 квартери проти 20 квартерів у таблиці II, грошова рента була б та сама = 36 ф. стерл. Але весь капітал був би $37^1/_2$ ф. стерл., тимчасом як у таблиці II він був = 20ф. стерл. Весь авансований капітал майже подвоївся б, тимчасом як продукція майже потроїлася б; збіжжева рента збільшилася б удвоє, грошова рента залишилася б та сама. Отже, коли ціна, за незмінної продуктивности, знижується в наслідок приміщення додаткового грошового капіталу у кращі землі, що дають ренту (отже в усі землі кращі від А, то весь капітал має тенденцію зростати не в такій самій пропорції, як продукція і збіжжева рента; так що зростання збіжжевої ренти може урівноважити падіння грошової ренти, яке постає в наслідок пониження ціни. Той самий закон виявляється і в тому, що авансований капітал мусить бути більший відповідно до того, як його вживається більше на землі С, ніж на D, — на землі, що дає менше ренти, ніж на тій, яка дає більше ренти. Це визначає лише ось що:

*) Тут очевидно справа йде про загальну грошову ренту. *Прим. Ред.*

щоб грошова рента лишилась та сама або підвищилась, мусить бути випродукована певна додаткова кількість надпродукту, а для цього треба то менш капіталу, що більша родючість земель, які дають надпродукт. Коли б ріжниця між B і C, C і D була ще більша, то потрібно було б ще менш додаткового капіталу. Певне відношення залежить: 1) від відношення, в якому понижується ціна, отже, від ріжниці між землею B, що тепер не дає ренти, і A, яка давніш не давала ренти; 2) від відношення ріжниць між кращими, ніж B землями; 3) від маси нововкладуваного додаткового капіталу і 4) від його розподілу між землями різної якости.

В дійсності бачимо, що закон не виражає нічого іншого, як те, що вже було розвинено при дослідженні першого випадку: саме, що, коли ціна продукції є дана, хоч би яка була її величина, рента може підвищуватися в наслідок додаткового вкладення капіталу. Бо в наслідок вилучення A тепер дана нова диференційна рента I, за якої земля B є тепер найгірша земля, і $1^1/_2$ ф. стерл. за квартер становлять нову ціну продукції. Це однаково має силу так щодо таблиці IV, як і щодо таблиці II. Це той самий закон, але за вихідний пункт береться землю B замість A, і ціну продукції в $1^1/_2$ ф. стерл. замість 3 ф. стерл.

Справа важлива тут лише от чим: оскільки така кількість додаткового капіталу потрібна була для того, щоб капітал з A відтягти від землі, і обслугувати постачання без його участи, то й виявляється, що це може супроводитись незмінною, висхідною або низхідною рентою з акра, якщо не на всіх землях, то принаймні па деяких, і пересічно для всіх оброблюваних земель. Ми бачили, що збіжжева рента і грошова рента не співрозмірні. Тільки за традицією збіжжева рента все ще продовжує відігравати ролю в економії. З однаковим успіхом можна було б довести, що, наприклад, фабрикант на свій зиск в 5 ф. стерл. може купити геть більшу кількість своєї власної пряжі, ніж давніше на зиск в 10 ф. стерл. Але в усякому разі це доводить, що панове земельні власники, коли вони одночасно власники або учасники мануфактур, цукроварень, гуралень то що, з пониженням грошової ренти все таки можуть дуже значно вигравати, як продуценти свого власного сирового матеріялу [34]).

II. За низхідної норми продуктивности додаткових капіталів.

Це не викликає нічого нового остільки, оскільки ціна продукції і тут, як в щойно розгляненому випадку може лише понизитись, коли в наслідок додаткових вкладень капіталу на землях кращої якости, ніж A, продукт з A зробиться зайвий і тому капітал буде вилучений з A, або земля A буде застосована до вироблення іншого продукту. Випадок цей ми вже вичерпно дослідили. Ми показали, що збіжжева і грошова ренти з акра можуть при цьому випадку зрости, зменшитися або лишитися без зміни.

---

[34]) У вищенаведених таблицях від IVa до IVb треба було б виправити в розрахунку помилку, що проходить через них. Хоч це не зачіпає теоретичних засад, виведених з даних таблиць, але іноді приводить до неймовірних числових відношень продукції з акра. Але й це по суті не має значіння. У всіх мапах, що змальовують рельєф і висоту профілю місцевости, беруть значно більший маштаб для вертикалей, ніж для горизонталей. А хто все таки почуватиме себе ображеним у своїх аґрарних почуттях, тому дається на волю помножити число акрів на перше - ліпше число. Можна також у таблиці I замінити 1, 2, 3, 4 квартери з акра 10, 12, 15, 16 бушелями (8 бушелів = I квартер), з тим розрахунком, щоб виведені з цього числа інших таблиць не виходили з меж імовірности; тоді виявиться, що наслідок — відношення підвищення ренти до збільшення капіталу — зводиться цілком до того самого. Це й зроблено в тих таблицях, що їх редактор додає до найближчого розділу. — *Ф. Е.*

Для зручности порівняння поновимо насамперед таку таблицю:

Таблиця I.

Земля	Акри	Капітал ф. ст.	Зиск ф. ст.	Ціна продукції в квартерах	Продукт в квартерах	Збіжжева рента Кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма надзиску
A	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	0	0	0
B	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	$1^1/_2$	2	1	3	120%
C	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	1	3	2	6	240%
D	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	$^3/_4$	4	3	9	360%
Разом . . .	4	10			10	6	18	180% пересічно

Коли ми тепер припустимо, що цифра 16 квартерів, що їх даватимуть землі B, C, D за низхідної норми продуктивности, достатня для того, щоб вилучити A з числа оброблюваних земель, то таблиця III перетворюється на таку:

Таблиця V.

Рід землі	Акри	Вкладення капіталу ф. ст.	Зиск ф. ст.	Продукт в квартерах	Продажна ціна ф. ст.	Здобуток ф. ст.	Збіжж. рента Кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма надзиску
B	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$2+1^1/_2=3^1/_2$	$1^5/_7$	6	0	0	0
C	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$3+2=5$	$1^5/_7$	$8^4/_7$	$1^1/_2$	$2\ ^4/_7$	$51\ ^2/_5$%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$4+3^1/_2=7^1/_2$	$1^5/_7$	$12^6/_7$	4	$6\ ^6/_7$	$137\ ^1/_5$%
Разом .	3	15		16		$27^3/_7$	$5^1/_2$	$9\ ^3/_7$	$94\ ^3/_{10}$% пересічно*)

Тут за низхідної норми продуктивности додаткових капіталів і за різного ступеня цього зменшення на різних землях, реґуляційна ціна продукції знизилася з 3 ф. стерл. до $1^5/_7$ ф. стерл. Вкладення капіталу збільшилося наполовину з 10 ф. стерл. до 15 ф. стерл. Грошова рента зменшилася майже удвоє, з 18 до $9^3/_7$ ф. стерл., але збіжжева рента лише на $^1/_2$**), з 6 квартерів до $5^1/_2$. Весь продукт збільшився з 10 до 16, або на 60%***). Збіжжева рента становить небагато більше від третини всього продукту. Авансований капітал відноситься до грошової ренти як $15:9^3/_7$, тимчасом як давніш це відношення було $10:18$.

III. За висхідної норми продуктивности додаткових капіталів.

Цей випадок відрізняється від варіянту I, наведеного на початку цього розділу, де ціна продукції за незмінної норми продуктивности знижується, тільки тим, що коли потрібна додаткова кількість продукту для того, щоб вилучито землю A, то це відбувається тут швидше.

Так за низхідної, як і за висхідної продуктивности додаткових вкладень капіталу може це різно впливати, залежно від того, як ці вкладення розподіляються між різними родами землі. В міру того, як цей різний вплив

*) Тут пересічну норму надзиску обчислено не до всього вкладеного капіталу, а тільки до капіталу, вкладеного в рентодайні дільниці C і D. *Прим. Ред.*

**) В німецькому тексті тут стоїть «$^1/_{22}$». Очевидна помилка. *Прим. Ред.*

***) В німецькому тексті тут помилково стоїть: «160%». *Прим. Ред.*

буде вирівнювати або загострювати ріжниці, диференційна рента з кращих земель, а разом з тим і загальна сума ренти знизиться або підвищиться, як це було вже в випадку з диференційною рентою I. В решті, це залежить від величини земельної площі й капіталу, вилучених разом з A, і від відносного розміру авансованого капіталу, потрібного за висхідної продуктивности для того, щоб дати додаткову кількість продукту для покриття попиту.

Єдиний пункт, на дослідженні якого тут варто спинитися, і який взагалі вертає нас до дослідження того, як цей диференційний зиск перетворюється на диференційну ренту, є такий:

У першому випадку, коли ціна продукції лишається та сама, додатковий капітал, вкладений в землю A, не справляє впливу на диференційну ренту, як таку, бо земля A, як і давніш, не дає ренти, ціна її продукту лишається та сама, і продовжує реґулювати ринок.

У другому випадку, варіянт I, коли ціна продукції за незмінної норми продуктивности понижується, земля A неодмінно відпадає, і ще в більшій мірі це відбувається у варіянті II (низхідна ціна продукції за низхідної норми продуктивности), бо в противному разі додатковий капітал, вкладений у землю A, мусив би підвищити ціну продукції. Але тут, у варіянті III другого випадку, коли ціна продукції понижується, бо продуктивність додаткового капіталу підвищується, цей додатковий капітал за певних умов може бути вкладений так в землю A, як і в землі кращої якости.

Припустімо, що додатковий капітал в $2^1/_2$ ф. стерл., вкладений в землю A, продукує $1^1/_5$ кварт. замість 1 квартера.

Таблиця VI.

Рід землі	Ак.	Капітал	Зиск	Ціна продук.	Продукт в квартерах	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
		фунт. стерл.	ф. стер.	ф. стер.		фун. стер.	ф. стер.	кварт.	ф. стер.	
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+1^1/_5=2^1/_5$	$2^8/_{11}$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+2^2/_5=4^2/_5$	$2^8/_{11}$	12	$2^1/_5$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3+3^3/_5=6^3/_5$	$2^8/_{11}$	18	$4^2/_5$	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+4^4/_5=8^4/_5$	$2^8/_{11}$	24	$6^3/_5$	18	360%
	4	20	4	24	22		60	$13^1/_5$	36	240%*)

Цю таблицю слід порівняти, крім основної таблиці I, і з таблицею II, в якій подвоєне вкладення капіталу сполучається з сталою продутивністю, пропорційною капіталовкладенню.

Згідно з припущенням, реґуляційна ціна продукції понижується. Коли б вона залишалася сталою, 3 ф. стерл., то найгірша земля A, що давніш, при капіталовкладенні лише в $2^1/_2$ ф. стерл., не давала ренти, тепер почала б давати ренту, хоч ніякої нової найгіршої землі не було б притягнено до оброблення; це сталося б саме в наслідок того, що продуктивність на ній збільшилася б, але лише для частини капіталу, а не для первісно вкладеного капіталу. Перші 3 ф. стерл. ціни продукції дають 1 квартер; другі — $1^1/_5$ квартера; але ввесь продукт в $2^1/_5$ квартери продається тепер по його пересічній ціні. А що норма продуктивности зростає з додатковим капіталовкладенням, то це включає й поліпшення.

*) Тут пересічну норму надзиску обчислено не до всього вкладеного капіталу, а тільки до капіталу, вкладеного в рентодайні дільниці B, C і D. *Прим. Ред.*

Воно може бути в тому, що на акр взагалі вживається більше капіталу (більше добрива, більше механічної праці тощо) або також в тому, що взагалі лише додатковий капітал дає змогу перевести відзначну, якісною стороною продуктивнішу, витрату капіталу. В обох випадках при витраті 5 ф. стерл. на акр одержується продукт в $2^1/_2$ квартери, тоді як при витраті половини цього капіталу, $2^1/_2$ ф. стерл., одержується продукт лише в один квартер. Продукт землі А, залишаючи осторонь минущі ринкові відносини, можна було б і далі продавати по вищій ціні продукції, замість продавати його по новій пересічній ціні, лише доти, доки значна площа земель розряду А і далі оброблялася б з капіталом лише в $2^1/_2$ ф. стерл. на акр. Але скоро нове відношення в 5 ф. стерл. капіталу на акр, а разом з тим, поліпшене господарство набудуть загального поширення, реґуляційна ціна продукції мусить понизитися до $2^8/_{11}$ ф. стерл. Ріжниця між обома частинами капіталу зникла б, і тоді дійсно акр землі А, оброблюваний лише з капіталом в $2^1/_2$ ф. стерл, оброблявся б ненормально, невідповідно до нових умов продукції. Це вже було б ріжницею не між здобутком від різних частин капіталу, вкладенних у той самий акр, а між достатньою й недостатньою загальною витратою капіталу на акр. Звідси видно, *поперше*, що недостатність капіталу в руках більшости орендарів (це мусить бути більшість, бо коли б це була меншість, їй довелося б лише продавати нижче від своєї ціни продукції) впливає цілком так само, як диференціювання самих земель в низхідному порядку. Гірший спосіб обробітку на гіршій землі збільшує ренту з кращої землі; він може навіть створити ренту з краще оброблюваної землі такої самої кепської якости, яка взагалі ренти не дає. Звідси видно, *подруге*, що диференційна рента, оскільки вона виникає з послідовного капіталовкладення на тій самій земельній площі, в дійсності перетворюється на пересічну величину, в якій уже не можна розпізнати і відрізнити впливів різних капіталовкладень, і які тому не породжують ренти на найгіршій землі, а 1) пересічну ціну всього продукту, скажімо з одного акра А, перетворюють на нову реґуляційну ціну і 2) виявляються, як зміна загальної кількости капіталу на акр, що в нових умовах потрібна для задовільного обробітку землі, і в якій так окремі послідовні капіталовкладення, як і їхні відповідні впливи так поєднані, що їх не можна відрізнити. Так само стоїть справа з поодинокими диференційними рентами кращих земель. Вони визначаються в кожному випадку ріжницею пересічного продукту відповідного роду землі порівняно з продуктом найгіршої землі за підвищеної витрати капіталу, що тепер стала нормальною.

Жодна земля не дає будь-якого продукту без витрати капіталу. Отже, навіть при звичайній диференційній ренті, при диференційній ренті I; коли говорять, що 1 акр землі А, що реґулює ціну продукції, дає стільки й стільки продукту, по такій-от ціні, і що кращі землі B, C, D дають стільки й стільки диференційного продукту, а тому за даної реґуляційної ціни стільки от грошової ренти, то тут завжди припускається, що вжито певний капітал, який в даних умовах продукції вважається за нормальний. Цілком так само, як у промисловості для кожної галузі підприємств потрібен певний мінімум капіталу для того, щоб можна було виготовляти товари по їхній ціні продукції.

Якщо цей мінімум змінюється в наслідок сполучених з поліпшеннями послідовних капіталовкладень на тій самій землі, то це відбувається поступово. Поки в певну кількість акрів, наприклад, землі А не буде вкладено такого додаткового капіталу, доти рента з краще оброблюваних акрів землі А породжуватиметься ціною продукції, яка лишилася незмінною, а рента з усіх кращих родів землі B, C, D, підвищиться. Проте, скоро новий спосіб продукції так пошириться, що зробиться нормальним, — ціна продукції понизиться; рента з найкращих дільниць землі знову понизиться, і та частина землі А, в яку капітал вкладено в розмірі,

меншім від того, що став тепер пересічним, муситиме продавати продукти нижче від своєї індивідуальної ціни продукції, отже, з зиском нижчим за пересічний.

Це саме відбувається і за низхідної ціни продукції, навіть за низхідної продуктивности додаткового капіталу, скоро лише в наслідок збільшеної витрати капіталу весь потрібний продукт постачатимуть кращі землі, і, отже, застосовуваний капітал буде вилучений, наприклад, з землі A, так що A перестає конкурувати в продукції цього певного продукту, наприклад, пшениці. Та кількість капіталу, яка тепер пересічно вживається на кращій землі B, що зробилася реґуляційною землею, стає тепер нормальною; і коли говориться про різну родючість земельних дільниць, то припускається, що на акр вживається така нова нормальна кількість капіталу.

З другого боку ясно, що цей пересічний розмір вкладуваного капіталу, як, наприклад, в Англії 8 ф. стерл. на акр до 1848 року і 12 ф. стерл. після 1848 року, — становить маштаб при складанні орендних договорів. Для орендаря, що витрачає більше, надзиск, поки триває орендний договір, не перетворюється на ренту. Чи станеться це по закінченні орендного договору, залежатиме від конкуренції орендарів, які можуть робити таке саме надзвичайне авансування. При цьому не мається на увазі перманентних поліпшень ґрунту, що за однакової або навіть зменшуваної витрати капіталу продовжують забезпечувати збільшений продукт. Ці поліпшення, хоч вони і є продуктом капіталу, проте, діють цілком так само, як ріжниця в природних якостях землі.

Отже, ми бачимо, що при диференційній ренті II значення має такий момент, який при диференційній ренті I як такій не виявляється, бо остання може і далі існувати незалежно від будь-якої зміни нормальної витрати капіталу на акр. Це є, з одного боку, згладжування наслідків різних витрат капіталу на реґуляційній землі A, що продукт з неї виступає тепер просто як нормальний пересічний продукт з акра. З другого боку, це зміна в нормальному мінімумі або пересічній величині витрати капіталу на акр, так що ця зміна виступає як властивість землі. Нарешті, це — ріжниця способу перетворення надзиску на форму ренти.

Далі таблиця VI порівняно з таблицею I і II показує, що збіжжева рента проти I більше ніж подвоїлась, проти II збільшилась на $1^1/_5$ квартера; тимчасом як грошова рента проти I подвоїлась, а проти II не змінилась. Вона значно зросла б, коли б (за інших рівних умов) більша частина додаткового капіталу припала на землю кращих родів, або коли б з, другого боку, дія додаткового капіталу на A була б менш значна і, отже, реґуляційна пересічна ціна квартера з A була б вища.

Коли б збільшення родючости, що відбувається в наслідок додаткової витрати капіталу, різно впливало на різних родах землі, то це призвело б до зміни диференційних рент з цих земель.

В усякому разі доведено, що коли нижчає ціна продукції, в наслідок підвищення норми продуктивности додаткової витрати капіталу, — отже, коли ця продуктивність зростає у більшому відношенні, ніж авансований капітал, — рента з акра, наприклад, при подвоєній витраті капіталу може не тільки подвоїтись, але й більше, ніж подвоїтись. Але вона може і знизитись, коли в наслідок швидкого зростання продуктивности землі A ціна продукції зменшиться ще в значно більшій мірі.

Коли б ми припустили, що додаткові витрати капіталу, наприклад, на землях B і C збільшили продуктивність не в такій мірі, як на землі A, так що для земель B і C відносні ріжниці зменшуються і приріст продукту не компенсує пониження ціни, то проти таблиці II рента на D підвищилася б, на B і C знизилася б.

Таблиця VIa.

Земля	Акри	Капітал	Зиск	Продукт з акра в квартерах	Продажна ціна	Здобуток	Рента	
							Збіжж.	Грош.
		Ф. ст.	Ф. ст.		Ф. ст.	Ф. ст.	Кварт.	Ф. ст.
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	$1 + 3 = 4$	$1^1/_2$	6	0 *)	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	$2 + 2^1/_2 = 4^1/_2$	$1^1/_2$	$6^3/_4$	$^1/_2$	$^3/_4$
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	$3 + 5 = 8$	$1^1/_2$	12	4	6
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	$4 + 12 = 16$	$1^1/_2$	24	12	18
Разом	4	20		$32^1/_2$			$16^1/_2$	$24^3/_4$

Нарешті, грошова рента підвищилася б, коли б у кращі земельні дільниці, при тому самому відносному підвищенні родючости, вкладено було більше додаткового капіталу, ніж у землю А, або коли б додаткові вкладання капіталу в кращі земельні дільниці впливали, підвищуючи норму продуктивности. В обох випадках ріжниці зростали б.

Грошова рента понижується, коли поліпшенння, що сталося в наслідок додаткової витрати капіталу, зменшує всі ріжниці, або частину їх, впливаючи більше на А, ніж на В і С. Вона понижується то більше, що незначніше підвищення продуктивности кращих земельних дільниць. Від відносної неоднаковости впливу залежить, чи підвищиться збіжжева рента, чи понизиться або залишиться без зміни.

Грошова рента підвищується, а також і збіжжева рента, або тоді, коли за незмінної відносної ріжниці в додатковій родючості різних земель більше вкладається додаткового капіталу в землю, що дає ренту, ніж у землю А, що не дає ренти, і більше у землю, що дає вищу, ніж у землю, що дає нижчу ренту; абож тоді, коли родючість, при однаковому додатковому капіталі, більше зростає на кращій і найкращій землі, ніж на землі А, причому грошова і збіжжева рента підвищується саме у такому відношенні, в якому це збільшення родючости на вищих розрядах землі вище, ніж на нижчих.

Але за всяких обставин рента відносно підвищується, коли підвищена продуктивність є наслідок додаткової витрати капіталу, а не просто наслідок збільшеної родючости за незмінної витрати капіталу. Це є абсолютний погляд, який показує, що тут, як і в усіх давніших випадках, рента і збільшена рента з акра (подібно до того, як при диференційній ренті I висота пересічної ренти на всю оброблювану площу) є наслідок збільшеної витрати капіталу на землю, при чому байдуже, чи функціонує ця витрата з сталою нормою продуктивности за сталих або понижених цін, чи з низхідною нормою продуктивности за сталих або за понижених цін, чи з висхідною нормою продуктивности за понижених цін. Бо наше припущення: стала ціна за сталої, низхідної або висхідної норми продуктивности додаткового капіталу, і низхідна ціна, за сталої, низхідної і висхідної норми продуктивности, зводиться ось до чого: стала норма продуктивности додаткового капіталу при сталій або низхідній ціні, низхідна норма продуктивности при сталій або низхідній ціні, висхідна норма продуктивности за сталої

*) В німецькому тексті тут очевидно помилково стоїть «6». *Прим. Ред.*

і низхідної ціни. Хоч в усіх цих випадках рента може залишитися без зміни і може понизитись, вона понизилася б значніше, коли б додаткове вживання капіталу, за інших незмінних обставин не зумовлювало збільшення родючости. Додаткове вкладення капіталу тоді завжди є за причину відносної висоти ренти, хоча б абсолютно вона й понизилась.

РОЗДІЛ СОРОК ТРЕТІЙ.

ДИФЕРЕНЦІЙНА РЕНТА II.—ТРЕТІЙ ВИПАДОК: ВИСХІДНА ЦІНА ПРОДУКЦІЇ.

[Підвищення ціни продукції має за свою передумову, що продуктивність землі найгіршої якости, що не дає ренти, зменшується. Ціна продукції, взята нами за реґуляційну, може піднестися вище від 3 ф. ст. за кв., лише тоді, коли $2^1/_2$ ф. ст., витрачені на A, продукуватимуть менш за 1 квартер, або 5 ф. ст. менш за 2 квартери, або коли б довелося обробляти землю ще гіршої якости, ніж A.

За незмінної або навіть висхідної продуктивности другого вкладення капіталу це було б можливе лише тоді, коли б продуктивність першого вкладення в $2^1/_2$ ф. ст. зменшилась. Цей випадок трапляється досить часто. Наприклад, коли виснажений при поверховій оранці зверхній шар ґрунту дає при старій системі обробітку дедалі менші врожаї, то витягнений на поверхню з допомогою глибшої оранки нижній шар за раціонального обробітку починає давати вищі урожаї, ніж давніш. Але цей спеціяльний випадок, точно кажучи, сюди не стосується. Пониження продуктивности першої витрати капіталу в $2^1/_2$ ф. ст. зумовлює для кращих земель, навіть коли там припустити аналогічні відношення, пониження диференційної ренти I; проте тут ми розглядаємо лише диференційну ренту II. Але тому, що даний спеціяльний випадок не може статися, коли не припускається існування диференційної ренти II і тому, що він в дійсності становить відбитий вплив модифікації диференційної ренти I на диференційну ренту II, то ми наведемо приклад цього випадку.

Таблиця VII

Рід землі	Акри	Капіталовкладення	Зиск	Ціна продукц.	Продукт в квартерах	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма ренти
								Збіжж.	Грош.	
		Ф. ст.	Ф.ст.	Ф.ст.		Ф. ст.	Ф. ст.	Кварт.	Ф. ст.	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$^1/_2 + 1^1/_4 = 1^3/_4$	$3^3/_7$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$1 + 2^1/_2 = 3^1/_2$	$3^3/_7$	12	$1^3/_4$	6	120%
C	1	$2^1/^2 + 2^1/_2$	1	6	$1^1/_2 + 3^3/_4 = 5^1/_4$	$3^3/_7$	18	$3^1/_2$	12	240%
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$2 + 5 = 7$	$3^3/_7$	24	$5^1/_4$	18	360%
		20			$17^1/_2$		60	$10^1/_2$	36	240%*)

Грошова рента, як і грошовий здобуток, лишаються ті самі, що і в таблиці II. Підвищена реґуляційна ціна продукції точнісінько покриває те, що втрачено на кількості продукту; а що ця ціна продукції і кількість продукту змінюються в зворотному відношенні, то само собою зрозуміло, що здобуток їх лишається той самий.

*) Тут, як і далі в таблицях VIII, IX, і X пересічну норму ренти обчислено не до всього вкладеного капіталу, а тільки до капіталу, вкладеного в рентодайні дільниці. *Пр. Ред.*

У вищенаведеному випадку ми припускали, що продуктивна сила другого капіталовкладення вища, ніж первісна продуктивність першого вкладення. Справа не зміниться, коли ми припустимо для другого капіталовкладення лише таку саму продуктивність, що її мала первісна продуктивність першого вкладення, як от у таблиці VIII.

Таблиці VIII

Рід землі	Акри	Капіталовкладення Ф. ст.	Зиск Ф.ст.	Ціна продукції Ф.ст.	Продукт в квартерах	Продажна ціна Ф. ст.	Здобуток Ф. ст.	Рента Збіжж Кварт.	Рента Грош. Ф. ст.	Норма надзиску
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$^1/_2+1=1^1/_2$	4	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1\quad+2=3$	4	12	$1^1/_2$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^2/_2=5$	1	6	$1_1/_2+3=4^1/_2$	4	18	3	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2\quad+4=6$	4	24	$4^1/_2$	18	360%
		20			15		60	9	36	240%

І тут ціна продукції, яка підвищується в тому самому відношенні, зумовлює те, що зменшення продуктивности цілком урівноважується так щодо здобутку, як і щодо грошової ренти.

У своєму чистому вигляді третій випадок виступає лише за низхідної продуктивности другого капіталовкладення, тимчасом як продуктивність першого вкладення, як це всюди припускалось для першого і другого випадків, лишається сталою. Диференційна рента I тут не зачіпається, зміна відбувається лише з тією частиною, що походить з диференційної ренти II. Ми подаємо два приклади: в першому продуктивність другого капіталовкладення зводиться до $^1/_2$, у другому — до $^1/_4$ продуктивности першого вкладення.

Таблиця IX

Рід землі	Акри	Капіталовкладення Ф. ст.	Зиск Ф.ст.	Ціна продукції Ф.ст.	Продукт в квартерах	Продажна ціна Ф. ст.	Здобуток Ф. ст.	Рента Збіжж. Кварт.	Рента Грош. Ф. ст.	Норма ренти
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+{}^1/_2=1^1/_2$	4	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+1\quad=3$	4	12	$1^1/_2$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3+1^1/_2=4^1/_2$	4	18	3	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+2\quad=6$	4	24	$4^1/_2$	18	360%
		20			15		60	9	36	240%

Таблиця IX та сама, що й таблиця VIII, тільки в таблиці VIII зменшення продуктивности припадає на перше, в таблиці IX — на друге капіталовкладення.

Таблиця X

Рід землі	Акри	Капіталовкладення	Зиск	Ціна продукції	Продукт в квартерах	Продажна ціна	Здобуток	Рента Збіжж.	Рента Грош.	Норма ренти
		Ф. ст.	Ф.ст.	Ф.ст.		Ф. ст.	Ф. ст.	Кварт.	Ф. ст.	
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1+\frac{1}{4}=1\frac{1}{4}$	$4\frac{4}{5}$	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2+\frac{1}{2}=2\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	12	$1\frac{1}{4}$	6	120%
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$3+\frac{3}{4}=3\frac{3}{4}$	$4\frac{4}{5}$	18	$2\frac{1}{2}$	12	240%
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$4+1=5$	$4\frac{4}{5}$	24	$3\frac{3}{4}$	18	360%
		20		24	$12\frac{1}{2}$		60	$7\frac{1}{2}$	36	240%

В цій таблиці загальний здобуток, сума грошової ренти і норма ренти теж лишаються такі самі, як у таблицях II, VII і VIII, бо продукт і продажна ціна знов таки змінились у зворотному відношенні, а капіталовкладення лишилось те саме.

Але як стоїть справа в іншому випадку, можливому за висхідної ціни продукції, а саме в тому випадку, коли гірша земля, яку до цього часу не варто було обробляти, тепер починає оброблятись.

Припустімо, що така земля, яку ми позначимо *a*, вступає в конкуренцію. Тоді земля A, що не давала до цього часу ренти, почала б давати ренту, і вищенаведені таблиці VII, VIII і X набули б такого вигляду:

Таблиця VIIa

Рід землі	Акри	Капітал	Зиск	Ціна продукції	Продукт в квартерах	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Підвищення
		Ф. ст.	Ф.ст.	Ф.ст.		Ф. ст.	Ф. ст.	Кварт.	Ф. ст.	
a	1	5	1	6	$1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2}+1\frac{1}{4}=1\frac{3}{4}$	4	7	$\frac{1}{4}$	1	1
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1+2\frac{1}{2}=3\frac{1}{2}$	4	14	2	8	$1+7$
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2}+3\frac{3}{4}=5\frac{1}{4}$	4	21	$3\frac{3}{4}$	15	$1+2\times7$
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$2+5=7$	4	28	$5\frac{1}{2}$	22	$1+3\times7$
				30	19		76	$11\frac{1}{2}$	46	

Таблиця VIIIa

Рід землі	Акри	Капітал	Зиск	Ціна продукції	Продукт в квартерах	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Підвищення
		Ф. ст.	Ф.ст.	Ф.ст.		Ф. ст.	Ф. ст.	Кварт.	Ф. ст.	
a	1	5	1	6	$1\frac{1}{4}$	$4\frac{4}{5}$	6	0	0	0
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2}+1=1\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	$7\frac{1}{5}$	$\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{5}$	$1\frac{1}{5}$
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1+2=3$	$4\frac{4}{5}$	$14\frac{2}{5}$	$1\frac{3}{4}$	$8\frac{2}{5}$	$1\frac{1}{5}+7\frac{1}{5}$
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2}+3=4\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	$21\frac{3}{5}$	$2\frac{1}{4}$	$15\frac{3}{5}$	$1\frac{1}{5}+2\times7\frac{1}{5}$
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$2+4=6$	$4\frac{4}{5}$	$28\frac{4}{5}$	$4\frac{3}{4}$	$22\frac{4}{5}$	$1\frac{1}{5}+3\times7\frac{1}{5}$
	5			30	$16\frac{1}{4}$		78	9	48	

Таблиця Xa

Рід землі	Акри	Капітал	Зиск	Ціна продукції	Продукт в квартерах	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Підвищення
		Ф. ст.	Ф.ст.	Ф.ст.		Ф. ст.	Ф. ст.	Кварт.	Ф. ст.	
a	1	5	1	6	$1^1/_8$	$5^1/_3$	6	0	0	0
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$1 + {}^1/_4 = 1^1/_4$	$5^1/_3$	$6^2/_3$	$^1/_8$	$^2/_3$	$^2/_3$
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$2 + {}^1/_2 = 2^1/_2$	$5^1/_3$	$13^1/_3$	$1^3/_8$	$7^1/_3$	$^2/_3 + 6^2/_3$
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$3 + {}^3/_4 = 3^3/_4$	$5^1/_3$	20	$2^5/_8$	14	$^2/_3 + 2 \times 6^2/_3$
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$4 + 1 = 5$	$5^1/_3$	$26^2/_3$	$3^7/_8$	$20^2/_3$	$^2/_3 + 3 \times 6^2/_3$
				30	$13^5/_8$		$72^2/_3$	8	$42^2/_3$	

Приєднанням землі *a* породжується нову диференційну ренту I; на цій новій основі розвивається потім диференційна рента II теж у зміненому вигляді. Земля *a* має в кожній з трьох вищенаведених таблиць ріжну родючість; ряд відповідно висхідних ступенів родючости починається лише з A. Відповідно до цього розміщується і ряд висхідних рент. Рента з найгіршої рентодайної землі, що раніш ренти не давала, становить постійну величину, яка просто приєднується до всіх вищих рент; лише за вирахуванням цієї сталої величини ясно виступає при порівнянні вищих рент ряд ріжниць і його паралелізм з рядом, що визначає родючість різних земель. У всіх таблицях різні ступені родючости, починаючи з A до D, стосуються один до одного, як $1:2:3:4$, і відповідно до цього ренти стосуються одна до одної:

в VIIa, як $1 : 1 + 7 : 1 + 2 \times 7 : 1 + 3 \times 7$,
в VIIIa, як $1^1/_5 : 1^1/_5 + 7^1/_5 : 1^1/_5 + 2 \times 7^1/_5 : 1^1/_5 + 3 \times 7^1/_5$,
в Xa, як $^2/_3 : {}^2/_3 + 6^2/_3 : {}^2/_3 + 2 \times 6^2/_3 : {}^2/_3 + 3 \times 6^2/_3$.

Коротко: коли рента з $A = n$, а рента з землі безпосередньо вищої родючости $= n + m$, то ряд буде такий: $n : n + m : n + 2m : n + 3m$ і т. д.—Ф. Е.]

[А що вищенаведений третій випадок в рукопису не був опрацьований — там є лише його заголовок, — то завдання редактора було по змозі доповнити це, як зроблено вище. Але йому лишається ще зробити загальні висновки, що випливають з усього попереднього долсідження диференційної ренти II в її трьох головних випадках і дев'ятьох похідних випадках. Але для цієї мети наведені в рукопису випадки придаються лише дуже мало. Поперше, в них порівнюються дільниці землі, що з них здобутки для площ однакової величини стосуються як $1:2:3:4$; отже, беруться ріжниці, що вже від самого початку дуже перебільшені, і які в дальшому розвитку зроблених на цій основі припущень і обчислень призводять до цілком насильницьких числових відношень. Але подруге,

вони спричинюють зовсім фальшиве уявлення. Коли для ступенів родючости, що стосуються один до одного, як 1:2:3:4 тощо, виникають ренти ряду 0:1:2:3 тощо, то зараз же постає спокуса вивести другий ряд з першого і пояснити подвоєння, потроєння тощо рент, подвоєнням потроєнням тощо всього здобутку. Але це було б цілком помилково. Ренти стосуються як 0:1:2:3:4 навіть тоді, коли ступені родючости стосуються як n:n+1:n+2:n+3:n+4; ренти стосуються одна до одної, не як ступені родючости, а як ріжниці родючости, виходячи з землі, що не дає ренти, як нулевої точки.

Таблиці оригіналу потрібно було навести для пояснення тексту. Але щоб здобути наочну основу для наведених нижче наслідків дослідження, я далі даю новий ряд таблиць, що в них здобуток показано в бушелях (1/8 квартера, або 36, 35 літра) і шилінґах (= марці).

Перша таблиця (XI) відповідає давнішій таблиці I. Вона дає здобутки і ренти для земель п'ятьох якостей A—E, при *першій* витраті капіталу в 50 шил., що разом з 10 шил. зиску = 60 шил. усієї ціни продукції на акр. Здобутки збіжжя взято низькі: 10, 12, 14, 16, 18 бушелів з акра. Реґуляційна ціна продукції, яка тут складається, є 6 шил. за бушель.

Дальші 13 таблиць відповідають трьом випадкам диференційної ренти II, розгляненим в цьому і в обох попередніх розділах, при чому припускається, що *додаткова* витрата капіталу на тій самій землі рівна 50 шил. на акр за сталої, низхідної і висхідної ціни продукції. Кожен з цих випадків знову таки подається так, як він складається 1) за сталої, 2) за низхідної, 3) за висхідної продуктивности другої витрати капіталу проти першої. При цьому постають ще деякі особливо наочні варіянти.

В випадку I: стала ціна продукції, ми маємо:

Варіянт 1: незмінна продуктивність другої витрати капіталу (таблиця XII).

Варіянт 2: низхідна продуктивність. Це може статися лише тоді, коли на землі A не робиться жодної другої витрати. А саме або:

а) так, що земля B теж не дає ренти (таблиця XIII), або
б) так, що земля B не стає землею, що зовсім не дає ренти (таблиця XIV).

Варіянт 3: висхідна продуктивність (таблиця XV). І цей випадок виключає другу витрату капіталу на землю A.

В випадку II: низхідна ціна продукції, ми маємо:

Варіянт 1: незмінна продуктивність другої витрати (таблиця XVI).

Варіянт 2: низхідна продуктивність (таблиця XVII). Обидва варіянти призводять до того, що земля A вилучається з числа конкурентних земель, земля B перестає давати ренту і реґулює ціну продукції.

Варіянт 3: висхідна продуктивність (таблиця XVIII). Тут земля A лишається реґуляційною.

У випадку III: висхідна ціна продукції, можливі дві видозміни: земля A може лишитися землею, що не дає ренти і яка реґулює ціни, або ж в конкуренцію вступає земля гіршої якости, ніж A, і починає реґулювати ціну, так що A тоді дає ренту.

Перша видозміна: земля A залишається реґуляційною.

Варіянт 1: незмінна продуктивність другої витрати (таблиця XIX). Це припустиме лише за тієї передумови, що продуктивність першої витрати зменшується.

Варіянт 2: низхідна продуктивність другої витрати (таблиця XX); це не виключає того, що продуктивність першої витрати не зміниться.

Варіянт III: Висхідна продуктивність другої витрати (таблиця XXI); це знов таки зумовлює низхідну продуктивність першої витрати.

Друга видозміна: земля гіршої якости, (позначувана: літерою *a*) вступає в конкуренцію; земля A дає ренту.

Варіянт 1: Незмінна продуктивність другої витрати (таблиця XXII).
Варіянт 2: Низхідна продуктивність (таблиця XXIII).
Варіянт 3: Висхідна продуктивність (таблиця XXIV).

Ці три варіянти відповідають загальним умовам проблеми і не дають приводу до будь-яких зауважень.

Тепер ми наведемо таблиці:

Таблиця XI.

Рід землі	Ціна продукції. Шил.	Продукт. Бушелі	Продажна ціна. Шил.	Здобуток. Шил.	Рента. Шил.	Підвищення ренти
A	60	10	6	60	0	0
B	60	12	6	72	12	12
C	60	14	6	84	24	2 × 12
D	60	16	6	96	36	3 × 12
E	60	18	6	108	48	4 × 12
					120	10 × 12

Зі другої витрати капіталу на тій самій землі.
Перший випадок: за незмінної ціни продукції.
Варіянт 1: за незмінної продуктивности другої витрати капіталу.

Таблиця XII.

Рід землі	Ціна продукції. Шил.	Продукт. Бушелі	Продажна ціна. Шил.	Здобуток. Шил.	Рента. Шил.	Підвищення ренти
A	60 + 60 = 120	10 + 10 = 20	6	120	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 12 = 24	6	144	24	24
C	60 + 60 = 120	14 + 14 = 28	6	168	48	2 × 24
D	60 + 60 = 120	16 + 16 = 32	6	192	72	3 × 24
E	60 + 60 = 120	18 + 18 = 36	6	216	96	4 × 24
					240	10 × 24

Варіянт 2: за низхідної продуктивности другої витрати капіталу: на землі A не зроблено другої витрати.

1) Коли земля B стає землею, що не дає ренти.

Таблиця XIII.

Рід землі	Ціна продукції. Шил.	Продукт. Бушелі	Продажна ціна. Шил.	Здобуток. Шил.	Рента. Шил.	Підвищення ренти
A	60	10	6	60	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 8 = 20	6	120	0	0
C	60 + 60 = 120	14 + $9^1/_3$ = $23^1/_3$	6	140	20	20
D	60 + 60 = 120	16 + $10^2/_3$ = $26^2/_3$	6	160	40	2 × 20
E	60 + 60 = 120	18 + 12 *) = 30	6	180	60	3 × 20
					120	6 × 20

2) Коли земля B не стає землею, що зовсім не дає ренти.

Таблиця XIV.

Рід землі	Ціна продукції. Шил.	Продукт. Бушелі	Продажна ціна. Шил.	Здобуток. Шил.	Рента. Шил.	Підвищення ренти
A	60	10	6	60	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 9 = 21	6	126	6	6
C	60 + 60 = 120	14 + $10^1/_2$ = $24^1/_2$	6	147	27	6 + 21
D	60 + 60 = 120	16 + 12 = 28	6	168	48	6 + 2 × 21
E	60 + 60 = 120	18 + $13^1/_2$ = $31^1/_2$	6	189	69	6 + 3 × 21
					150	4 × 6 + 6 × 21

Варіянт 3: за висхідної продуктивности другої витрати капіталу; на землі A тут теж не робиться другої витрати.

Таблиця XV.

Рід землі	Ціна продукції. Шил.	Продукт. Бушелі	Продажна ціна. Шил.	Здобуток. Шил.	Рента. Шил.	Підвищення ренти
A	60	10	6	60	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 15 = 27	6	162	42	42
C	60 + 60 = 120	14 + $17^1/_2$ = $31^1/_2$	6	189	69	42 + 27
D	60 + 60 = 120	16 + 20 = 36	6	216	96	42 + 2 × 27
E	60 + 60 = 120	18 + $22^1/_2$ = $40^1/_2$	6	243	123	42 + 3 × 27
					330	42 × 4 + 6 × 27

*) В німецькому тексті тут стоїть «20». Очевидна помилка. *Прим. Ред.*

Другий випадок за низхідної ціни продукції.

Варіянт 1: за незмінної продуктивности другої витрати капіталу: земля А випадає з конкуренції, земля В стає землею, що не дає ренти.

Таблиця XVI.

Рід землі	Ціна продукції. Шил.	Продукт. Бушелі	Продажна ціна. Шил.	Здобуток. Шил.	Рента Шил.	Підвищення ренти
B	60 + 60 = 120	12 + 12 = 24	5	120	0	0
C	60 + 60 = 120	14 + 14 = 28	5	140	20	20
D	60 + 60 = 120	16 + 16 = 32	5	160	40	2 × 20
E	60 + 60 = 120	18 + 18 = 36	5	180	60	3 × 20
					120	6 × 20

Варіянт 2: за низхідної продуктивности другої витрати капіталу; земля А випадає з конкуренції, земля В стає землею, що не дає ренти.

Таблиця XVII.

Рід землі	Ціна продукції. Шил.	Продукція. Бушелі	Продажна ціна. Шил.	Здобуток. Шил.	Рента. Шил.	Підвищення ренти
B	60 + 60 = 120	12 + 9 = 21	$5^5/_7$	120	0	0
C	60 + 60 = 120	$14 + 10^1/_2 = 24^1/_2$	$5^5/_7$	140	20	20
D	60 + 60 = 120	16 + 12 = 28	$5^5/_7$	160	40	2 × 20
E	60 + 60 = 120	$18 + 13^1/_2 = 31^1/_2$	$5^5/_7$	180	60	3 × 20
					120	6 × 20

Варіянт 3: за висхідної продуктивности другої витрати капіталу; земля А залишається конкурентною. Земля В дає ренту.

Таблиця XVIII.

Рід землі	Ціна продукції. Шил.	Продукт. Бушелі	Продажна ціна. Шил.	Здобуток. Шил.	Рента. Шил.	Підвищення ренти
A	60 + 60 = 120	10 + 15 = 25	$4^4/_5$	120	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 18 = 30	$4^4/_5$	144	24	24
C	60 + 60 = 120	14 + 21 = 35	$4^4/_5$	168	48	2 × 24
D	60 + 60 = 120	16 + 24 = 40	$4^4/_5$	192	72	3 × 24
E	60 + 60 = 120	18 + 27 = 45	$4^4/_5$	216	96	4 × 24
					240	10 × 24

Третій випадок: За висхідної ціни продукції.

А. Коли земля А не дає ренти й продовжує реґулювати ціну.

Варіянт 1: За незмінної продуктивности другої витрати капіталу, що зумовлює низхідну продуктивність першої витрати.

Таблиця XIX *).

Рід землі	Ціна продукції. Шил.	Продукт. Бушелі	Продаж на ціна. Шил.	Здобуток. Шил.	Рента. Шил.	Підвищення ренти
A	$60 + 60 = 120$	$5 + 12^1/_2 = 17^1/_2$	$6^6/_7$	120	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$6 + 15 = 21$	$6^6/_7$	144	24	24
C	$60 + 60 = 120$	$7 + 17^1/_2 = 24^1/_2$	$6^6/_7$	168	48	2×24
D	$60 + 60 = 120$	$8 + 20 = 28$	$6^6/_7$	192	72	3×24
E	$60 + 60 = 120$	$9 + 22^1/_2 = 31^1/_2$	$6^6/_7$	216	96	4×24
					240	10×24

Варіянт 2: За низхідної продуктивности другої витрати капіталу, що не виключає незмінюваної продуктивности першої витрати.

Таблиця XX.

Рід землі	Ціна продукції. Шил.	Продукт. Бушелі	Продажна ціна. Шил.	Здобуток. Шилінґи	Рента. Шил.	Підвищення ренти
A	$60 + 60 = 120$	$10 + 5 = 15$	8	120	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 6 = 18$	8	144	24	24
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 7 = 21$	8	168	48	2×24
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 8 = 24$	8	192	72	3×24
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 9 = 27$	8	216	96	4×24
					240	10×24

Варіянт 3: За висхідної продуктивности другої витрати капіталу, що, за даних припущень, обумовлює низхідну продуктивність першої витрати.

Таблиця XXI.

Рід землі	Ціна продукції. Шил.	Продукт. Бушелі	Продажна ціна. Шил.	Здобуток. Шилінґи	Рента. Шил.	Підвищення ренти
A	$60 + 60 = 120$	$5 + 12^1/_2 = 17^1/_2$	$6\ ^6/_7$	120	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$6 + 15 = 21$	$6\ ^6/_7$	144	24	24
C	$60 + 60 = 120$	$7 + 17^1/_2 = 24^1/_2$	$6\ ^6/_7$	168	48	2×24
D	$60 + 60 = 120$	$8 + 20 = 28$	$6\ ^6/_7$	192	72	3×24
E	$60 + 60 = 120$	$9 + 22^1/_2 = 31^1/_2$	$6\ ^6/_7$	216	96	4×24
					240	10×24

*) Це є таблиця висхідної продуктивности другої витрати капіталу. Порівн. табл. XXI. *Прим. Ред.*

B. Коли гірша (позначувана літерою a) земля стає землею, яка реґулює ціну і через те A починає давати ренту. Це не виключає можливости незмінюваної продуктивности другої витрати для всіх варіянтів.

Варіянт 1: Незмінювана продуктивність другої витрати капіталу.

Таблиця XXII.

Рід землі	Ціна продукції. Шил.	Продукт. Бушелі	Продажна ціна. Шил.	Здобуток. Шилінґи	Рента. Шил.	Підвищення ренти
a	120	16	$7\frac{1}{2}$	120	0	0
A	60 + 60 = 120	10 + 10 = 20	$7\frac{1}{2}$	150	30	30
B	60 + 60 = 120	12 + 12 = 24	$7\frac{1}{2}$	180	60	2 × 30
C	60 + 60 = 120	14 + 14 = 28	$7\frac{1}{2}$	210	90	3 × 30
D	60 + 60 = 120	16 + 16 = 32	$7\frac{1}{2}$	240	120	4 × 30
E	60 + 60 = 120	18 + 18 = 36	$7\frac{1}{2}$	270	150	5 × 30
					450	15 × 30

Варіянт 2: Низхідна продуктивність другої витрати капіталу.

Таблиця XXIII.

Рід землі	Ціна продукції. Шил.	Продукт. Бушелі	Продажна ціна. Шил.	Здобуток. Шилінґи	Рента. Шил.	Підвищення ренти
a	120	15	8	120	0	0
A	60 + 60 = 120	$10 + 7\frac{1}{2} = 17\frac{1}{2}$	8	140	20	20
B	60 + 60 = 120	12 + 9 = 21	8	168	48	20 + 28
C	60 + 60 = 120	$14 + 10\frac{1}{2} = 24\frac{1}{2}$	8	196	76	20 + 2 × 28
D	60 + 60 = 120	16 + 12 = 28	8	224	104	20 + 3 × 28
E	60 + 60 = 120	$18 + 13\frac{1}{2} = 31\frac{1}{2}$	8	252	132	20 + 4 × 28
					380	20 × 5 + 10 × 28

Варіянт 3: Висхідна продуктивність другої витрати капіталу.

Таблиця XXIV.

Рід землі	Ціна продукції. Шил.	Продукт. Бушелі	Продажна ціна. Шил.	Здобуток. Шилінґи	Рента. Шил.	Підвищення ренти
a	120	16	$7\frac{1}{2}$	120	0	0
A	60 + 60 = 120	$10 + 12\frac{1}{2} = 22\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$168\frac{3}{4}$	$48\frac{3}{4}$	$15 + 33\frac{3}{4}$
B	60 + 60 = 120	12 + 15 = 27	$7\frac{1}{2}$	$202\frac{1}{2}$	$82\frac{1}{2}$	$15 + 2 \times 33\frac{3}{4}$
C	60 + 60 = 120	$14 + 17\frac{1}{2} = 31\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$236\frac{1}{4}$	$116\frac{1}{4}$	$15 + 3 \times 33\frac{3}{4}$
D	60 + 60 = 120	16 + 20 = 36	$7\frac{1}{2}$	270	150	$15 + 4 \times 33\frac{3}{4}$
E	60 + 60 = 120	$18 + 22\frac{1}{2} = 40\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$303\frac{3}{4}$	$183\frac{3}{4}$	$15 + 5 \times 34\frac{3}{4}$
					$581\frac{1}{4}$	$5 \times 15 + 15 \times 33\frac{3}{4}$

Отож з цих таблиць випливає таке.

Насамперед, що в ряду рент відношення точно такі самі, як у ряду ріжниць родючости, виходячи з реґуляційної землі, що не дає ренти, як нулевого пункту. Рента визначається не абсолютним здобутком, а лише ріжницями здобутку. Чи дають різного роду землі 1, 2, 3, 4, 5 бушелів, чи 11, 12, 13, 14, 15 бушелів здобутку з акра, ренти в обох випадках становлять ряд: 0, 1, 2, 3, 4 бушелі, або відповідний цьому грошовий здобуток.

Але куди важливіший наслідок є у відношенні до загальної суми ренти при повторній витраті капіталу на тій самій землі.

В п'ятьох випадках з досліджених тринадцятьох *подвоюється* разом з витратою капіталу і загальна сума ренти; замість 10×12 шил. вона стає 10×24 шил. $= 240$ шил. Випадки ці такі:

Випадок I, стала ціна, варіянт I: незмінне підвищення продукції (таблиця XII).

Випадок II, низхідна ціна, варіянт III: ростуче підвищення продукції (таблиця XVIII).

Випадок III, висхідна ціна, перша видозміна, коли земля А залишається реґуляційною у всіх трьох варіянтах (таблиці XIX, XX, XXI).

У чотирьох випадках рента підвищується *більш, ніж удвоє*, а саме:

Випадок I, варіянт III: стала ціна, але ростуче підвищення продукції (таблиця XV). Сума ренти підвищується до 330 шил.

Випадок III, друга видозміна, коли земля А дає ренту в усіх трьох варіянтах (таблиця XXII, рента $= 15 \times 30 = 450$ шил.; таблиця XXIII, рента $= 5 \times 20 + 10 \times 28 = 380$ шил.; таблиця XXIV, рента $= 5 \times 15 + 15 \times 33^3/_4 = 581^1/_4$ шил.).

В одному випадку вона *підвищується*, але не до подвійної суми проти ренти, одержуваної при першій витраті капіталу.

Випадок I, стала ціна, варіянт II: низхідна продуктивність другої витрати за умов, коли В не стає землею, що зовсім не дає ренти (таблиця XIV, рента $= 4 \times 6 + 6 \times 21 = 150$ шил.).

Нарешті, тільки в трьох випадках загальна рента при другій витраті капіталу, для всіх родів землі разом, лишається в тому самому становищі, як при першій витраті (таблиця XI); це ті випадки, коли земля А перестає брати участь у конкуренції, а земля В стає реґуляційною, і тому землею, що не дає ренти. Отже, рента відпадає не тільки з В, але вона зменшується в кожному наступному члені ряду рент; цим зумовлюється наслідок. Випадки ці такі:

Випадок I, варіянт II, коли умови такі, що земля А випадає (таблиця XIII). Сума рент дорівнює 6×20, отже $10 \times 12 = 120$, як у таблиці XI.

Випадок II, варіянт I і II. Тут, згідно з припущеннями, неодмінно випадає земля А (таблиці XVI і XVII), і сума ренти є знову $6 \times 20 = 10 \times 12 = 120$ шил.

Таким чином це значить: в переважній більшості всіх можливих випадків в наслідок збільшеного приміщення капіталу в землю рента підвищується як з акра землі, що дає ренту, так і в її загальній сумі. Лише в трьох випадках з досліджених тринадцятьох загальна сума її лишається без зміни. Це ті випадки, коли найгіршої якости земля, що до того часу не давала ренти й відігравала ролю реґуляційної землі, перестає брати участь у конкуренції, і земля безпосередньо краща якістю стає на її місце, отже, перестає давати ренту. Але і в цих випадках ренти з кращих земель підвищуються проти тих рент, які завдячують своїм походженням першій витраті капіталу; коли рента з С понижується з 24 до 20, то для D і E вона підвищується з 36 і 48 до 40 і 60 шил.

Пониження загальної суми рент нижче від того рівня, що вона мала за першої витрати капіталу (таблиця XI) було б можливе лише тоді, коли б, крім

землі A, перестала брати участь у конкуренції і земля B, і земля C зробилася б реґуляційною землею, що не дає ренти.

Отже, що більше капіталу вживається на землі, що вищого розвитку досягли у країні хліборобство і цивілізація взагалі, то вище підносяться ренти з акра, так само як і загальна сума рент, то колосальніший стає податок, що його виплачує суспільство великим земельним власникам у вигляді надзисків,— доки всі роди землі, що вже підлягли обробленню, зберігають здатність до конкуренції.

Цей закон пояснює дивовижну живучість кляси великих землевласників. Жодна інша кляса суспільства не живе так марнотратно, як ця; жодна інша не заявляє такої претенсії на звичну «відповідну станові» розкіш, хоч би звідки одержувано для цього гроші; жодна інша кляса не нагромаджує з таким легким серцем боргів за боргами. А проте, вона завжди хоч і вскочить, а вискочить — завдяки капіталові, що його інші люди вклали в землю і що дає їй ренти позавсяким співвідношенням з зисками, що їх одержує з нього капіталіст. Але той самий закон пояснює також, чому ця живучість великого землевласника поволі вичерпується.

Коли 1846 року скасовано було в Англії збіжжеві мита, англійські фабриканти думали, що цим вони перетворили землевласницьку аристократію на павперів. Замість цього вона забагатіла більше, ніж будь-коли раніш. Яким чином це сталося? Дуже просто. Поперше, від цього часу до орендарів почали ставити закріплену контрактом вимогу, за якою вони зобов'язувалися витрачати щорічно по 12 ф. ст. замість 8 ф. ст. на акр, і подруге, землевласники, що мали і в нижній палаті дуже численних представників, асиґнували собі велику державну допомогу для дренування та інших перманентних поліпшень своїх земель. А що цілковитого витиснення найгіршої землі не сталося, а відбулося, щонайбільше, застосування її для іншої мети, та й то здебільша тимчасове, то ренти підвищились відповідно до підвищенної витрати капіталу, і земельна аристократія виграла від цього більше, ніж будь-коли раніш.

Але все минає. Трансатлантійські пароплави, а також північно південно-американські та індійські залізниці дали змогу цілком особливим країнам конкурувати на европейських збіжжевих ринках. Це були, з одного боку, північно-американські прерії, арґентінські пампаси, степи вже від природи придатні для обробітку плугом, незайманий ґрунт, що багато років давав багаті врожаї навіть за примітивної культури і без добрива. Далі це були землі російських та індійських комуністичних громад, які мусили продавати частину свого продукту, до того ж дедалі більшу, щоб одержати гроші для виплати податків, що їх виплачувати примушував, досить часто з допомогою катування, нещадний деспотизм держави. Ці продукти продавалося безвідносно до цін продукції, продавалося за ціну, яку пропонував торговець, бо селянин на строк виплати мусив мати гроші хоч би за яку ціну. І з цією конкуренцією,— незайманої степової землі, а також російських та індійських селян, що знемагають під податковим пресом,— европейський орендар і селянин не міг упоратись при старих рентах. Частина землі в Европі остаточно стала щодо продукції збіжжя, конкурентно неспроможною, ренти всюди занепали; другий наш випадок, варіянт II: низхідна ціна і низхідна продуктивність додаткових витрат капіталу зробився загальним правилом для Европи, звідси лемент аґраріїв від Шотляндії до Італії, від Південної Франції до Східньої Прусії. На щастя, ще геть не всі степові землі оброблено; їх ще надто досить для того, щоб зруйнувати все европейське велике землеволодіння та крім того і дрібне.— Ф. Е.].

Рубрики, під якими треба дослідити ренту, такі:

A. Диференційна рента.

1) Поняття диференційної ренти. Ілюстрація силою води. Перехід до власне хліборобської ренти.

2) Диференційна рента I, що походить з ріжниці в родючості різних земельних дільниць.

3) Диференційна рента II, що походить з послідовної витрати капіталу на тій самій землі. Диференційна рента II підлягає дослідженню:

a) п и сталій,

b) при низхідній,

c) при висхідній ціні продукції.

І далі:

d) перетв рення надзиску в ренту.

4) Вплив ц еї ренти на норму зиску.

B. Абсолютна рента.

C. Ціна землі.

D. Кінцеві зауваження про земельну ренту.

Як загальний наслідок розгляду диференційної ренти, виходить таке:

Перше: Створення надзиску може відбуватися різними шляхами. З одного боку, на базі диференційної ренти I, тобто на базі витрати всього хліборобського капіталу на земельній площі, що складається з земель різної родючости. Далі, як диференційна рента II, на базі різної диференційної продуктивности послідовних витрат капіталу на тій самій землі, тобто на базі більшої продуктивности, визначеної, наприклад, у квартерах пшениці, ніж та, що постає при тій самій витраті капіталу на найгіршій землі, що не дає ренти, але реґулює ціну продукції. Але хоч би як виникали ці надзиски, перетворення їх у ренту, отже, їх перехід від орендаря до землевласника, завжди припускає як попередню умову, що різні дійсні індивідуальні ціни продукції (тобто незалежно від загальної ціни продукції, що реґулює ринок) окремих продуктів, окремих послідовних витрат капіталу попередньо вирівнюються в індивідуальну пересічну ціну продукції. Надмір загальної реґуляційної ціни продукції продукту з акра над цією його індивідуальною пересічною ціною продукції становить і визначає величину ренти на акр. При диференційній ренті I диференційні наслідки розпізнаються сами по собі, бо вони постають на різних дільницях землі, що лежать одна поза однією і одна біля однієї, — за такої витрати капіталу на акр, яку береться за нормальну, і при відповідному до цієї витрати нормальному обробленні. При диференційній ренті II їх спершу треба зробити розрізнюваними; справді, вони мусять бути перетворені зворотно у диференційну ренту I, а це можна зробити лише зазначеним способом. Візьмімо, наприклад, таблицю III, ст. 149.

Земля B дає в наслідок першої витрати капіталу в $2^1/_2$ ф. стерл. 2 квартери з акра, а в наслідок другої витрати, однакової розміром, — $1^1/_2$ квартери; разом $3^1/_2$ квартери з того самого акра. За цими $3^1/_2$ квартерами, що виросли на тій самій землі, не можна побачити, яка частина з них є продуктом витрати капіталу I і яка витрати капіталу II. Вони в дійсності становлять продукт усього капіталу в 5 ф. стерл; і дійсний факт є лише в тому, що капітал в $2^1/_2$ ф. стерл. дав 2 квартери, а капітал в 5 ф. стерл. — не 4, а $3^1/_2$ квартери. Справа ані трохи не змінилася б, якби ці 5 ф. стерл. дали 4 квартери, так що продукти обох витрат капіталу були б однакові, або навіть 5 квартерів, так що друга витрата капіталу дала б надмір в 1 квартер. Ціна продукції перших двох квартерів дорівнює $1^1/_2$ ф. стерл. за квартер, ціна продукції других $1^1/_2$ квартерів є 2 ф. стерл. за квартер. Ці $3^1/_2$ квартери разом коштують тому 6 ф. стерл. Це є індивідуальна ціна продукції всього продукту, а пересічно вона становить 1 ф. стерл. $14^2/_7$ шил. за квартер, округло, скажімо, $1^3/_4$ ф. стерл. За загальної ціни продукції в 3 ф. стерл, що визначається землею A, це дає надзиск в $1^1/_4$ ф. стерл. на квартер і, отже, для $3^1/_2$ квартерів разом.— $4^3/_8$ ф. стерл. За пересічної ціни

дукції з землі B це становить округло $1^1/_2$ квартера. Надзиск з B визначається, отже, у відповідній частині продукту з B, в цих $1^1/_2$ квартерах, які становлять ренту, визначену в збіжжі, і які продаються по загальній ціні продукції за $4^1/_2$ ф. стерл. Але, навпаки, надмірний продукт з акра землі B, надмірний проти продукту з акра землі A, не можна просто вважати за надзиск, а тому й за надпродукт. Згідно з припущенням акр землі B продукує $3^1/_2$ квартери, акр землі A лише 1 квартер. Надмірний продукт з землі B є, отже, $2^1/_2$ квартери, але надпродукт є лише $1^1/_2$ квартери; бо в землю B вкладено удвоє більший капітал, ніж у землю A, і тому вся ціна продукції тут удвоє більша. Коли б у землю A також було вкладено 5 ф стерл. і норма продуктивности лишилася б без зміни, то продукт становив би 2 квартери замість одного, і таким чином виявилося б, що дійсний надпродукт можна знайти порівнянням не $3^1/_2$ і 1, а $3^1/_2$ і 2; що, отже, він дорівнює не $2^1/_2$, а лише $1^1/_2$ квартерам. Але далі, якби в землю B було вкладено третю порцію капіталу в $2^1/_2$ ф. стерл., що дала б лише 1 квартер, так що він коштував би 3 ф. стерл., як на землі A, то його продажна ціна в 3 ф. ст. покрила б тільки ціну продукції, дала б лише пересічний зиск, але не дала б надзиску, а отже і нічого, що могло б перетворитися на ренту. Продукт з акра будь-якого роду землі, порівняно з продуктом з акра землі A, не показує ані того, чи є він продукт однакової або більшої витрати капіталу, ані того, чи надмірний продукт покриває тільки ціну продукції, чи завдячує він своїм виникненням вищій продуктивності додаткового капіталу.

Друге: З щойно викладеного випливає, що при низхідній нормі продуктивности додаткових витрат капіталу, за межу котрих,— оскільки мова йде про створення нового надзиску,— є така витрата капіталу, що покриває лише ціну продукції, тобто що продукує квартер так само дорого, як рівна витрата капіталу на землі A, отже, згідно з припущенням, за 3 ф. стерл., — випливає, що за межу, на якій загальна витрата капіталу на акр землі B перестала б давати ренту, є та, коли індивідуальна пересічна ціна продукції продукту з акра землі B підвищилася б до рівня ціни продукції з акра землі A.

Коли на B робляться лише такі додаткові витрати капіталу, що оплачують ціну продукції і, отже, не створюють надзиску, а тому й нової ренти, то хоч це й підвищує індивідуальну пересічну ціну продукції квартера, проте, не зачіпає надзиску, що створився від попередніх витрат капіталу, евентуально ренти. Бо пересічна ціна продукції завжди лишається нижча від ціни продукції на A, а коли надмір ціни з квартера і зменшується, то кількість квартерів збільшується у тому самому відношенні, так що загальний надмір ціни лишається без зміни.

В наведеному випадку дві перші витрати капіталу в 5 ф. стерл. на землі B продукують $3^1/_2$ квартери, отже, згідно з припущенням, $1^1/_2$ квартери ренти $= 4^1/_2$ ф. стерл. Коли сюди прилучиться третя витрата капіталу в $2^1/_2$ ф. стерл., що продукує лише 1 додатковий квартер, то вся ціна продукції (включаючи 20% зиску) $4^1/_2$ квартерів $= 9$ ф. стерл.; отже, пересічна ціна за квартер $= 2$ ф. стерл. Отже, пересічна ціна продукції за квартер на землі B піднеслась з $1^5/_7$ ф. стерл. до 2 ф. стерл., надзиск з квартера порівняно з реґуляційною ціною A упав з $1^2/_7$ ф. стерл. до 1 ф. стерл. Але $1 \times 4^1/_2 = 4^1/_2$ ф. стерл., цілком так само, як раніш $1^2/_7 \times 3^1/_2 = 4^1/_2$ ф. стерл.

Коли ми припустимо, що на B було б зроблено ще четверту і п'яту додаткові витрати капіталу по $2^1/_2$ ф. стерл., які продукують квартер лише по його загальній ціні продукції, то весь продукт з акра становив би тепер $6^1/_2$ квартерів, а ціна його продукції була б 15 ф. стерл. Пересічна ціна продукції квартера для B знову підвищилась би з 2 *) до $2^4/_{13}$ ф. стерл., а надзиск з квар-

*) В німецькому тексті тут стоїть «з 1 ф. стерл.» Очевидна помилка, бо у вищенаведеному прикладі пересічна ціна продукції квартера для B становила не 1 ф. стерл., а 2 ф. стерл. *Прим. Ред*

теря порівняно з реґуляційною ціною продукції на землі А знову зменшився б з 1 ф. стерл, до $^9/_{13}$ ф. стерл. Але ці $^9/_{13}$ ф. стерл. тут слід помножити на $6^1/_2$ квартерів замість колишніх $4^1/_2$. А $^9/_{13} \times 6^1/_2 = 1 \times 4^1/_2 = 4^1/_2$ ф. стерл.

Звідси насамперед випливає, що за цих обставин не потрібно жодного підвищення реґуляційної ціни продукції для того, щоб уможливити додаткові витрати капіталу на рентодайних землях, навіть в такому розмірі, що додатковий капітал зовсім перестає давати надзиск і дає ще лише пересічний зиск. З цього випливає далі, що тут сума надзиску на акр лишається без зміни, хоч би як дуже зменшувався надзиск з квартера; це зменшення завжди урівноважується відповідним збільшенням квартерів, продукованих на акрі. Для того, щоб пересічна ціна продукції піднеслась до рівня загальної ціни продукції (отже, тут досягла б 3 ф. стерл. на землі В), мусять бути зроблені такі додаткові витрати капіталу, продукт яких мав би вищу ціну продукції, ніж реґуляційна ціна в 3 ф. стерл. Але ми побачимо, що тільки цього ще не досить, щоб підвищити пересічну ціну продукції квартера на землі В до рівня загальної ціни продукції в 3 ф. стерл.

Припустімо, що на землі В було випродуковано:

1) $3^1/_2$ квартери, що їхня ціна продукції, як і давніш, 6 ф. стерл.; отже, дві витрати капіталу по $2^1/_2$ ф. стерл. кожна, при чому обидві дають надзиски, але низхідної висоти.

2) 1 квартер за 3 ф. стерл.; витрата капіталу, при якій індивідуальна ціна продукції дорівнювала б реґуляційній ціні продукції.

3) 1 квартер за 4 ф. стерл.; витрата капіталу, при якій індивідуальна ціна продукції на 25% вища за реґуляційну ціну.

Ми мали б тоді $5^1/_2$ квартерів з акра за 13 ф. стерл. при витраті капіталу в 10 ф. стерл.; первісна витрата капіталу зросла б учетверо, але продукт першої витрати капіталу не збільшився б і втроє.

$5^1/_2$ квартерів за 13 ф. стерл. дають пересічну ціну продукції в $2^4/_{11}$ ф. стерл. за квартер, отже, за реґуляційної ціни продукції в 3 ф. стерл. надмір в $^7/_{11}$ ф. стерл. з квартера, який може перетворитися на ренту. $5^1/_2$ квартерів, продані по реґуляційній ціні в 3 ф. стерл. дають $16^1/_2$ ф. стерл. За вирахуванням ціни продукції в 13 ф. стерл. залишається $3^1/_2$ ф. стерл. надзиску, або ренти, так що ці $3^1/_2$ ф. стерл., рахуючи по теперішній пересічній ціні продукції квартера з землі В, тобто по $2\ ^4/_{11}$ ф. стерл. за квартер, репрезентують $1\ ^{25}/_{52}$*) квартера. Грошова рента понизилася б на 1 ф. стерл., збіжжева рента приблизно на $^1/_2$ квартера, але, не зважаючи на те, що четверта додаткова витрата капіталу на В не тільки не створює надзиску, але дає менше, ніж пересічний зиск,— як і давніш, існує надзиск і рента. Коли ми припустимо, що, крім витрати капіталу 3), і витрата 2) продукує по ціні, що перебільшує реґуляційну ціну продукції, то вся продукція становитиме: $3^1/_2$ квартери за 6 ф. ст. + 2 квартери за 8 ф. ст., разом $5^1/_2$ квартерів за 14 ф. ст. ціни продукції. Пересічна ціна продукції квартера була б $2^6/_{11}$ ф. ст., що давало б надмір в $^5/_{11}$ ф. ст. Ці $5^1/_2$ квартери, продані по 3 ф. ст., дають $16^1/_2$ ф. ст.; за вирахуванням 14 ф. ст. ціни продукції, лишається $2^1/_2$ ф. ст. на ренту. За теперішньої пересічної ціни продукції на землі В це становило б $^{55}/_{56}$ квартера. Отже, рента все ще одержується, хоч і в меншому розмірі, ніж давніш.

В усякому разі це показує, що на кращих земельних дільницях при додаткових витратах капіталу, що їхній продукт коштує дорожче, ніж реґуляційна ціна продукції, рента, принаймні в межах допустимих практикою, мусить не зникнути, а лише зменшитися, і саме відповідно до того, з одного боку, яку

*) В німецькому тексті тут стоїть: «$1\ ^5/_{72}$». Очевидна помилка. *Прим. Ред.*

частку всього витраченого капіталу становить цей менш продуктивний капітал, а з другого боку, відповідно до зменшення його продуктивности. Пересічна ціна продукту цього менш продуктивного капіталу все ще була б нижча від реґуляційної ціни, і тому все ще лишався б надзиск, який міг би перетворитися на ренту.

Припустімо тепер, що пересічна ціна квартера з землі В збігається з загальною ціною продукції, в наслідок чотирьох послідовних витрат капіталу ($2\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{2}$, 5 і 5 ф. ст.) з низхідною продуктивністю:

Капітал		Зиск	Здобуток в квар.	Ціна продукції за квартер	Ціна продукції разом	Продажна ціна	Здобуток	Додаток для ренти	
	Фунт. стерл.	Фунт. стерл.		Фунт. стерл.	Фунт. стерл.	Фунт. стерл.	Фунт. стерл.	Кварт.	Фунт. стерл.
1)	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	2	$1\frac{1}{2}$	3	3	6	1	3
2)	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	2	3	3	$4\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$
3)	5	1	$1\frac{1}{2}$	4	6	3	$4\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{2}$	$-1\frac{1}{2}$
4)	5	1	1	6	6	3	3	-1	-3
	15	3	6		18		18	0	0

Тут орендар продає кожен квартер по його індивідуальній ціні продукції, і тому все число квартерів продає він по їхній пересічній ціні продукції квартера, яка збігається з реґуляційною ціною в 3 ф. стерл. Він одержує тому на свій капітал в 15 ф. стерл., як і давніш, 20% зиску = 3 ф. стерл. Але рента зникла. Куди ж дівся надмір при цьому вирівнянні індивідуальних цін продукції кожного квартера з загальною ціною продукції?

Надзиск з перших $2\frac{1}{2}$ ф. стерл. був 3 ф. стерл.; з других $2\frac{1}{2}$ ф. стерл. він був $1\frac{1}{2}$ ф. стерл.; разом надзиск на $\frac{1}{3}$ авансованого капіталу, тобто на 5 ф. стерл. = $4\frac{1}{2}$ ф. стерл. = 90%.

При витраті капіталу 3) 5 ф. стерл. не тільки не дають надзиску, але продукт їхній в $1\frac{1}{2}$ квартера, проданий по загальній ціні продукції, дає мінус в $1\frac{1}{2}$ ф. стерл. Нарешті, при витраті капіталу 4) теж в 5 ф. стерл., продукт їхній в 1 кв., проданий по загальній ціні продукції, дає мінус в 3 ф. стерл. Отже, обидві витрати капіталу, взяті разом, дають мінус в $4\frac{1}{2}$ ф. стерл., рівний надзискові в $4\frac{1}{2}$ ф. стерл., який постав від витрат капіталу 1) і 2).

Надзиск і мінус-зиск урівноважуються. Тому рента зникає. Але в дійсності це можливе тому, що елементи додаткової вартости, які раніш становили надзиск або ренту, входять тепер в створення пересічного зиску. Орендар одержує цей пересічний зиск в розмірі 3 ф. стерл. на 15 ф. стерл., або в розмірі 20% коштом ренти.

Вирівняння індивідуальної пересічної ціни продукції з землі В з загальною ціною продукції А, яка реґулює ринкову ціну, має за передумову, що ріжниця, на яку індивідуальна ціна продукту перших витрат капіталу нижча, ніж реґуляційна ціна, дедалі більше зрівноважується і нарешті знищується ріжницею, на яку продукт пізніших витрат капіталу починає перебільшувати реґуляційну ціну. Те, що являє собою надзиск, поки продукт перших витрат капіталу продається сам по собі, в такий спосіб поступово стає частиною їхньої пересічної ціни продукції, і разом з тим входить в створення пересічного зиску, аж поки, нарешті, не буде зовсім поглинуте цим пересічним зиском.

Коли б замість вкладати в землю В 15 ф. стерл. капіталу, в неї було вкладено лише 5 ф. стерл. і додаткові $2\frac{1}{2}$ квартери останньої таблиці були випродуковані

в такий спосіб, що $2^1/_2$ акри землі А були б оброблені наново з витратою капіталу в $2^1/_2$ ф. стерл. на акр, то витрачений додатковий капітал становив би лише $6^1/_4$ ф. стерл, отже, вся витрата на А і В для продукції цих 6 квартерів становила б лише $11^1/_4$ ф. стерл. замість 15 ф. стерл., і вся їхня ціна продукції, включаючи й зиск, становила б $13^1/_2$ ф. стерл. Ці 6 квартерів, як і давніш, разом продавалося б за 18 ф. стерл., але витрата капіталу зменшилася б на $3^3/_4$ ф. стерл., і рента з В становила б, як і давніше, $4^1/_2$ ф. стерл. на акр. Інакше стояла б справа, коли б для продукції додаткових $2^1/_2$ квартерів довелося вжити гіршої, ніж А, землі, A_{-1}, A_{-2}; так що ціна продукції квартера для $1^1/_2$ квартера на землі $A_{-1} = 4$ ф. стерл., а для останнього квартера на землі $A_{-2} = 6$ ф. стерл. В цьому випадку 6 ф. стерл. зробилися б реґуляційною ціною продукції квартера. $3^1/_2$ квартери з землі В були б продані за 21 ф. стерл. замість $10^1/_2$ ф. стерл., що дало б ренту в 15 ф. стерл. замість $4^1/_2$ ф. стерл., а в збіжжі ренту в $2^1/_2$ кв. замість $1^1/_2$ квартера. Так само квартер з землі А тепер репрезентував би ренту в 3 ф. стерл. $=$ $= {^1/_2}$ квартера.

Перше, ніж дослідити цей пункт далі, зробимо ще одне зауваження.

Пересічна ціна квартера з В вирівнюється, збігається з загальною ціною продукції в 3 ф. стерл. з квартера, реґульованою землею А, скоро частина всього капіталу, що продукує надмірні $1^1/_2$ квартера зрівноважиться тією частиною всього капіталу, яка недопродуковує $1^1/_2$ квартера. Як скоро вирівнюються ці ціни, або скільки для цього треба витратити на В капіталу з недостатньою продуктивною силою, — це залежить, коли припустити додаткову продуктивність перших витрат капіталу за дану, від відносно недостатньої продуктивности наступних витрат капіталу проти продуктивности рівновеликої витрати капіталу на найгіршій реґуляційній землі А, або від індивідуальної ціни продукції їхнього продукту порівняно з реґуляційною ціною.

З попереднього насамперед випливає:

Перше. Доти, доки додаткові капітали витрачаються на тій самій землі з додатковою продуктивністю, хоча б і низхідною, абсолютно рента з акра так збіжжева, як і грошова, зростає, хоч відносно проти авансованого капіталу (отже, норма надзиску або ренти) вона зменшується. За межу тут є той додатковий капітал, що дає лише пересічний зиск, або для продукту якого індивідуальна ціна продукції збігається з загальною ціною продукції. Ціна продукції за цих умов залишається та сама, коли тільки продукція на гірших землях не стає зайвою в наслідок збільшеного подання. Навіть за низхідних цін ці додаткові капітали можуть у певних межах все ще продукувати надзиск, хоч і менш значний.

Друге. Витрата додаткового капіталу, що продукує тільки пересічний зиск і додаткова продуктивність якого, отже $= 0$, нічого не змінює у висоті створеного надзиску, а тому і ренти. Індивідуальна пересічна ціна квартера на кращих землях в наслідок цього зростає. Надмір з квартера зменшується, але число квартерів, що дають такий зменшений надмір, збільшується, так що здобуток лишається той самий.

Трете. Додаткові витрати капіталу, які дають продукт, що його індивідуальна ціна продукції перевищує реґуляційну ціну, отже, додаткова продуктивність яких не тільки $= 0$, але менша нуля, деякий мінус, тобто нижча, ніж продуктивність рівної витрати капіталу на реґуляційній землі А, дедалі більше наближають індивідуальну пересічну ціну всього продукту з кращих земель до загальної ціни продукції, отже, дедалі більше зменшують ріжницю між обома, ту ріжницю, яка створює надзиск, зглядно ренту. Дедалі більша частина того, що раніше становило надзиск або ренту, входить в

створення пересічного зиску. А проте, ввесь капітал, витрачений на акр землі В, продовжує давати надзиск, хоч він зменшується разом з збільшенням маси капіталу недостатньої продуктивности і з збільшенням ступеня цієї недостатньої продуктивности. За ростучого капіталу і збільшуваної продукції, рента з акра зменшується тут абсолютно, а не тільки відносно проти ростучого розміру вкладеного капіталу, як у другому випадку.

Знищитись рента може тільки тоді, коли індивідуальна пересічна ціна продукції всього продукту на кращій землі В збігається з реґуляційною ціною, коли весь надзиск перших продуктивніших витрат капіталу піде на створення пересічного зиску.

За крайню межу зменшення ренти з акра є той пункт, на якому вона зникає. Але цей пункт настає не безпосередньо після того, як додаткові витрати капіталу починають продукувати з недостатньою продуктивністю, а по тому, як додаткова витрата частини капіталу з недостатньою продуктивністю набуває таких розмірів, що її вплив знищує надмірну продуктивність перших витрат капіталу, і продуктивність усього вкладеного капіталу стає рівною продуктивності капіталу на А, а тому індивідуальна пересічна ціна квартера з В — рівною індивідуальній пересічній ціні квартера з А.

І в цьому випадку реґуляційна ціна продукції в 3 ф. стерл. з квартера лишилася б та сама, хоч рента і зникла б. Тільки за цим пунктом ціна продукції мусила б підвищитись в наслідок збільшення чи то ступеня недостатньої продуктивности додаткового капіталу, чи то величини самого додаткового капіталу тієї самої недостатньої продуктивности. Коли б, наприклад, вище, в таблиці на стор. 179, на тій самій землі продукувалось замість $1^1/_2$ квартера $2^1/_2$ квартера по 4 ф. стерл. за квартер, то ми мали б в цілому 7 квартерів, вся ціна продукції яких дорівнювала б 22 ф. стерл. Квартер коштував би $3\ ^1/_7$ ф. стерл., тобто він коштував би на $^1/_7$ вище за загальну ціну продукції, і остання мусила б підвищитись.

Отже, ще довгий час можна було б вживати додатковий капітал з недостатньою продуктивністю і навіть з дедалі більшою недостатньою продуктивністю, поки індивідуальна пересічна ціна квартера на кращих земельних дільницях не стане рівна загальній ціні продукції, поки не зникне цілком надмір останньої над першою, а разом з тим і надзиск і рента.

Навіть і в цьому випадку з зникненням ренти з кращих земель індивідуальна пересічна ціна їхнього продукту тільки збіглася б з загальною ціною продукції, отже, все ще не потрібне було б підвищення цієї останньої.

У вищенаведеному прикладі на кращій землі В, що має, проте останнє місце в ряді кращих земель, або таких, що дають ренту, $3^1/_2$ квартери продукуються капіталом в 5 ф. стерл., який має додаткову продуктивність, і $2^1/_2$ квартери продукуються капіталом в 10 ф. стерл., що має недостатню продуктивність, разом 6 квартерів, отже $^5/_{12}$ цієї кількости, продукується цими останніми частинами капіталу, витраченими з недостатньою продуктивністю. І тільки в цьому пункті індивідуальна пересічна ціна продукції 6 квартерів підвищується до 3 ф. стерл. за квартер, отже, збігається з загальною ціною продукції.

Але за законом власности на землю, останні $2^1/_2$ квартери не могли б бути випродуковані в такий спосіб по 3 ф. стерл. за квартер, за винятком того випадку, коли вони могли б бути випродуковані на нових $2^1/_2$ акрах землі А. Випадок, коли додатковий капітал продукує вже тільки по загальній ціні продукції, був би за межу. За нею мусили б припинитись додаткові витрати капіталу на тій самій землі.

Скоро лише орендареві довелося за дві перші витрати капіталу заплатити $4^1/_2$ ф. стерл. ренти, то він мусить продовжувати її виплачувати, і кожна витрата

капіталу, яка продукувала б квартер дорожче за 3 ф. стерл., призвела б до скорочення його зиску. Це, за недостатньої продуктивности, перешкоджає вирівнянню індивідуальної пересічної ціни.

Візьмімо цей випадок у колишньому прикладі, коли ціна продукції на землі А в 3 ф. стерл. за квартер реґулює ціну для землі В.

Капітал	Зиск	Ціна продукції	Здобуток	Ціна продукц. за кварт.	Продажна ціна		Надзиск	Втрата
					За кварт.	Разом		
Ф. стерл.	Ф. стерл.	Ф. стерл.	Квартери	Ф. стерл.	Ф. стерл.	Ф. стерл.	Ф. стерл.	Ф. стерл.
$2^1/_2$	$^1/_2$	3	2	$1^1/_2$	3	6	3	—
$2^1/_2$	$^1/_2$	3	$1^1/_2$	2	3	$4^1/_2$	$1^1/_2$	—
5	1	6	$1^1/_2$	4*)	3	$4^1/_2$	—	$1^1/_2$
5	1	6	1	6	3	3	—	3
15	3	18	—	—	—	18	$4^1/_2$	$4^1/_2$

Ціна продукції $3^1/_2$ квартерів з перших двох витрат капіталу так само становить для орендаря 3 ф. стерл. за квартер, бо йому доводиться виплачувати ренту в $4^1/_2$ ф. стерл., при чому ріжниця між його індивідуальною ціною продукції і загальною ціною продукції іде, таким чином, не в його кишеню. Отже, надмір ціни продукту перших двох витрат не може йому покрити дефіциту в продуктах третьої і четвертої витрати капіталу.

$1^1/_2$ квартера від витрати капіталу 3) коштують орендареві, включаючи і зиск, 6 ф. стерл.; але за реґуляційної ціни в 3 ф. стерл. за квартер він може продати їх лише за $4^1/_2$ ф. стерл. Отже, він втратив би не тільки ввесь зиск, але й понад нього $^1/_2$ ф. стерл. або 10% вкладеного капіталу в 5 ф. стерл. Його втрата з зиску і капіталу при витраті капіталу 3) дорівнювала б $1^1/_2$ ф. стерл., а при витраті капіталу 4) — 3 ф. стерл., разом $4^1/_2$ ф. стерл., якраз стільки, скільки становить рента від продуктивніших витрат капіталу, що їхня індивідуальна ціна продукції саме тому не може справити вирівнювального впливу на індивідуальну пересічну ціну продукції всього продукту землі В, що надмір його доводиться виплатити як ренту третій особі.

Коли б для задоволення попиту довелося випродукувати додаткові $1^1/_2$ квартери з допомогою третьої витрати капіталу, то реґуляційна ринкова ціна мусила б піднестись до 4 ф. стерл. за квартер. В наслідок цього підвищення реґуляційної ринкової ціни рента на землі В для першої і другої витрати капіталу підвищилась би, а на землі А створилася б рента.

Отже, хоч диференційна рента є лише формальне перетворення надзиску в ренту, і хоч власність на землю дає тут власникові лише можливість перемістити надзиск з рук орендаря в свої, проте виявляється, що послідовна витрата капіталу на ту саму земельну площу або, що сходить на те саме, збільшення капіталу, витраченого на тій самій земельній площі, за низхідної норми продуктивности капіталу і незмінної реґуляційної ціни геть швидше доходить до своєї межі, отже, досягає в дійсності більш або менш штучної межі, в наслідок просто формального перетворення надзиску в земельну ренту, що є наслідком земельної власности. Отже підвищення загальної ціни продукції, яке стає тут доконечним за вужчих меж, ніж в інших умовах, є тут не тільки за причину

*) В німецькому тексті тут стоїть «3». Очевидна помилка. *Прим. Ред.*

підвищення диференційної ренти, але саме існування диференційної ренти як ренти є разом з тим причина ранішого й швидшого підвищення загальної ціни продукції, щоб таким чином забезпечити збільшене подання продукту, яке стало доконечним.

Треба зауважити далі таке:

Через додаткове капіталовкладення в землю В не могла б підвищитися реґуляційна ціна до 4 ф. стерл., як це наведено вище, коли б земля А, в наслідок другої витрати капіталу, давала додаткову продукцію дешевше від 4 ф. стерл., або коли б вступила в конкуренцію нова гірша, ніж А, земля, що на ній ціна продукції була б хоч і вища 3, але нижча 4 ф. стерл.. Таким чином, ми бачимо, як диференційна рента I і диференційна рента II, тимчасом як перша є за базу для другої, одночасно правлять одна для однієї за межу, що спричинює то послідовні витрати капіталу на тій самій земельній дільниці, то витрати капіталу одну біля однієї на новій додатковій землі. Так само вони обмежують одна одну і в інших випадках, коли, наприклад, черга доходить до кращих земель.

РОЗДІЛ СОРОК ЧЕТВЕРТИЙ.

ДИФЕРЕНЦІЙНА РЕНТА І З НАЙГІРШОЇ З ОБРОБЛЮВАНИХ ЗЕМЕЛЬ

Припустімо, що попит на збіжжя підвищується, і що подання може бути задоволене лише через послідовні витрати капіталу з недостатньою продуктивністю на землях, що дають ренту, або через додаткову витрату капіталу теж з низхідною продуктивністю на землі А, або через витрату капіталу на нових землях гіршої якости, ніж А.

Візьмімо землю В як представницю земель, що дають ренту.

Щоб уможливити додаткову продукцію 1 квартера на землі В (який тут може становити 1 мільйон квартерів, як кожен акр — мільйон акрів), додаткове капіталовкладення вимагає підвищення ринкової ціни понад 3 ф. стерл. за квартер, що були до цього часу за реґуляційну ціну. На землях С і D і т. ін. родах землі з найвищою рентою, теж може бути випродуковано додатковий продукт, але лише з низхідною додатковою продуктивною силою; проте, припускається, що 1 квартер землі В потрібен для задоволення попиту. Коли цей один квартер можна дешевше випродукувати з допомогою додаткового капіталу на В, ніж з допомогою рівної витрати додаткового капіталу на А, або спускаючись до землі A_{-1}, яка може випродукувати квартер, наприклад, лише за 4 ф. стерл., тимчасом як додатковий капітал на А міг би випродукувати квартер уже за $3^3/_4$ ф. стерл., то додатковий капітал, витрачений на В, почав би реґулювати ринкову ціну.

Земля А, як і давніш, випродукувала 1 квартер за 3 ф. стерл. В теж, як і давніш, випродукувала в цілому $3^1/_2$ квартера, що їхня індивідуальна ціна продукції становить разом 6 ф. стерл. Тепер, коли б на землі В потрібно було додаткової витрати в 4 ф. стерл. ціни продукції (включаючи і зиск), щоб випродукувати ще 1 квартер, тимчасом як на А його можна випродукувати за $3^3/_4$ ф. стерл., то, зрозуміла річ, він був би випродукований на А, а не на В. Отже, припустімо, що він може бути випродукований на В з $3^1/_2$ ф. стерл. додаткової ціни продукції. В цьому випадку $3^1/_2$ ф. стерл. були б реґуляційною ціною для всієї продукції Тоді В продав би свій теперішній продукт в $4^1/_2$ квартери за $15^3/_4$ ф. стерл. З цього на ціну продукції перших $3^1/_2$ квартерів припадає 6 ф. стерл. і на останній квартер $3^1/_2$ ф. стерл., разом $9^1/_2$ ф. стерл. Лишається надзиск, для ренти $= 6^1/_4$ ф. стерл., проти лише $4^1/_2$ ф. стерл. колишніх. В цьому випадку акр землі А також дав би ренту в $^1/_2$ ф. стерл.;

але ціну продукції в 3½ ф. стерл. реґулювала б не найгірша земля A, а краща земля B. Звичайно, при цьому припускається, що нова земля якости A такого ж зручного положення, як оброблювана до цього часу, є неприступна, і що довелося би зробити другу витрату капіталу на вже оброблюваній дільниці A, але з більшою ціною продукції, або довелось би притягнути до обробітку ще гіршу землю A_{-1}. Коли в наслідок послідовних витрат капіталу починає діяти диференційна рента II, то може статися, що межі підвищуваної ціни продукції реґулюватимуться кращою землею і гірша земля, база диференційної ренти I, тоді теж може давати ренту. Таким чином, при наявності самої лише диференційної ренти всі оброблювані землі почали б тоді давати ренту. Ми мали б тоді такі дві таблиці, в яких під ціною продукції розуміється суму авансованого капіталу плюс 20% зиску, отже на кожні 2½ ф. стерл. капіталу по ½ ф. стерл. зиску, разом 3 ф. стерл. (див. табл. I).

Рід землі	Акри	Ціна продукції ф. стер.	Продукт в кварт.	Продажна ціна ф. стер.	Грошовий здобуток ф. стер.	Збіжжева рента ф. стер.	Грошова рента ф. стер
A	1	3	1	3	3	0	0
B	1	6	3½	3	10½	1½	4½
C	1	6	5½	3	16½	3½	10½
D	1	6	7½	3	22½	5½	16½
Разом . .	4	21	17½		52½	10½	31½

Рід землі	Акри	Ціна продукції ф. стер.	Продукт в кварт.	Продажна ціна ф. стер.	Грошовий здобуток ф стер.	Збіжжева рента Кварт.	Грошова рента ф. стер.
A	1	3	1	3½	3½	$\frac{1}{7}$	½
B	1	9½	4½	3½	15¾	$1\frac{11}{14}$	6¼
C	1	6	5½	3½	19¼	$3\frac{11}{14}$	13¼
D	1	6	7½	3½	26¼	$5\frac{11}{14}$	20¼
Разом . .	4	24½	18½		64¾	11½	40¼

Таке становище речей перед новою витратою капіталу в 3½ ф. стерл. на B, що дає тільки 1 квартер. Після цієї витрати капіталу справа стоїть так: (див. табл. II).

[Це знов не зовсім вірно обчислено. Орендареві B продукція цих 4½ квартерів коштує, оперше, 9½ ф. стерл. ціни продукції і, подруге, 4½ ф. стерл. ренти, разом 14 ф. стерл.; пересічно за квартер $3\frac{1}{9}$ ф. стерл. Ця пересічна ціна всієї його продукції стає через це за реґуляційну ринкову ціну. Тому рента на A становила б $\frac{1}{9}$ ф. стерл. замість ½ ф. стерл., а рента на B лишалася б, як і давніш, 4½ ф. стерл.: 4½ квартери по $3\frac{1}{9}$ ф. стерл. = 14 ф. стерл., звідси вирахувати 9½ ф. стерл. ціни продукції, лишається надзиск в 4½ ф. стерл. Бачимо: не зважаючи на змінені числа, приклад показує, як з допомогою диференційної ренти II краща земля, що вже дає ренту, може стати за реґуляційну щодо ціни, і через це **вся** земля, також і та, що до того часу не давала ренти, може перетворитися в рентодайну.— Ф. Е.].

Збіжжева рента мусить підвищитись, скоро підвищується реґуляційна ціна продукції збіжжя, отже, скоро підвищується ціна продукції квартера збіжжя на реґуляційній землі, або реґуляційна витрата капіталу на одному з родів землі. Це все одно, як коли б усі роди землі стали менш плодючі і продукували б, наприклад, на кожні 2½ ф. стерл. нових витрат капіталу лише по $\frac{5}{7}$ квартера замість 1 квартера. Весь надмір збіжжя, що його вони продукують

з тією самою витратою капіталу, перетворюється на надпродукт, який репрезентує надзиск, а тому й ренту. Коли припустити, що норма зиску лишається та сама, то орендар міг би купити на свій зиск меншу кількість збіжжя. Норма зиску може лишитись та сама, коли заробітна плата не підвищиться, або тому, що її понижено до фізичного мінімуму, отже, нижче нормальної вартости робочої сили; або тому, що інші речі споживання робітників, давані мануфактурою, стали порівняно дешевші; або тому, що робочий день став довший або зробився інтенсивніший, і тому норма зиску в нехліборобських галузях продукції, яка проте, реґулює хліборобський зиск, лишилась незмінна, якщо тільки не підвищилась; абож тому, що хоч у хліборобстві й витрачається такий самий капітал, але більш сталого і менше змінного.

Ми тут розглянули перший спосіб, у який може постати рента на землі А, що до цього часу була найгірша, без того, щоб притягалось до оброблення ще гіршу землю; а саме, коли вона постає в наслідок ріжниці індивідуальної ціни продукції на цій землі,— ціни продукції, що до цього часу була за реґуляційну проти тієї нової, вищої ціни продукції, по якій останній додатковий капітал, витрачений з недостатною продуктивною силою на кращій землі, дає потрібну додаткову кількість продукту.

Коли додаткова продукці мусила б постачатись землею A_{-1}, яка може дати квартер лише за 4 ф. стерл., то рента з акра на А підвищилася б до 1 ф. стерл. Але в цьому випадку земля A_{-1} пересунулася б на місце А, як найгірша з культивованих земель, а земля А вступила б як нижчий член в ряд родів землі, що дають ренту. Диференційна рента І змінилася б. Отже, цей випадок лежить поза аналізою диференційної ренти II, яка виникає з різної продуктивности послідовних витрат капіталу на тій самій дільниці землі.

Але, крім того, диференційна рента на землі А, може постати ще двояким способом:

Коли за незмінної ціни,— будь-якої ціни, хоч би вона і була знижена проти колишньої,— додаткова витрата капіталу породжує додаткову продуктивність, що prima facie до певної межі завжди мусить статися якраз на найгіршій землі.

Подруге, тоді, коли навпаки, продуктивність послідовних витрат капіталу на землі А понижується.

В обох випадках припускається, що стан попиту потребує збільшення продукції.

Але, з погляду диференційної ренти, тут виступає специфічна трудність в зв'язку з раніш викладеним законом, що за ним визначальною для всієї продукції (або для всієї витрати капіталу) завжди є індивідуальна пересічна ціна продукції одного квартера. Але для землі А, у протилежність кращим родам землі, ціна продукції, яка обмежує для нових витрат капіталу вирівняння індивідуальної з загальною ціною продукції, дана не поза нею. Бо індивідуальна ціна продукції на А і є та сама загальна ціна продукції, що реґулює ринкову ціну.

Припустімо:

1) З а в и с х і д н о ї п р о д у к т и в н о ї с и л и п о с л і д о в н и х в и т р а т к а п і т а л у на одному акрі землі А, з авансованим капіталом в 5 ф. стерл., відповідно 6 ф. стерл. ціни продукції, можна випродукувати замість 2 квартерів 3 квартери. Перша витрата капіталу в $2^1/_2$ ф. стерл. дає 1 квартер, друга — 2 квартери. В цьому випадку 6 ф. стерл. ціни продукції дають 3 квартери, отже, квартер коштуватиме пересічно 2 ф. стерл.; отже, коли 3 квартери будуть продані по 2 ф. стерл., то А, як і давніш, не дасть ренти, але зміниться лише основа диференційної ренти II; за реґуляційну ціну продукції стали 2 ф. стерл. замість 3 ф. стерл.; на найгіршій землі капітал в $2^1/_2$ ф. стерл. продукує тепер пересічно $1^1/_2$ замість 1 квартера, і це тепер офіційна родючість

для всіх кращих земель при витраті в $2^1/_2$ ф. стерл. Частина їхнього колишнього надпродукту входить тепер в створення їхнього потрібного продукту, так само, як частина їхнього колишнього надзиску — в створення пересічного зиску.

Коли, навпаки, обчислити так само, як на кращих землях, де пересічне обчислення нічого не змінює в абсолютній величині надпродукту, зглядно надзиску, бо для них межа витрати капіталу дана загальною ціною продукції, то квартер від першої витрати капіталу коштує 3 ф. стерл., а 2 квартери від кожної другої витрати лише по $1^1/_2$ ф. стерл.. Отже, на А постала б збіжжева рента в 1 квартер і грошова рента в 3 ф. стерл., але ці 3 квартери продавалися б по старій ціні, разом за 9 ф. стерл. Коли б сталася третя витрата капіталу в $2^1/_2$ ф. стерл. з такою самою продуктивністю, як друга, то були б випродуковані тепер разом 5 квартерів за 9 ф. стерл. ціни продукції. Коли б індивідуальна пересічна ціна продукції на А лишилась реґуляційною, то квартер довелося б тепер продавати за $1^4/_5$ ф. стерл. Пересічна ціна знову понизилася б не в наслідок нового підвищення продуктивности третьої витрати капіталу, а лише в наслідок нової додаткової витрати капіталу з такою самою додатковою продуктивностю як друга. Замість підвищити ренту, як це було б на землях, що дають ренту, послідовні витрати капіталу вищої, але відносно незмінної продуктивности на землі А, відповідно понизили б ціну продукції, а разом з тим, в інших рівних умовах, і диференційну ренту на всіх інших родах землі. Навпаки, коли б перша витрата капіталу, яка продукує 1 квартер за 3 ф. стерл. ціни продукції, залишилася сама по собі міродайною, то 5 квартерів були б продані за 15 ф. стерл., і диференційна рента від пізніших витрат капіталу на землі А становила б 6 ф. стерл.. Приєднання додаткового капіталу до акра землі А, хоч би в якій формі відбулося воно, було б тут поліпшенням, і додатковий капітал зробив би продуктивнішою і первісну частину капіталу. Було б безглуздям сказати, що $^1/_3$ капіталу випродукувала 1 квартер, а інші $^2/_3$ випродукували 4 квартери. 9 ф. стерл. на акр завжди продукували б 5 квартерів, тимчасом як 3 ф. стерл. продукували б тільки 1 квартер. Чи постала б тут рента, надзиск, чи ні, це цілком залежало б від обставин. Нормально, реґуляційна ціна продукції мусила б понизитись. Так буде в тому випадку, коли це поліпшене, а тому сполучене із збільшеними витратами оброблення відбувається на землі А лише тому, що воно також відбувається і на кращих родах землі, що, отже, відбувається загальна революція в хліборобстві; так що тепер, коли мова йде про природну родючість землі А, то припускається, що ~~на~~ неї витрачено 6, зглядно 9 ф. стерл. замість 3 ф. стерл. Це особливо мало б силу тоді, коли більшість оброблених акрів землі А, які постачають головну масу подання в даній країні, підпали б цій новій методі. Але коли б поліпшення охопило спочатку лише невелику частку площі А, то ця краще оброблювана частка давала б надзиск, що його землевласник швидко подбав би перетворити цілком або почасти на ренту і фіксувати як ренту. Таким чином, коли б попит розвивався рівнобіжно з ростучим поданням, то поступово, в міру того, як земля А в усій своїй площі помалу підпадала б під нову методу обробітку, могла б створитися рента на всій землі якости А, і додаткова продуктивність цілком або почасти, залежно від умов ринку, була б конфіскована. Таким чином, вирівнянню ціни продукції з землі А у пересічну ціну її продукту, одержуваного з неї при збільшеній витраті капіталу, могло б перешкодити фіксування надзиску від цієї збільшеної витрати капіталу у формі ренти. В цьому випадку це знову було б, як ми бачили це давніш на кращих землях за низхідної продуктивної сили додаткових капіталів, перетворення надзиску в земельну ренту, тобто втручання земельної власности, яке підвищило б ціну продукції, замість того, щоб диференційна рента була просто наслідком різниць між індивідуальною і загальною ціною продукції. Це перешкодило б для землі А збігові обох цін, бо перешкодило б реґулюванню

ціни продукції пересічною ціною продукції з A; отже, це тримало б ціну продукції на вищому рівні, ніж це потрібно, і таким чином створило б ренту. Навіть при вільному довозі хліба з-за кордону такий результат міг би скластись або триматись, бо орендарі вимушені були б для землі, яка при зовні визначеній ціні продукції могла б конкурувати у продукції збіжжя, не даючи ренти, дати інше призначення, наприклад, призначити її під пасовисько, і таким чином лише рентодайні землі були б зайняті під збіжжя, тобто лише землі, на яких індивідуальна пересічна ціна продукції за квартер була б нижча від ціни продукції, визначуваної зовні. В цілому можна визнати, що в даному випадку ціна продукції понизиться, але не до рівня пересічної ціни, і буде стояти вище від неї, але нижче ціни продукції на гірше оброблюваній землі A, так що конкуренцію нової землі A буде обмежено.

2) За низхідної продуктивної сили додаткових капіталів.

Припустімо, що земля A_{-1} могла б випродукувати додатковий квартер лише за 4 ф. стерл., а земля A за $3^3/_4$, отже дешевше ніж A_{-1}, але на $^3/_4$ ф. стерл. дорожче, ніж квартер, випродукований першою витратою капіталу на A. В цьому випадку вся ціна двох випродукованих на A квартерів була б $= 6^3/_4$ ф. стерл.; отже, пересічна ціна за квартер $= 3^3/_8$ ф. стерл. Ціна продукції пидвищилася б, але лише на $^3/_8$ ф. стерл., тимчасом як коли б додатковий капітал був витрачений на новій землі, яка продукує квартер за $3^3/_4$ ф. стерл., вона підвищилася б на дальші $^3/_8$ ф. стерл. до $3^3/_4$ ф. стерл., і цим було б спричинене відповідне підвищення усіх інших диференційних рент.

Ціна продукції в $3\ ^3/_8$ ф, стерл. за квартер на землі A таким чином вирівнялася б за пересічною ціною продукції на тій самій землі за збільшеної витрати капіталу і стала б реґуляційною; отже, вона не дала б ренти, бо не було б надзиску.

Але коли б цей квартер, випродукований другою витратою капіталу, був проданий за $3^3/_4$ ф. стерл., то земля A дала б тепер ренту в $^3/_4$ ф. стерл., дала б її також і на всі акри A, на яких не зроблено додаткової витрати і які, отже, як і давніш, продукують квартер за 3 ф. стерл. Поки існують ще необроблені дільниці землі A, ціна могла б лише тимчасове підвищитись до $3^3/_4$ ф. стерл.. Конкуренція нових дільниць A підтримувала б ціну продукції на 3 ф. стерл., поки не були б вичерпані всі землі A, що їхнє сприятливе положення дає їм можливість продукувати квартер дешевше, ніж за $3^3/_4$ ф. стерл. Отже, доводиться припустити це, хоч власник землі, коли один акр землі дає ренту, не відступить орендареві другого акра без ренти.

Чи вирівняється ціна продукції відповідно до пересічної ціни, чи за реґуляційну зробиться індивідуальна ціна продукції другої витрати капіталу в $3^3/_4$ ф. стерл., це залежить знов таки від того, більшого чи меншого загального поширення набула друга витрата капіталу на наявній землі A. За реґуляційну ціну стає $3^3/_4$ ф. стерл. тільки в тому випадку, коли у землевласника є досить часу для того, щоб фіксувати як ренту той надзиск, який одержувано б при ціні в $3^3/_4$ ф. стерл. за квартер, поки не задовольниться попиту.

Щодо низхідної продуктивности землі за послідовних витрат капіталу, слід подивитися Лібіха. Ми бачили, що послідовне зменшення додаткової продуктивної сили витрат капіталу постійно збільшує ренту з акра, коли ціна продукції не змінюється, і що воно може призвести до цього навіть за низхідної ціни продукції.

Але взагалі треба відзначити таке:

З погляду капіталістичного способу продукції відносне подорожчання продукту відбувається завжди, коли для одержання того самого продукту

доводиться зробити певну витрату, коли доводиться оплатити щось, що давніше не оплачувалося. Бо під покриттям капіталу, зужиткованого в продукції, слід розуміти покриття тільки вартостей, що являють собою певні засоби продукції. Елементи природи, що входять як аґенти, у продукцію, без жодних витрат, хоч би яку ролю вони завжди відігравали в продукції, входять в неї не як складові частини капіталу, а як дарова природна сила капіталу, тобто як дарова природна продуктивна сила праці, яка на базі капіталістичного способу продукції виступає, подібно до всякої продуктивної сили, як продуктивна сила капіталу. Отже, коли в продукції бере участь така природна сила, яка первісно нічого не коштує, то вона не входить в розрахунок при визначенні ціни, поки продукт, виготовлюваний з її допомогою, достатній для задоволення потреби. Але коли в перебізі розвитку потрібно більше продукту, ніж можна виготувати з допомогою цієї природної сили, тобто коли доведеться випродукувати цей додатковий продукт без допомоги цієї природної сили, або з допомогою людини, людської праці, то в капітал ввійде новий додатковий елемент. Отже, для одержання колишнього продукту потрібно буде відносно більшої витрати капіталу. За інших рівних умов відбудеться подорожчання продукції.

(З зошиту «Початого в половині лютого 1876 року»).

Диференційна рента і рента як просто процент на капітал, долучений до землі.

Так звані сталі меліорації, — які змінюють фізичні, почасти й хемічні властивості ґрунту через операції, що коштують витрат капіталу, і що можуть розглядатися, як долучення капіталу до землі, — майже всі сходять на те, щоб певній дільниці землі, ґрунтові в певному обмеженому місці надати таких властивостей, що їх інший ґрунт в другому місці, часто зовсім близько, має з природи. Одна земля нівельована з природи, іншу ще доводиться нівелювати: одна має природні водозбіги, інша потребує штучного дренажу; одна з природи має глибокий орний шар, на іншій його треба поглибити штучно; один глинястий ґрунт з природи змішаний з належною кількістю піску, у іншого ще треба штучно створити це відношення, одна лука зрошується з природи, або вкривається шаром намулу, на іншій цього доводиться досягати працею, або, кажучи мовою буржуазної економії, капіталом.

Справді чудна теорія, за якою тут на одній землі, що її відносні вигоди придбані, рента є процент, а на іншій землі, яка має ці вигоди з природи, не є процент. (На ділі, при застосуванні цієї теорії, справа перекручується так, що в наслідок того, що в одному випадку рента дійсно збігається з процентом, її і в інших випадках, коли фактично цього немає, мусять називати процентом, перебріхують в процент). Але після того, як зроблено витрату капіталу, земля дає ренту не тому, що в неї вкладено капітал, а тому, що витрата капіталу зробила землю продуктивнішою ділянкою приміщення капіталу проти давнішого. Припустімо, що вся земля певної країни потребує такої витрати капіталу; в такому разі кожна дільниця землі, на якій вона ще не була зроблена, муситиме пройти цю стадію і рента (процент, який в даному випадку дає земля), що її дає земля, на якій вже було зроблено таку витрату капіталу, так само становить диференційну ренту, як коли б ця земля з природи мала цю перевагу, а інша земля мусила б її набувати лише штучним шляхом.

І ця зводжувана до проценту рента стає чистою диференційною рентою, скоро витрачений капітал буде амортизовано. Інакше той самий капітал як капітал мусив би існувати подвійно.

Одно з найкумедніших явищ є в тому, що всі противники Рікардо, які заперечують визначення вартости виключно працею, в справі з диференційною рентою, що випливає з ріжниць землі, надають ваги тому, що тут вартість визначається природою, а не працею; і одночасно приписують це визначення положенню, або, і ще більше, процентові на капітал, вкладений в землю при обробітку. Та сама праця дає однакову вартість для продукту, створеного протягом даного часу; але величина або кількість цього продукту, отже, і та частина вартости, яка припадає на відповідну частину цього продукту за даної кількости праці, залежить єдино від кількости продукту, а це знову від продуктивности даної кількости праці, не від величини цієї кількости. Чи завдячує ця продуктивність своїм походженням природі, чи суспільству — цілком байдуже. Тільки в тому разі, коли вона сама коштує праці, отже, капіталу, вона збільшує ціну продукції новою складовою частиною, чого природа сама по собі не робить.

РОЗДІЛ СОРОК П'ЯТИЙ.

АБСОЛЮТНА ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА.

Аналізуючи диференційну ренту, ми виходили з припущення, що найгірша земля не виплачує земельної ренти, або, висловлюючись загальніше, що земельну ренту виплачує тільки така земля, для продукту якої індивідуальна ціна продукції нижча від ціни продукції, що реґулює ринок, так що в такий спосіб виникає надзиск, що перетворюється на ренту. Потрібно насамперед зауважити, що закон диференційної ренти, як диференційної ренти, зовсім не залежить від правильности чи неправильности того припущення.

Коли загальну ціну продукції, що реґулює ринок, ми назвемо P, то P для продукту найгіршого роду землі A збігається з індивідуальною ціною продукції на цій землі; тобто вона оплачує зужиткований у продукції сталий і змінний капітал плюс пересічній зиск (= підприємницькому баришеві плюс процент).

Рента тут дорівнює нулеві. Індивідуальна ціна продукції найближчого кращого роду землі $B = P'$, і $P > P'$; тобто P оплачує більше, ніж дійсну ціну продукції продукту на клясі землі B. Хай тепер $P - P' = d$; тому d, надмір P над P′, є той надзиск, що його добуває орендар з цієї кляси B. Це d перетворюється на ренту, яку доводиться виплачувати власникові землі. Хай для третьої кляси землі C за дійсну ціну продукції буде P″, і хай $P - P'' = 2d$; отже, ці 2d перетворюються на ренту; так само для четвертої кляси D індивідуальна ціна продукції хай буде P‴, а $P - P''' = 3d$, які перетворюються на земельну ренту і т. д. Даймо тепер, що припущення, ніби для кляси землі A рента = 0, а тому ціна її продукту $= P + 0$, помилкове. Хай, навпаки, і вона дає ренту = r. В цьому випадку маємо двоякі наслідки.

Поперше: ціна продукту землі кляси A не реґулювалася б ціною продукції на цій землі, а мала б деякий надмір над цією ціною, вона була б $= P + r$. Бо, коли припускається, нормальний перебіг капіталістичного способу продукції, отже, коли припускається, що надмір r, виплачуваний від орендаря земельному власникові, не становить вирахування ані з заробітної плати, ані з пересічного зиску на капітал, то орендар може виплачувати його лише тому, що його продукт продається понад ціну продукції, що він, отже, дав би йому надзиск, коли б не доводилося відступати цей надмір у формі ренти земельному власникові. Реґуляційна ринкова ціна всього наявного на ринку продукту всіх родів землі була б тоді не та ціна продукції, яку дає капітал взагалі у всіх сферах продукції, тобто не ціна рівна витратам плюс пересічний зиск, а була б ціною продукції плюс рента, $P + r$, не P. Бо ціна продукту кляси A визначає взагалі межу реґуляційної загальної ринкової ціни, тієї ціни,

по якій може бути приставлено ввесь продукт, і в цьому розумінні вона реґулює ціну цього всього продукту.

Проте, *подруге*, хоч у цьому випадку загальна ціна продукту землі істотно модифікувалася б, цим зовсім не був би скасований закон диференційної ренти. Бо коли ціна продукту кляси А, а разом з тим і загальна ринкова ціна $= P + r$, то ціна кляс B, C, D і т. ін. теж була б $= P + r$. А що $P - P'$ для кляси $B = d$, то $(P + r) - (P' + r)$ теж було б $= d$, а для C $P - P'' = (P + r) - (P'' + r)$ було б $= 2d$, як для D, нарешті, $P - P''' = (P + r) - (P''' + r) = 3d$ і т. д. Отже, диференційна рента лишилася б та сама, що давніш і реґулювалася б тим самим законом, хоч рента мала б у собі елемент незалежний від цього закону, і хоч вона взагалі підвищилась би одночасно з ціною продукту землі. Звідси випливає: хоч би як завжди стояла справа з рентою з найменш родючих родів землі, закон диференційної ренти від цього не тільки не залежить, але навіть єдиний спосіб зрозуміти саму диференційну ренту відповідно до її характеру є в тому, що рента кляси землі А припускається рівною нулеві. Чи вона дійсно $= 0$, чи > 0, це байдуже, оскільки справа йде про диференційну ренту, і насправді не береться на увагу.

Отже, закон диференційної ренти, не залежить від наслідку дальшого дослідження.

Тепер, коли ставити далі питання про підставу того припущення, що продукт землі найгіршого роду А не дає ренти, то відповідь неминуче така: коли ринкова ціна продукту землі, скажімо, збіжжя, досягає такої висоти, що додатково авансований капітал, укладений в землю кляси А, оплачує звичайну ціну продукції, тобто дає капіталові звичайний пересічний зиск, то цієї умови досить для приміщення додаткового капіталу в землю кляси А. Тобто, капіталістові досить цієї умови для того, щоб укладати новий капітал з звичайним зиском і використовувати його нормальним способом.

Тут слід зауважити, що і в цьому випадку ринкова ціна мусить стояти вище, ніж ціна продукції на А. Бо скоро створюється додаткове подання, відношення попиту і подання очевидно зміниться. Давніш подання було недостатнє, тепер воно достатнє. Отже, ціна мусить понизитись. Але для того, щоб вона могла понизитись, вона давніш мусила стояти на вищому рівні, ніж ціна продукції на А. Але те, що кляса А, яка наново вступає в обробіток, менш родюча, призводить до того, що ціна не впаде знову до такого низького рівня, як в той час, коли ринок реґулювала ціна продукції кляси В. Ціна продукції на А становить межу не для тимчасового, а для відносно перманентного підвищення ринкової ціни. — Навпаки, коли новооброблювана земля родючіша, ніж кляса А, яка до того часу була за реґуляційну, і проте, її досить лише для покриття додаткового попиту, то ринкова ціна залишається без зміни. Але дослідження того, чи дає ренту нижча кляса землі, і в цьому випадку збігається з тим, яким ми зайняті тепер, бо і тут припущення, що кляса землі А не дає ренти, з'ясовувалося б тим, що капіталістичному орендареві досить ринкової ціни, щоб нею точно покрити зужиткований капітал плюс пересічний зиск; коротко кажучи, тим, що ринкова ціна дає йому ціну продукції його товару.

В усякому разі капіталістичний орендар, може за цих відношень обробляти землю кляси А, оскільки він вирішує справи як капіталіст. Умова для нормального збільшення вартости капіталу на землі роду А є тепер в наявності. Але з тієї передумови, що орендар міг би вкладати тепер капітал у землі роду А, за умов відповідних пересічним відношенням зростання вартости капіталу, хоч він і не мав би можливости платити ренту, — зовсім не випливає висновок, що ця земля, належна до кляси А, так і буде без дальших околичностей віддана орендареві. Та обставина, що орендар міг би використати свій капітал з звичайним зиском, коли йому не доводиться платити ренти, для

земельного власника зовсім не підстава для того, щоб даром передати свою землю до розпорядження орендареві і, виявши філантропічне ставлення до цього в справах приятеля, запровадити crédit gratuit *). Таке припущення має в собі абстрагування від земельної власности, знищення земельної власности, що її існування саме і ставить межу для приміщення капіталу і вільного використовування його на землі, — межу, яка зовсім не відпадає від самого міркування орендаря, що стан збіжжевих цін дозволив би йому здобути з свого капіталу з допомогою експлуатації землі роду А звичайний зиск, коли б йому не довелося виплачувати ренти, тобто коли б він міг на практиці ставитись до земельної власности так, наче б її не існувало. Але монополію земельної власности, земельну власність як межу капіталу припускається диференційною рентою, бо без цього надзиск не перетворився б на земельну ренту, і не дістався б земельному власникові замість орендареві. І земельна власність як межа, продовжує існувати і там, де рента як диференційна рента відпадає, тобто на землі А. Якщо ми розглянемо випадки, коли в країні капіталістичної продукції капітал може вкладатися в землю без виплати ренти, то ми знайдемо, що всі вони включають хоч і не юридичне, то фактичне знищення власности на землю, знищення, яке, проте, може статися лише за цілком певних і своєю природою випадкових обставин.

Перше. Коли земельний власник сам є капіталіст, або капіталіст сам є земельний власник. Коли ринкова ціна піднеслась так високо, що на тому, що є тепер землею роду А, можна здобути ціну продукції, тобто покриття капіталу плюс пересічний зиск, то він може в цьому випадку *сам господарювати* на своїй дільниці землі. Але чому? Тому, що у відношенні до нього земельна власність не створює будь-якої межі для приміщення його капіталу. Він може обробляти землю як простий елемент природи і тому він може керуватися виключно міркуваннями про використання свого капіталу, капіталістичними міркуваннями. Такі випадки трапляються на практиці, але тільки як винятки. Так само як капіталістичне оброблення землі має за передумову роз'єднання капіталу, що функціонує, і земельної власности, цілком так само воно виключає як загальне правило провадження господарства самим земельним власником. Одразу видно, що таке провадження господарства самим земельним власником є цілком випадкове. Коли збільшений попит на збіжжя потребує оброблення більшої кількости землі А, ніж її є у власників, які сами провадять господарство, коли, отже, частина її мусить бути віддана в оренду для того, щоб вона могла взагалі оброблятися, тоді зараз же відпадає ця гіпотетичність погляду на межу, яку земельна власність створює для приміщення капіталу. Постає недоладне противенство, коли виходять з відповідного капіталістичному способові продукції відокремлення між землею і капіталом, орендарем і земельним власником, а потім, навпаки, припускають, що господарство провадять, як загальне правило, самі земельні власники до такого обсягу і повсюди, де капітал, коли б незалежно від нього не існувало жодної земельної власности, не здобував би з оброблення землі жодної ренти. (Див. у А. Сміта місце про ренту з копалень, цитоване значно далі). Це знищення земельної власности є випадкове. Воно може статись або не статись.

Друге. В складі орендованих земель можуть бути такі окремі дільниці землі, що за даного рівня ринкових цін не дають ренти, отже, на ділі здаються даром, але земельний власник не вважає їх за такі, бо він бачить загальну суму ренти з землі, відданої в оренду, а не осібні ренти з окремих складових дільниць його землі. В цьому випадку для орендаря, — оскільки справа йде про нерентодайні орендовані дільниці, — земельна власність як межа приміщення

*) Безплатний кредит. *Прим. Ред.*

капіталу відпадає, і саме через договір з самим земельним власником. Але він не платить ренти за ці дільниці тільки тому, що він платить ренту за землю, до якої вони належать. Тут припускається якраз така комбінація, коли доводиться звернуть до гіршого роду землі A не як до самостійного нового поля продукції, яке покрило б недостатнє подання, а як до такого, що становить лише неподільну смугу в кращій землі. А випадок, який ми маємо дослідити, є якраз той, коли доводиться самостійно провадити господарство на дільницях землі роду A, отже, коли вони мусять за наявности загальних передумов капіталістичного способу продукції здаватися в оренду як самостійні дільниці.

Трете: Орендар може вкласти додатковий капітал у ту саму орендовану дільницю, хоч за сущих ринкових цін одержувана в такий спосіб додаткова продукція дає йому лише ціну продукції, звичайний зиск, але не дає йому змоги платити додаткову ренту. Таким чином, на одну частину капіталу, вкладеного в землю, він виплачує земельну ренту, на другу — ні. Як мало це припущення розв'язує проблему, видно ось з чого: коли ринкова ціна (і разом з цим родючість землі) дає йому можливість на додатковий капітал одержувати додатковий здобуток, який подібно до старого капіталу дає йому, крім ціни продукції, певний надзиск, то він бо скінчення терміну орендного договору залишає його в себе. Але чому? Тому, що поки триває термін орендного договору, відпадає та межа для приміщення його капіталу у землю, яку створює земельна власність. Проте, та звичайна обставина, що для забезпечення йому цього надзиску мусить розпочатися самостійний обробіток додаткової гіршої землі і її самостійне заорендування, незаперечно доводить, що приміщення додаткового капіталу у стару землю не дотить для створення потрібного підвищеного подання. Одно припущення виключає друге. Правда, тепер можна було б сказати: сама рента з найгіршого роду землі A є диференційна рента, чи то порівняно з землею, яка обробляється самим власником (проте, це трапляється у чистому вигляді лише як випадковий виняток), чи то порівняно з додатковим приміщенням капіталу на тих старих заорендованих дільницях землі, що не дають ренти. Але це була б 1) така диференційна рента, що виникала б не з різниці родючости різних родів землі, а тому не мала б за свою передумову того, що земля роду A не дає ренти, і що продукти її продаються по ціні продукції; і 2) та обставина, чи дають ренту додаткові приміщення капіталу на тій самій заорендованій дільниці, чи ні, цілком також байдужа щодо того, чи виплачує ренту новооброблювана земля кляси A, чи ні, так само як наприклад, для заснування нового самостійного фабричного підприємства байдуже, чи вкладе інший фабрикант тієї самої галузі підприємств у процентні папери частину свого капіталу, не бувши в стані її цілком використати у своєму підприємстві, чи він зробить ряд таких окремих розширень, що не дають йому повного зиску, а проте дають більше за процент. Це для нього справа другорядна. Навпаки, додаткові нові підприємства мусять давати пересічний зиск і споруджуються в надії на пересічний зиск. В усякому разі, додаткові приміщення капіталу на старих заорендованих дільницях землі і додаткове оброблення нової землі роду A становлять межі одне для одного. Межа, до якої в ту саму заорендовану дільницю може вкладатись додатковий капітал за менш сприятливих умов продукції, визначається конкурентними новими приміщеннями у землю кляси A; з другого боку, рента, яку може давати земля цієї кляси, обмежується конкурентними додатковими приміщеннями капіталу на старих заорендованих землях.

Проте, всі ці фальшиві викрути не розв'язують проблеми, яка в простій поставі така: припустімо, що ринкова ціна збіжжя (яке в цьому дослідженні є для нас за представника всякого продукту землі) достатня для того, щоб можна було почати оброблення частин землі кляси A, і щоб капітал, вкладений у ці нові лани, здобув ціну продукції продукту, тобто покриття капіталу плюс

пересічний зиск. Отже, припустімо, що в наявності є умови для нормального використування капіталу на землі кляси А. Чи досить цього? Чи дійсно можна буде тоді вкласти цей капітал? Чи, може, ринкова ціна мусить підвищитись до такого ступеня, щоб ренту давала й найгірша земля А? Чи покладає, отже, монополія земельного власника приміщенню капіталу таку межу, якої не було б з суто-капіталістичного погляду без існування цієї монополії? Вже з умов поставленого питання випливає, що коли, наприклад, на старих заорендованих дільницях вкладено додаткові капітали, які при даній ринковій ціні не дають жодної ренти, а дають лише пересічний зиск, то ця обставина ніяк не розв'язує того питання, чи можна тепер в дійсності вкласти капітал у землю кляси А, яка теж стала б давати пересічний зиск, але жодної ренти. В цьому якраз і є питання. Що додаткові вкладання капіталу, які не дають ренти, не задовольняють попиту,— це доводиться доконечністю притягнення нової землі кляси А. Якщо додаткове оброблення землі А відбувається тільки тоді, коли вона дає ренту, отже, більше, ніж ціну продукції, то можливі тільки два випадки. Або ринкова ціна мусить стояти на такому рівні, щоб навіть останні додаткові вкладання капіталу на старих заорендованих дільницях давали надзиск, чи потрапляє він в кишеню орендаря, чи власника. Це підвищення ціни і цей надзиск від останніх додаткових вкладень капіталу були б тоді наслідком того, що земля А не може бути оброблювана, коли вона не дає ренти. Бо якби для оброблення було б досить ціни продукції, тобто одержувати просто пересічний зиск, то ціна не підвищилася б до такої міри, і конкуренція нових дільниць землі вже почалася б, скоро вони стали б давати тільки ці ціни продукції. З додатковими приміщеннями капіталу на старих заорендованих дільницях, що не дають ренти, тоді почали б конкурувати приміщення капіталу на землі А, що так само не дають ренти. — Або ж останні приміщення капіталу на старих заорендованих дільницях не дають ренти, але ринкова ціна піднеслась однак досить високо для того, щоб земля А почала оброблятися і давати ренту. В цьому випадку додаткове вкладання капіталу, що не дає ренти, було можливе лише тому, що земля А не може оброблятись, поки ринкова ціна не дозволить їй давати ренту. Без цієї умови культура її почалася б уже при нижчому рівні ціни; і ті пізніші вкладання капіталу на старих заорендованих дільницях, які для того, щоб давати звичайний зиск без ренти, потребують високої ринкової ціни, не могли б статись. Адже і при високій ринковій ціні вони дають лише пересічний зиск. Отже при нижчій ціні, яка при культурі землі А стала б реґуляційною, як ціна продукції на ній, вони не давали б цього зиску, отже, при цьому припущенні вони взагалі не могли б статись. Щоправда, рента з землі А була б таким чином диференційною рентою порівняно з цими приміщеннями капіталу на старих заорендованих дільницях, що не дають ренти. Але що дільниці землі А створюють таку диференційну ренту, це є лише наслідок того, що вони взагалі неприступні для оброблення, хіба тільки тоді, коли даватимуть ренту; отже, наслідок того, що виникає доконечність цієї ренти, яка сама по собі не зумовлюється хоч би якою ріжницею між родами землі, і яка створює межу для можливого приміщення додаткових капіталів на старих заорендованих дільницях. В обох випадках рента з землі А була б не звичайним наслідком підвищення ціни збіжжя, а навпаки: та обставина, що найгірша земля мусить давати ренту для того, щоб її взагалі дозволили обробляти, була б за причину підвищення ціни збіжжя до такого пункту, на якому постане змога здійснити цю умову.

Диференційна рента має ту особливість, що земельна власність тут лише уловлює той надзиск, що його інакше захопив би орендар, і за певних обставин, поки не скінчиться термін його орендного договору, дійсно захоплює. Земельна власність є тут лише за причину перенесення певної, виниклої без її допомоги

(радше, в наслідок визначення конкуренцією ціни продукції, яка реґулює ринкову ціну) частини ціни товару, яка зводиться до надзиску,— за причину перенесення цієї частини ціни від однієї особи до іншої, від капіталіста до земельного власника. Але земельна власність тут не є причина, яка *створює* цю складову частину ціни, або те підвищення ціни, яке є передумовою цієї частини ціни. Навпаки, коли найгірша земля кляси A не може оброблятись,— хоч оброблення її дало б ціну продукції,— поки вона не дає надміру над цією ціною продукції, ренти, то земельна власність є творчою основою *цього* підвищення ціни. *Сама земельна власність створила ренту.* Це ані трохи не зміниться від того, що, як у другому розгляненому випадку, рента, виплачувана тепер з землі A, становить диференційну ренту порівняно з тими останніми додатковими приміщеннями капіталу на старих заорендованих дільницях, які виплачують лише ціну продукції. Бо та обставина, що оброблення землі A не може почватися, поки реґуляційна ринкова ціна не підійметься остільки високо, що земля A зможе давати ренту,— тільки ця обставина є тут причиною того, що ринкова ціна підвищується до такого пункту, на якому вона для останніх приміщень капіталу на старих заорендованих дільницях виплачує, правда, лише їхню ціну продукції, але таку ціну продукції, яка одночасно дає ренту для землі A. Та обставина, що остання взагалі мусить виплачувати ренту, є тут причиною створення диференційної ренти між землею A і останніми приміщеннями капіталу на старих заорендованих дільницях.

Коли ми взагалі кажемо, що — припускаючи реґулювання збіжжевої ціни ціною продукції — земля кляси A не виплачує ренти, то ми маємо на увазі ренту в категоричному значінні слова. Коли орендар виплачує орендну плату, яка становить вирахування або з нормальної заробітної плати його робітників, або з його власного нормального пересічного зиску, то він не виплачує жодної ренти, жодної самостійної складової частини ціни його товару, яка відрізнялася б від заробітної плати і зиску. Вже давніш ми відзначали, що на практиці це завжди трапляється. Коли заробітну плату хліборобських робітників у певній країні взагалі знижують поза нормальний пересічний рівень заробітної плати, і тому вирахування з заробітної плати, частина заробітної плати, входить, як загальне правило, до складу ренти, то це не становить жодного винятку для орендаря найгіршої землі. В тій самій ціні продукції, яка уможливлює оброблення найгіршої землі, вже ураховується, як складова стаття, ця низька заробітна плата, і тому продаж продукту по ціні продукції не дає змоги орендареві цієї землі виплачувати ренту. Земельний власник може також здати свою землю в оренду робітникові, який буде готовий усе те, або більшу частину того, що продажна ціна залишає йому поверх заробітної плати, виплатити у формі ренти другій особі. Проте, в усіх цих випадках зовсім не виплачується дійсної ренти, хоч виплачується орендна плата. Але там, де існують відносини, відповідні капіталістичному способові продукції, рента і орендна плата мусили б збігатися. Отут ми й повинні дослідити якраз це нормальне відношення.

Якщо навіть розглянуті вище випадки, коли за капіталістичного способу продукції дійсно можуть вкладатися у землю капітали, не даючи при цьому ренти,— якщо навіть ці випадки нічого не дають для розв'язання нашої проблеми, то ще значно менше дасть посилання на колоніяльні відносини. Що робить колонію колонією,— ми говоримо тут лише про власне хліборобські колонії,— так це не тільки маса родючих земель, що перебувають у природному стані. Ні, колоніями робить їх радше та обставина, що ці землі не привласнені, не підлеглі земельній власності. Саме це і зумовлює таку колосальну ріжницю між старими землями і колоніями, оскільки справа йде про землю: юридична або фактична відсутність земельної власности, як слушно відзначив

Wakefield[35]) і вже задовго до нього відкрили фізіократ Мірабо-батько та інші старі економісти. Тут цілком байдуже, чи привласнюють колоністи собі землю просто, чи вони під виглядом номінальної ціни землі в дійсності виплачують державі лише податок за правний юридичний титул на землю. Байдуже також і те, що вже осілі колоністи є юридичні власники землі. Фактично земельна власність не становить тут межі для приміщення капіталу або також праці без капіталу; захоплення частини землі вже осілими колоністами не виключає для нових прихідців можливости зробити нову землю сферою приміщення їхнього капіталу або їхньої праці. Тому тоді, коли доводиться досліджувати як земельна власність впливає на ціни продуктів землі і на ренту там, де ця власність обмежує землю як сферу приміщення капіталу, було б в найбільшій мірі недоладним посилатися на вільні буржуазні колонії, де немає ані капіталістичного способу продукції в хліборобстві, ані відповідної йому форми земельної власности, і де остання взагалі фактично не існує. Так робить, наприклад, Рікардо, в розділі про земельну ренту. Спочатку він говорить, що хоче дослідити вплив привласнення землі на вартість продуктів землі і безпосередньо після цього бере, як ілюстрацію, колонії, при чому припускає, що земля існує там в порівняно первісних умовах і експлуатація її не обмежується монополією земельної власности.

Сама юридична власність на землю не створює земельної ренти для власника. Але дає йому, певно, силу усувати свою землю від експлуатації доти, доки економічні відносини дозволять таке використання її, яке дасть йому певний надмір, при чому байдуже, чи застосовуватиметься землю для власне хліборобства, чи для інших продукційних цілей, як будівлі тощо. Він не може збільшити або зменшити абсолютного розміру цієї сфери підприємств, але, певна річ, може зробити це щодо тієї кількости її, яка перебуває на ринку. Звідси, як відзначив уже Фур'є, той характеристичний факт, що в усіх цивілізованих країнах порівняно значна частина землі завжди усунена від оброблення.

Отже, припускаючи такий випадок, що попит потребує обробітку нових земель, скажімо, менш родючих, ніж оброблювані до того часу, то чи стане тоді земельний власник здавати ці землі в оренду даром, тому що ринкова ціна продукту землі піднеслась досить високо, так що приміщення капіталу в ту землю дає орендареві ціну продукції, а тому й звичайний зиск? Ні в якому разі. Вкладання капіталу мусить дати йому ренту. Він здає в оренду лише тоді, коли йому може бути виплачена орендна плата. Отже, щоб можна було виплачувати земельному власникові ренту, ринкова ціна мусить піднестись вище ціни продукції, до P + r. А що, згідно з припущенням, земельна власність без здачі в оренду нічого не дає, економічно є безвартісна, то невеликого підвищення ринкової ціни над ціною продукції досить для того, щоб дати на ринок нову землю найгіршого роду.

Тепер постає таке питання: чи випливає з земельної ренти з найгіршої землі, ренти, яка не може бути виведена з ріжниці родючости, те, що ціна продукту землі неминуче є монопольною ціною в звичайному значінні, або ціною, до складу якої рента входить в такій самій формі, як податок, з тією тільки ріжницею, що цей податок стягає земельний власник замість держави? Що такий податок має свої певні економічні межі, це зрозуміло само собою. Він обмежується додатковими приміщеннями капіталу на старих заорендованих дільницях, конкуренцією закордонних продуктів землі — припускаючи вільний довіз їх — конкуренцією земельних власників між собою, нарешті, потребою і платоспроможністю споживачів. Але тут мова йде не про те. Мова йде про те, чи входить рента, виплачувана найгіршою землею, в ціну її продукту, яка

---

[35]) Wakefield: England and Ameica. London 1833. Порівн. також книгу 1, розд. XXV.

згідно з припущенням, реґулює загальну ринкову ціну, чи входить вона таким самим чином, як податок в ціну товару, оподаткованого ним, тобто як елемент, незалежний від вартости цього товару.

Це аж ніяк не випливає доконечно, а робили такий висновок лише тому, що до цього часу не розуміли ріжниці між вартістю товарів і їхньою ціною продукції. Ми бачили, що ціна продукції певного товару зовсім не тотожня з його вартістю, хоч ціни продукції товарів, розглядувані в цілому, реґулюються тільки їхньою загальною вартістю, і хоч рух цін продукції різних сортів товарів, припускаючи всі інші умови незмінними, визначається виключно рухом їхніх вартостей. Ми показали, що ціна продукції певного товару може бути вища або нижча його вартости і лише як виняток збігається з його вартістю. Тому, той факт, що продукти землі продаються вище їхньої ціни продукції, зовсім ще не доводить, що вони також продаються вище їхної вартости; як той факт, що промислові продукти пересічно продаються по їхній ціні продукції зовсім не доводить, що вони продаються по їхній вартості. Можливо, що хліборобські продукти продаються вище від їхньої ціни продукції і нижче від їхньої вартости, як з другого боку багато промислових продуктів дають ціну продукції тільки тому, що вони продаються вище від їхньої вартости.

Відношення ціни продукції певного товару до його вартости визначається виключно тим відношенням, в якому змінна частина капіталу, що випродукував товар, стоїть до його сталої частини, або органічним складом капіталу, яким випродуковано товар. Коли склад капіталу у певній сфері продукції нижчий, ніж склад пересічного суспільного капіталу, тобто коли відношення його змінної складової частини, витраченої на заробітну плату, до його сталої складової частини, витраченої на речові умови праці, вище, ніж в суспільному пересічному капіталі, то вартість його продукту мусить стояти вище за його ціну продукції. Тобто такий капітал тому, що він вживає відносно більше живої праці, продукує при рівній експлуатації праці більше додаткової вартости, отже, більше зиску, ніж рівновелика відповідна частина пересічного суспільного капіталу. Тому вартість його продукту буде вища за ціну його продукції, бо ця ціна продукції рівна покриттю капіталу плюс пересічний зиск, а пересічний зиск нижчий, ніж зиск створений у цьому товарі. Додаткова вартість, створена пересічним суспільним капіталом, менша за додаткову вартість, створену капіталом цього низького складу. Зворотне буває тоді, коли капітал, вкладений у певну сферу продукції, є вищого складу, ніж пересічний суспільний капітал. Вартість випродукованих ним товарів нижча за їхню ціну продукції, що становить загальне явище для продуктів найрозвиненіших галузей промисловости.

Коли капітал у певній сфері продукції має нижчий склад, ніж пересічний суспільний капітал, то це насамперед є лише інший вираз того, що продуктивна сила суспільної праці в цій окремій сфері продукції нижча від пересічного рівня; бо досягнений ступінь продуктивної сили набуває собі виразу у відносній перевазі сталої частини капіталу над змінною, або в постійному зменшенні тієї складової частини даного капіталу, яку витрачається на заробітну плату. Коли навпаки, капітал у певній сфері продукції має вищий склад, то це є вираз такого розвитку продуктивної сили, що перевищує пересічний рівень.

А втім, не говорячи про власне художні роботи, що їх розгляд по суті справи не стосується до нашої теми, само собою зрозуміло, що різні сфери продукції потребують, за їхніми технічними особливостями, різного відношення між сталим і змінним капіталом, і що жива праця мусить займати в одних сферах більше місця, в інших менше. Наприклад, у видобувній промисловості, яку слід пильно відрізняти від хліборобства, сировий матеріял як елемент сталого капіталу цілком відпадає, та й допоміжний матеріял лише де-не-де відіграє

значну ролю. Однак, в гірничій промисловості друга частина сталого капіталу, основний капітал, відіграє значну ролю. Проте, і тут перебіг розвитку може вимірятися відносним зростом сталого капіталу порівняно з змінним.

Коли склад капіталу у власне хліборобстві нижчий, ніж склад пересічного суспільного капіталу, то це prima facie було б виразом того, що в країнах розвиненої продукції хліборобство не досягло такого ступеня розвитку, як обробна промисловість. Такий факт, залишаючи осторонь всі інші і до того ж почасти вирішні економічні обставини, мав би для себе пояснення вже в давнішому і швидшому розвитку механічних наук і особливо в їхньому застосуванні порівняно з пізнішим і почасти зовсім недавнім розвитком хемії, геології і фізіології, і особливо знов таки в їхньому застосуванні до хліборобства. Проте, це безперечний і давно відомий[36]) факт, що проґрес самого хліборобства постійно визначається у відносному зрості сталої частини капіталу проти змінної. Чи в певній країні капіталістичної продукції, наприклад, в Англії, склад хліборобського капіталу є нижчий, ніж склад пересічного суспільного капіталу,— це питання, що його можна розв'язати лише статистично, і яке детально розглядати було б зайвим з огляду на нашу мету. В усякому разі теоретично усталено, що тільки при цім припущенні вартість хліборобських продуктів може бути вища від їхньої ціни продукції; тобто, що додаткова вартість, породжувана в хліборобстві капіталом певної величини, або, що сходить на те саме, додаткова праця (отже, і вжита жива праця взагалі), пущена ним в рух і упідлеглена йому, більша, ніж при рівновеликому капіталі пересічного суспільного складу.

Отже, для форми ренти, що її ми досліджуємо тут і яка може постати лише при цьому припущенні, досить, коли ми зробимо це припущення. Де ця гіпотеза відпадає, там відпадає і відповідна їй форма ренти.

Проте, простий факт надміру вартости хліборобських продуктів над їхньою ціною продукції сам по собі ні в якому разі недостатній для того, щоб пояснити існування земельної ренти, незалежної від ріжниці у родючості різних родів землі, або послідовних приміщень капіталу на тій самій землі, коротко, такої ренти, яка в понятті відмінна від диференційної ренти і яку ми можемо тому позначити як *абсолютну ренту*. Цілий ряд мануфактурних продуктів має ту властивість, що їхня вартість вища від їхньої ціни продукції і, не зважаючи на це, вони не дають такого надміру над пересічним зиском або такого надзиску, що міг би перетворитись на ренту. Навпаки. Існування і поняття ціни продукції і загальної норми зиску, яку вона включає, ґрунтуються на тому, що окремі товари продається не по їхній вартості. Ціни продукції виникають з вирівняння товарових вартостей, яке по покритті відповідних капітальних вартостей, зужиткованих в різних сферах продукції, розподіляє всю додаткову вартість не в тій пропорції, що в ній її створено в окремих сферах продукції, і скільки її тому є в продуктах останніх, а пропорційно величині авансованих капіталів. Тільки таким чином виникає пересічний зиск і ціна продукції товарів, для якої пересічний зиск є характеристичним елементом. Це є постійна тенденція капіталів, через конкуренцію здійснювати це вирівнювання в розподілі додаткової вартости, створеної усім капіталом, і перемагати всі перешкоди цьому вирівнюванню. Звідси і тенденція їхня допускати тільки такі надзиски, як вони виникають за всяких обставин, не з ріжниці між вартостями і цінами продукції товарів, а радше, з ріжниці між загальною ціною продукції, що реґулює ринок, і відмінними від неї індивідуальними цінами продукції; такі надзиски, які тому, постають не з ріжниці між двома різними сферами продукції, а в межах кожної сфери продукції, які, отже, не зачіпають загальних цін продукції різних сфер, тобто, загальної норми зиску, а радше мають своєю

[36]) Див. Dombasle і R. Jones.

передумовою перетворення вартостей на ціни продукції і загальну норму зиску. Проте, як з'ясовано давніш, ця передумова ґрунтується на раз-у-раз змінюваному пропорційному розподілі всього суспільного капіталу між різними сферами продукції, на невпинній іміґрації і еміґрації капіталів, на можливості переносити їх з одної сфери в іншу, коротко, на вільному русі їх між цими різними сферами продукції, як між відповідними вільними царинами для приміщення самостійних частин усього суспільного капіталу. При цьому припускається, що жодне — за винятком хіба лише випадкового і тимчасового — обмеження не перешкоджає конкуренції капіталів зводити вартість до розміру ціни продукції, напр., у такій сфері продукції, в якій вартість товарів вища від їхньої ціни продукції, або в якій створена додаткова вартість більша, ніж пересічний зиск, — зводити тут вартість до розмірів ціни продукції і тим самим розподіляти надмірну додаткову вартість цієї сфери продукції пропорційно між усіма сферами, що їх експлуатує капітал. Але коли настає протилежне цьому, коли капітал наражається на чужу силу, яку він зовсім не може подолати, або може подолати лише почасти, і яка обмежує його вкладення в окремих сферах продукції, допускає його лише на умовах, що цілком або почасти виключають згадане загальне вирівнювання додаткової вартости на пересічний зиск, то очевидно, що в таких сферах продукції через надмір товарової вартости над ціною продукції їхніх товаров постав би надзиск, який міг би перетворитися на ренту, а вона як така, могла б усамостійнитися проти зиску. Але як така чужа сила і обмеження при приміщенні у землю капіталові протистоїть земельна власність, або капіталістові — земельний власник.

Земельна власність є тут за бар'єр, що не дозволяє вкладати нових капіталів у необроблену до того часу або не здану в оренду землю, не стягуючи при цьому мита, тобто не вимагаючи ренти, хоч ця новопритягнена до обробітку земля належить до такого роду, який не дає диференційної ренти, і який, коли б не існувало земельної власности, міг би оброблятися вже при такому незначному підвищенні ринкової ціни, коли реґуляційна ринкова ціна виплачувала б обробникові цієї найгіршої землі лише ціну продукції. Проте, в наслідок межі, що її ставить земельна власність, ринкова ціна мусить підвищитись до такого пункту, коли земля може виплачувати надмір понад ціну продукції, тобто ренту. А що, згідно з припущенням, вартість товарів, продукованих хліборобським капіталом, вища від їхньої ціни продукції, то ця рента (за винятком того випадку, який буде зараз досліджено), становить надмір вартости над ціною продукції, або частину цього надміру. Чи рівна рента всій ріжниці між вартістю і ціною продукції, чи тільки більшій або меншій частині цієї ріжниці, це цілком залежить від стану попита та подання і від розміру площі, новопритягненої до обробітку. Доки рента не дорівнює надмірові вартости хліборобських продуктів над їхньою ціною продукції, частина цього надміру завжди братиме участь у загальному вирівнюванні і пропорційному розподілі всієї додаткової вартости між різними поодинокими капіталами. Скоро б рента стала рівною надмірові вартости над ціною продукції, то вся ця частина додаткової вартости, що становить лишок над пересічним зиском, була б відтягнена від цього вирівнювання. Але чи дорівнює ця абсолютна рента всьому надмірові вартости над ціною продукції, чи дорівнює лише частині його, все одно, хліборобські продукти продавалося б по монопольній ціні не тому, що їхня ціна вища, ніж їхня вартість, а тому, що вона дорівнює їхній вартості, або тому, що вона нижча, ніж їхня вартість, але вища, ніж їхня ціна продукції. Їхнє монопольне становище було б у тому, що вони у протилежність іншим промисловим продуктам, вартість яких вища від загальної ціни продукції, не нівелювались би на ціну продукції. А що частина вартости, як і ціни продукції, є фактично дана стала величина, а саме, витрати продукції, зужиткований у

продукції капітал = k, то ріжниця їхня є в другій, змінній частині, в додатковій вартості, що в ціні продукції = p, зискові, тобто дорівнює всій додатковій вартості, обчисленій на суспільний капітал і на кожен окремий капітал, як на пропорційну частину суспільного капіталу; але у вартості товару вона дорівнює дійсній додатковій вартості, породженій цим окремим капіталом, та становить інтеґральну частину породжених ним товарових вартостей. Коли вартість товару вища за його ціну продукції, то ціна продукції = k + p, вартість = k + p + d, так що p + d = додатковій вартості, що міститься в ньому. Отже, ріжниця між вартістю і ціною продукції = d, надмірові додаткової вартости, продукованої цим капіталом понад ту, яка припадає йому відповідно до загальної норми зиску. З цього випливає, що ціна хліборобських продуктів може бути вища від їхньої ціни продукції, хоч вона не досягатиме їхньої вартости. З цього випливає далі, що до певного пункту може відбуватися тривале підвищення ціни хліборобських продуктів, перше ніж їхня ціна досягне їхньої вартости. З цього випливає також, що тільки в наслідок монополії земельної власности надмір вартости хліборобських продуктів над їхньою ціною продукції може стати моментом, що визначає їхню загальну ринкову ціну. З цього випливає, нарешті, що в цьому випадку не подорожчання продукту є причина ренти, а рента є причиною подорожчання продукту. Коли ціна продукту з одиниці площі найгіршої землі = P + r, то всі диференційні ренти збільшуються відповідними кратними r, бо, згідно з припущенням, за реґуляційну ринкову ціну стає P + r.

Коли б пересічний склад нехліборобського суспільного капіталу = = 85c + 15v і норма додаткової вартости = 100%, то ціна продукції дорівнювала б 115. Коли б склад хліборобського капіталу = 75c + 25v, то вартість продукту, при тій самій нормі додаткової вартости, і реґуляційна ринкова вартість дорівнювала б 125. Коли б хліборобський продукт вирівнявся з нехліборобським до пересічної ціни (для короткости ми припускаємо, що в обох галузях продукції загальна кількість капіталу однакова), то вся додаткова вартість дорівнювала б 40, тобто 20% на капітал в 200. Продукт так одного, як і другого продавалось би за 120. Отже, при вирівнянні за цінами продукції пересічні ринкові ціни нехліборобського продукту стояли б вище, а хліборобського продукту нижче від їхньої вартости. Коли б хліборобські продукти продавалось по їхній повній вартості, то вони були б на 5 вище, а промислові продукти на 5 нижче, ніж по вирівнянні. Коли ринкові відносини не дозволяють продавати хліборобські продукти по їхній повній вартості, виторговувати весь надмір над ціною продукції, то це призводить до середнього між обома крайніми пунктами стану; промислові продукти будуть продаватися трохи вище від їхньої вартости, а хліборобські продукти трохи вище від їхньої ціни продукції.

Хоч земельна власність може нагнати ціну хліборобських продуктів вище від їхньої ціни продукції, проте не від земельної власности, а від загального стану ринку залежить, в якій мірі ринкова ціна, піднявшись над ціною продукції, наближається до вартости, і, отже, в якій мірі додаткова вартість, створена в хліборобстві понад даний пересічний зиск, перетворюється на ренту, абож бере участь у загальному вирівнянні додаткової вартости в пересічний зиск. В усякому випадку ця абсолютна рента, що виникає з надміру вартости над ціною продукції, становить просто частину хліборобської додаткової вартости, перетворення цієї додаткової вартости на ренту, захоплювання цієї додаткової вартости земельним власником; цілком так само, як диференційна рента виникає з перетворення надзиску в ренту, захоплення його земельною власністю, при загальній реґуляційній ціні продукції. Ці обидві форми ренти є єдино нормальні. Рента, крім цих форм, може ґрунтуватися лише на власне монопольній ціні, яку не визначається ані ціною продукції, ані вартістю товарів, а потребою і виплатоспроможністю покупців, і розгляд якої стосується до вчення про конкуренцію, де досліджується справжній рух ринкових цін.

Коли б уся земля певної країни, придатна для хліборобства, була вже здана в оренду,— при чому припускається, як загальне явище, капіталістичний спосіб продукції і нормальні відносини,— то не було б такої землі, яка не давала б ренти, але могли б існувати такі приміщення капіталу, окремі частини капіталу вкладеного в землю, які не давали б ренти; бо, скоро земля здана в оренду, земельна власність перестає діяти, як абсолютна межа потрібного вкладення капіталу. Як відносна межа, вона продовжує ще діяти і після цього в такій мірі, в якій перехід до земельного власника долученного до землі капіталу ставить тут перед орендарем дуже визначені межі. Тільки в цьому випадку вся рента перетворилася б на диференційну ренту, на диференційну ренту, яка визначається не ріжницями в якості землі, а ріжницями між надзисками, що постають від останніх приміщень капіталу на певній землі, і рентою, яка виплачувалася б за оренду землі найгіршої кляси. Як межа земельна власність діє абсолютно лише остільки, оскільки допущення до землі взагалі, як до сфери приміщення капіталу, зумовлює данину земельному власникові. Коли це допущення сталося, останній уже не може протиставити ніяких абсолютних меж кількісному розмірові приміщення капіталу на даній дільниці землі. Будуванню будинків взагалі кладеться межу земельною власністю третьої особи на ту дільницю землі, на якій мається збудувати будинок. Але скоро лише ця земля орендована під будівлю будинків, то вже від орендаря залежить, чи бажає він збудувати на ній високий чи низький будинок.

Коли б пересічний склад хліборобського капіталу був такий самий або вищий, ніж пересічний склад суспільного капіталу, то абсолютна рента, знов таки в щойно дослідженому розумінні, відпала б; тобто відпала б рента, яка відрізняється так від диференційної ренти, як і від ренти, що ґрунтується на власне монопольній ціні. Тоді вартість хліборобського продукту не була б вища від його ціни продукції, і хліборобський капітал пускав би в рух не більшу кількість праці, отже, реалізував би також не більшу кількість додаткової праці, ніж нехліборобський капітал. Те саме сталося б тоді, коли б з проґресом культури склад хліборобського капіталу зрівнявся із пересічним складом суспільного капіталу.

На перший погляд здається за суперечність припускати, що, з одного боку, склад хліборобського капіталу підвищується, отже, зростає його стала частина проти змінної, а з другого боку, що ціна хліборобського продукту має піднестися остільки високо, щоб нова і гірша, ніж колишня, земля могла виплачувати ренту, яка в цьому випадку могла б виникнути лише з надміру ринкової ціни над вартістю і ціною продукції, коротко, лише з монопольної ціни продукту.

Тут треба відрізняти таке.

Розглядаючи створення норм зиску, ми, насамперед, бачили, що капітали які, технологічно розглядувані, складені однаково, тобто порівняно з кількістю машин і сирового матеріялу пускають в рух однакову кількість праці, можуть, проте, бути різного складу в наслідок того, що сталі частини цих капіталів мають різну вартість. Сировий матеріял або машини можуть бути в одному випадку дорожчі, ніж у другому. Щоб пустити в рух таку саму масу праці (а це, згідно з припущенням, було б потрібне для перероблення такої ж самої маси сирового матеріялу), в одному випадку довелося б авансувати більший капітал, ніж у другому, тому що, наприклад, з капіталом 100 я не можу пустити в рух однакової кількости праці, коли сировий матеріял, який теж доводиться оплачувати з цих 100, в одному випадку коштує 40, в другому 20. Але те, що технологічно ці капітали все ж складені однаково, негайно виявилося б, скоро ціна дорожчого сирового матеріялу знизилася б до рівня дешевшого. Відношення вартости змінного і сталого капіталу тоді стали б однакові,

хоч у технічному відношенні між ужитою живою працею та масою і природою застосованих умов праці не сталося жодної зміни. З другого боку, коли розглядати справу виключно з погляду складу за вартістю, капітал порівняно низького органічного складу в наслідок простого підвищення вартостей його сталих частин міг би справити таке враження, ніби він піднісся на один ступінь з капіталом вищого органічного складу. Хай дано капітал $= 60c + 40v$, тому що він застосовує багато машин і сирового матеріялу, порівняно з живою працею, і другий капітал $= 40c + 60v$, тому що він вживає багато живої праці (60%), мало машин (скажімо, 10%) і відносно до робочої сили мало, до того ж ще і дешевого, сирового матеріялу (скажімо, 30%); таким чином в наслідок простого підвищення вартости сирових і допоміжних матеріялів з 30 до 80, склад міг би зрівнятися так, що в другому капіталі на 10 в машинах припадало б 80 в сировому матеріялі і 60 робочої сили, тобто $90c + 60v$, що, визначене в процентах, теж дорівнювало б $60c + 40v$, при чому не сталося б жодної зміни в технічному складі. Отже, капітали однакового органічного складу можуть мати різний вартісний склад, і капітали однакового процентного вартісного складу можуть стояти на різних ступенях органічного складу, отже, виражати різні ступені розвитку суспільної продуктивної сили праці. Отже, сама лише обставина, що за вартісним складом хліборобський капітал стояв би на загальному рівні, ще не доводила б того, що суспільна продуктивна сила праці досягла у нього такого самого рівня. Вона могла б лише показувати, що власний продукт цього капіталу, який знову таки становить частину умов його продукції, є дорожчий, або що допоміжні матеріяли, от як добриво, котрі давніш були просто під руками, тепер доводиться довозити здалека тощо.

Але, залишаючи це осторонь, треба взяти на увагу своєрідний характер хліборобства.

Припустімо, що вживання в хліборобстві машин, які зберігають працю, хемічних допоміжних засобів тощо, набирають тут ширшого розміру, отже, що сталий капітал технічно зростає не тільки щодо вартости, але й щодо маси, порівняно з масою ужитої робочої сили; в такому разі в хліборобстві (як і в гірничій промисловості) справа йде не тільки про суспільну, але і про природну продуктивність праці, яка залежить від природних умов праці. Можливо, що збільшення суспільної продуктивної сили в хліборобстві лише компенсує, або навіть не зовсім компенсує зменшення природної сили — ця компенсація завжди може впливати лише протягом деякого часу, — так що, не зважаючи на технічний розвиток, продукт не здешевлюється, а лише гальмується його ще більше подорожчання. Можливо також, що при висхідній ціні збіжжя абсолютна маса продукту зменшується, тимчасом як відносний надпродукт зростає; це можливо саме при відносному збільшенні сталого капіталу, що складається переважно з машин або худоби, при чому доводиться покривати тільки його зношування, і при відповідному зменшенні змінної частини капіталу, яка витрачається на заробітну плату, що її постійно доводиться покривати з продукту цілком.

Але можливо також, що з поступом хліборобства потрібно буде лише помірне підвищення ринкової ціни над пересічною для того, щоб могла оброблятись і одночасно давати ренту така земля гіршої якости, яка при нижчому рівні технічних допоміжних засобів потребувала б вищого підвищення ринкової ціни.

Може здатися, що та обставина, що, наприклад, у скотарстві, коли воно провадиться в великих розмірах, маса вжитої робочої сили дуже мала проти сталого капіталу, який є в самій худобі, може здатися, що ця обставина цілком суперечить тому, що хліборобський капітал, обчислений у процентах, пускає в рух робочої сили більше, ніж нехліборобський пересічний суспільний капітал. Але тут слід відзначити, що при розгляді ренти ми виходимо, як з вирішної, з тієї частини хліборобського капіталу, яка продукує основний рослинний засіб харчування,

отже, для цивілізованих народів взагалі головний засіб існування. Вже А. Сміт показав,— і це одна з його заслуг,— що в скотарстві і взагалі пересічно в усіх капіталах, вкладених в землю не для продукції головних засобів існування, наприклад, збіжжя, ціну визначається зовсім інакше. Саме, її визначається тут таким чином, що ціна продукту землі, яку, скажімо, як штучні луки використовується для скотарства, але яку з такою самою зручністю можна було б повернути на орну землю певної гідности,— що ціна продукту такої землі мусить підвищитись остільки, щоб давала вона таку саму ренту, як орна земля такої самої якости; отже, рента з орної землі бере тут участь у визначенні ціни худоби, чому Рамзей слушно відзначив, що ціна худоби в такий спосіб штучно підвищується рентою, економічним виразом земельної власности, отже, земельною власністю.

«В наслідок поширення культури, необроблюваних пустирів уже не вистачає для того, щоб поповняти подання худоби, яка йде на заріз. Значну частину оброблюваних земель доводиться повертати під розведення та відгодовування худоби, що ціна її тому мусить бути така висока, щоб оплатити не тільки вжитку на це працю, але й ренту, яку міг би здобувати землевласник, і зиск, який міг би здобувати орендар з цієї землі, коли б вона була оброблена як орна земля. Худоба вигодована на найнепридатніших до оброблення торфовищах, буде продана, відповідно до ваги і якости, по тій самій ціні, по якій на тому самому ринку продається худобу, вигодовану на землі якнайкраще культивованій. Власники цих торфовищ виграють від цього і підвищують ренту своїх земель відповідно до цін худоби». (A. Smith, Book 1, chap. XI, part. I). Отже, і тут на відміну від збіжжевої ренти диференційна рента йде на користь гіршій землі.

Абсолютна рента пояснює деякі явища, які з першого погляду справляють таке враження, ніби рента є наслідок просто монопольної ціни. Щоб почати з прикладу А. Сміта, уявімо, наприклад, власника ростучого без усякої людської допомоги лісу, отже, такого лісу, що існує не як продукт лісництва, наприклад, в Норвеґії. Коли ренту виплачує йому капіталіст, що займається рубанням лісу, бо на нього є попит в Англії, або коли власник сам як капіталіст теж береться до рубання, то в дереві йому, крім зиску на авансований капітал, виплачується більшу або меншу ренту. У відношенні до цього чисто природного продукту це видається чисто монопольною надвишкою. Але в дійсності капітал складається тут майже тільки з змінного капіталу, витрачуваного на працю, і тому він пускає в рух більшу кількість додаткової праці, ніж інший капітал рівної величини. Отже, у вартості дерева міститься більший надмір неоплаченої праці або додаткової вартости, ніж у продукті капіталів вищого складу. Тому з дерева може виплачуватись пересічний зиск, і значний надмір у формі ренти може припадати власникові лісу. Навпаки, доводиться визнати, що при тій легкості, з якою може поширюватися рубання лісу, тобто при тій швидкості, з якою може збільшуватися ця продукція, треба дуже значного збільшення попиту для того, щоб ціна дерева зрівнялась з його вартістю, і щоб тому ввесь надмір неоплаченої праці (над тією її частиною, яка дістається капіталістові як пересічний зиск) дістався б власникові у формі ренти.

Ми припускали, що новопритягнена до обробітку земля своює якістю ще гірша, ніж та найгірша, що оброблялась останнього часу. Коли вона краща, то вона дає диференційну ренту. Але тут ми досліджуємо саме той випадок, коли рента являє собою не диференційну ренту. Тут можливі тільки два випадки. Або новопритягнена до обробітку земля гірша, абож вона такої самої якости, як остання з оброблюваних земель. Коли вона гірша, то цей випадок ми вже дослідили. Отже, лишається дослідити ще тільки той випадок, коли вона такої самої якости.

З поступом культури до нового оброблення може притягатись,— як ми це вже показали, досліджуючи диференційну ренту — землю такої самої і навіть кращої якости, так само як і землю гіршої якости.

Поперше, тому, що при диференційній ренті (і при ренті взагалі, бо навіть при не диференційній ренті завжди постає питання, чи дозволяє, з одного боку, родючість землі взагалі, а з другого її положення, обробляти її, одержуючи при реґуляційній ринковій ціні зиск і ренту), діють в зворотному напрямі дві умови, які то взаємно паралізують одна одну, то беруть перевагу одна над однією. Підвищення ринкової ціни — припускаючи, що витрати продукції потрібні для оброблення не понизились, іншими словами, що не завоювання технічного характеру становлять новий момент, який зумовлює нове оброблення,— може призвести до оброблення родючішої землі, яка давніш через своє положення виключалась з числа конкурентних земель. Або ж для менш родючої землі це може остільки підвищити вигоди положення, що ними вирівнюється меншу родючість. Або, і без підвищення ринкової ціни, в наслідок поліпшення засобів комунікації, положення може змінитись так, що кращі землі ввійдуть у конкуренцію, що спостерігається у великому маштабі в степових штатах Північної Америки. Та і в країнах старої цивілізації це відбувається постійно, хоч і не в такому самому маштабі, як у колоніях, де, як справедливо відзначів Wakefield, вирішна роля належить положенню. Отже, поперше, протилежні дії положення і родючости, і змінливість чинника положення, який постійно вирівнюється, постійно пророблює проґресивні зміни, що спрямовуються до вирівнювання,— це призводить до того, що в конкуренцію з уже оброблюваними землями навперемінку вступають дільниці землі однакової, кращої й гіршої якости.

Друге. З розвитком природничих наук і аґрономії змінюється і родючість землі, бо змінюються засоби, що з допомогою їх уможливлюється негайне використанння елементів ґрунту. Таким чином, у Франції і східніх графствах Англії легкі ґрунти, які раніш вважалися за кепські, ще зовсім недавно були перетворені в першорядні (див. Passy). З другого боку, земля, що її за хемічним складом не вважалось за погану, але яка лише ставила певні механічно-фізичні перешкоди обробіткові, перетворюється на добру землю, скоро знаходять засоби для того, щоб подолати ці перешкоди.

Трете. У всіх країнах старої цивілізації старі історичні і традиційні відносини, наприклад, у формі державних земель, громадських земель тощо, цілком випадково відволікли великі дільниці землі від обробітку, до якого їх притягають лише поступово. Порядок, в якому їх притягається до оброблення, не залежить ані від їхньої якости, ані від їхнього положення, а лише від цілком зовнішніх обставин. Коли простежити історію англійських громадських земель, простежити, як вони законами про обгороджування (Enclosure Bills) поступово перетворювалися на приватну власність і оброблялися, то виявилося б, що не може бути нічого безглуздішого за те фантастичне припущення, ніби вибором цього порядку керував якийсь сучасний хліборобський хемік, наприклад, Лібіх, призначаючи певні лани через їхні хемічні якості під культуру та виключаючи інші. Тут, радше, переважне значіння відігравала нагода, яка робить з людини злодія; більш або менш зовнішньо пристойні юридичні зачіпки для привласнення, що їх могли використати великі лендлорди.

Четверте. Залишаючи осторонь той факт, що досягнутий в кожний певний момент ступінь розвитку в зрості людности і капіталу кладе поширенню хліборобської культури певну, хоча б і елястичну межу; залишаючи осторонь діяння таких випадковостей, які справляють тимчасовий вплив на ринкову ціну, от як ряд сприятливих або несприятливих діб року,— просторове поширення хліборобської культури залежить від загального стану ринку капіталів і

становища справ у країні. Для того, щоб додатковий капітал спрямувати до хліборобства, за періодів скрути не досить того, що необроблений ґрунт може дати орендареві пересічний зиск,—чи виплачує він ренту, чи ні. В інші періоди, періоди достатку (der Plethora) капіталу він прямує до оброблення землі, навіть без підвищення ринкової ціни, аби тільки взагалі були в наявності нормальні умови. Тоді краща земля, ніж оброблювана до того часу, в дійсності могла б бути виключена з конкуренції тільки або моментом її положення, або все ще непоборними межами її винятковости, або випадковістю. Тому ми можемо зайнятися тільки тими родами землі, що якістю однакові з останніми з оброблених земель. Але між новою землею і останньою з оброблених все ще лишається ріжниця витрат на оброблення нової землі, і від стану ринкових цін і відносин кредиту залежить, чи будуть вони зроблені чи ні. Потім, скоро лише ця земля дійсно візьме участь у конкуренції, ринкова ціна за інших незмінних відносин знову понизиться до свого колишнього рівня, при чому новооброблювана земля буде давати таку саму ренту, як відповідна їй стара. Засаду, що вона не даватиме ренти, прихильники цієї засади доводять припущенням того, що треба ще довести, а саме: що остання земля не дала ренти. Таким самим способом можна було б довести, що останні з побудованих будинків, крім власне плати за наймання (Miethzins) *) будівель, не дають жодної ренти, хоч і винаймається їх. Але факт такий, що коли вони протягом довгого часу лишаються незайняті, вони дають ренту, ще до того, як починають давати плату за наймання (Miethzins). Подібно до того, як послідовні приміщення капіталу на певній дільниці землі можуть давати відповідний додатковий здобуток, а тому і таку саму ренту, як перші,—цілком так само лани такої якости, як останні з оброблених, можуть при рівних витратах давати рівний здобуток. Інакше взагалі було б незрозуміло, яким чином можна було б лани однакової якости брати під оброблення послідовно, а не всі разом або, радше, не брати жодного, щоб не викликати конкуренції всіх інших. Земельний власник завжди готовий здобувати ренту, тобто одержувати щось даром; але щоб задовольнити його бажання, капітал потребує певних умов. Тому взаємна конкуренція між землями залежить не від того, що землевласник хоче їхньої конкуренції, але від того, чи знайдеться капітал, який схоче на нових ланах конкурувати з іншими.

Оскільки власне хліборобська рента є просто наслідок монопольної ціни, вона може бути лише незначна, як і абсолютна рента може бути тут за нормальних умов лише незначною, хоч би який був надмір вартости продукту над його ціною продукції. Отже, суть абсолютної ренти є ось у чому: рівновеликі капітали в різних сферах продукції, при рівній нормі додаткової вартости або рівній експлуатації праці, продукують, залежно від їхнього різного пересічного складу, різні маси додаткової вартости. В промисловості ці різні маси додаткової вартости вирівнюються в пересічний зиск і рівномірно розподіляються між окремими капіталами, як між відповідними частинами суспільного капіталу. Земельна власність, коли для продукції потрібна земля чи то для хліборобства, чи то для здобування сирових матеріялів, перешкоджає цьому вирівнюванню для капіталів, приміщених у землю, і уловлює певну частину додаткової вартости, яка інакше взяла б участь у вирівнюванні на загальну норму зиску. Отож, рента становить частину вартости, точніше додаткової вартости товарів, але ж тільки таку, що замість дістатися клясі капіталістів, яка здобула її з робітників, дістається земельним власникам, які здобувають її з капіталістів. При цьому припускається, що хліборобський капітал пускає в рух більше праці, ніж рівновелика частина нехліборобського капіталу. До якої міри велике

*) Miethzins — звичайно плата за наймання чогось; тут — комірна плата, як процент та амортизація вкладеного у будівлю капіталу, на відміну від власне ренти.— *Прим. Ред.*

це розходження, або чи існує воно взагалі, це залежить від відносного розвитку хліборобства проти промисловости. З самої природи справи ця ріжниця з поступом хліборобства мусить зменшуватись, коли пропорція, в якій змінна частина капіталу зменшується проти сталої, не буде для промислового капіталу ще більша, ніж для хліборобського.

Ця абсолютна рента відіграє ще значнішу ролю у власне видобувній промисловості, де один елемент сталого капіталу, сировий матеріял, цілком відпадає, і де,— за винятком галузей, в яких частина, що складається з машин і іншого основного капіталу, дуже значна,— безумовно переважає найнижчий склад капіталу. Якраз тут, де видається, що рента завдячує своїм походженням виключно монопольній ціні, потрібні екстраординарно сприятливі ринкові відносини, щоб можна було продавати товари по їхній вартості, або щоб рента зробилася рівна всьому надмірові додаткової вартости товару над його ціною продукції. Так стоїть справа наприклад, з рентою з придатних до рибальства вод, каменярень, дико ростучих лісів тощо.[37])

РОЗДІЛ СОРОК ШОСТИЙ.

РЕНТА З БУДІВЕЛЬНИХ ДІЛЬНИЦЬ. РЕНТА З РУДЕНЬ. ЦІНА ЗЕМЛІ.

Диференційна рента з'являється і підлягає тим самим законам, що й хліборобська диференційна рента, всюди, де взагалі існує рента. Всюди, де природні сили можуть бути монополізовані і забезпечують промисловцеві, що застосовує їх, певний надзиск,— чи то буде водоспад, чи багата копальня, чи багата на рибу вода, чи доброго положення будівельне місце,— особа, визнана через свій титул на частину землі власником цих речей природи, уловлює з капіталу, що функціонує, цей надзиск у формі ренти. Щодо землі, призначеної для будівельних цілей, то А. Сміт показав, яким чином рента з цієї землі, як і рента з усіх нехліборобських дільниць, реґулюється в своїй основі власне хліборобською рентою (Book 1, chap. XI, 2 і 3). Ця рента характеризується поперше, тим переважним впливом, що його тут справляє на диференційну ренту положення (дуже важливе, наприклад, при обробленні винограду і для будівельних дільниць по великих містах); подруге, очевидністю цілковитої пасивности власника, що його активність є (особливо щодо копалень) просто в експлуатації поступу суспільного розвитку, до якого він нічого не додає від себе і в якому він нічим не ризикує,— хоча б так, як це все-таки робить промисловий капіталіст; і нарешті, перевагою монопольної ціни в багатьох випадках, особливо у випадках найбезсоромнішої експлуатації убозства (бо убозство є багатше джерело для домової ренти, ніж яким будьколи були копальні Потозі для Еспанії[38]), і потворна могутність, яку дає ця земельна власність, коли вона, сполучаючись з промисловим капіталом в одних руках, уможливлює собі у боротьбі з робітниками за заробітну плату практично усувати їх з землі, як з їхнього житла[39]). Одна частина суспільства вимагає тут від другої дані за право жити на землі, як і взагалі в земельну власність включається право власників визискувати земну кулю, надра землі, повітря, а разом з тим усе потрібне для збереження і розвитку життя. Будівельну ренту доконечно підвищує не тільки зріст людности і ростуча разом з цим потреба в житлах, але

[37]) Рікардо розправляється з цим дуже поверхово. Дивись місце, спрямоване проти А. Сміта про ренту з лісів у Норберґії, Principles, ch. II, на самому початку.

[38]) Laing, Newmann.

[39]) Crowlington Strike. Engels, Lage der arbeitenden Klasse in England, S. 307 (Видання 1892 року, ст. 259).

й розвиток основного капіталу, який або долучається до землі, або укорінюється в ній, спирається на ній, як усі промислові будівлі, залізниці, товарові склепи, фабричні будівлі, доки тощо. Сплутування комірної плати, оскільки вона становить процент та амортизацію капіталу, вкладеного в будинок, з рентою просто за землю, неможливе тут навіть при всій добрій волі, як у Кері, особливо тоді коли, як в Англії, земельний власник і будівельний спекулянт є цілком різні особи. Тут береться на увагу два елементи: з одного боку, експлуатація землі з метою репродукції або видобувної промисловости; з другого,— простір, який потрібен як елемент усякої продукції й усякої людської діяльности. І за те і за друге земельна власність вимагає своєї дані. Попит на будівельні дільниці підвищує вартість землі як простору і основи, тимчасом як через це і разом з цим зростає попит на елементи землі, що правлять за будівельний матеріял [40]).

У книзі II, розд. XII в свідченнях Едварда Каппа, великого лондонського будівельного спекулянта, перед банковою комісією 1857 року, ми бачили приклад того, яким чином в швидко ростучих містах, особливо коли будівлю провадиться, як у Лондоні, фабричним способом, за головний об'єкт будівельної спекуляції є власне не будинок, а земельна рента. Він говорить там № 5435: «Я вважаю, що людина, яка бажає поступувати на світі, навряд чи може розраховувати, що вона буде поступувати, провадячи тільки солідну справу (fair trade) ... вона неминуче мусить, крім того, будувати з метою спекуляції і до того ж у великому маштабі; бо підприємець здобуває дуже мало зиску з самих будівель, свій головний зиск він здобуває з підвищених земельних рент. Припустімо, що він орендує дільницю землі і виплачує за неї 300 ф. стерл. на рік; коли він, дбало опрацювавши будівельний плян, збудує на цій дільниці будинки належного розряду, то йому може пощастити здобути за це 400 або 450 ф. стерл. на рік, і його зиск у багато більшій мірі був би у збільшеній земельній ренті на 100 або 150 ф. стерл. на рік, ніж у зиску від будівель, який він у багатьох випадках взагалі навряд чи бере на увагу». До того не слід забувати, що по закінченні договору про винаймання, який найчастіше складається на 99 років, земля з усіма будівлями на ній і з земельною рентою, яка за цей час здебільша підвищується більше, ніж у два - три рази, знову повертається від будівельного спекулянта або його правонаступника до первісного останнього земельного власника.

Власне рента з копалень визначається цілком так само, як хліборобська рента. «Бувають такі копальні, що їхній продукт навряд чи достатній для того, щоб оплатити працю і покрити вкладений туди капітал разом з звичайним зиском. Вони дають деякий зиск підприємцеві, але жодної ренти для земельного власника. Їх міг би з вигодою обробляти тільки земельний власник, який сам, бувши підприємцем, здобуває звичайний зиск на свій вкладений капітал. Багато вугільних шахт у Шотляндії розробляються в такий спосіб, і не могли б розроблятися якось інакше. Земельний власник нікому не дозволяє розробляти їх, коли йому не виплачують ренти, але ніхто не може виплачувати за них ренти». (A. Smith, Book I, chap. XI, 2).

Треба відрізняти, чи випливає рента з монопольної ціни тому, що існує незалежна від неї монопольна ціна продуктів або самої землі, або ж чи продаються продукти по монопольній ціні тому, що існує рента. Коли ми говоримо про монопольну ціну, ми взагалі маємо на думці таку ціну, яка визначається тільки прагненням купити і платоспроможністю покупців, незалежно так від тієї ціни, що визначається загальною ціною продукції, як і від тієї, що визначається вартістю продукту. Виноградник, що продукує вино цілком виключної

---

[40]) «Забрукування лондонських вулиць дало можливість власникам деяких голих скель на шотляндському березі здобувати ренту з абсолютно некорисного до того часу кам'янистого ґрунту». A. Smith, Book I, chap. XI. 2.

якости, вино, яке взагалі може продукуватися лише в порівняно невеликій кількості, має монопольну ціну. В наслідок цієї монопольної ціни, надмір якої над вартістю продукту визначається тільки багатством і смаком вельможних споживачів вина, винороб реалізував значний надзиск. Цей надзиск, який тут випливає з монопольної ціни, перетворюється на ренту і дістається в цій формі земельному власникові, в наслідок його титулу на цю дільницю землі, що має особливі властивості. Отже, ренту тут створює монопольна ціна. Навпаки, рента створила б монопольну ціну, коли б в наслідок тієї межі, яку покладає земельна власність нерентодайному приміщенню капіталу на необробленій землі, коли б, у наслідок цієї межі, збіжжя продавалось не тільки вище його ціни продукції, але й вище його вартости. Що самий тільки титул власности певного числа осіб на земну кулю дає їм можливість привласнювати собі частину додаткової праці суспільства, як дань, до того ж привласнювати її собі з розвитком продукції в постійно ростучому маштабі,— це затушковується тією обставиною, що капіталізована рента, отже, саме ця капіталізована дань виступає, як ціна землі, і тому земля може продаватись, як усякий інший об'єкт торговлі. Тому покупцеві здається, що він одержав своє домагання на ренту не даром, і не даром одержав до розпорядку працю, риск і підприємецький дух капіталу, а заплатив за це відповідний еквівалент. Рента, як відзначено вже давніш, здається йому тільки процентом на капітал, за який він купив землю, а тому і домагання на ренту. Цілком так само рабовласникові, що купив негра, здається, що він придбав свою власність на негра не через інститут рабства як такий, а через купівлю та продаж товарів. Але ж самий титул актом продажу не породжується, а лише переноситься. Титул мусить існувати до того, як його можна продати, і продаж, так само як і ряд продажів і їхне постійне повторення, не можуть створити цього титулу. Що взагалі створило його, так це продукційні відносини. Скоро вони досягають такого пункту, де вони мусять змінити свою шкуру, відпадає матеріяльне джерело титулу, економічно та історично виправдуваного й виниклого з процесу суспільної продукції життя, а разом з ним відпадають і засновані на ньому операції. З погляду вищої економічної формації суспільства, приватна власність окремих індивідуумів на земну кулю буде здаватись цілком такою самою безглуздою, як приватна власність однієї людини на іншу людину. Навіть ціле суспільство, нація і навіть усі одночасно сущі суспільства, узяті разом, не є власники землі. Вони є лише її посідачі, лише користувачі з неї і як boni patres familias*) вони мусять залишити її наступним поколінням поліпшеною.

В дальшому дослідженні ціни землі ми залишаємо осторонь усі коливання конкуренції, усяку спекуляцію землею, а також дрібну земельну власність, за якої земля становить головне знаряддя продуцентів, бо вони вимушені купувати її за всяку ціну.

I. Ціна землі може підвищитись, хоч рента її не підвіщується; саме:

1) в наслідок просто пониження розміру проценту, яке впливає так, що ренту продається дорожче, а тому капіталізована рента, ціна землі зростає;

2) тому що зростає процент на долучений до землі капітал.

II. Ціна землі може підвіщитися тому, що зростає рента.

Рента може зростати тому, що підвищується ціна продукту землі; в цьому випадку завжди підвищується норма диференційної ренти, незалежно від того, чи буде рента з найгіршої з оброблюваних земель велика, мала, чи її зовсім не буде. Під нормою ми розуміємо відношення тієї частини додаткової вартости,

---

*) Pater familias (у римлян) — голова родини; поняття це ширше, ніж в українській мові — бо «родина» у римлян складалась з членів власне сем'ї, родини разом з усією челядцю, рабами тощо. Boni patres familias — порядні голови родин. *Прим. Ред.*

яка перетворюється на ренту, до авансованого капіталу, який продукує продукт землі. Це відношення відрізняється від відношення додаткового продукту до всього продукту, бо ввесь продукт має в собі не ввесь авансований капітал, саме не має в собі основного капіталу, який продовжує існувати поряд з продуктом. Навпаки, воно припускає, що на тих ·родах землі, які дають диференційну ренту, дедалі ростуча частина продукту перетворюється в надмірний надпродукт. На найгіршій землі підвищення ціни хліборобського продукту вперше створює ренту, а тому і ціну землі.

Але рента може зростати і без підвищення ціни хліборобського продукту. Остання може лишитися сталою або навіть понизитися.

Коли вона лишається сталою, то рента може зрости або тільки тому (залишаючи осторонь монопольні ціни), що при колишньому розмірі капіталу, вкладеного у старі землі, починають оброблятись нові землі кращої якости, але їх лише вистачає на те, щоб покрити вирослий попит, так що реґуляційна ринкова ціна залишається без зміни. В цьому випадку ціна старих земель не підвищується, але для землі, наново взятої під оброблення, ціна підвищується понад рівень ціни старої землі.

Або ж рента підвищується тому, що при незмінній відносній продуктивності і незмінній ринковій ціні зростає маса капіталу, що експлуатує землю. Тому, хоч рента у відношенні до авансованого капіталу лишається та сама, її маса, наприклад, подвоюється, бо сам капітал подвоївся. А що не сталося пониження ціни, то друге приміщення капіталу дає, так само як і перше, надзиск, який по закінчені терміну оренди теж перетворюється на ренту. Маса ренти тут збільшується тому, що збільшується маса капіталу, який створює ренту. Твердження, що різні послідовні приміщення капіталу на тій самій дільниці землі можуть створити ренту лише тоді, коли продукт їхній неоднаковий і тому постає диференційна рента, сходить на твердження, що, коли два капітали по 1.000 ф. стерл., вкладено в два лани однакової продуктивности, то лише один з них може дати ренту, хоч обидва ці лани належать до кращої кляси землі, яка дає диференційну ренту. (Отже, загальна маса ренти, всої рента певної країни, збільшується з масою вкладеного капіталу, при чомя необов'язково, щоб тут зростала ціна одиниці земельної площі, або норму ренти, або навіть маса ренти на одиницю площі; в цьому випадку маса всієї ренти зростає з просторовим поширенням культури. Це може навіта бути поєднане з падінням ренти на окремих володіннях). Інакше це тверьдження звелося б до другого твердження, а саме, що приміщення капіталуодне поряд одного у дві різні дільниці землі підлягає іншим законам, ніж послідовне приміщення капіталу на тій самій дільниці землі, тимчасом як в дійсності диференційну ренту висновують саме з тотожности закону в обох випадках, з приросту продуктивности приміщення капіталу на тім самім лані, як і на різних ланах. Єдина модифікація, що існує тут, і якої не помічають, є в тому, що послідовні приміщення капіталів, коли їх вживають до просторово різних земель, наражаються на таку межу, як земельна власність, тимчасом як при послідовних приміщеннях капіталу в ту саму землю цього не буває. Звідси і та протилежна дія, в наслідок якої ці різні форми приміщення капіталу на практиці взаємно обмежують одна одну. Тут ніколи не постає ріжниці з самого капіталу. Коли склад капіталу лишається той самий, так само, як норма додаткової вартости, то норма зиску лишається незмінна, так що при подвоєнні капіталу маса зиску подвоюється. Так само за припущених відношень норма ренти лишається та сама. Коли капітал в 1.000 ф. стерл. дає ренту в x, то капітал в 2.000 ф. стерл. за припущених обставин дає ренту в 2x. Але, коли обчислити ренту у відношенні до земельної площі, яка лишилася без зміни, бо, згідно з припущенням, подвоєний капітал працює на тому самому лані, то

виявиться, що в наслідок збільшення маси ренти підвищився і її рівень. Той самий акр, що давав 2 ф. стерл. ренти, дає тепер 4 ф. стерл. [41]).

Відношення певної частини додаткової вартости, грошової ренти, — бо гроші є самостійний вираз вартости, — до землі само по собі є безглузде й ірраціональне; бо це не співмірні величини, що тут виміряються одна одною, певна споживна вартість, дільниця землі на стільки-от квадратових футів з одного боку, і вартість, точніше, додаткова вартість — з другого. В дійсності це не виражає нічого іншого, а тільки те, що в даних відносинах власність на стільки-от квадратових футів землі дає земельному власникові можливість уловлювати певну кількість неоплаченої праці, реалізованої капіталом, який риється на цих квадратових футах, як свиня у картоплі (в рукопису тут стоїть в дужках, але закреслене: Лібіх). Але prima facie цей вираз є те саме, як коли б ми здумали говорити про відношення п'ятифунтової банкноти до діяметра землі. Однак, до посередництва тих ірраціональних форм, в яких виступають і на практиці резюмуються певні економічні відносини, практичним носіям цих відносин у їхньому житті-бутті немає жодного діла; а що вони привикли рухатися в цих посередницьких відносинах, то їхній розум ані трохи не спотикається на них. Цілковита суперечність для них не має рішуче нічого таємничого. У формах проявлення, відчужених від внутрішнього зв'язку і безглуздих, коли їх узяти самих по собі, вони почувають себе так само вдома, як риба у воді. Тут справедливе те, що Гегель сказав про відомі математичні формули: те, що звичайний людський розум вважає за ірраціональне, є раціональне, а раціональне для нього є сама ірраціональність.

Отже, коли розглядати справу у відношенні до самої площі землі, то підвищення маси ренти виражається цілком так само, як підвищення норми ренти; а звідси труднощі, що постають, коли умови, які пояснювали б один випадок, відсутні в іншому випадку.

Але ціна землі може підвищитись навіть тоді, коли ціна продукту землі зменшується.

В цьому випадку в наслідок дальшого диференціювання може збільшитися диференційна рента, а тому й ціна кращих земель. Або ж коли цього немає, то при збільшеній продуктивній силі праці ціна хліборобського продукту може понизитись, але так, що це буде більш, ніж урівноважено збільшенням продукції. Припустімо, що квартер коштував 60 шил. Коли на тім самім акрі при тому самому капіталі будуть випродуковані 2 квартери замість одного, і квартер понизиться до 40 шил, то 2 квартери дадуть 80 шил, так що вартість продукту того самого капіталу на тому самому акрі підвищиться на одну третину, хоч ціна акра понизилась на одну третину. Як це можливо без того, щоб продукт продавався вище його ціни продукції або вартости, було показано при дослідженні диференційної ренти. В дійсності це можливо тільки в два способи. Або гіршу землю вилучається з конкуренції, але ціна кращої землі зростає, коли диференційна рента зростає, отже, коли загальне поліпшення діє нерівномірно на різні роди землі. Або ж на найгіршій землі та сама ціна продукції (і та сама вартість, коли виплачується абсолютну ренту) в наслідок під-

[41]) Одна з заслуг Родбертуса, що до його важливої праці про ренту ми вернемося в книзі IV, є в тому, що він розвинув цей пункт. Але, поперше, він помиляється, припускаючи, ніби для капіталу зріст зиску завжди виявляється як і зріст капіталу, так що при збільшенні маси зиску відношення лишається те саме. А проте, це невірно, бо коли склад капіталу змінюється, норма зиску, не зважаючи на незмінну експлуатацію праці, може підвищитись саме тому, що відносна вартість сталої частини капіталу проти змінної знизилася.— Подруге, він помиляється, трактуючи це відношення грошової ренти до кількісно певної дільниці землі, наприклад, до одного акра, як щось таке, що взагалі припускає класична економія в її дослідженнях про підвищення або пониження ренти. Це знов невірно. Вона постійно розглядає норму ренти у відношенні до продукту, — оскільки вона розглядає ренту в її натуральній формі, — і у відношенні до авансованого капіталу,— оскільки вона розглядає ренту як грошову ренту,— бо це в дійсності є раціональні вирази.

вищення продуктивности праці виражається у збільшеній масі продукту. Продукт становить тепер ту саму вартість, що й давніш, але ціна його складових частин понизилася, тимчасом, як число цих частин збільшилося. Коли вживається той самий капітал, це неможливе, бо в цьому випадку та сама вартість виражається в якій завгодно масі продукту. Але це можливе, коли витрачено додатковий капітал на гіпс, гуано тощо, коротко кажучи, на такі поліпшення, що вплив їхній триває багато років. Умова цього є в тому, щоб ціна одного квартера хоч і знизилась, але не в такому самому відношенні, як зростає число квартерів.

III. Ці різні умови підвищення ренти, а тому і ціни землі взагалі або окремих родів землі, можуть почасти конкурувати між собою, почасти вони виключають одна одну і можуть діяти лише навперемінки. Але з вище розвинутого, випливає, що з підвищення ціни землі не можна без дальших околичностей робити висновку, що рента підвищилась, і з підвищення ренти, яке завжди спричинює підвищення ціни землі, не можна без дальших околичностей робити висновку, що продукт землі збільшився[42]).

Замість звернутися до дійсних природних причин виснаження ґрунту, які, проте, в наслідок стану хліборобської хемії в той час були невідомі усім економістам, що писали про диференційну ренту, — по допомогу звернулися до того поверхового погляду, що в просторово обмежений лан не можна вкласти необмежену масу капіталу; наприклад, Westminster Rewiew заперечує Річардові Джонсові, що не можливо було б прогодувати цілу Англію обробітком Soho Square. Хоч це вважається за особливу невигоду хліборобства, але справедливе як раз зворотне. У хліборобстві можна продуктивно провадити послідовні приміщення капіталу тому, що сама земля діє як знаряддя продукції, тимчасом як цього зовсім немає, або є лише в дуже вузьких межах у випадку з фабрикою, де земля функціонує лише як фундамент, як місце, як просторова операційна база. Правда, можна — так і робить велика промисловість — саме на відносно невеликім, проти парцельованого ремесла, просторі концентрувати велику продукційну споруду. Але за даного ступеня розвитку продуктивної сили завжди потрібен певний простір, і будування в височту теж має свої певні практичні межі. Поширення продукції за ці межі потребує і поширення простору землі. Основний капітал, вкладений у машини тощо, не поліпшується споживанням, а навпаки, зношується. В наслідок нових винаходів і тут можуть статися окремі поліпшення, але, припускаючи даний ступінь розвитку продуктивної сили, машина при споживанні може лише погіршуватись. При швидкому розвитку продуктивної сили всю сукупність старих машин доводиться заміняти вигіднішими, отже, вони гинуть. Навпаки, земля, коли вона правильно обробляється, дедалі поліпшується. Та перевага землі, що послідовні приміщення капіталу можуть дати вигоду без втрати колишніх, одночасно має в собі можливість різної продуктивности цих послідовних приміщень капіталу.

РОЗДІЛ СОРОК СЬОМИЙ.

ГЕНЕЗА КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ.

1. Вступ.

Треба з'ясувати собі, в чому власне є труднощі трактування земельної ренти з погляду сучасної економії, як теоретичного виразу капіталістичного способу продукції. Цього ще не розуміє навіть величезне число новітніх письменників, про що свідчить всяка нова спроба з'ясувати земельну ренту «по новому». Новина тут майже завжди є в повороті до давно вже побореного по-

[42]) Про падіння земельних цін при підвищенні ренти як про факт дивись Passy.

гляду. Трудність не в тому, щоб взагалі з'ясувати створений хліборобським капіталом додатковий продукт і відповідну до нього додаткову вартість. Це питання, радше, є вже розв'язане аналізою додаткової вартости, створюваної всяким продуктивним капіталом, хоч би в яку сферу він був вкладений. Трудність є в тому, що треба показати, звідки після того, як додаткова вартість вирівнялась між різними капіталами на пересічний зиск, на відповідну до їхніх відносних величин пропорційну частину всієї додаткової вартости, створеної всім суспільним капіталом у всіх сферах продукції, — звідки після цього вирівняння, після того як розподіл усієї додаткової вартости, яка взагалі може бути розподілена, вже очевидно стався — звідки ж тут після цього береться ще й та надмірна частина цієї додаткової вартости, яку капітал, вкладений в землю, виплачує в формі земельної ренти земельному власникові. Цілком лишаючи осторонь практичні мотиви, які спонукали сучасних економістів як оборонців промислового капіталу проти земельної власности до досліджувати це питання, — мотиви, які ми накреслимо ближче в розділі про історію земельної ренти, — це питання становило для них, як для теоретиків, переважний інтерес. Визнати, що появлення ренти на капітал, вкладений в хліборобство, завдячує особливій дії самої сфери приміщення, властивостям, належним земній корі, як такій, це значило б відмовитись від самого поняття вартости, отже, відмовитися від усякої можливости наукового пізнання в цій галузі. Саме звичайне спостереження, що ренту виплачується з ціни продукту землі, а це так і є навіть в тому випадку, коли її виплачується в натуральній формі, скоро тільки орендар здобуває свою ціну продукції, — показує, оскільки безглуздо надмір цієї ціни над звичайною ціною продукції, отже, відносну дорожнечу хліборобського продукту, пояснювати надміром природної продуктивности хліборобської промисловости над продуктивністю інших галузей промисловости; бо, навпаки, що продуктивніша праця, то дешевша кожна складова частина її продукту, тому що тим більша маса споживних вартостей, в якій репрезентована та сама кількість праці, отже, та сама вартість.

Отже, при аналізі ренти вся трудність була в тому, що треба було пояснити надмір хліборобського зиску над пересічним зиском, з'ясувати не додаткову вартість, а властиву цій сфері продукції надмірну додаткову вартість, отже, знов таки не «чистий продукт», а надмір цього чистого продукту над чистим продуктом інших галузей промисловости. Сам пересічний зиск є продукт, витвір процесу соціяльного життя, що відбувається в цілком певних історичних продукційних відносинах, продукт, що має своєю передумовою, як ми бачили, дуже широкосяжні посередницькі ланки. Для того, щоб взагалі можна було говорити про надмір над пересічним зиском, сам цей пересічний зиск мусить взагалі скластися як маштаб і — як це відбувається за капіталістичного способу продукції, — як реґулятор продукції. Отже, в таких суспільних формах, де ще немає капіталу, який виконує ту функцію, що вимушує всю додаткову працю і привласнює в першу чергу собі всю додаткову вартість, отже, де капітал ще не упідлеглив собі суспільної праці, або упідлеглив її лише місцями, — взагалі не може бути мови про ренту в сучасному значенні, про ренту як надмір над пересічним зиском, тобто над пропорційною частиною всякого індивідуального капіталу в додатковій вартості, спродукованій усім суспільним капіталом. Те що, наприклад, пан Passy (дивись далі) говорить вже про ренту в первісному стані як про надмір над зиском, як про надмір над історично-певною суспільною формою додаткової вартости, так що за п. Passy ця форма могла б, мабуть, існувати і без суспільства, — свідчить лише про його наївність.

Для колишніх економістів, які взагалі лише починали аналізу капіталістичного способу продукції, ще нерозвиненого за їхнього часу, аналіза ренти або взагалі не становила жодних труднощів, або становила лише труднощі ціл-

ком іншого характеру. Петті, Кантільйон, взагалі письменники, що ближче стоять до доби феодалізму, беруть земельну ренту як нормальну форму додаткової вартости взагалі, тимчасом як зиск для них ще не визначився і поєднується з заробітною платою, або, щонайбільше, виступає як та частина цієї додаткової вартости, що її капіталіст витискує з земельного власника. Отже, вони виходять з такого стану, коли, поперше, хліборобська людність становить ще рішучу переважну частину нації, і коли, подруге, земельний власник ще є тією особою, яка, користуючись монополією земельної власности, у першу чергу привласнює надмірну працю беспосередніх продуцентів, коли, отже, земельна власність все ще є головна умова продукції. Для них ще не могло існувати такої постави питання, що, навпаки, з погляду капіталістичного способу продукції, намагається дослідити, яким чином земельна власність досягає того, що віднімає від капіталу частину спродукованої ним (тобто вичавленої з безпосередніх продуцентів) і в першу чергу привласненої вже ним додаткової вартости.

У фізіократів труднощі вже іншого характеру. Як дійсно перші систематичні тлумачі капіталу, вони намагалися аналізувати природу додаткової вартости взагалі. Для них ця аналіза збігається з аналізою ренти, однісінької форми, в якій для них існує додаткова вартість. Капітал, що дає ренту, або хліборобський капітал, є для них однісінький капітал, що продукує додаткову вартість, і пущена ним в рух хліборобська праця є однісінька, що створює додаткову вартість, отже, з капіталістичного погляду цілком послідовно однісінька продуктивна праця. Продукцію додаткової вартости вони цілком слушно вважають за визначальний момент. Їм, залишаючи осторонь інші заслуги, про які мова буде в книзі IV, належить насамперед та велика заслуга, що від торговельного капіталу, який функціонує тільки в сфері циркуляції, вони звернулись до продуктивного капіталу, протилежно до меркантильної системи, яка за своїм грубим реалізмом була справжньою вульґарною економією тієї доби, що її практичними інтересами було відсунуто цілком на задній плян початки наукової аналізи у Петті та його послідовників. Між іншим, тут, при критиці меркантильної системи, мова йде лише про її погляди на капітал та додаткову вартість. Вже давніш ми відзначали, що продукцію на світовий ринок і перетворення продукту на товар, а тому і на гроші, монетарна система справедливо проголосила за передумову і умову капіталістичної продукції. В її продовженні, в меркантильній системі, переважну ролю відіграє вже не перетворення товарової вартости на гроші, а створення додаткової вартости, але розглядається воно з іраціонального погляду сфери циркуляції, до того ж так, що ця додаткова вартість виступає в формі додаткових грошей, в надмірі торговельного балянсу. Разом з тим справді характеристичне для заінтересованих купців і фабрикантів того часу і адекватне тому періодові капіталістичного розвитку, який вони репрезентують, є те, що при перетворенні хліборобських феодальних громад на промислові, і при відповідній промисловій боротьбі націй на світовому ринку, справа залежить від прискореного розвитку капіталу, що досягається не так званим природним шляхом, а примусовими заходами. Величезна ріжниця є в тому, чи перетворюється національний капітал на промисловий поступово і повільно, чи це перетворення прискорюється в часі, в наслідок податків, що ними вони в формі охоронних мит оподатковували переважно земельних власників, середніх і дрібних селян і ремесло, в наслідок прискореної експропріяції самостійних безпосередних продуцентів, в наслідок насильницької прискореної акумуляції і концентрації капіталів, коротко, в наслідок прискореного створення умов капіталістичного способу продукції. Разом з тим це становить величезну ріжницю в капіталістичній і промисловій експлуатації природної національної продуктивної сили. Тому національний характер меркантильної системи в устах її оборонців є не просто фраза. З тієї притоки, що їх ніби цікавить тільки багатство нації та допоміжні ресурси держави, вони в дійсності проголошують

інтереси кляси капіталістів і збагачення взагалі за конечну мету держави і проклямують буржуазне суспільство протилежно старій надземній державі. Але разом з цим виявляється свідомість того, що розвиток інтересів капіталу і кляси капіталістів, капіталістичної продукції, зробився за базу національної сили і національної переваги в сучасному суспільстві.

Далі, у фізіократів справедливе те, що на ділі вся продукція додаткової вартости, отже, і ввесь розвиток капіталу, розглядуваний з боку природної бази, ґрунтується на продуктивності хліборобської праці. Коли б люди взагалі не могли продукувати протягом одного робочого дня більше засобів існування, отже, в вузькому розумінні, більше хліборобських продуктів, ніж потрібно кожному робітникові для його власної репродукції, — коли б денної витрати всієї його робочої сили було досить лише для того, щоб випродукувати засоби існування, потрібні для його особистого споживання, то взагалі не могло б бути мови ані про додатковий продукт, ані про додаткову вартість. Продуктивність хліборобської праці, що перебільшує індивідуальну потребу робітника, є база всякого суспільства, і насамперед база капіталістичної продукції, яка дедалі більшу частину суспільства відриває від продукції безпосередніх засобів існування і перетворює її, за висловом Стюарта, в free heads *), дає можливість користатися нею в інших сферах.

Але, що сказати про тих новіших письменників-економістів, котрі як Daire, Passy та інші, на схилі життя всієї кляСичної економії, навіть на її смертельній постелі, повторюють найпервісніші уявлення про природні умови додаткової праці, і, отже, додаткової вартости взагалі, і гадають, ніби вони цим дають щось нове і переконливе про земельну ренту після того як цю земельну ренту вже давно описано як осібну форму і специфічну частину додаткової вартости? Саме для вульґарної економії характеристичне таке: те, що на певнім пережитім ступені розвитку було нове, ориґінальне, глибоке і слушне, вона повторює в такий час, коли воно є тривіяльне, відстале і фалшиве. Вона визнає таким чином, що в неї не має навіть передчуття про проблеми, які цікавили клясичну економію. Вона сплутує їх з питаннями, що могли ставитись лише на нижчому ступені розвитку буржуазного суспільства. Так само стоїть справа з її безнастанним та самозадоволеним пережовуванням фізіократичних засад про вільну торгівлю. Ці засади давно втратили всякий теоретичний інтерес, хоч би як практично вони цікавили ту або іншу державу.

У власне натуральному господарстві, де хліборобський продукт зовс не вступає в процес циркуляці, або вступає в нього лише дуже незначна частина цього продукту, і навіть лише порівняно незначна частка тієї частини продукту, яка становить дохід земельного власника, — як наприклад, в багатьох староримських лятифундіях, в віллах Карла Великого, а також (дивись Vincard, Histoire du travail) в більшій чи меншій мірі протягом усього середньовіччя, — продукт і додатковий продукт великих маєтків зовсім не складається тільки з продуктів хліборобської праці. Він охоплює також і продукти промислової праці. Домашня реміснича і мануфактурна праця, як допоміжна продукція при хліборобстві, що становить базу, є умова того способу продукції, на якому ґрунтується це натуральне господарство так у давній і середньовічній Европі, як — ще до нашого часу — і в індійській громаді, де її традиційна організація ще не зруйнована. Капіталістичний спосіб продукції цілком знищує це сполучення: процес, який у великому маштабі можна вивчити особливо на прикладі Англії за останню третину XVIII століття. Голови, що виросли у більш чи менш напівфеодальних суспільствах, Герреншванд, наприклад, ще в кінці XVIII століття вбачають у цьому відокремленні хліборобства від мануфактури одчайдушно сміливий суспільний експеримент, незрозуміло ризикований спосіб існування. І навіть

*) Free heads — дослівно вільні голови, тобто вільні робочі руки. *Прим. Ред.*

в тих хліборобських господарствах старовини, в яких виявляється найбільша аналогія з капіталістичним сільським господарством, у Картагені та Римі, навіть в них більше схожости з господарством плянтацій, ніж з формою, відповідною до дійсного капіталістичного способу експлуатації [42]). Формальної аналогії, — яка однак в усіх істотних пунктах виступає цілком облудною для того, хто зрозумів капіталістичний спосіб продукції і хто не відкриває, як пан Момзен [43]) капіталістичного способу продукції вже в усякому грошовому господарстві — ми взагалі не знайдемо в старовину в континентальній Італії, хіба тільки в Сіцілії, бо остання існувала як хліборобська країна, що виплачувала дань Римові, і де тому хліборобство по суті провадилось на експорт. Тут трапляються орендарі в сучасному розумінні.

Неправильне розуміння природи ренти ґрунтується на тій обставині, що рента в натуральній формі з натурального господарства середньовіччя, і в цілковитій суперечності умовам капіталістичного способу продукції, перейшла в новітній час почасти у вигляді церковної десятини, почасти як дивовижність, увічнена старовинними договорами. Через це здається, що рента виникає не з ціни хліборобського продукту, а з маси продукту, тобто не з суспільних відносин, а з землі. Вже давніш ми показали, що хоч додаткова вартість втілюється у надпродукті, проте додатковий продукт в розумінні звичайного збільшення маси продукту не втілює, навпаки, додаткової вартости. Він може являти собою мінус вартости. Інакше бавовняна промисловість 1860 року проти 1840 мусила б втілювати величезну додаткову вартість, тимчасом як ціна пряжі, навпаки, понизилась. В наслідок ряду неврожайних років рента може зрости надзвичайно, бо ціна збіжжя підвищується, хоч ця додаткова вартість втілюється в абсолютно зменшеній масі подорожалої пшениці. Навпаки, в наслідок ряду урожайних років рента може понизитись, бо ціна падає, хоч зменшена рента втілюється в більшій масі порівняно дешевої пшениці. Тепер щодо ренти продуктами слід насамперед зазначити, що вона являє собою просто традицію, перетягнуту з віджилого способу продукції, що скніє як руїна останнього, і суперечність цієї традиції з капіталістичним способом продукції виявляється в тому, що вона сама собою зникає з приватних договорів, і що там, де могло втручитися законодавство, як у випадку з церковними десятинами в Англії, вона була ґвалтовно знесена як безглуздя. Але, подруге, там, де вона на базі капіталістичного способу продукції і далі існує, вона була й могла бути не чим іншим, як середньовічно замаскованим виразом грошової ренти. Хай, наприклад квартер пшениці доходить до 40 шил. Частина цього квартера мусить покрити заробітну плату, що міститься в ньому, та мусить бути продана, щоб можна було знову його витрачати; друга частина квартера мусить бути продана для того, щоб виплатити частину податків, яка припадає на нього. Там, де капіталістичний спосіб продукції розвинений, а з ним і поділ суспільної праці, насіння і навіть частина добрива входять у репродукцію, як товари, отже, мусять бути куплені для покриття; щоб здобути грошей на це, знов таки частина квартера мусить бути продана. Оскільки ж їх в дійсності не доводиться купувати як товари, а можуть бути взяті вони з самого продукту in natura, щоб знову ввійти як умови продукції в його репродукцію, — як це трапляєтьсяне тільки в хліборобстві, але і в багатьох галузях продукції, що продукують сталий

[42]) А. Сміт показує, до якої міри за його часу (та й для нашого часу це має силу щодо плянтаторського господарства в тропічних та субтропічних країнах) рента й зиск ще не відокремились, бо земельний власник є одночасно і капіталіст, як був, наприклад, Катон у своїх маєтках. Але таке відокремлення є саме передумова капіталістичного способу продукції, що його поняттю до того ж взагалі суперечить така база, як рабство.

[43]) У своїй римській історії п. Момзен бере слово капіталіст зовсім не в розумінні сучасної економії і сучасного суспільства, а в дусі популярної уяви, яка все ще розповсюджується не в Англії або в Америці, а на континенті, як старовинна традиція зниклих відносин.

капітал, — то вони входять в рахунок, виражені як рахункові гроші, і віднімаются як складові частини витрат продукції. Зношування машин і взагалі основного капіталу доводиться покривати грішми. Нарешті, маємо зиск, який обчислюється на суму цих витрат, що виражені в дійсних грошах або в рахункових. Цей зиск втілюється в певній частині гуртового продукту, яка визначається його ціною. А та частина, що залишається після цього, становить ренту. Коли рента продуктами, встановлена контрактом, більша за цю, визначену ціною рештку, то це вже буде не рента, а вирахування з зиску. Вже в наслідок самої цієї можливости рента продуктами, що не відповідає ціні продукту, що, отже, може становити і більше і менше, ніж дійсна рента і яка тому може становити вирахування не тільки з зиску, але і з тих складових елементів, що ними покривається капітал, — вже з самої цієї можливости вона становить архаїчну форму. В дійсності ця рента продуктами, оскільки вона є рента не тільки з назви, але й по суті, визначається виключно надміром ціни продукту над його ціною продукції. Річ тільки в тому, що ця змінна величина припускається нею як стала. Але ж це є таке узяте з минулого уявлення, що продукту in natura, поперше, досить для того, щоб прохарчувати робітників, далі, дати капіталістичному орендареві більше їжі, ніж йому потрібно, і що надмір над цим становить природну ренту. Цілком так само, як коли фабрикант фабрикує 200.000 ліктів ситцю. Цих ліктів досить для того, щоб не тільки одягти його робітників, але й більше, ніж одягти його дружину і всіх його нащадків і його самого, залишити крім того ситець на продаж і, нарешті, виплачувати ситцем величезну ренту. Така собі звичайна річ! Досить тільки з 200.000 ліктів ситцю вирахувати ціну їхньої продукції, і тоді мусить залишитися надмір ситцю, що становить ренту. Наприклад, з 200.000 ліктів ситцю вирахувати ціну їхньої продукції в 10.000 ф. ст., не знаючи продажної ціни ситцю, з ситцю вирахувати гроші, з споживної вартости як такої, вирахувати мінову вартість, і потім визначити надмір ліктів ситцю над фунтами стерлінґів, — це дійсно наївна увага. Це гірше, ніж квадратура круга, в основі якої принаймні лежить увага промежі, що в них зливаються пряма лінія і крива. Але саме такий є рецепт п. Passy. Вирахуйте гроші з ситцю, перше ніж у голові або в дійсности ситець перетворився на гроші! Надмір становить ренту, але вона має стати обмацальною naturaliter*) (див. напр. Карла Арнда), а не через «софістичну» чортівню! До цього безглуздя, до вирахування ціни продукції з стількох-от шефелів пшениці, до вирахування грошової суми з міри об'єму зводиться вся реставрація натуральної ренти.

II. Відробітна рента.

Коли розглядати земельну ренту в її найпростішій формі, у формі *відробітної ренти*, коли безпосередній продуцент частину тижня обробляє фактично належну йому землю знаряддями праці (плуг, худоба, тощо), що фактично або юридично належать йому ж, а інші дні тижня працює в маєтку землевласника, для землевласника, задурно, то тут справа ще цілком ясна, рента і додаткова вартість тут тотожні. Рента, а не зиск, — ось та форма, що в ній тут виражається неоплачена додаткова праця. В якій мірі робітник (self sustaining serf)**) може одержати тут надмір над доконечними засобами свого існування, тобто надмір понад те, що при капіталістичному способі продукції ми назвали б заробітною платою, це залежить за інших незмінних умов від того відношення, в якому його робочий час ділиться на робочий час для нього самого і панщизняний робочий час для

*) Naturaliter. лат., з самої своєї природи, природно. *Прим. Ред.*
**) Self sustaining serf (англ.) раб, що сам себе утримує. *Прим. Ред.*

землевласника. Отже, цей надмір над найпотрібнішими засобами існування, зародок того, що за капіталістичного способу продукції з'являється як зиск, тут цілком визначається висотою земельної ренти, яка тут не тільки є безпосередньо неоплачена додаткова праця, але й виступає як така; неоплачена додаткова праця для «власника» умов продукції, які тут тотожні з землею, а коли й відмінні від неї, то вважаються лише її належністю. Що продукту панщанина тут мусить вистачати для того, щоб крім засобів його існування покрити його умови праці, це є така обставина, що лишається однаковою для всіх способів продукції, бо це не є наслідок специфічної форми останніх, а природна умова усякої безперервної і репродуктивної праці взагалі, всякої тривалої продукції, яка завжди є одночасно і репродукцією, отже, також репродукцією умов свого власного функціонування. Далі ясно, що в усіх формах, при яких безпосередній робітник є «посідач» засобів продукції і умов праці, потрібних для продукування засобів його власного існування, відношення власности мусить одночасно виступати як безпосереднє відношення панування і упідлеглення, а безпосередній продуцент — як невільний; неволя, яка від кріпацтва з панщинною працею може пом'якшуватись до звичайного оброчного зобов'язання. Згідно з припущенням безпосередній продуцент посідає тут свої власні засоби продукції, речові умови праці, потрібні для реалізації його праці і для продукування засобів його існування; він самостійно провадить своє хліборобство, як і зв'язану з ним сільсько-домашню промисловість. Ця самостійність не знищується тим, що, як наприклад в Індії, дрібні селяни з'єднуються поміж себе в більш або менш природно вирослу продукційну громаду, бо тут мова йде тільки про самостійність проти номінального землевласника. В таких умовах з них додаткову працю для номінального земельного власника можна вичавити тільки поза економічним примусом, хоч би якої форми набував він [44]). Дана форма відрізняється від рабського або плянтаторського господарства саме тим, що раб тут працює з допомогою чужих умов продукції і не самостійно. Отже, потрібні відносини особистої залежности, особиста неволя, хоч би в якій мірі; і прикріплення до землі, як придатка до неї, належність в справжньому розумінні. Коли не приватні земельні власники, а держава безпосередньо протистоїть їм як земельний власник і разом з цим суверен, як-от в Азії, то рента і податок збігаються, або радше тоді не існує жодного податку, що був би відмінний від цієї форми земельної ренти. За таких обставин відносини залежности політично і економічно не потребують суворішої форми, ніж та, що є спільна усім підданцям у їхніх відносинах до цієї держави. Держава тут верховний власник землі. Суверенітет тут — земельна власність, концентрована в національному маштабі. Але зате тут не існує жодної приватної земельної власности, хоч існує так приватне, як і громадське посідання й користування землею.

Та специфічна економічна форма, що в ній неоплачену додаткову працю висисається з безпосередніх продуцентів, визначає відносини панування й упідлеглення, якими вони виростають безпосередньо з самої продукції, і з свого боку визначально справляють на неї зворотний вплив. Але на цьому заснована вся структура економічної громади, що виростає з самих відносин продукції, а разом з тим і її специфічна політична структура. Безпосереднє відношення власників умов продукції до беспосередніх продуцентів, — відношення, що всяка його дана форма завжди природно відповідає певному ступеневі розвитку способу праці, а тому й суспільній продуктивній силі останньої, — ось в чому ми завжди розкриваємо внутрішню таємницю, приховану основу всього суспільного ладу, а тому й політичної форми відносин суверенітету й і залежности, коротко, всякої даної

---

[44]) По завоюванні країни за найближче завдання для завойовників завжди були привласнення також і людей. Пор. Linguet. Див. також Möser.

специфічної форми держави. Це не перешкоджає тому, що та сама економічна база — та сама з боку головних умов — в наслідок безконечно різних емпіричних обставин, природних умов, расових відносин, історичних впливів, що діють зовні тощо, може показувати у своєму виявї безконечні варіяції і ґрадації, що їх зрозуміти можливо лише з допомогою аналізи цих емпірично даних обставин.

Щодо відробітної ренти, найпростішої і найпервісної форми ренти, то очевидно таке: рента є тут первісною формою додаткової вартости й збігається з нею. Але збіг додаткової вартости з неоплаченою чужою працею не потребує тут дальшої аналізи, тому що вона існує тут ще в своїй очевидній, обмацальній формі, бо праця безпосереднього продуцента на самого себе тут ще відокремлена в просторі і часі від його праці на земельного власника, а остання виступає безпосередньо в грубій формі примусової праці на другу особу. Так само «властивість» землі давати ренту сходить тут до обмацально розкриваної таємниці, бо до природи, що дає ренту, належить також прикріплена до землі людська робоча сила, і відносини власности, які примушують власника робочої сили напружувати і витрачати її поза межами того, що потрібно було б для задоволення його власних доконечних потреб. Рента становить беспосереднє привласнення земельним власником цієї надмірної витрати робочої сили, бо крім цього безпосередній продуцент не виплачує йому жодної ренти. Тут, де не тільки тотожні додаткова вартість і рента, але додаткова вартість ще обмацально має форму додаткової праці, цілком ясно виступають і природні умови або межі ренти, бо це є природні умови і межі додаткової праці взагалі. Беспосередній продуцент мусить 1) мати достатню робочу силу і 2) природні умови його праці, отже, в першу чергу оброблюваної землі, мусять бути досить сприятливі, одним словом, природна продуктивність його праці мусить бути досить велика для того, щоб у нього лишалася можливість витрачати надмірну працю понад працю потрібну для задоволення його власних доконечних потреб. Ця можливість не створює ренти, її створює лише примус, що перетворює можливість на дійсність. Але сама можливість зв'язана з суб'єктивними й об'єктивними природними умовами. В цьому теж немає рішуче нічого таємничого. Коли робоча сила незначна і природні умови праці мізерні, то додаткова праця незначна, але в такому випадку незначні, з одного боку, потреби продуцентів, з другого боку, відносна кількість визискувачів додаткової праці, і, нарешті, незначний додатковий продукт, що в ньому реалізується ця мало продуктивна додаткова праця для цього відносно незначного числа визискувачів - власників.

Нарешті, при відробітній ренті ясно само собою, що, за інших незмінних умов, від відносних розмірів додаткової або панщинної праці цілком залежить, в якій мірі в безпосереднього продуцента з'явиться можливість поліпшувати своє власне становище, збагачуватися, продукувати певний надмір понад доконечні засоби існування, або, коли ми антиципуємо капіталістичний спосіб виразу, чи з'явиться у нього і в якій мірі можливість продукувати хоч би якийсь зиск для себе самого, тобто надмір над його заробітною платою, продукуваною ним самим. Рента тут нормальна, всежеруща, так би мовити, законна форма додаткової праці; вона далека від того, щоб становити надмір над зиском, тобто далека від того, щоб бути тут за надмір над якимось іншим надміром понад заробітну плату; тут не тільки розмір такого зиску, але й саме його існування залежить, за інших незмінних умов, від розміру ренти, тобто додаткової праці, примусово виконуваної для власника.

Деякі історики висловили своє здивування перед тим, що хоч беспосередній продуцент не є власник, а лише посідач, і вся його додаткова праця de jure дійсно належить земельному власникові, — що за цих умов взагалі може відбуватись самостійний розвиток майна і, кажучи відносно, багатства у зобов'язаних

панщиною або крепаків. Тимчасом ясно, що при тому примітивному і нерозвиненому стані, на якому ґрунтується це суспільне продукційне відношення і відповідний йому спосіб продукції, традиція мусить відігравати переважну ролю. Далі ясно, що тут, як і всюди, переважна частина суспільства заінтересована в тому, щоб усвячувати суще, як закон, і ті його межі, які дано звичаєм і традицією, фіксувати як законні. Проте, лишаючи все інше осторонь, це стається само собою, скоро постійна репродукція бази сущого стану, відношення, що лежить в його основі, набуває з перебігом часу урегульованої і упорядкованої форми; і ця урегульованість і цей порядок сами є доконечний момент всякого способу продукції, коли він має набути суспільної сталости і незалежности від звичайного випадку або сваволі. Урегульованість і порядок є саме форма суспільного зміцнення даного способу продукції, і тому його відносної емансипації від просто сваволі і звичайного випадку. Він досягає цієї форми при застійному стані так процесу продукції, як і відповідних до нього суспільних відносин через просту повторну репродукцію їх самих. Коли ця форма проіснувала протягом певного часу, вона зміцнюється, як звичай і традиція, і нарешті усвячується як виразний закон. А що форма цієї додаткової праці, панщинна праця, ґрунтується на нерозвинености всіх суспільних продуктивних сил праці, на примітивності самого способу праці, то і мусить вона природно віднімати у безпосереднього продуцента незрівняно меншу відповідну частину всієї праці, ніж за розвинених способів продукції й особливо за капіталістичної продукції. Припустімо, наприклад, що панщинна праця на земельного власника первісно становила два дні на тиждень. Ці два дні панщинної праці на тиждень таким чином усталились, вони є стала величина, законно урегульована звичаєвим або писаним правом. Але продуктивність решти днів тижня, що ними може порядкувати сам безпосередній продуцент, є величина змінна, яка мусить розвиватися в процесі його досвіду,— цілком так само, як нові потреби, з якими він знайомиться, цілком так само як поширення ринку для його продукту, ростуча забезпеченість порядкування для самого себе цією частиною своєї робочої сили, підганятиме його до підвищеного напруження робочої сили, при чому не слід забувати, що вживання цієї робочої сили зовсім не обмежується хліборобством, але охоплює й сільську домашню промисловість. Тут дана можливість певного економічного розвитку, зрозуміла річ, залежно від більш або менш сприятливих обставин, від природженого расового характеру тощо.

III. Рента продуктами.

Перетворення відробітної ренти на ренту продуктами, економічною мовою висловлюючись, нічого не змінює в суті земельної ренти. Суть земельної ренти при таких умовах, які ми розглядаємо тут, в тому, що земельна рента є однісінька панівна і нормальна форма додаткової вартости, або додаткової праці; а це в свою чергу виражається в тому, що вона становить однісіньку додаткову працю або однісінький додатковий продукт, що його безпосередній продуцент, який *посідає* умови праці, що потрібні для його власної репродукції, повинен дати *власникові* такої умови праці, яка в цьому стані охоплює все, тобто власникові землі; і що з другого боку тільки земля і протистоїть йому, як умова праці, що перебуває в чужій власності, відокремлена проти нього і персоніфікована у земельному власникові. Коли рента продуктами становить панівну і найрозвиненішу форму земельної ренти, вона все ж постійно в більшій або меншій мірі супроводиться рештками попередньої форми, тобто ренти, що її виплачується безпосередньо працею, отже, панщинною працею, і це однаково, чи є земельним власником приватна особа чи держава. Рента продуктами має своєю передумовою вищий культурний рівень безпосереднього продуцента, отже

вищий ступінь розвитку його праці і суспільства взагалі; і відрізняється вона від попередньої форми тим, що додаткову працю доводиться виконувати вже не в її натуральному вигляді, а тому вже не під безпосереднім наглядом і примусом земельного власника, або його представника; навпаки, безпосередній продуцент повинен виконувати її на свою власну відповідальність, примушуваний силою відносин замість безпосереднього примусу, і постановою закону замість нагая. Додаткова продукція, в розумінні продукції понад доконечні потреби безпосереднього продуцента, і продукція на фактично йому самому належному полі продукції, ним самим експлуатованій землі, замість продукції в панському маєтку біля і поза своїм, як було давніш, стали тут уже само собою зрозумілим правилом. При цих відносинах безпосередній продуцент більш або менш порядкує застосуванням усього свого робочого часу, хоч частина цього робочого часу, первісно майже вся надмірна частина його, як і давніш даром належить земельному власникові; ріжниця тільки в тому, що останній уже не одержує його безпосередньо в його власній і натуральній формі, а одержує в натуральній формі того продукту, в якому цей час реалізується. Обтяжливі і залежно від реґулювання панщинної праці більш або менш перешкідні перерви, зумовлювані працею на земельного власника (порівн. книга перша, розд. VIII, 2, фабрикант і маґнат) відпадають, коли рента продуктами є в чистому вигляді або зводиться, принаймні, до нечисленних коротких перерв протягом року, коли поряд з рентою продуктами й далі тривають певні панщини. Праця продуцента на самого себе і його праця на земельного власника обмацально вже більше не відокремлюються в часі і просторі. Ця рента продуктами в її чистому вигляді, хоч її уламки можуть доходити до розвиненіших способів продукції і продукційних відносин, як і давніш, має своєю передумовою натуральне господарство, тобто припускає, що умови господарювання цілком або в переважній частині продукуються в самому господарстві, покриваються і репродукуються безпосередньо з його гуртового продукту. Далі, вона має своєю передумовою сполучення сільської домашньої промисловости з хліборобством; додатковий продукт, що створює ренту, є продукт цієї об'єднаної хліборобсько-промислової родинної праці, однаково, чи має в собі рента продуктами в більшій або меншій мірі промислові продукти, як це часто було за середньовіччя, чи вона виплачується лише в формі власне хліборобського продукту. При цій формі ренти, рента продуктами, що в ній втілюється додаткова праця, ніяк не потребує того, щоб вичерпувалось всю надмірну працю сільської родини. Навпаки, продуцентові дається тут, порівняно з відробітною рентою, більшу волю для того, щоб здобути час для надмірної праці, продукт якої належить йому самому, цілком так само, як продукт його праці, що задовольняє його доконечні потреби. Так само разом з цією формою постають більші ріжниці в економічному становищі окремих безпосередніх продуцентів. Принаймні, є можливість для цього, а також та можливість, що цей безпосередній продуцент здобуде засоби для того, щоб і собі безпосередньо визискувати чужу працю. Проте, тут, де ми розглядаємо чисту форму ренти продуктами, це нас не стосується; як і взагалі ми не можемо розглядати безконечно різних комбінацій, в яких різні форми ренти можуть сполучатися, фалшуватися і з'єднуватися. Через те, що ця форма ренти, рента продуктами, зв'язана з певним характером продукту і самої продукції, через доконечне для неї сполучення сільського господарства і домашньої промисловости, через те, що з нею сільська родина набуває майже цілком самодостатнього характеру, через її незалежність від ринку, від продукційного і історичного руху частини суспільства, що стоїть поза нею, коротко кажучи, через характер натурального господарства взагалі, ця форма цілком придатна для того, щоб бути за базу застійних станів суспільства, як це ми спостерігаємо, наприклад, в Азії. Тут, як і при найдавнішій формі відробітної ренти,

земельна рента є нормальною формою додаткової вартости, а тому і додаткової праці, тобто всієї надмірної праці, яку безпосередній продуцент мусить даром, отже, на ділі примусово, виконувати на власника найістотнішої умови його праці, на власника землі,— хоч цей примус уже не протистоїть йому в старій брутальній формі. Зиск,— коли ми, фалшиво антиципуючи, назвемо так той дріб надміру його праці над потрібною працею, що він його привласнює самому собі,— до такої міри не має визначального впливу на ренту продуктами, що радше можна було б сказати, що він виростає за спиною останньої і має свою природну межу в розмірі ренти продуктами. Остання може досягати такого розміру, що є поважною загрозою репродукції умов праці, самих засобів продукції, більш або менш унеможливлює поширення продукції і знижує задоволення потреб безпосереднього продуцента до фізичного мінімуму засобів існування. Так буває саме в тому випадку, коли цю форму знаходить готовою і починає експлуатувати торговельна нація - завойовник, як, наприклад, англійці в Індії.

IV. Грошова рента.

Під грошовою рентою ми розуміємо тут — на відзнаку від промислової або комерційної земельної ренти, що ґрунтується на капіталістичному способі продукції і становить лише надмір над пересічним зиском,— земельну ренту, що виникає з простого перетворення форми ренти продуктами, так само, як ця остання сама була лише перетвореною відробітною рентою. Замість продукту безпосередній продуцент має тут виплачувати власникові землі (чи то буде держава, чи приватна особа) ціну продукту. Отже, надміру продукту в його натуральній формі вже не досить, його мусять перетворити з цієї натуральної форми на грошову форму. Хоч безпосередній продуцент, як і давніш, продовжує продукувати сам, принаймні, більшу частину своїх засобів існування, проте, частина його продукту мусить тепер бути перетворена на товар, продукуватися як товар. Отже, характер всього способу продукції більш або менш змінюється. Він втрачає свою незалежність, свою відокремленість від зв'язку з суспільством. Відношення витрат продукції, в які тепер входять в більшій чи меншій мірі і грошові витрати, стає за вирішальне; в усякому разі стає вирішальним надмір тієї частини гуртового продукту, що її треба перетворити на гроші над тією частиною, яка, з одного боку, мусить стати знову засобом репродукції і, з другого боку, безпосереднім засобом існування. А проте, база цього роду ренти, хоч і наближається до свого розпаду, все ще лишається та сама, що і при ренті продуктами, яка становить вихідний пункт. Безпосередній продуцент є, як і давніш, спадковий або інакше традиційний посідач землі, який повинен виплачувати земельному власникові, як власникові цієї найістотнішої умови його продукції, надмірну примусову працю, тобто неоплачену, виконувану без еквівалента працю, в формі додаткового продукту, перетвореного на гроші. Власність на умови праці, відмінні від землі, хліборобське знаряддя та інше рухоме майно спочатку фактично, а потім й юридично, перетворюється на власність безпосередніх продуцентів вже за попередніх форм, і ще більше доводиться припускати це для такої форми, як грошова рента. Спочатку спорадичне, потім відбуваючись більш або менш у національному маштабі, перетворення ренти продуктами на грошову ренту, має своєю передумовою вже порівняно значний розвиток торгівлі, міської промисловости, товарової продукції взагалі, а разом з тим і грошової циркуляції. Далі воно має своєю передумовою ринкову ціну продуктів, і те, що вони продаються більш або менш близько до своєї вартости, чого може і не бути за колишніх форм. На Сході Европи ми можемо почасти ще на власні очі спостерігати процес цього перетворення.

Як мало може здійснитися це перетворення без певного розвитку суспільної продуктивної сили праці, свідчать різні невдалі спроби цього перетворення, зроблені за римських імператорів, і повернення до натуральної ренти після того як пробували перетворити на грошову ренту принаймні усю ту частину цієї ренти, яка існувала у вигляді державного податку. Про таку саму трудність переходу свідчить, наприклад, перед революцією у Франції з'єднання і фалшування грошової ренти рештками її давніших форм.

Грошова рента, як перетворена форма ренти продуктами і, протилежно до неї, є остання форма і одночасно форма розпаду того роду земельної ренти, який ми розглядали до цього часу, саме земельної ренти як нормальної форми додаткової вартости і неоплаченої додаткової праці, яку доводиться віддавати власникові умов продукції. У своїй чистій формі ця рента, як і відробітна рента і рента продуктами, не являє якогось надміру над зиском. За своїм поняттям вона поглинає зиск. Оскільки зиск фактично виникає поряд з рентою як особлива частина надмірної праці, грошова рента, як і рента в її давнішних формах, все ще лишається нормальною межею цього ембріонального зиску, який може розвиватись лише в міру того, як розвивається можливість експлуатації чи то власної надмірної, чи то чужої праці, яка лишається по виконанні додаткової праці, втіленої в грошовій ренті. Коли дійсно виникає зиск поряд з цією рентою, то тоді не зиск є межа ренти, а навпаки, рента є межа зиску. Але, як уже сказано, грошова рента є одночасно форма розпаду розглядуваної до цього часу земельної ренти, що prima facie збігається з додатковою вартістю і додатковою працею, земельної ренти як нормальної і панівної форми додаткової вартости.

У своєму дальшому розвитку грошова рента мусить призвести,— лишаючи осторонь всі проміжні форми, як, наприклад, форму дрібноселянських орендарів,— або до перетворення землі на вільну селянську власність або до форми капіталістичного способу продукції, до ренти, виплачуваної капіталістичним орендарем.

При грошовій ренті традиційні звичаєві - правні відносини між підлеглим продуцентом, що посідає і обробляє частину землі, і між земельним власником доконечно перетворюються на договірні, визначувані точними нормами позитивного закону, чисті грошові відносини. Тому, обробник - посідач по суті справи стає звичайним орендарем. Це перетворення за інших сприятливих загальних відносин продукції, з одного боку, використовувалось для того, щоб поступово експропріювати старих селян - посідачів, і на їхнє місце посадити капіталістичного орендаря; з другого боку, воно призводить до того, що колишній посідач викуповує своє зобов'язання виплачувати ренту і перетворюється на незалежного селянина з цілковитою власністю на оброблювану ним землю. Далі, перетворення натуральної ренти на грошову ренту не тільки доконечно супроводиться, але навіть антиципується створенням кляси поденників, що нічого не мають і наймаються за гроші. Тому, в період виникнення цієї нової кляси, коли вона виступає ще лише спорадично, у зобов'язаних до виплати ренти селян, які перебувають в кращому становищі, доконечно розвивається звичай визискувати сільських найманих робітників власним коштом,— цілком так само, як за доби февдалізму заможніші підлеглі селяни і собі держали підлеглих. Таким чином, для них поступово розвивається можливість зібрати певне майно і самим перетворитись на майбутніх капіталістів. Так навіть серед старих посідачів землі, що працюють сами, виникає розсадник капіталістичних орендарів, що їх розвиток зумовлюється загальним розвитком капіталістичної продукції поза сільським господарством, і які розцвітають з особливою швидкістю, коли на допомогу їм приходять, як в XVI столітті в Англії, особливо сприятливі обставини, подібно до тодішнього проґресивного знецінення грошей, що

збагачувало їх при звичайних для того часу довготермінових орендних договорах коштом земельних власників.

Далі: скоро рента набуває форму грошової ренти, і разом з тим відносини між селянином, що виплачує ренту, і земельним власником набувають форму договірних відносин — перетворення, що взагалі можливе лише при вже даному відносно високому рівні розвитку світового ринку, торгівлі й мануфактури,— неминуче починається і здача землі в оренду капіталістам, які до того часу стояли за межами села, і які тепер переносять в село і в сільське господарство придбаний в містах капітал і розвинений вже в містах капіталістичний спосіб господарювання, створення продукту як лише товару і як просто засобу для привласнення додаткової вартости. Загальним правилом ця форма може стати лише в тих країнах, які за переходу з февдального в капіталістичний спосіб продукції, панували на світовому ринку. З втручанням капіталістичного орендаря між земельним власником і дійсно зайнятим хліборобом розриваються всі відносини, що виникли з старого сільського способу продукції. Орендар стає дійсним розпорядником цих хліборобських робітників і дійсним визискувачем їхньої додаткової праці, тимчасом як земельний власник стоїть тепер у безпосередніх відносинах, саме просто в грошових і договірних відносинах лише до цього капіталістичного орендаря. Тим самим перетворюється і природа ренти, не тільки фактично і випадково, як почасти було вже за давніших форм, а нормально в її визнаній і панівній формі. Від нормальної форми додаткової вартости і додаткової праці вона знижується до надміру цієї додаткової праці над тією її частиною, яка привласнюється у формі зиску капіталістом - визискувачем; так само, як уся додаткова праця, зиск і надмір над зиском тепер здобувається безпосередньо капіталістом - визискувачем, забирається в формі всього додаткового продукту і перетворюється на гроші. Як ренту капіталіст - визискувач віддає земельному власникові тепер тільки надмірну частину цієї додаткової вартости, яку він, в силу свого капіталу, здобув через безпосередній визиск сільських робітників. Скільки саме він віддає земельному власникові, це визначається пересічно, як межею, тим пересічним зиском, який капітал дає в нехліборобських сферах продукції, і нехліборобськими цінами продукції, що ним реґулюються. Отже, з нормальної форми додаткової вартости і додаткової праці рента тепер перетворилась на характеристичний для цієї окремої сфери продукції,— для хліборобської сфери,— надмір над тією частиною додаткової праці, яку капітал забирає як частину, що безпосередньо й нормально належить йому. Замість ренти тепер зиск став нормальною формою додаткової вартости, і ренту вважається тепер лише усамостійненою за осібних обставин формою не додаткової вартости взагалі, а певного її відростку, надзиску. Немає потреби далі спинятись на тому, що цьому перетворенню відповідає поступове перетворення в самому способі продукції. Це видно вже з того, що нормальною для цього капіталістичного орендаря є продукція хліборобського продукту як товару, і що тимчасом, як давніш, на товар перетворювався лише надмір над його засобами існування, тепер лише відносно дуже незначна частина цих товарів безпосередньо перетворюється на засоби існування для нього. Вже не земля, а капітал безпосередньо упідлеглює тепер собі і своїй продуктивності хліборобську працю.

Пересічний зиск і реґульована ним ціна продукції створюється поза відносинами сільського господарства, у сфері міської торговлі й мануфактури. Зиск селянина, що виплачує ренту, не бере участи у вирівнянні в пересічний зиск, бо його відносини до земельного власника не є капіталістичні відносини. Оскільки він одержує зиск, тобто реалізує — чи то власною працею, чи визиском чужої праці — надмір над потрібними засобами свого існування, це відбувається поза нормальними відносинами і, за інших рівних умов, не висота

цього зиску визначає ренту, а навпаки, сам він визначається рентою як своєю межею. Висока норма зиску за середньовіччя завдячує своєю висотою не тільки низькому складові капіталу, що в ньому переважає змінний, витрачуваний на заробітну плату елемент. Вона завдячує своєю висотою гнобленню села, привласненню частини ренти земельного власника і доходу його підлеглих. Коли за середньовіччя село визискує місто політично, всюди де февдалізм не був зламаний виключним розвитком міст, як в Італії, то місто всюди і без винятків визискує село економічно своїми монопольними цінами, своєю системою податків, своїм цеховим ладом, своїм безпосереднім купецьким обманом і своїм лихварством.

Можна було б думати, що проста поява капіталістичного орендаря в сільсько-господарській продукції дає доказ того, що ціна хліборобських продуктів, які здавна в тій чи іншій формі виплачували ренту, мусить стояти вище, ніж ціни продукції мануфактури, принаймні, за доби цієї появи; чи тому, що вона досягла рівня монопольної ціни, чи тому, що вона підвищилась до рівня вартости хліборобських продуктів, а їхня вартість в дійсності вища за ціну продукції, реґульовану пересічним зиском. Бо, коли б цього не було, то капіталістичний орендар за наявних цін хліборобських продуктів не міг би спочатку реалізувати з ціни цих продуктів пересічний зиск, а потім з цієї самої ціни ще виплатити в формі ренти надмір над цим зиском. З цього можна було б зробити той висновок, що загальна норма зиску, яка характеризує капіталістичного орендаря в його контракті з земельним власником, створилась без долучення ренти і тому вона, починаючи відігравати реґуляційну ролю в сільському господарстві, знаходить цей надмір готовим і виплачує його земельному власникові. Таким традиційним способом пояснює собі справу, наприклад, п. Родбертус. Але:

Поперше. Цей вступ капіталу як самостійної і керівної сили в хліборобство відбувається не разом і не всюди, а поступово і в окремих галузях продукції. Він захоплює спочатку не власне хліборобство, а такі галузі продукції, як скотарство, особливо вівчарство, що його головний продукт, вовна, з піднесенням промисловости дає спочатку сталий надмір ринкової ціни над ціною продукції, причому ці ціни лише згодом вирівнюються. Так було в Англії протягом XVI століття.

Подруге. Тому що ця капіталістична продукція спочатку постає лише спорадично, то нічого не можна заперечити проти припущення, що вона спочатку опановує лише такі комплекси земель, які в наслідок своєї специфічної родючости, або в наслідок особливо сприятливого положення, в цілому можуть виплачувати диференційну ренту.

Потретє. Припустімо навіть, що ціни хліборобського продукту при появі цього способу продукції,— що в дійсності припускає зріст значіння міського попиту,— були вищі, ніж ціна продукції, як це без усякого сумніву було, наприклад, за останньої третини XVII століття в Англії, то тоді,— скоро цей спосіб продукції до певної міри виб'ється з простогоупідлеглення хліборобства капіталові, і скоро постане доконечне зв'язане з його розвитком поліпшення в хліборобстві і пониження витрат продукції,— відбудеться процес вирівняння в наслідок реакції, певного пониження ціни хліборобських продуктів, як це було в першій половині XVIII століття в Англії.

Отже, цим традиційним способом не можна пояснити ренту, як надмір над пересічним зиском. Хоч би в яких історично даних умовах рента з'явилась спочатку,— скоро тільки вона пустила коріння,— вона може існувати вже лише в вище викладених сучасних умовах.

На закінчення, щодо перетворення ренти продуктами на грошову ренту, слід ще зауважити, що разом з цим стає істотним моментом капіталізована

рента, ціна землі, а тому і її відчужуваність і відчуження, і що тому не тільки колишні зобов'язані до виплати ренти можуть перетворитись на незалежних селян-власників, але й міські і інші посідачі грошей можуть купувати дільниці землі для того, щоб здавати їх в оренду або селянам або капіталістам і користуватись рентою як формою проценту на свій в такий спосіб приміщений капітал; отже, що і ця обставина сприяє перетворенню колишнього способу експлуатації, відносин між власником і дійсним обробником, а такожсамої ренти.

V. Відчастинне (mètairie)*) господарство і селянська парцелярна власність.

Тут ми підійшли до кінця нашого ряду розвитку форм земельної ренти.

В усіх цих формах земельної ренти: відробітної ренти, ренти продуктами, грошової ренти (як просто перетвореної форми ренти продуктами) дійсним обробником і посідачем землі завжди припускається виплатник ренти, що його неоплачена додаткова праця безпосередньо йде власникові землі. Це не тільки можливо, але воно дійсно так і є, навіть при останній формі, при грошовій ренті,— оскільки вона є в чистому вигляді, тобто як просто перетворена форма ренти продуктами.

Як переходову форму від первісної форми ренти до капіталістичної ренти можна розглядати métairie système, або систему відчастинного господарства, за якого обробник (орендар) крім своєї праці (власної або чужої) дає частину капіталу для господарювання, а земельний власник дає крім землі іншу частину потрібного для господарювання капіталу (напр., худобу), і продукт ділиться в певних, різних для різних країн пропорціях поміж орендарем та земельним власником. З одного боку, в орендаря тут немає достатнього капіталу для цілковитого капіталістичного господарювання. З другого боку, та частина, яку одержує тут земельний власник, не є чиста форма ренти. В дійсності в ній може бути процент на авансований земельним власником капітал і надмірна рента. Вона може в дійсності також поглинути всю додаткову працю орендаря, або лишити йому більшу або меншу частину цієї додаткової праці. Але істотне є в тому, що рента тут уже більш не виступає, як нормальна форма додаткової вартости взагалі. На одному боці орендар, чи вживає він тільки власної, чи також і чужої праці, має домагання на певну частину продукту не тому, що він робітник, а тому, що він посідач частини знарядь праці, капіталіст сам собі. На другому боці земельний власник домагається своєї частини, ґрунтуючись не виключно на своїй власності на землю, але як і позикодавець капіталу [44]).

Рештки старовинної громадської власности на землю, що збереглись після переходу до самостійного селянського господарства, наприклад, у Польщі та Румунії, були там за привід для того, щоб здійснити перехід до нижчих форм земельної ренти. Частина землі належить поодиноким селянам і вони обробляють її самостійно. Друга частина обробляється спільно і створює додатковий продукт, який придається почасти для покриття витрат громади, почасти як резерв на випадок неврожаїв тощо. Ці дві останні частини додаткового продукту, а кінець-кінцем і весь додатковий продукт, разом з землею, на якій він виростає, помалу узурпується державними урядовцями і приватними особами, і первісно вільні селяни-землевласники, що для них зберігається повинність спільного обробітку цієї землі, перетворюються таким чином на панщанних, або зобов'язаних до виплати ренти продуктами, тимчасом як узурпатори

---

44) Порівн. Buret, Tocqueville, Sismondi.

*) Métairie (фр.) основне значіння — маєток, хутір, фарма, в даному разі мовиться про відчастинне господарство (рос. издольное). *Прим. Ред.*

громадської землі перетворюються на власників не тільки узурпованої ними громадської землі, але й самих селянських дільниць.

Тут нам немає потреби докладніше спинятись на власне рабовласницькому господарстві (яке теж проходить ряд ступенів від патріярхальної системи, розрахованої переважно на власне споживання, до власне плянтаторської системи, що працює на світовий ринок) і на поміщицькому господарстві, в якому земельний власник провадить обробіток власним коштом, посідає всі знаряддя продукції і визискує працю наймитів, невільних чи вільних, оплачуваних натурою чи грішми. Земельний власник і власник знарядь продукції, а тому й безпосередній визискувач робітників, що належать до числа цих елементів продукції, тут збігаються. Так само збігаються рента і зиск, поділу різних форм додаткової вартости не відбувається. Всю додаткову працю, яка тут втілюється в додатковому продукті, безпосередньо здобуває з робітників власник усіх знарядь продукції, до яких належить земля, а при первісній формі рабства і сами безпосередні продуценти. Там, де панує капіталістичний спосіб уявлення, як на американських плянтаціях, всю цю додаткову вартість розглядається як зиск; там, де не існує самого капіталістичного способу продукції і куди ще не перенесено відповідного йому способу уявлення з капіталістичних країн, вона виступає як рента. В усякому разі, ця форма не являє жодних труднощів. Дохід земельного власника, хоч би яку назву давали йому, привласнюваний ним додатковий продукт, що ним можна порядкувати, є тут тією нормальною і панівною формою, в якій безпосередньо привласнюється всю неоплачену додаткову працю, і земельна власність створює базу цього привласнення.

Далі, *парцелярна власність*. Селянин є тут одночасно і вільний власник своєї землі, яка є головним знаряддям його продукції, конче потрібним полем для застосування його праці та його капіталу. При цій формі не виплачується жодної орендної плати: отже, рента не виступає як відокремена форма додаткової вартости, хоч в країнах, де в інших сферах розвинувся капіталістичний спосіб продукції, вона, порівняно з іншими галузями продукції, виступає як надзиск, але як такий надзиск, що припадає селянинові, як і взагалі ввесь здобуток від його праці.

Ця форма земельної власности має своєю передумовою, що, як і при її давніших старих формах, сільська людність має величезну чисельну перевагу над міською, що, отже, хоч капіталістичний спосіб продукції взагалі й панує, але відносно він лише мало розвинений, а тому і в інших галузях продукції концентрація капіталів рухається в вузьких межах, переважає розпорошення капіталів. По суті справи переважна частина сільсько-господарського продукту тут мусить споживатись самими продуцентами його, селянами, як беспосередній засіб існування, і лише надмір над цим може як товар брати участь у торгівлі з містами. Хоч би як реґулювалась тут пересічна ринкова ціна хліборобського продукту, диференційна рента, надмірна частина ціни товарів з кращих або краще розташованих земель очевидно мусить тут існувати так само, як за капіталістичного способу продукції. Навіть тоді, коли ця форма існує за таких становищ суспільства, коли ще взагалі не розвинулась загальна ринкова ціна, існує ця диференційна рента; вона виступає тоді у вигляді надмірного додаткового продукту. Але потрапляє вона до кишені того селянина, що його праця реалізується в сприятливіших природних умовах. Якраз за цієї форми, де ціна землі для селянина входить як елемент в фактичні витрати продукції, чи тому, що, з дальшим розвитком цієї форми земля при поділі спадщини дістається замість певної грошової вартости, чи тому, що при постійних переходах з рук у руки всієї власности або її складових елементів, сам обробник купує землю, причому гроші він здобуває здебільша під гіпотеку; де, отже, ціна землі є не що інше, як капіталізована рента, наперед узятий елемент, і де тому здається,

що рента існує незалежно від будь-яких ріжниць у родючості і положенні землі,— якраз тут, у пересічному доводиться припускати, що абсолютної ренти не існує, і що, отже, найгірша земля не дає жодної ренти; бо абсолютна рента має своєю передумовою або реалізований надмір вартости продукту над його ціною продукції, або надмірну монопольну ціну, що перевищує вартість продукту. А що сільське господарство провадиться тут переважно як хліборобство за-для безпосередніх засобів існування, і що земля становить для більшости людности конче потрібне поле для застосування її праці і капіталу, то реґуляційна ринкова ціна продукту лише за виключних обставин досягне розмірів його вартости; а вартість ця, в наслідок переваги елементу живої праці, буде, взагалі кажучи, стояти вище, ніж ціна продукції, хоч цей надмір вартости над ціною продукції в свою чергу буде обмежуватись тим, що в країнах парцелярного господарства і нехліборобський капітал має низький склад. За межу експлуатації для парцелярного селянина, з одного боку, не є пересічний зиск на капітал, оскільки сам він є дрібний капіталіст, ані доконечність ренти, з другого боку, оскільки він сам є земельний власник. За абсолютну межу для нього, як для дрібного капіталіста, є лише заробітна плата, яку він виплачує сам собі по вирахуванні власне витрат. Поки ціна продукту покриває заробітну плату для нього, він оброблятиме свою землю, при чому він часто спускається до фізичного мінімуму заробітної плати. Щодо нього як земельного власника, то для нього відпадає межа, яку кладе власність, бо вона може виявитись лише в протилежність відокремленому від неї капіталові (включаючи і працю), ставлячи перешкоду для застосування його. Певна річ, що процент на ціну землі, який до того ж здебільша доводиться виплачувати третій особі, гіпотечному кредиторові, становить межу. Але цей процент може виплачуватися саме з тієї частини додаткової праці, яка за капіталістичних відносин становила б зиск. Отже, рента, антиципована в земельній ціні і в виплачуваному на неї проценті, не може бути чимось іншим, як лише частиною капіталізованої додаткової праці селянина, понад працею, потрібною для його існування, причому ця додаткова праця не реалізується в частині вартости товару, рівній усьому пересічному зискові, і тим паче вона не реалізується в надмірі над додатковою працею, в пересічному зиску, реалізованою тобто в надзиску. Рента може становити вирахування з пересічного зиску, або навіть однісіньку частину його, яка тільки й реалізується. Отже, для того, щоб парцелярний селянин міг обробляти свою землю, або купити землю для оброблення, немає потреби, як за нормального капіталістичного способу продукції, в тому, щоб ринкова ціна хліборобського продукту піднеслась так високо, щоб давати йому пересічний зиск, а тим паче надмір над цим пересічним зиском, фіксований у формі ренти. Отже, немає потреби в тому, щоб ринкова ціна підвищилась, або до рівня вартости, або до рівня ціни продукції продукту селянина. Це є одна з причин, що пояснює, чому в країнах, де панує парцелярна власність, ціна збіжжя стоїть нижче, ніж у країнах капіталістичного способу продукції. Частину додаткової праці селян, що працюють в найнесприятливіших умовах, даром дається суспільству і не бере вона участи в реґулюванні цін продукції або в створенні вартости взагалі. Отже, ця порівняно низька ціна є наслідок убозтва продуцентів, але ніяк не продуктивности їхньої праці.

Ця форма вільної парцелярної власности селян, що сами господарюють, як панівна, нормальна форма створює, з одного боку, економічну основу суспільства за найкращих часів клясичної давнини, а, з другого боку, ми подибуємо її в сучасних народів як одну з форм, що постають з розпаду февдальної земельної власности. Такі yeomanry*) в Англії, селянський стан у Швеції

*) yeomanry — селяни - землевласники. *Пр. Ред.*

французькі й західньо-німецькі селяни. Про колонії ми тут не говоримо, бо незалежний селянин розвивається там в інших умовах.

Вільна власність селянина, який сам господарює, очевидно, є найнормальніша форма земельної власности для дрібної продукції; тобто для такого способу продукції, за якого посідання землі є умова власности робітника на продукт його власної праці, і за якого, чи буде хлібороб вільним власником, чи підлеглим, він в усякому разі завжди повинен сам, самостійно являючи як відокремленого робітника, разом з своєю родиною, продукувати засоби свого існування. Власність на землю так само потрібна для цілковитого розвитку цього способу продукції, як власність на знаряддя для вільного розвитку ремісничої продукції. Вона становить тут базу для розвитку особистої самостійности. Вона є доконечний переходовий пункт для розвитку самого хліборобства. Причини, з яких вона гине, показують, які є її межі. Вони такі: знищення сільської хатньої промисловости, що становить нормальне доповнення до неї, в наслідок розвитку великої промисловости; поступове зубожіння і виснаження землі, що підлягає цій культурі; узурпація великими земельними власниками громадської власности, яка всюди являє собою друге доповнення парцелярного господарства і тільки й дає йому можливість держати худобу; конкуренція великого господарства, чи провадиться його як плянтаторське господарство, чи капіталістично. Поліпшення в хліборобстві, які призводять, з одного боку, до пониження цін хліборобських продуктів, і, з другого боку, потребують збільшення витрат і достатніших речових умов продукції, також сприяють загибелі цієї власности на землю, як це було, наприклад, за першої половини XVIII століття в Англії.

Парцелярна власність за своєю природою виключає: розвиток суспільних продуктивних сил праці, суспільні форми праці, суспільну концентрацію капіталів, скотарство в великому маштабі, проґресивне застосування науки.

Лихварство і податкова система всюди мусять її зубожувати. Витрата капіталу на купівлю землі відтягає цей капітал від культури. Безконечне розпорошення засобів продукції і відокремлення самих продуцентів. Величезне марнотратство людської сили. Проґресивне погіршення умов продукції і подорожчання засобів продукції — доконечний закон парцелярної власности. Урожайні роки для цього способу продукції є нещастям. [45]).

Одно з специфічних лих дрібного хліборобства, коли воно зв'язане з вільною власністю на землю, постає з того, що обробник витрачає капітал на купівлю землі. (Те саме має силу і щодо переходової форми, коли великий поміщик витрачає капітал, поперше, на купівлю землі і, подруге, на те, щоб як свій власний орендар господарювати на ній). При тій рухливості, якої набуває тут земля як простий товар, зростає число перемін у володінні нею [46]), так що для кожного нового покоління з кожним поділом спадщини, земля, з погляду селянина, знову виступає у вигляді витрати капіталу, тобто стає купленою ним землею. Ціна землі становить тут переважний елемент індивідуальних фальшивих витрат продукції, або витрат продукції продукту для поодиноких продуцентів.

Ціна землі є не що інше, як капіталізована і тому антиципована рента. Коли хліборобство провадиться капіталістично, так що земельний власник одержує тільки ренту, а орендар нічого не платить за землю, крім цієї щорічної ренти, то ясно, що хоч витрата капіталу самим земельним власником на купівлю землі є для нього процентодайним приміщенням капіталу, проте капітал цей, не має ніякого чинення до капіталу приміщеного у саме хліборобство. Він не являє собою ані частини основного капіталу, що тут функціонує, ані частини

---

[45]) Див. тронну промову французького короля у Туке.
[46]) Див. Mounier та Rubichon.

оборотного капіталу [47]); навпаки, він тільки дає покупцеві титул на одержання щорічної ренти, але до створення цієї ренти абсолютно не має жодного чинення. Адже покупець землі виплачує капітал саме тому, хто продає землю, і продавець за це відмовляється від своєї власности на землю. Отже, як капітал покупця цей капітал уже не існує; у покупця його вже немає; отже, він не належить до того капіталу, який тим або іншим способом покупець міг би вкласти в саму землю. Дорого чи дешево покупець купив землю, чи одержав її даром, це нічого не змінює в капіталі, що його вкладає орендар в господарювання. і це нічого не змінює в ренті, але змінює лише те, чи здаватиметься йому рента процентом чи ні, зглядно високим чи низьким процентом.

Візьмімо, наприклад, рабовласницьке господарство. Ціна, виплачена тут за раба, є не що інше, як антиципована і капіталізована додаткова вартість, або зиск, що має бути вичавлений з нього. Але капітал, виплачений при купівлі раба, не належить до того капіталу, з допомогою якого з раба добувається зиск, додаткову працю. Навпаки. Це є капітал, що його рабовласник позбувся, вирахования з того капіталу, що ним він порядкує в дійсній продукції. Він перестав існувати для рабовласника, цілком так само, як капітал, витрачений на купівлю землі, перестав існувати для хліборобства. Це найкраще доводиться тим, що він знову почне існувати для рабовласника або для власника землі лише тоді, коли він знову продасть раба або землю. Але тоді в такому самому становищі опиниться покупець. Та обставина, що він купив раба, не дає ще йому без дальших околичностей можливости визискувати раба. Цю можливість дасть йому лише дальший капітал, що його він приміщує в саме рабовласницьке господарство.

Той самий капітал не існує двічі — одного разу в руках продавця і другого разу в руках покупця землі. З рук покупця він переходить в руки продавця, і цим справа закінчується. У покупця тепер немає капіталу, але в нього натомість є дільниця землі. Та обставина, що ренту, одержувану від дійсного приміщення капіталу в цю дільницю землі, новий земельний власник вважає тепер за процент на капітал, який він не вклав у землю, а витратив на придбання землі, нічого не змінює в економічній природі чинника-землі, — так само як та обставина, що хтось заплатив 1000 фун. стерлінгів за трипроцентові консолі, не має ніякого чинення до того капіталу, з доходу якого виплачуються проценти на державну позику.

В дійсності гроші, витрачені на купівлю землі, цілком так само як і гроші, витрачені на купівлю державних паперів, є капітал лише в собі, як всяка сума вартости на базі капіталістичного способу продукції є капітал в собі, потенціяльний капітал. За землю виплачується, як і за державні фонди, як і за інші куповані товари, певну суму грошей. Вона є капітал в собі, бо вона може бути перетворена на капітал. Від того способу, в який продавець споживає одержані ним гроші, залежить, чи перетворяться вони дійсно на капітал, чи ні. Для покупця вони вже ніколи не можуть функціонувати як капітал, — подібно до всяких інших грошей, які він остаточно витратив. В його розрахунках вони фігурують для нього як капітал, що дає процент, бо дохід, одержуваний як

---

[47]) Пан д-р H. Maron (Extensiv oder Intensiv ?) [точніше ця брошура не позначена] виходить з фальшивого припущення тих, з ким він бореться. Він припускає, що капітал, витрачуваний на купівлю землі є Anlagekapital, і потім починає сперечатися про відповідні поняття Anlagekapital і Betriebskapital, тобто основний капітал і оборотний капітал. Його цілком школярські уявлення про капітал взагалі, - між іншим в наслідок стану німецької «науки про народне господарство» простимі для не економіста, - заховують від нього, що цей капітал не є ані Anlagekapital (основний) ані Betriebskapital (оборотний капітал) точнісінько так само, як капітал, що його хтось приміщує на біржі на купівлю акцій або державних фондів, і що для нього особисто становить вкладання капіталу, в дійсності не «вкладається» ні в яку галузь продукції.

рента з землі, або як процент на державну позику, обчислюється ним як процент на гроші, що їх коштувала йому купівля титулу на цей дохід. Як капітал він може реалізувати їх тільки через перепродаж. Але тоді інший, новий покупець, потрапляє в таке саме становище, в якому був перший, і жодними переміщеннями з рук в руки витрачені в такий спосіб гроші не можуть перетворитись на дійсний капітал для того, хто їх витратив.

При дрібній земельній власності ще дужче зміцнюється та ілюзія, ніби сама земля має вартість і тому, як капітал, входить в ціну продукції продукту, цілком так само як машина або сировий матеріял. Але ми бачили, що тільки в двох випадках рента, а тому і капіталізована рента, ціна землі, може ввійти визначально в ціну хліборобського продукту. Поперше, коли в наслідок складу хліборобського капіталу,— капіталу, який не має нічого спільного з капіталом, витраченим на купівлю землі,— вартість хліборобського продукту стоїть вище за його ціну продукції, і ринкові відносини дають можливість земельному власникові використати цю ріжницю. Подруге, коли є монопольна ціна. І те і те найрідше трапляється при парцелярному господарстві і дрібній земельній власності, бо саме тут продукція в дуже великій частині своїй задовольняє власні потреби, і відбувається незалежно від реґулювання загальною нормою зиску. Навіть там, де парцелярне господарство провадиться на орендованій землі, орендна плата в незрівняно більшій мірі, ніж за будь-яких інших відносин, має в собі частину зиску і навіть вирахування з заробітної плати; в такому випадку це є рента лише номінально, а не рента як самостійна категорія протилежно до заробітної плати і зиску.

Отже, витрата грошового капіталу на купівлю землі не є приміщення хліборобського капіталу. Вона є pro tanto скорочення того капіталу, що ним могли б порядкувати дрібні селяни в сфері самої продукції. Вона зменшує pro tanto розмір їхніх засобів продукції і тому звужує економічну базу репродукції. Вона упідлеглює дрібного селянина лихвареві, бо в цій сфері власне кредит взагалі трапляється рідше. Вона є за гальмо для хліборобства, навіть тоді, коли цю купівлю роблять великі поміщицькі господарства. Вона дійсно суперечить капіталістичному способові продукції, що йому взагалі байдужа заборгованість земельного власника,— байдуже те, чи одержав він свій маєток в спадщину, чи купив. Чи сам він забирає ренту, чи мусить і він її віддати гіпотечному кредиторові,— це само по собі нічого не змінює в господарюванні на орендованому маєтку.

Ми бачили, що за даної земельної ренти ціна землі реґулюється розміром проценту. Коли процент низький, то ціна землі висока, і навпаки. Отже, нормально висока ц на землі і низький розмір проценту мусили б іти поруч, так, що коли б селянин в наслідок низького розміру проценту дорого заплатив за землю, то цей самий низький розмір проценту мусив би призвести до того, що він на сприятливих умовах здобув би в кредит капітал для господарювання. В дійсності при пануванні парцелярної власности справа стоїть інакше. Насамперед, до селян не стосуються загальні закони кредиту, бо вони мають за свою передумову, що продуцент є капіталіст. Подруге, там, де панує парцелярна власність,— про колонії тут немає мови — і парцелярний селянин являє собою головний стовбур нації, створення капіталу, тобто суспільна репродукція, є порівняно мала, і ще менше створення позикового грошового капіталу в раніш викладеному розумінні. Воно має своєю передумовою концентрацію і наявність кляси багатих нероб капіталістів (Massie). Потретє, тут, де власність на землю становить життєву умову для більшої частини продуцентів і неодмінну сферу для приміщення їхнього капіталу, ціна землі підвищується, незалежно від розміру проценту і часто в зворотному відношенні до нього, в наслідок переваги попиту на земельну власність над поданням. Земля, продавана парцелями часто дає тут геть вищі ціни, ніж при продажу великими

масами, бо тут число дрібних покупців велике, а число великих покупців мале (Bandes Noires, Rubichon; Newmann). З усіх цих причин тут ціна землі підвищується при відносно високому розмірі проценту. Відносно низькому процентові, що його селянин добуває тут з капіталу, витраченого на купівлю землі (Mounier), на протилежному боці тут відповідає високий лихварський розмір проценту, що його сам селянин повинен виплачувати гіпотечному кредиторові. Ірляндська система показує те саме, тільки в іншій формі.

Тому ціна землі, цей елемент, що є чужий продукції самій по собі, може тут підвищитись до такої висоти, що продукція стає неможлива (Dombasle).

Що ціна землі відіграє тут таку ролю, що купівля і продаж землі, циркуляція землі як товару, розвивається до такого розміру, це практично є наслідок розвитку капіталістичного способу продукції, оскільки за цього способу продукції товар стає загальною формою усіх продуктів і всіх знарядь продукції. З другого боку, циркуляція землі як товару розвивається тільки там, де капіталістичний спосіб продукції набув лише обмеженого розвитку і не розгорнув усіх своїх особливостей, бо розвиток циркуляції землі як товару ґрунтується саме на тому, що хліборобство вже не упідлеглене, або ще не упідлеглене капіталістичному способові продукції, а упідлеглене способові продукції, перейшлому від загинулих форм суспільства. Отже, вади капіталістичного способу продукції з його залежністю продуцента від грошової ціни його продукту збігаються тут з вадами, що випливають з недостатнього розвитку капіталістичного способу продукції. Селянин стає купцем і промисловцем, не маючи умов, при яких він може продукувати свій продукт як товар.

Конфлікт між ціною землі, як елементом витрат продукції для продуцента, і неелементом ціни продукції продукту (навіть коли рента входить визначально в ціну хліборобського продукту, капіталізована рента, що авансується на 20 і більше років, ні в якому разі не входить визначально в його ціну) є лише одна з форм, що в них взагалі виявляється суперечність приватної власности на землю з раціональним хліборобством, з нормальним суспільним користуванням землею. Але з другого боку, приватна власність на землю, отже, експропріяція землі у безпосередніх продуцентів — приватна власність одних, яка має за передумову, що немає землі в інших, — є основа капіталістичного способу продукції.

Тут, при дрібній культурі, ціна землі, форма і наслідок приватної власности на землю, виступає як межа самої продукції. При великому хліборобстві і при великій земельній власності, яка ґрунтується на капіталістичному способі провадження господарства, власність теж виступає як межа, бо вона обмежує орендаря в продуктивному приміщенні капіталу, яке кінець-кінцем іде на користь не йому, а земельному власникові. При обох формах, замість свідомого раціонального оброблення землі, як спільної довічної власности, невідчужуваної умови існування і репродукції для ланцюга послідовних людських поколінь, виступає визиск і марнотратство сил землі (не кажучи вже про те, що визиск ставлять в залежність не від досягненого суспільством рівня розвитку, а від випадкових, неоднакових обставин окремих продуцентів). При дрібній власності це відбувається в наслідок браку засобів і знаннів, потрібних для застосування суспільної продуктивної сили праці. При великій власності — в наслідок визиску цих засобів для можливо швидшого збагачення орендарів і власників. І в тому, і в тому разі — в наслідок залежности від ринкової ціни.

Вся критика дрібної земельної власности кінець-кінцем зводиться до критики приватної власности, як межі і перешкоди для хліборобства. Так само вся протилежна критика великої земельної власности. Звичайно ми тут для обох випадків залишаємо осторонь побічні політичні міркування. Ця межа і перешкода, що її всяка приватна власність на землю протиставить хліборобській продукції

і раціональному обробленню, збереженню і поліпшенню самого ґрунту, розвивається і в тому і в тому разі, тільки в різних формах, і в суперечках про ці специфічні форми лиха забувається його останню причину.

Дрібна земельна власність має за свою передумову, що рішуче переважна більшість людности є сільська, і що за панівну форму праці є не суспільна, а ізольована праця; що, отже, в таких умовах виключається можливість багатства й розвитку репродукції, так само його матеріяльних, як і інтелектуальних умов,— а тому і умов раціональної культури. З другого боку, велика земельна власність скорочує хліборобську людність до постійно знижуваного мінімуму, і протиставляє їй дедалі більш ростучу, концентровану в великих містах промислову людність; цим самим вона породжує умови, що спричинюють непоправну шкоду в процесі суспільного обміну речовин, диктованого природними законами життя, в наслідок чого сила ґрунту марнотратиться, а торговля виводить це марнотратство далеко за межі власної країни (Лібіх).

Коли дрібна земельна власність створює клясу варварів, яка наполовину стоїть поза суспільством, яка сполучає в собі всю брутальність первісних суспільних форм з усіма муками і всіма злиднями цивілізованих країн, то велика земельна власність підтинає робочу силу в тій останній галузі, куди ховається її примітивна енерґія, і в якій вона зберігається як резервний фонд для відродження життєвої сили націй,— в самому селі. Велика промисловість і промислово проваджене велике хліборобство діють поруч. Коли первісно вони відрізняються тим, що перша виснажає і руйнує більше робочу силу, отже, природну силу людини, тимчасом як останнє більше безпосередньо природну силу землі, то пізніше, з перебігом розвитку вони подають руку одне одному, так що промислова система і в селі виснажає робітника, а промисловість і торгівля з свого боку створюють для хліборобства засоби виснаження ґрунту.

ВІДДІЛ СЬОМИЙ.

ДОХОДИ ТА ЇХНІ ДЖЕРЕЛА.

РОЗДІЛ СОРОК ВОСЬМИЙ.

ТРИЄДИНА ФОРМУЛА.

I. [48]

Капітал — зиск (підприємницький бариш плюс процент), земля — земельна рента, праця — заробітна плата, це триєдина форма, яка охоплює всі таємниці суспільного процесу продукції.

А що далі, як це показано раніш, процент виступає як специфічний, характеристичний продукт капіталу, а підприємницький бариш протилежно до цього як незалежна від капіталу заробітна плата, то зазначена триєдина форма найближче зводиться до такої:

Капітал — процент, земля — земельна рента, праця — заробітна плата, де зиск, ця форма додаткової вартости, що специфічно характеризує капіталістичний спосіб продукції, щасливо усувається.

При ближчому розгляді цієї економічної триєдиности ми відкриваємо таке:

Поперше, позірні джерела багатства, що ним можна щороку порядкувати, належать до цілком різних сфер і не мають найменшої схожости між собою. Взаємне відношення між ними приблизно таке, як наприклад, між нотаріяльними оплатами, червоними буряками і музикою.

Капітал, земля, праця! Але капітал — це не річ, а певне, суспільне, належне певній історичній формації суспільства продукційне відношення, яке виявляється в речі і надає цій речі специфічного суспільного характеру. Капітал не є сума матеріяльних і випродукованих засобів продукції. Капітал, це — перетворені на капітал засоби продукції, які сами по собі так само не є капітал, як золото або срібло сами по собі не є гроші. Це є монополізовані певною частиною суспільства засоби продукції, усамостійнені проти живої робочої сили продукти й умови діяльности самої цієї робочої сили, які в наслідок цієї протилежности персоніфікуються в капіталі. Це не тільки продукти робітників, перетворені на самостійні сили, продукти як поневільники і покупці своїх продуцентів, але також і суспільні сили і майбутня... [? нерозбірливо] форма цієї праці,— сили, що протистоять робітникам, являючи властивості їхнього продукту. Отже, ми маємо тут певну, на перший погляд дуже містичну, суспільну форму одного з чинників певного історично створеного суспільного процесу продукції.

А тепер, поряд з цим земля, неорганічна природа як така, rudis indigestaque moles*) у всій її перевісній дикості. Вартість є праця. Тому додаткова

---

48) Дальші три уривки містяться в різних місцях рукопису відділу VI.— Ф. Е.

*) Rudis indigestaque moles — (лат.) груба, необроблена груда. *Пр. Ред.*

вартість не може бути землею. Абсолютна родючість землі не призводить ні до чого іншого, як тільки до того, що певна кількість праці дає певний, зумовлений природною родючістю землі, продукт. Ріжниця в родючості землі призводить до того, що ті самі кількості праці й капіталу, отже, та сама вартість, виражається в різних кількостях хліборобських продуктів; отже, що ці продукти мають різні індивідуальні вартості. Вирівнювання цих індивідуальних вартостей за ринковими вартостями призводить до того, що «advantages of fertile over inferior soil... are transferred from the cultivator or consumer to the landlord» (Ricardo, Principles, p. 6). *)

І, нарешті, як третій в цій спілці простий привид, — праця «взагалі», яка є не що інше, як абстракція і взята сама по собі взагалі не існує, або, коли ми... (нерозбірливо) візьмемо, продуктивна діяльність людини взагалі, з допомогою якої людина упосереджує обмін речовин з природою, не тільки оголена від усякої суспільної форми і характеристичної визначености, але навіть і просто в її природному бутті, незалежно від суспільства, абстраговано від хоч би яких суспільств, і як вияв життя та процес життя, спільна ще несуспільній людині взагалі з людиною, що має будь-яке суспільне визначення.

II.

Капітал - процент; земельна власність, приватна власть на землю, до того ж сучасна, відповідна капіталістичному способові продукції, — рента; наймана праця — заробітна плата. Отже, в цій формі повинен бути зв'язок між джерелами доходу. Як капітал, так само й наймана праця і земельна власність є історично визначені суспільні форми; одна — праці, друга — монополізованої землі, і до того обидві є форми, відповідні капіталові і належні тій самій економічній формації суспільства.

Перше, що впадає на очі в цій формулі, є те, що поряд з капіталом, поряд з цією формою одного елементу продукції, належного певному способові продукції, певній історичній структурі суспільного процесу продукції, поряд з елементом продукції, що поєднався з певною соціяльною формою і репрезентований цією соціяльною формою, без дальших околичностей, ставляться: земля на одному боці, праця — на другому, два елементи реального процесу праці, які в цій речовій формі спільні всім способам продукції, є речові елементи всякого процесу продукції, і не мають ніякого чинення до його суспільної форми.

Подруге. У формулі: капітал — процент, земля — земельна рента, праця — заробітна плата, капітал, земля, праця виступають відповідно як джерела проценту (замість зиску), земельної ренти і заробітної плати як своїх продуктів, витворів; перші — основа, другі — наслідок, перші — причина, другі — дія; і до того ж таким чином, що кожне окреме джерело стоїть до свого продукту в такому відношенні, як до чогось від нього відштовхнутого і ним спродукованого. Усі три доходи, процент (замість зиску), рента, заробітна плата, є три частини вартости продукту, отже, взагалі частини вартости, або в грошовому виразі певні частини грошей, частини ціни. Хоч формула: капітал — процент і є найіраціональніша формула капіталу, а проте це — його формула. Але яким чином земля може створити вартість, тобто суспільно визначену кількість праці і навіть ту особливу частину вартости її власних продуктів, яка становить ренту. Земля діє, наприклад, як аґент продукції при створенні певної споживної вартости,

*) «Вигоди, одержувані від родючішого ґрунту проти гіршого... переносяться від обробника або споживача до лендлорда».

певного матеріяльного продукту, пшениці. Але вона не має ніякого чинення до продукції *вартости пшениці*. Оскільки вартість втілюється у пшеницю, пшениця розглядається лише як певна кількість зрічевленої суспільної праці, цілком байдуже до тієї особливої речовини, в якій втілюється ця праця або до особливої споживної вартости цієї речовини. Це не суперечить тому, що 1) в інших рівних умовах дешевина або дорожнеча пшениці залежать від продуктивности землі. Продуктивність хліборобської праці зв'язана з природними умовами, і залежно від продуктивности останніх та сама кількість праці втілюється в більший або менший кількості продукту, споживних вартостей. Наскільки велика кількість праці, втілена в одному шефелі, це залежить від того, яку кількість шефелів дає дана кількість праці. Від продуктивности землі тут залежить, в якій кількості продукту втілюється вартість; але цю вартість дано незалежно від такого поділу. Вартість втілюється у споживній вартості; а споживна вартість є умова створення вартости; але було б безглуздям створювати таке протиставлення, де на однім боці ставиться споживну вартість, землю, а на другому боці — вартість, і до того ще особливу частину вартости. 2) [Тут рукопис уривається].

III.

Вульґарна економія в дійсності не робить нічого іншого, як тільки по-доктринерському тлумачить, систематизує і виправдує уявлення аґентів буржуазної продукції, захоплених відносинами цієї продукції. Отже, нас не повинно дивувати те, що якраз у формі виявлення економічних відносин, яка відчужена від них, і в якій вони prima facie набувають вульґарного і цілком суперечливого характеру,— а всяка наука була б зайва, коли б форма виявлення й суть речей безпосередньо збігалися,— що якраз тут вульґарна економія почуває себе цілком вдома, і що ці відносини здаються їй то самоочевиднішими, що більше захований в них внутрішній зв'язок і що звичайнішими здаються вони для буденної уяви. Тому в неї немає ніякого передчуття того, що триєдиність, з якої вона виходить: земля — рента, капітал — процент, праця — заробітна плата або ціна праці, є три prima facie неможливі сполучення. Насамперед перед нами споживна вартість, *земля*, яка не має вартости, і мінова вартість, *рента*, таким чином соціяльне відношення, взяте як річ, є поставлене в певне відношення до природи; отже, дві неспівмірні величини ставляться в певне відношення одна до однієї. Потім *капітал — процент*. Коли під капіталом розуміти певну суму вартости, самостійно визначену в грошах, то prima facie є безглуздя, ніби вартість має більшу вартість, ніж вона варта. Саме у формі: капітал - процент відпадає всяке посередництво, і капітал зводиться до своєї найзагальнішої, але тому й нез'ясуваної з себе самої та абсурдної формули. Саме тому вульґарний економіст і дає перевагу формулі: капітал - процент, з таємничою властивістю вартости бути нерівною самій собі, над формулою: капітал — зиск, бо ця вже ближче підходить до дійсного капіталістичного відношення. А потім, турботно відчуваючи, що 4 не є 5, і тому 100 талярів не можуть бути 110 талярами, вульґарний економіст від капіталу як вартости вдається до речевої субстанції капіталу, до його споживної вартости як умови продукції для праці, до машин, сирового матеріялу тощо. Таким чином, знову щастить, замість незрозумілого першого відношення, за яким $4 = 5$, створити цілком неспівмірне відношення між споживною вартістю, річчю, на одному боці, і певним суспільним продукційним відношенням, додатковою вартістю на другому боці, як у випадку з земельною власністю. Скоро вульґарний економіст доходить ідо цієї неспівмірности, йому все стане ясним, він уже не почуває потреби м ркувати далі. Бо він дійшов саме до «раціонального» для буржуазного уявлення. Нарешті, *праця — заробітна плата*, ціна праці, як показано

в книзі I, є вираз, що prima facie суперечить поняттю вартости, а також і поняттю ціни, яка взагалі є лише певний вираз вартости; і «ціна праці» є так само іраціональна, як жовтий логаритм. Але саме тут вульґарний економіст лише найбільше і заспокоюється, бо він тут дійшов до глибокого погляду буржуа, який вважає, що він платить гроші за працю, і що саме суперечність формули поняттю вартости усуває для нього обов'язок зрозуміти останню.

Ми[49]) бачили, що капіталістичний процес продукції є історично певна форма суспільного процесу продукції взагалі. Цей останній є і процес продукції матеріяльних умов людського життя, і процес, що відбувається в специфічних історико-економічних відносинах продукції, що продукує і репродукує сами ці відносини продукції, а разом з тим і носіїв цього процесу, матеріяльні умови їхнього існування і їхні взаємні відносини, тобто певні суспільно-економічні форми останніх. Бо сукупність цих відносин, що в них носії цієї продукції перебувають до природи і один до одного, відносин, що в них вони продукують, ця сукупність саме і є суспільство, розглядуване з погляду його економічної структури. Подібно до всіх його попередників капіталістичний процес продукції відбувається в певних матеріяльних умовах, що є одночасно за носіїв певних суспільних відносин, в які вступають індивідууми в процесі репродукції свого життя. Як ті умови, так і ці відносини, є, з одного боку, передумови, з другого — наслідки і витвори капіталістичного процесу продукції; вони ним продукуються й репродукуються. Далі ми бачили: капітал,— а капіталіст є лише персоніфікований капітал, функціонує в процесі продукції лише як носій капіталу — отже, капітал висмоктує у відповідному йому суспільному процесі продукції певну кількість додаткової праці з безпосередніх продуцентів або робітників, додаткову працю, що він її одержує без еквіваленту, і яка за своєю суттю завжди лишається примусовою працею, хоча б вона і здавалася наслідком вільної договірної угоди. Ця додаткова праця втілюється у додатковій вартості, і ця додаткова вартість існує у додатковому продукті. Додаткова праця взагалі, як праця понад міру даної кількости потреб, мусить завжди існувати Але в капіталістичній, як і в рабській системі тощо вона має лише антагоністичну форму і доповнюється цілковитим неробством певної частини суспільства. Певна кількість додаткової праці потрібна як страхування проти випадковостей, в наслідок доконечного, відповідного розвиткові потреб і поступові людности, проґресивного поширення процесу репродукції, що з капіталістичного погляду називається нагромадженням. Одна з цивілізаторських сторін капіталу є в тому, що він вимушує цю додаткову працю таким способом і в таких умовах, які для розвитку продуктивних сил, суспільних відносин і створення елементів вищої нової формації є вигідніші, ніж за колишніх форм рабства, крепацтва тощо. Він приводить, таким чином, з одного боку, до ступеня, на якому відпадає примус і монополізація суспільного розвитку (включаючи сюди його матеріяльні й інтелектуальні вигоди) однією частиною суспільства за рахунок іншої; з другого боку, він створює матеріяльні засоби і зародок для відносин, які в вищій формі суспільства дадуть можливість сполучити цю додаткову працю з значнішим обмеженням часу, присвяченого матеріяльній праці взагалі. Бо додаткова праця, залежно від розвитку продуктивної сили праці, може бути велика при малій загальній довжині робочого дня і відносно мала при великій загальній довжині робочого дня. Коли потрібний робочий час = 3 і додаткова праця = 3, то весь робочий день = 6, і норма додаткової праці = 100%. Коли потрібна праця = 9 і додаткова праця = 3, то ввесь робочий день = 12, і норма додаткової праці = лише $33^1/_3$%. Але далі від продуктивности праці залежить, яка кількість споживної вартости продукується

[49]) Початок розділу XLVIII за рукописом.

протягом певного часу, отже, і протягом певного додаткового робочого часу. Отже, дійсне багатство суспільства і можливість постійно поширювати процес його репродукції залежить не від протяжности додаткової праці, а від її продуктивности і від більшого або меншого достатку тих умов продукції, за яких вона відбувається. Царство волі починається в дійсності лише там. де припиняється праця, викликана потребою і зовнішньою доцільністю, отже, з природи речей воно лежить по той бік сфери власне матеріяльної продукції. Як дикун, щоб задовольняти свої потреби, щоб зберегти і репродукувати своє життя, мусить боротися з природою, так мусить боротися і цивілізований, і він мусить так боротися в усіх суспільних формах і при всіх можливих способах продукції. З його розвитком поширюється це царство природної доконечности, бо його потреби поширюються; але одночасно поширюються і продуктивні сили, які служать для їхнього задоволення. Воля в цій царині може бути лише в тому, що соціялізована людина, асоційовані продуценти раціонально реґулюють цей свій обмін речовин з природою, становлять його під свій громадський контроль, замість того, щоб він як сліпа сила панував над ними; — лише в тому, що вони провадять його з найменшою витратою сили і в найгідніших і найадекватніших їхній людській природі умовах. Але це все ж таки лишається царством доконечности. По той бік його починається розвиток людської сили, що є самоціль, справжнє царство волі, яке, проте, може розцвісти лише на цьому царстві доконечности як на своїй базі. Скорочення робочого дня — основна умова.

Ця додаткова вартість або цей додатковий продукт розподіляється в капіталістичному суспільстві між капіталістами,— коли ми лишимо осторонь випадкові коливання розподілу і розглядатимемо його реґуляційний закон, його нормівні межі,— як дивіденд пропорційно тій частині, що належить кожному в суспільному капіталі. В цьому вигляді додаткова вартість виступає як пересічний зиск, що дістається капіталові, пересічний зиск, який в свою чергу розпадається на підприємницький бариш і процент, і який в кожній з цих двох категорій може дістатися різного роду капіталістам. Це присвоювання і розподіл додаткової вартости, зглядно додаткового продукту, капіталом, має, проте, свою межу в земельній власності. Як капіталіст, що функціонує, висмоктує з робітника додаткову працю, а тим самим висмоктує він у формі зиску додаткову вартість і додатковий продукт, так земельний власник і собі висмоктує з капіталіста частину цієї додаткової вартости або додаткового продукту у формі ренти, згідно з раніш викладеними законами.

Отже, коли ми говоримо тут про зиск як про частину додаткової вартости, що припадає капіталові, то ми маємо на увазі пересічний зиск (дорівнює підприємницькому баришеві плюс процент), який уже обмежений вирахуванням ренти з усього зиску (зиску, що у своїй масі тотожний з усією додатковою вартістю); тобто припускається вирахування ренти. Отже, зиск з капіталу (підприємницький бариш плюс процент) і земельна рента є не що інше, як окремі складові частини додаткової вартости, категорії, що в них остання стає різна, залежно від того, чи дістається вона капіталові, чи земельній власності, рубрики, які проте нічого не змінюють в її суті. Складені одна з однією, вони становлять суму суспільної додаткової вартости. Капітал висмоктує додаткову працю, втілену в додатковій вартості і додатковому продукті, безпосередньо з робітників. Отже, в цьому розумінні його можна розглядати як продуцента додаткової вартости. Земельна властність не має жодного чинення до дійсного процесу продукції. Її роля обмежується тим, що вона переміщує частину випродукованої додаткової вартости з кишені капіталіста у свою власну. А проте, земельний власник відіграє певну ролю в капіталістичному процесі продукції не тільки в наслідок тиснення, яке він справляє на капітал, і не просто в наслідок того, що велика земельна власність є передумова і умова капіталістичного способу продукції,

бо, вона є передумова і умова експропріяції умов праці у робітників,— але особливо й тому, що земельний власник виступає як персоніфікація однієї з істотних умов продукції.

Нарешті, робітник, як власник і продавець своєї особистої робочої сили, під ім'ям заробітної плати одержує частину продукту, в якій втілюється та частина його праці, яку ми називаємо потрібною працею, тобто працею, потрібною для збереження і репродукції цієї робочої сили, хоч би які були умови цього збереження і репродукції, бідніші чи багатіші, сприятливіші чи несприятливіші.

Хоч би як по-різному виступали взагалі ці відносини, у всіх них є одно спільне: капітал рік-у-рік дає капіталістові зиск, земля — земельному власникові земельну ренту, і робоча сила — при нормальних відносинах і поки вона лишається придатною робочою силою — робітникові заробітну плату. Ці три частини вартости щороку продукованої сукупної вартости, і відповідні їм частини щороку продукованого сукупного продукту можуть бути, — акумуляцію ми тут покищо залишаємо осторонь, — щорічно спожиті їхніми відповідними посідачами, при чому джерело їхньої репродукції не вичерпується. Вони являють собою ніби призначені для щорічного споживаня овочі багатолітнього дерева, або радше трьох дерев; вони становлять річний дохід трьох кляс, капіталіста, земельного власника і робітника, доходи, що їх розподіляє капіталіст, який функціонує, бо він безпосередньо висмоктує додаткову працю і застосовує працю взагалі. Таким чином, для капіталіста його капітал, для земельного власника його земля і для робітника його робоча сила, або радше сама його праця (бо він дійсно продає тільки вияв своєї робочої сили, і ціна робочої сили, як показано раніш, на базі капіталістичного способу продукції неминуче здається йому ціною праці) виступають як три різні джерела їхніх специфічних доходів: зиску, земельної ренти і заробітної плати. Вони й дійсно є такі в тому розумінні, що капітал для капіталіста є багатолітня машина для висмоктування додаткової праці, земля для земельного власника — багатолітній маґнет для притягнення частини тієї додаткової вартости, яку висмоктав капітал, і нарешті, праця є постійно самовідновна умова і постійно самовідновний засіб для того, щоб під титулом заробітної плати добувати частину створеної робітником вартости, а тому й вимірювану цією частиною вартости частину суспільного продукту, потрібні засоби існування. Вони є такими далі в тому розумінні, що капітал фіксує частину вартости, а тому і продукту річної праці в формі зиску, земельна власність — другу частину в формі ренти, і наймана праця — третю частину в формі заробітної плати, і саме через це перетворення, ці частини стають доходами капіталіста, земельного власника і робітника, що, проте, не має ніякого чинення до створення самої субстанції, яка перетворюєтся в ці різні категорії. Навпаки, розподіл має за свою передумову наявність цієї субстанції, а саме сукупну вартість річного продукту, що є не що інше, як зрічевлена суспільна праця. Проте, аґентам продукції, носіям різних функцій процесу продукції, справа уявляється не в цій, а навпаки, в перекрученій формі. Чому це так стається, ми розвинемо в перебізі досліду. Цим аґентам продукції капітал, земельна власність і праця уявляються трьома різними, незалежними джерелами, що з них, як таких, походять три різні складові частини щорічно продукованої вартости, а тому й продукту, в якому вона існує; що з них, отже, походять не тільки різні форми цієї вартости як доходи, що дістаються окремим чинникам суспільного процесу продукції, але й сама ця вартість, а тим самим і субстанція цих форм доходу.

[Тут у рукопису не вистачає одного аркуша in folio]

... Диференційна рента зв'язана з відносною родючістю земель, отже, з властивостями, що виникають з ґрунту як такого. Але, оскільки вона, поперше,

ґрунтується на різних індувідуальних вартостях продукту різних родів землі, це буде лише щойно згадане визначення; оскільки вона, подруге, ґрунтується на відмінній від цих індивідуальних вартостей реґуляційній загальній ринковій вартості, це буде суспільний, здійснюваний за посередництвом конкуренції закон, який не має ніякого чинення ні до землі, ні до різних ступенів її родючости.

Могло б здаватися, що, принаймні, в формулі: «праця — заробітна плата» висловлено раціональне відношення. Але цього тут немає так само, як у формулі: «земля — земельна рента». Оскільки праця створює вартість і втілюється в вартості товарів, вона не має ніякого чинення до розподілу цієї вартости між різними категоріями. Оскільки ж вона має спецефично суспільний характер найманої праці, вона не створює вартости. Взагалі, вже раніш показано, що заробітна плата або ціна праці є лише іраціональний вираз вартости, або ціни робочої сили; і певні суспільні умови, в яких продається ця робоча сила, не мають жодного чинення до праці як загального аґента продукції. Праця зрічевлюється і в тій складовій частині вартости товару, яка в вигляді заробітної плати становить ціну робочої сили; вона створює цю частину цілком так само як інші частини продукту; але вона зрічевлюється в цій частині не більше і не інакше, ніж у частинах, які становлять ренту або зиск. І взагалі, коли ми фіксуємо працю в її властивості створювати вартість, то ми розглядаємо її не в її конкретній формі, яку вона має як умова продукції, а в її суспільній визначеності, яка відрізняється від визначености її як найманої праці.

Навіть вираз: «капітал — зиск» тут є неправильний. Коли капітал береться в тому однісінькому відношенні, в якому він продукує додаткову вартість, саме в його відношенні до робітника, що в ньому він витискує додаткову працю примусом, який він справляє на робочу силу, тобто на найманого робітника, то ця додаткова вартість має в собі крім зиску (підприємницький бариш плюс процент) і ренту, коротко, всю ще неподілену додаткову вартість. Навпаки тут капітал як джерело доходу ставиться в відношення тільки до тієї частини, яка дістається капіталістові. А це ж не додаткова вартість, яку він взагалі здобуває, а лише та її частина, яку він здобуває для капіталіста. Всякий внутрішній зв'язок відпадає ще більше, коли ця формула перетворюється на таку: «капітал — процент».

Коли ми, поперше, розглядали те, що ділить три джерела, то тепер, подруге, бачимо, що їхні продукти, їхні витвори, доходи, навпаки, належать до тієї самої сфери, до сфери вартости. Проте, це знищується тим (це є відношення не тільки між неспівмірними величинами, але й між такими речами, що не мають жодної загальної міри, жодного відношення одна до одної, і які є непорівнюванні), що капітал, подібно до землі й праці, на ділі розглядають просто за його речевою субстанцією, отже, просто як випродукований засіб продукції, причому абстрагуються від нього, як від відношення до робітника, і так само абстрагуються від нього як вартости.

Потрете. Отже, в цьому розумінні формула: капітал — процент (зиск), земля — рента, праця — заробітна плата являє однакову в усіх частинах і симетричну невідповідність. Дійсно, якщо наймана праця уявляється не як суспільно визначена форма праці, але всяка праця з своєї природи уявляється найманою працею (так уявляється справа заплутаному капіталістичними відносинами продукції), то й певні специфічні суспільні форми, що їх набувають речові умови праці — випродуковані засоби продукції і земля — проти найманої праці (так само як вони навпаки, з свого боку, мають передумовою заробітну плату) прямо збігаються з речевим буттям цих умов праці, або з тим виглядом, який вони взагалі мають у дійсному процесі праці, незалежно від його всякої історично-визначеної суспільної форми, і навіть незалежно від *усякої* його суспільної форми. Таким чином, форма умов праці, що має характер

відчужености й самостійности проти праці, отже, та перетворена форма умов праці, що в ній випродуковані засоби продукції пертворюються на капітал, а земля на монополізовану землю, на земельну власність,— ця належна певному історичному періодові форма збігається, отже, з буттям і функцією випродукованих засобів продукції і землі в процесі продукції взагалі. Ці засоби продукції є капіталом сами по собі, з природи; капітал є не що інше, як просто «економічний термін» для цих засобів продукції; і оттак земля є сама по собі, з природи, землею, монополізованою певною кількістю земельних власників. Як у капіталі і в капіталістові,— який на ділі є не що інше, як персоніфікований капітал,— продукти стають самостійною силою проти продуцентів, так і в земельному власникові персоніфікується земля, яка теж стає дибки, і як самостійна сила вимагає своєї частини у випродукованому з її допомогою продукті; так що не земля одержує належну їй частину продукту для відновлення і підвищення продуктивности, а замість неї земельний власник одержує частину цього продукту на прогулювання і марнотратство. Ясно, що капітал має своєю предумовою працю як найману працю. Але так само ясно, що коли виходити з праці як найманої праці, так що тотожність праці взагалі з найманою працею уявляється самоочевидною, то тоді капітал і монополізована земля в свою чергу мусять уявлятись природною формою умов праці проти праці взагалі. Бути капіталом,— це уявляється тепер природною формою засобів праці, а тому й як їх суто-речовий характер, що виникає з їхньої функції в процесі праці взагалі. Таким чином, капітал і випродукований засіб продукції стають тотожніми виразами. Так само земля і монополізована приватною власністю земля стають тотожніми виразами. Тому за джерело зиску стають засоби праці як такі, як капітал з природи, так само як за джерело ренти стає земля як така.

Працю як таку, в її простій визначеності доцільної продуктивної діяльности, ставиться в відношення до засобів продукції, взятим не в їхній суспільній визначеності форми, а в їхній речевій субстанції як матеріялу і засобів праці, що відрізняються між собою теж лише речево, як споживні вартості: земля — як невипродукований засіб праці, інші — як випродуковані засоби праці. Отже, коли праця збігається з найманою працею, то та певна суспільна форма, в якій умови праці протистоять тепер праці, також збігається з їхнім речевим буттям. Тоді засоби праці як такі є капітал, і земля як така є земельна власність. Тоді формальне усамостійнення цих умов праці, проти праці і та особлива форма цього усамостійнення, яку вони мають проти найманої праці, видається властивістю невідійманною від них як від речей, як від матеріяльних умов продукції, видається властивістю, що неодмінно належить та іманентно зрослася з ними як з елементами продукції. Їхній визначуваний певною історичною епохою певний соціяльний характер в капіталістичному процесі продукції видається їхнім речовим характером, природно і так би мовити споконвіку природженим їм, як елементам процесу продукції. Тому відповідна участь, яку земля як первісна сфера діяльности праці, як царство природних сил, як наявний арсенал усіх речей праці, і та друга відповідна участь, яку випродуковані засоби продукції (знаряддя, сирові матеріяли тощо) беруть у процесі продукції взагалі — мусять тоді здаватись участю, що знаходить собі вираз у відповідних частинах, які в формі зиску (проценту) і ренти дістаються їм як капіталові і земельній власності, тобто їхнім соціяльним представникам, як для робітника мусить здаватись, що та участь, яку його праця бере в процесі продукції, виражається в заробітній платі. Таким чином, здається, що рента, зиск, заробітна плата породжуються тією ролею, яку земля, випродуковані засоби продукції й праця відіграють у простому процесі праці, навіть і тоді, коли б ми розглядали цей процес праці як процес просто між людиною й природою і абстрагувались

від усякої історичної його визначености. Ми маємо знову те саме тільки в іншій формі, коли кажуть: продукт, в якому втілюється праця найманого робітника на себе самого, як його здобуток, його дохід, це лише заробітна плата, та частина вартости (а тому й суспільного продукту, вимірюваного цією вартістю), яка становить його заробітну плату. Отже, коли наймана праця збігається з працею взагалі, то й заробітна плата збігається з продуктом праці, і та частина вартости, яка репрезентована заробітною платою, збігається з вартістю, взагалі створеною працею. Але в наслідок цього і інші частини вартости, зиск і рента, так само самостійно протиставляться заробітній платі, і їх доводиться виводити з власних джерел, специфічно відмінних і незалежних від праці; їх доводиться виводити з співдіющих елементів продукції, що посідачам їх вони припадають, отже, зиск доводиться виводити з засобів продукції, речевих елементів капіталу, а ренту з землі або природи, репрезентованої земельним власником (Рошер).

Тому земельна власність, капітал і наймана праця з джерел доходу в тому розумінні, що капітал притягає в формі зиску до капіталіста ту частину додаткової вартости, яку він здобуває з праці, монополія на землю притягає до земельного власника іншу частину в формі ренти, а праця дає робітникові в формі заробітної плати останню ще вільну частину вартости, з джерел доходу, що за їх посередництвом одна частина вартости перетворюється на форму зиску, друга на форму ренти і третя на форму заробітної плати,— перетворюються на дійсні джерела, що з них виникають ці частини вартости і ті відповідні частини продукту, що в них вони існують або на які вони можуть бути обмінені — на джерела, з яких кінець-кінцем виникає сама вартість продукту[50]).

Розглядаючи простіші категорії капіталістичного способу продукції, і навіть товарової продукції, товар і гроші, ми вже зазначали той містифікаційний характер, що перетворює суспільні відносини, що для них при продукції речеві елементи багатства правлять за носіїв, на властивості самих цих речей (товари) і ще яскравіше, саме продукційне відношення — на річ (гроші). Всі форми суспільства, оскільки вони призводять до товарової продукції і грошової циркуляції, беруть участь у цьому перекрученні. Але за капіталістичного способу продукції й за капіталу, який є його панівною категорією, його визначальним відношенням продукції, цей зачарований і перекручений світ розвивається геть більше. Коли розглядати капітал, насамперед в безпосередньому процесі продукції,— як висмоктувача додаткової праці,— то це відношення ще дуже просте; і дійсний внутрішній зв'язок ще нав'язується носіям цього процесу, самим капіталістам і ще усвідомлюється ними. Це переконливо доводиться упертою боротьбою за межі робочого дня. Але навіть всередині цієї неускладненої сфери, сфери безпосереднього процесу між працею й капіталом, справа не лишається така проста. З розвитком відносної додаткової вартости за власне специфічного капіталістичного способу продукції, в наслідок чого розвиваються і суспільні продуктивні сили праці,— ці продуктивні сили і суспільні відносини праці виступають у безпосередньому процесі праці в такому вигляді, як ніби з праці вони перенесені в капітал. Тим самим капітал стає дуже таємничою істотою, бо всі суспільні продуктивні сили праці виступають у такому вигляді, ніби вони належать йому, а не праці як такій, і як такі сили, що народжуються в його власних надрах. А потім втручається процес циркуляції, що в його обмін речовин і зміну форм втягується всі частини капіталу, навіть хліборобського капіталу, в тій самій мірі, в якій розвивається специфічно капіталістичний спосіб продукції. Це є така сфера, в якій відносини первісної

---

50) «Заробітна плата, зиск і рента є три первісні джерела всякого доходу, так само як і всієї мінової вартости» (A. Smith). «Таким чином, причини матеріяльної продукції є одночасно джерела всіх сущих основних доходів» (Storch, I, p. 259).

продукції вартости відступають цілком на задній плян. Вже в безпосередньому процесі продукції капіталіст діє одночасно як товаропродуцент, як керівник товарової продукції. Тому цей процес продукції зовсім не уявляється йому просто процесом продукції додаткової вартости. Але хоч би яка була та додаткова вартість, яку капітал у безпосередньому процесі продукції висмоктував і втілював в товари, вартість і додаткова вартість, що міститься в товарах, мусить реалізуватись лише в процесі циркуляції. І справа набуває такого вигляду, ніби вартість, яка покриває вартості, авансовані на продукцію, і особливо додаткова вартість, що міститься в товарах, не просто реалізуються в циркуляції, але виникають з неї; цю ілюзію особливо зміцнюють дві обставини: поперше, зиск, одержуваний при відчуженні, залежить від обману, хитрощів, знання справи, спритности й тисячі ринкових коньюнктур; а подруге, та обставина, що тут поряд з робочим часом виступає другий визначальний елемент, час циркуляції. Хоч він функціонує тільки як неґативна межа створення вартости і додаткової вартости, але має таку подобу, ніби він є так само позитивна причина їх створення, як сама праця, і ніби він додає незалежне від праці визначення, що походить з природи капіталу. У книзі II нам, природно, довелось подати цю сферу циркуляції лише в її відношенні до визначень форм, які вона породжує, показати дальший розвиток структури капіталу, який відбувається в цій сфері. Але в дійсності ця сфера є сфера конкуренції, над якою, коли розглядати кожен окремий випадок, панує випадковість; отже, сфера, в якій внутрішній закон, що пробивається серед цих випадковостей і реґулює їх, стає видимим лише тоді, коли сполучити ці випадковості в велику масу, в якій, отже, він лишається невидимим і незрозумілим для самих окремих аґентів продукції. Але далі: дійсний процес продукції, як єдність безпосереднього процесу продукції і процесу циркуляції, породжує нові витвори, в яких дедалі більше втрачається нитка внутрішнього зв'язку, відносини продукції взаємно усамостійнюються, і складові частини вартости костеніють у самостійних одна проти однієї формах.

Як ми бачили, перетворення додаткової вартости на зиск визначається так процесом циркуляції, як і процесом продукції. Додаткова вартість, у формі зиску, відноситься вже не до витраченої на працю частини капіталу, з якої вона виникає, а до всього капіталу. Норма зиску реґулюється власними законами, що допускають і навіть зумовлюють її зміну за незмінної норми додаткової вартости. Все це дедалі більше затушковує справжню природу додаткової вартости, а тому й дійсний механізм капіталу. Ще в більшій мірі стається це в наслідок перетворення зиску на пересічний зиск і вартостей на ціни продукції, на реґуляційні пересічні ринкових цін. Тут втручається складний суспільний процес, процес вирівнювання капіталів, який відриває відносні пересічні ціни товарів від їхніх вартостей, і пересічні зиски в різних сферах продукції (залишаючи цілком осторонь індивідуальні вкладання капіталу в кожній окремій сфері продукції) від дійсної експлуатації праці окремими капіталами. Тут не тільки так здається, але й дійсно пересічна ціна товарів відмінна від їхньої вартости, отже, від реалізованої в них праці, і пересічний зиск окремого капіталу відмінний від додаткової вартости, яку цей капітал здобув з зайнятих ним робітників. Вартість товарів виявляється безпосередньо лише в тому впливі, що його справляють зміни продуктивної сили праці на пониження та підвищення цін продукції, на їхній рух, а не на їхні кінцеві межі. Зиск, як здається, визначається безпосередньою експлуатацією праці лише випадково, лише остільки, оскільки ця експлуатація дає капіталістові можливість за наявности реґуляційних ринкових цін, які видаються незалежними від цієї експлуатації, реалізувати зиск, що відхиляється від пересічного зиску. Щождо самих нормальних пересічних зисків, то вони здаються іманентними капіталові, незалежно від експлуатації; ненормальна експлуатація, а також пересічна експлуатація за сприятливих

виключних умов, як здається, зумовлює лише відхили від пересічного зиску, а не самий зиск. Розпад зисків на підприємницький бариш і процент (не кажучи вже про втручання комерційного зиску і зиску від торгівлі грішми, що, як здається, ґрунтуються на циркуляції і цілком виникають з неї, а не з процесу самої продукції) завершує усамостійнення форми додаткової вартости, скостеніння її форми проти її субстанції, її істоти. Одна частина зиску, протилежно до другої, цілком відривається від капіталістичного відношення як такого, і має такий вигляд, ніби вона виникає не з функції експлуатації найманої праці, а з найманої праці самого капіталіста. У протилежність цьому процент має такий вигляд, ніби він виникає, незалежно так від найманої праці робітника, як і від власної праці капіталіста, а з капіталу як свого власного, незалежного джерела. Коли первісно, на поверхні циркуляції, капітал здавався капіталом-фетишем, вартістю, що породжує вартість, то тепер він знову виступає в вигляді капіталу, що дає процент як у своїй найдальшій від дійсних відносин і найсвоєріднішій формі. А тому форма: «капітал-процент» як третій член до «земля-рента» і «праця-заробітна плата», геть послідовніший, ніж «капітал-зиск», бо в зиску все ще зберігається спогад про його походження, який у проценті не тільки згладжений, але й фіксований у формі, протилежній цьому походженню.

Нарешті, поряд з капіталом, як самостійне джерело додаткової вартости, виступає земельна власність, яка обмежує пересічний зиск і передає частину додаткової вартости такій клясі, що сама ані працює, ані безпосередньо визискує робітників, і що не може, як процентодайний капітал, вдаватися в морально-напутливі втішні міркування, наприклад, про риск і жертви при позиченні капіталу. А що тут частина додаткової вартости, як здається, зв'язана безпосередньо не з суспільними відносинами, а з природним елементом — землею, то цим завершується форма відчуження і скостеніння різних частин додаткової вартости однієї проти однієї, внутрішній зв'язок остаточно розривається, і її джерела цілком закриваються саме усамостійненням відносин продукції одних проти одних, що їх тепер зв'язується з різними речевими елементами процесу продукції.

В формулі: капітал-зиск, або, ще краще, капітал-процент, земля-земельна рента, праця-заробітна плата, в цій економічній триєдиності як зв'язку складових частин вартости і багатства взагалі з його джерелами, завершується містифікація капіталістичного способу продукції, зрічевлення суспільних відносин, безпосереднє зрощення речевих відносин продукції з їхньою історично-суспільною визначеністю: заворожений, перекручений і на голову поставлений світ, в якому monsieur le Capital та madame la Terre*) як соціяльні характери і одночасно безпосередньо як просто речі зчиняють свій шабаш. Велика заслуга клясичної економії є в тому, що вона зруйнувала цю фалшиву видимість та ілюзію, це усамостійнення і скостеніння різних суспільних елементів багатства одного проти одного, цю персоніфікацію речей і зрічевлення відносин продукції, цю релігію повсякденного життя, — зруйнувала тим, що вона звела процент до частини зиску і ренту до надміру над пересічним зиском, так що обидві сполучаються в додатковій вартості; тим, що вона подала процес циркуляції як просту метаморфозу форм і, нарешті, в безпосередньому процесі продукції звела вартість і додаткову вартість товарів до праці. Проте, навіть найкращі з її представників, — та інакше воно й бути не може за буржуазного погляду, — в більшій чи меншій мірі лишаються захоплені тим світом позірної видимости, що його вони критично розв'язали, і тому всі вони в більшій або меншій мірі впадають у непослідовність, половинчатість і нерозв'язні суперечності. Не менш природно, з другого боку, що дійсні аґенти продукції почувають себе

*) Monsieur le Capital et madame la Terre — (франц.) пан Капітал та пані Земля. *Пр. Ред.*

цілком як вдома серед цих відокремлених від дійсних відносин та іраціональних форм: капітал - процент, земля - рента, праця - заробітна плата, бо це є саме ті форми ілюзії, що в них вони живуть і з якими щодня мають справу. Тому так само природно те, що вульґарна економія, яка є не що інше, як дидактичний, більш або менш доктринерський переклад повсякденних уявлень дійсних аґентів продукції, і яка лише вносить певний розумний порядок в ці уявлення, що вона саме в цій триєдиності, в якій згладжено всякий внутрішній зв'язок, знаходить природну, безперечну базу для свого безпідставного пишання. Одночасно ця формула відповідає інтересам владущих кляс, бо вона проклямує і підносить до догми природну доконечність і вічне виправдання джерел їхнього доходу.

Коли ми описуємо зречевлювання відносин продукції і їх усамостійнення проти аґентів продукції, ми не спиняємося на тому, яким чином, в наслідок явищ світового ринку, його коньюнктури, руху ринкових цін, періодів кредиту, циклів промисловости і торговлі, чергування розцвіту й кризи — яким чином, в наслідок цих явищ внутрішні зв'язки видаються діячам продукції як непоборні, стихійно владущі над ними закони природи, і виявляються проти них як сліпа доконечність. Не спиняємось тому, що дійсний рух конкуренції лежить поза нашим пляном і тому, що ми тепер повинні описувати тільки внутрішню організацію капіталістичного способу продукції, його, так би мовити, ідеальну пересічну.

В колишніх суспільних формах ця економічна містифікація виступає лише переважно щодо грошей і капіталу, що дає процент. З самої природи справи вона виключена, поперше, там, де переважає продукція ради споживної вартости, ради безпосереднього власного споживання; подруге, там, де, як за античної доби і середньовіччя, рабство або кріпацтво становить широку основу суспільної продукції: панування умов продукції над продуцентами замасковується тут відносинами панування і упідлеглення, які виявляються і помічаються як безпосередні рушійні пружини продукційного процесу. В первісних громадах, в яких панує примітивний комунізм, і навіть в античних міських громадах, сама ця громада з її умовами являє собою базу продукції так само, як репродукція цієї бази є її остаточна мета. Навіть у середньовічних цехах ані праця, ані капітал не являються незв'язаними, навпаки, їхні взаємовідносини визначаються корпораційним ладом і відносинами, що стоять в зв'язку з останнім та відповідними до них уявленнями про професійний обов'язок, становище майстра тощо. Тільки за капіталістичного способу продукції...

РОЗДІЛ СОРОК ДЕВ'ЯТИЙ.

ДО АНАЛІЗИ ПРОЦЕСУ ПРОДУКЦІЇ.

Для дальшого ось дослідження, ми можемо лишити осторонь ріжницю між ціною продукції і вартістю, бо ріжниця ця взагалі відпадає, коли, як ми це робимо тут, будемо розглядати вартість сукупного річного продукту праці, отже, продукту сукупного суспільного капіталу.

Зиск (підприємницький бариш плюс процент) і рента є не що інше, як своєрідні форми, що їх набувають окремі частини додаткової вартости товарів. Величина додаткової вартости є межа суми величин частин, на які додаткова вартість може розпадатися. Пересічний зиск плюс рента дорівнюють тому додатковій вартості. Можливо, що частина додаткової праці, яка міститься в товарах, а тому й додаткової вартости, не входять безпосередньо у вирівнювання зиску на пересічний зиск, так що частина товарової вартости взагалі не реалізується в ціні відповідного товару. Але, поперше, це компенсується або

тим, що норма зиску зростає, коли товар, проданий нижче від його вартости, становить елемент сталого капіталу, або тим, що зиск і рента втілюються в більшій кількості продукту, коли товар, проданий нижче від його вартости, входить як річ особистого споживання в частину вартости, споживану як дохід. А подруге, це знищується в пересічних коливаннях. В усякому разі, коли навіть частина додаткової вартости, яка не реалізувалася в ціні товару, не бере участи в створенні ціни,— сума пересічного зиску плюс рента в її нормальній формі ніколи не може бути більша за всю додаткову вартість, хоч і може бути менша за неї.

Її нормальна форма має своєю передумовою заробітну плату, відповідну до вартости робочої сили. Навіть монопольна рента, оскільки вона не є вирахування із заробітної плати, отже, не являє собою осібної категорії, посередньо мусить завжди становити частину додаткової вартости; коли вона і не являє собою частини надміру ціни над ціною продукції того самого товару, що вона є його складова частина (як за диференційної ренти), або коли вона і не являє собою надмірної частини додаткової вартости того самого товару, що вона є його складова частина, над частиною його власної додаткової вартости, вимірюваної пересічним зиском (як за абсолютної ренти), то все таки вона становить частину додаткової вартости інших товарів, тобто товарів, обмінюваних на цей товар, що має монопольну ціну.— Сума пересічного зиску плюс земельна рента ніколи не можуть перебільшувати величини, що частинами її є ці зиски і рента, і що її вже дано до цього поділу. Тому для нашого дослідження байдуже, чи реалізується в ціні товарів уся додаткова вартість товарів, тобто вся додаткова праця, що міститься в товарах, чи ні. Додаткова праця вже тому не реалізується цілком, що при постійній зміні кількости праці, суспільно потрібної для продукції даного товару, що виникає з постійної зміни продуктивної сили праці, частину товарів завжди продукується в ненормальних умовах, а тому їх доводиться продавати нижче від їхньої індивідуальної вартости. В усякому разі зиск плюс рента дорівнюють усій реалізованій додатковій вартості (додатковій праці) і для дослідження, про яке тут іде мова, реалізовану додаткову вартість можна вважати за рівну всій додатковій вартості, бо зиск і рента є реалізована додаткова вартість, отже, взагалі та додаткова вартість, що входить в ціни товарів, отже, практично вся та додаткова вартість, яка є складова частина цієї ціни.

З другого боку, заробітна плата, що становить третю своєрідну форму доходу, завжди дорівнює змінній складовій частині капіталу, тобто тій складовій частині, яку витрачається не на засоби праці, а на купівлю живої робочої сили, на виплату робітникам. (Працю, оплачувану при витрачанні доходу, оплачується з заробітної плати, зиску або ренти і тому вона не становить частини вартости товарів, що ними її оплачується. Таким чином, її не береться на увагу при аналізі вартости товарів і складових частин, на які вона розпадається). Вартість змінного капіталу, отже, і ціна праці репродукується в певній частині усього зрічевленого робочого дня робітників, в тій частині товарової вартости, в якій робітник репродукує вартість своєї власної робочої сили або ціну своєї праці. Весь робочий день робітника розпадається на дві частини. Одна частина та, підчас якої він виконує кількість праці, потрібну для репродукції вартости його власних засобів існування: оплачена частина всієї його праці, та частина його праці, що потрібна для його власного збереження і репродукції. Вся решта робочого дня, вся надмірна кількість праці, яку він виконує понад працю, реалізовану в вартості його заробітної плати, є додаткова праця, неоплачена праця, що втілюється в додатковій вартості усіх випродукованих ним товарів (і тому в надмірній кількості товару), в додатковій вартості, яка й собі розпадається на частини з різними назвами, на зиск (підприємницький бариш плюс процент) та ренту.

Отже, вся частина вартости товарів, в якій реалізується вся праця робітників, приєднувана протягом одного дня або одного року, сукупна вартість річного продукту, яку створює ця праця, розпадається на вартість заробітної плати, зиск і ренту. Бо вся ця праця розпадається на потрібну працю, що нею робітник створює ту частину вартости продукту, якою він сам оплачується, тобто заробітну плату, і на неоплачену додаткову працю, що нею він створює ту частину вартости продукту, яка становить додаткову вартість, і опісля розпадається на зиск і ренту. Крім цієї праці, робітник не виконує жодної іншої праці, і крім усієї вартости продукту, яка набуває форми заробітної плати, зиску, ренти, він не створює жодної вартости. Вартість річного продукту, що в ній втілюється праця, новоприлучена ним протягом року, дорівнює заробітній платі або вартості змінного капіталу плюс додаткова вартість, яка й собі розпадається на форми зиску і ренти.

Отже, вся частина вартости річного продукту, створювана робітником протягом року, виражається в річній сумі вартости трьох доходів: вартости заробітної плати, зиску і ренти. Тому, очевидно, що в створюваній за рік вартості продукту, вартість сталої частини капіталу не репродукується, бо заробітна плата дорівнює лише вартості змінної частини капіталу, авансованої на продукцію, а рента та зиск дорівнюють лише додатковій вартості, створеному надмірові вартости над усією вартістю авансованого капіталу, що дорівнює вартості сталого капіталу плюс вартість змінного капіталу.

Для тих труднощів, які треба тут розв'язати, цілком байдуже, що частину додаткової вартости, перетвореної на форми зиску і ренти, не споживається як дохід, а служить вона для акумуляції. Та її частина, яка зберігається як фонд акумуляції, служить для створення нового, додаткового капіталу, але не для покриття старої складової частини колишнього капіталу, витраченої чи то на робочу силу, чи то на засоби праці. Отже заради спрощення тут можна вважати, що доходи цілком пішли на особисте споживання. Труднощі є подвійні. З одного боку: вартість річного продукту, що в ньому споживаються ці доходи, — заробітна плата, зиск, рента, — містить у собі певну частину вартости, рівну частині вартости сталої частини капіталу, що ввійшла в нього. Вона містить в собі цю частину вартости, крім частини вартости, яку зводиться до заробітної плати, і крім тієї частини вартости, яка розпадається на зиск і ренту. Отже, вартість річного продукту = заробітній платі + зиск + рента + С, при чому останнє становить сталу частину його вартости. Яким же чином випродукована за рік вартість, яка дорівнює лише заробітній платі + зиск + рента, може купити продукт, що його вартість = (заробітна плата + зиск + рента) + С? Яким чином випродукована за рік вартість може купити продукт, що має більшу вартість, ніж вона сама?

З другого боку: коли ми лишимо осторонь ту частину сталого капіталу, що не ввійшла в продукт, і яка тому, хоч і зі зменшеною вартістю, існує далі і після річної продукції товарів, як і до неї; отже, коли ми на час абстрагуємося від застосованого у продукції, але не зужиткованого основного капіталу, то виявиться, що стала частина авансованого капіталу в формі сирових і допоміжних матеріялів цілком увійшла в новий продукт, тимчасом як частина засобів продукції цілком зужиткована, а друга — лише почасти використана, так що тільки частину її вартости зужитковано у продукції. Вся ця зужиткована у продукції частина сталого капіталу мусить бути покрита in natura. Припускаючи, що всі інші умови, особливо продуктивна сила праці, не змінились, для її покриття потрібна буде та сама кількість праці, як і давніш, тобто вона мусить бути покрита еквівалентом вартости. Коли ж цього не станеться, то сама репродукція не може відбуватись у колишньому маштабі. Але хто повинен провадити ці праці і хто їх провадить?

Щодо першої трудности: хто повинен оплатити вміщену в продукті сталу частину вартости і чим? — то припускається, що вартість сталого капіталу, зужиткованого у продукції, знову з'являється як частина вартости продукту. Це не суперечить засновкам другої трудности. Бо вже в книзі I, розділ V (процес праці і процес зростання вартости) показано, яким чином в наслідок простого долучення нової праці, хоч вона і не репродукує старої вартости, а створює лише додаток до неї, створює лише додаткову вартість, все таки разом з тим зберігається у продукті стара вартість; але одночасно показано, що це відбувається як наслідок праці не остільки, оскільки вона є вартостетворча, тобто праця взагалі, а в її функції як певної продуктивної праці. Таким чином, не треба жодної новодолучуваної праці для того, щоб зберегти вартість сталої частини в тому продукті, на який витрачається дохід, тобто вся створена протягом року вартість. Але, зрозуміла річ, потрібна новодолучувана праця для того, щоб покрити вартість і споживну вартість сталого капіталу, зужиткованого протягом минулого року. Без такого покриття репродукція взагалі неможлива.

Вся новодолучена праця втілюється у новоствореній протягом року вартості, яка в собі цілком сходить на три види доходу: заробітну плату, зиск і ренту. — Отже, з одного боку, не лишається надмірної суспільної праці для покриття зужиткованого сталого капіталу, що підлягає відновленню почасти in natura і в його вартості, почасти тільки в його вартості (оскільки справа йде просто про зношування основного капіталу). З другого боку, вартість, що створена річною працею і розпадається на форми заробітної плати, зиску і ренти, і яка в цьому вигляді підлягає витрачанню, є недостатня для того, щоб оплатити або купити сталу частину капіталу, яка теж мусить міститися в продукті, крім новоствореної вартости.

Ми бачимо, що поставлену тут проблему вже розв'язано при дослідженні репродукції сукупного суспільного капіталу, книга II, відділ III. Тут ми вертаємось до цього насамперед тому, що там додаткова вартість ще не була розгорнута в тих її формах, яких вона набуває як дохід: зиск (підприємницький бариш плюс процент) і рента, а тому і не могла бути досліджена в цих формах; потім також і тому, що якраз з формою заробітної плати, зиску і ренти сполучається неймовірний прогріх в аналізі, який проходить через усю політичну економію, починаючи від А. Сміта.

Ми поділили там увесь капітал на дві великі кляси: кляса I, що створює засоби продукції, кляса II, що продукує засоби індивідуального споживання. Та обставина, що деякі продукти можуть так само правити за речі особистого користування, як і засоби продукції (кінь, збіжжя тощо) зовсім не знищує абсолютної правдивости цього поділу. Справді, він не гіпотеза, а лише вираз факту. Візьмімо річний продукт якоїсь країни. Частина продукту, хоч яка б була здатність його правити за засіб продукції, входить в індивідуальне споживання. Це — продукт, на який витрачається заробітну плату, зиск і ренту. Продукт цей становить продукт певного підрозділу суспільного капіталу. Можливо, що цей самий капітал продукує також і продукти, що належать до кляси I. Оскільки це так, продуктивно спожиті продукти, належні до кляси I, постачаються не тією частиною цього капіталу, що зужиткована на продукт кляси II, на продукт, який дійсно дістається індивідуальному споживанню. Весь той продукт II, що входить в індивідуальне споживання, і на який тому витрачається дохід, є формою буття зужиткованого на нього капіталу плюс випродукований надмір. Отже, це — продукт капіталу, вкладеного тільки в продукцію засобів споживання. І в цьому ж розумінні підрозділ I річного продукту, який править за засоби репродукції, — сирового матеріялу і знарядь праці, — хоч би яка взагалі була здатність цього продукту naturaliter правити за засоби споживання, — є продукт капіталу, вкладеного виключно в продукцію засобів

продукції. Незрівняно більша частина продуктів, що становлять сталий капітал перебуває також у такій речевій формі, в якій вони не можуть увійти в індивідуальне споживання. Оскільки це для неї можливе, оскільки, наприклад, селянин може з'їсти своє збіжжя, призначене на насіння, або зарізати свою робочу худобу, економічне обмеження щодо цієї частини призводить цілком до того самого, як коли б ця частина існувала в формі непридатній для споживання.

Як уже сказано, при розгляді обох кляс, ми залишаємо осторонь основну частину сталого капіталу, яка продовжує існувати in natura і за своєю вартістю, незалежно від річного продукту обох кляс.

У клясі II, що на її продукти витрачається заробітну плату, зиск і ренту, коротко кажучи, споживаються доходи, продукт за його вартістю в свою чергу складається з трьох складових частин. Одна складова частина дорівнює вартості зужиткованої в продукції сталої частини капіталу; друга складова частина дорівнює вартості тієї авансованої на продукцію змінної частини капіталу, яка витрачена на заробітну плату; нарешті, третя складова частина дорівнює випродукованій додатковій вартості, отже, = зискові + рента. Перша складова частина продукту кляси II, вартість сталої частини капіталу, не може бути спожита ні капіталістами, ні робітниками кляси II, ні земельними власниками. Вона не становить частини їхнього доходу, а мусить бути покрита in natura, а щоб це могло статись, вона мусить бути продана. Навпаки, дві інші складові частини цього продукту дорівнюють вартості випродукованих у цій клясі доходів, = заробітній платі + зиск + рента.

У клясі I продукт складається за формою з таких самих складових частин. Але ту частину, яка становить тут дохід, заробітна плата + зиск + рента, коротко, змінну частину капіталу + додаткову вартість, споживається тут не в натуральній формі продуктів цієї кляси I, а в продуктах кляси II. Отже, вартість доходів кляси I мусить бути спожита в натуральній формі тієї частини продукту кляси II, яка становить належний покриттю сталий капітал цієї кляси II. Частина продукту кляси II, що мусить покрити сталий капітал цієї кляси II, споживається в її натуральній формі робітниками, капіталістами та земельними власниками кляси I. Вони витрачають свої доходи на цей продукт II. З другого боку, продукт кляси I, оскільки він становить дохід кляси I, продуктивно споживається в його натуральній формі клясою II, що її сталий капітал він покриває in natura. Нарешті, зужиткована частина сталого капіталу кляси I покривається власними продуктами цієї кляси, які складаються саме з засобів праці, сировинних і допоміжних матеріялів тощо, почасти покривається за посередництвом обміну капіталістів I між собою, почасти тим, що частина цих капіталістів може безпосередньо застосувати свій власний продукт, як засіб продукції.

Візьмімо давнішу схему (книга II, розділ XX, II) простої репродукції:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4.000\ c + 1.000\ v + 1.000\ m = 6.000 \\ \text{II. } 2.000\ c + 500\ v + 500\ m = 3.000 \end{array}\right\} = 9.000$$

За нею в II продуценти та земельні власники споживають як дохід 500 v + 500 m = 1.000; залишається покрити 2.000 c. Це споживають робітники, капіталісти та одержувачі ренти кляси I, що їхній дохід = = 1.000 v + 1.000 m = 2.000. Спожитий продукт кляси II споживається як дохід клясою I, а частина доходу кляси I, представлена в неспоживному продукті, споживається як сталий капітал в клясі II. Отже, лишається дати звіт про 4.000 c кляси I. Це покривається з власного продукту кляси I = 6.000, або радше = 6.000 — 2.000, бо ці 2.000 вже перетворені на сталий капітал для кляси II. Слід зауважити, що числа звичайно взято довільно, отже, і відношення між вартістю доходу I і вартістю сталого капіталу II є довільне. А проте, очевидно, що коли процес репродукції відбувається нормально і за інших незмінних умов, тобто,

лишаючи осторонь акумуляцію, то сума вартости заробітної плати, зиску й ренти кляси I мусить дорівнювати вартості сталої частини капіталу кляси II. Інакше, або у кляси II не буде можливости покрити свій сталий капітал, або у кляси I — можливости перетворити свій дохід з неспоживної на споживну форму.

Отже, вартість річного товарового продукту, цілком так само як і вартість товарового продукту окремого капіталовкладення, так само як і вартість кожного поодинокого товару, розпадається на дві складові частини вартости: на одну A, що покриває вартість авансованого сталого капіталу, і другу B, що виступає в формі доходу, як заробітна плата, зиск і рента. Остання складова частина вартости, B, становить протилежність першої, A, оскільки ця остання, A, за інших рівних обставин, 1) ніколи не набуває форми доходу, 2) постійно повертається в формі капіталу, а саме в формі сталого капіталу. Проте, друга складова частина, B, в свою чергу, в собі самій має протилежність. Зиск і рента мають те спільне з заробітною платою, що всі вони становлять три форми доходу. Не зважаючи на це, вони істотно відрізняються між себе тим, що в зиску й ренті репрезентується додаткова вартість, отже, неоплачена праця, а в заробітній платі — оплачена праця. Частина вартости продукту, що репрезентує витрачену заробітну плату, яка, отже, покриває заробітну плату, і при нашому припущенні, що згідно з ним репродукція відбувається в тому самому маштабі і в тих самих умовах, знову перетворюється на заробітну плату, ця частина припливає назад насамперед як змінний капітал, як складова частина капіталу, який знову повинен бути авансований на репродукцію. Ця складова частина функціонує подвійно. Вона існує спочатку в формі капіталу і обмінюється як такий на робочу силу. В руках робітника вона перетворюється на дохід, що його робітник здобуває з продажу своєї робочої сили, обмінюється як дохід на засоби існування і споживається. Цей подвійний процес виявляється за посередництвом грошевої циркуляції. Змінний капітал авансується в формі грошей, виплачується у вигляді заробітної плати. Це — його перша функція як капіталу. Він обмінюється на робочу силу і перетворюється в вияв цієї робочої сили, в працю. Це — процес у його відношенні до капіталіста. Але, подруге, на ці гроші робітники купують частину свого товарового продукту, вимірювану цими грішми, і споживають її як дохід. Коли ми абстрагуємось від грошевої циркуляції, то частина продукту робітника перебуває в руках капіталіста у формі наявного капіталу. Цю частину він авансує як капітал, дає її робітникові за нову робочу силу, тимчасом як робітник споживає її як дохід безпосередньо, або за посередництвом обміну її на інші товари. Отже, частина вартости продукту, призначена при репродукції до того, щоб перетворитись на заробітну плату, на дохід для робітників, спочатку припливає назад в руки капіталіста у формі капіталу, точніш, змінного капіталу. Те, що вона припливає назад у цій формі, є істотна умова постійно відновлюваної репродукції праці як найманої праці, засобів продукції як капіталу, і самого процесу продукції як капіталістичного процесу продукції.

Коли ми не хочемо створювати собі марних труднощів, то ми мусимо відрізняти гуртовий здобуток і чистий здобуток від гуртового доходу і чистого доходу.

Гуртовий здобуток або гуртовий продукт це — ввесь репродукований продукт. За вирахуванням застосованої, але не спожитої частини основного капіталу, вартість гуртового здобутку або брутто-продукту дорівнює вартості авансованого та зужиткованого у продукції капіталу, сталого і змінного, плюс додаткова вартість, яка розпадається на зиск і ренту. Або, коли розглядати продукт не поодинокого капіталу, а сукупного суспільного капіталу, то гуртовий здобуток дорівнює речовим елементам, що становлять сталий і змінний капітали, плюс речеві елементи додаткового продукту, в яких репрезентовані зиск і рента.

Гуртовий дохід є частина вартости і вимірювана нею частина брутто-продукту або гуртового продукту, яка залишається за вирахуванням тієї частини вартости і вимірюваної нею частини продукту сукупної продукції, що покриває авансований і зужиткований у продукції сталий капітал. Отже, гуртовий дохід дорівнює заробітній платі (або тій частині продукту, що має призначення знову стати доходом робітника) + зиск + рента. Навпаки, чистий дохід це є додаткова вартість, отже, додатковий продукт, що залишається за вирахуванням заробітної плати; отже, він в дійсності є додаткова вартість, яка реалізована капіталом і повинна бути поділена з земельним власником, він є вимірюваний цією додатковою вартістю додатковий продукт.

Ми щойно бачили, що вартість кожного окремого товару і вартість усього товарового продукту кожного окремого капіталу розпадається на дві частини: одну, що просто покриває сталий капітал, і другу, що певна частина її, хоч і приплинає назад як змінний капітал, отже, приплинає і в формі капіталу, а проте все ж таки призначена на те, щоб цілком перетворитись на гуртовий дохід і набути форми заробітної плати, зиску й ренти, що сума їх становить гуртовий дохід. Ми бачили далі, що те саме має силу і щодо вартости сукупного річного продукту суспільства. Ріжниця між продуктом поодинокого капіталіста і продуктом суспільства є лише ось у чому: розглядуваний з погляду окремого капіталіста, чистий дохід відрізняється від гуртового доходу, бо останній має в собі заробітну плату, а перший виключає її. Коли розглядати дохід усього суспільства, то національний дохід складається з заробітної плати плюс зиск плюс рента, отже, з гуртового доходу. Проте, і це є абстракція в тому розумінні, що все суспільство, на основі капіталістичної продукції, стає на капіталістичний погляд і тому за чистий дохід вважає лише дохід, що зводиться до зиску й ренти.

Навпаки, фантазія, як наприклад, у п. Сея, ніби ввесь здобуток, сукупний гуртовий продукт перетворюється для нації на чистий здобуток або не відрізняється від нього, що, отже, ріжниця ця з національного погляду перестає існувати, — ця фантазія є лише доконечне і крайнє виявлення абсурдної догми, яка проходить через усю політичну економію від А. Сміта і є в тому, що вартість товарів кінець-кінцем без остачі розпадається на доходи, заробітну плату, зиск і ренту [51]).

Природна річ, дуже легко зрозуміти, коли справа йде про кожного окремого капіталіста, що частина його продукту мусить знову перетворитись на капітал (навіть лишаючи осторонь поширення репродукції або акумуляцію) і до того не тільки на змінний капітал, призначення якого в свою чергу знову перетворитись на дохід для робітника, тобто в форму доходу, але й на сталий капітал, що ніколи не може перетворитись на дохід. Найпростіше спостереження процесу продукції унаочнює це. Трудність починається лише тоді, коли процес продукції розглядається в цілому. Та обставина, що вартість усієї частини продукту, споживаної як дохід у формі заробітної плати, зиску й ренти (причому цілком байдуже, чи буде це особисте, чи продуктивне споживання), при аналізі

---

[51]) Рікардо робить таке дуже вдале зауваження щодо безглуздого Сея: «Про чистий і гуртовий продукт п. Сей говорить таке: «Вся випродукована вартість є гуртовий продукт; ця вартість за вирахуванням з неї витрат продукції, є чистий продукт» (Vol. II, p. 491). Отже, чистого продукту бути не може, бо витрати продукції за п. Сеєм складаються з ренти, заробітної плати й зиску. На стор. 508 він говорить: «Отже вартість продукту, вартість продуктивних послуг, вартість витрат продукції — все це однорідні вартості, коли тільки речі віддається на їхній природний перебіг». Коли з усього вирахувати все, то в наслідку нічого не лишиться» (Ricardo, Principles, chap. XXII, p. 512, примітка). А втім, ми пізніш побачимо, що й Рікардо ніде не заперечив неправдивої аналізи товарової ціни у Сміта, зведення її до суми вартости доходів. Він не турбується про цю аналізу і в своєму дослідженні визнає її за правдиву остільки, оскільки він «абстрагується» від сталої частини вартости товарів. Час від часу він сам підпадає під владу такого самого способу уявлення.

дійсно цілком сходить на суму вартости, складеної з заробітної плати плюс зиск плюс рента, тобто на всю вартість трьох доходів, хоч вартість цієї частини продукту цілком так само, як і тієї, що не входить в дохід, містить частину вартости = C, рівну вартості сталого капіталу, що міститься в цих частинах, отже, prima facie не може обмежуватись вартістю доходу,— ця обставина є, з одного боку, практично безперечним фактом, з другого боку, так само безперечною теоретичною суперечністю. Цю трудність найпростіше оминають, кажучи, що товарова вартість лише з подоби, з погляду окремого капіталіста, має в собі якусь іншу частину вартости, відмінну від частини, сущої в формі доходу. Фраза: те, що для одного є доходом, для другого становить капітал, позбавляє потреби всякого дальшого думання. Яким чином, коли вартість усього продукту належить споживанню у формі доходів, може бути покритий старий капітал; і яким чином вартість продукту кожного індивідуального капіталу може бути рівна сумі вартости трьох доходів плюс C, сталий капітал, а вся разом складена сума вартости продукту всіх капіталів дорівнює сумі вартости трьох доходів плюс O, — все це звичайно виступає при цьому як нерозв'язна загадка, все це мусить бути пояснено тим, що аналіза взагалі нездібна виявити прості елементи ціни та мусить задовольнятись обертанням в порочному колі і відсуванням задачі до безконечности. Таким чином, те, що з'являється як сталий капітал, може бути розкладене на заробітну плату, зиск, ренту, а товарові вартості, що в них репрезентовані заробітна плата, зиск, рента, в свою чергу визначаються заробітною платою, зиском, рентою і так далі до безконечности [52]).

Фалшива в своїй основі догма, що вартість товарів кінець-кінцем може бути розкладена на зоробітну плату + зиск + рента, набуває ще й такого виразу, ніби споживач кінець-кінцем мусить оплатити всю вартість сукупного продукту; або що грошова циркуляція між продуцентами й споживачами кінець-кінцем мусить дорівнювати грошевій циркуляції між самими продуцентами (Tooke); засади, що так само неправдиві, як та основна засада, на яку вони спираються.

Труднощі, які призводять до цієї помилкової і prima facie абсурдної аналізи, коротко кажучи такі:

1) Нерозуміння основного відношення між сталим та змінним капіталом, отже й природи додаткової вартости, а разом з тим і всієї бази капіталістичного способу продукції. Вартість кожної частини продукту капіталу, кожного окремого товару має в собі частину вартости = сталому капіталові, частину вартости = змінному капіталові (перетвореному на заробітну плату робітників) і частину вартости = додатковій вартості (пізніше поділяється на зиск і ренту). Отже, яким же чином можливо, щоб робітник на свою заробітну плату, капіталіст на свій зиск, земельний власник на свою ренту могли купити товари, що з них кожен має в собі не тільки одну з цих складових частин, але всі три, і яким чином можливо, щоб сума вартости заробітної плати, зиску, ренти, отже, всіх трьох джерел доходу, разом узятих, могла купити товари, що становлять

---

[52]) «В усякому суспільстві ціна кожного товару кінець-кінцем зводиться до однієї, або другої або до всіх цих трьох частин [тобто заробітної плати, зиску, ренти] ... Четверта частина, як можна було припустити, потрібна для покриття капіталу орендаря, або зношування і полагодження і для відновлення робочої худоби та інших знарядь хліборобства. Але слід зауважити, що ціна хоч би якого хліборобського знаряддя, наприклад, робочого коня, в свою чергу складається з цих самих трьох частин: ренти з тієї землі, що на ній він виріс, праці, витраченої на догляд його і на його годівлю, і зиску фармера, що авансує й ренту за землю і заробітну плату за працю. Тому, хоч ціна збіжжя покрие як ціну, так і утримання коня, а проте, вся ціна розпадається безпосередньо або кінець-кінцем на ті самі три частини: ренту, працю [треба сказати заробітну плату] і зиск“. (А. Сміт). Ми покажемо пізніш, що А. Сміт сам розуміє всю суперечність і недостатність цього викруту, бо що ж інше, як не викрут відсилати нас від Понтія до Пілата, ніде не показуючи нам тієї дійсної витрати капіталу, що при ній ціна продукту кінець-кінцем без дальшого відсування, без рештки розпадається на ці три частини.

геть усе споживання одержувачів цих доходів, товари, які, крім цих трьох складових частин вартости, мають у собі ще одну лишню складову частину вартости, а саме сталий капітал? Яким чином можуть вони на вартість, що має в собі три складові частини, купити таку, що має в собі чотири складові частини?[53]).

Ми дали аналізу в книзі II, відділ III.

2) Нерозуміння способу, в який праця, долучаючи нову вартість, зберігає стару вартість у новій формі, не продукуючи цієї останньої вортости наново.

3) Нерозуміння загального зв'язку процесу репродукції, розглядуваного не з погляду поодинокого капіталу, а з погляду сукупного капіталу; нерозуміння труднощів, які є в тому, яким чином продукт, що в ньому реалізується заробітна плата і додаткова вартість, отже, вся вартість, створена всією новодолученою протягом року працею, може покривати свою сталу частину вартости, і ще одночасно зводитися до вартости, що обмежена самими лише доходами; яким чином, далі, зужиткований у продукції сталий капітал може бути речево і за вартістю покритий новим, хоч загальна сума новодолученої праці реалізується лише в заробітній платі і додатковій вартості, і вичерпно визначається в сумі вартости обох. Саме в цьому і є головна трудність, в аналізі репродукції і в відношенні її різних складових частин, з боку так їхнього речового характеру, як і відношень їхньої вартости.

4) Але сюди приєднуються дальші труднощі, які ще збільшуються, скоро різні складові частини додаткової вартости виступають у формі самостійних один проти одного доходів. Труднощі ці є в тому, що тверді призначення доходу і капіталу взаємно міняються, міняють своє місце, так що здаються лише відносними призначеннями з погляду поодинокого капіталіста, які, як здається, зникають, скоро ми подивимось на сукупний процес продукції. Наприклад, дохід робітників і капіталістів кляси I, яка продукує сталий капітал, покриває вартість, і речовину сталого капіталу кляси капіталістів II, яка продукує засоби споживання. Отже, можна поминути труднощі з допомогою того уявлення, що те, що для одного — дохід, для другого — капітал, а тому ці визначення не мають жодного чинення до дійсного відокремлення складових частин вартости товару. Далі: товари, призначені кінець-кінцем до того, щоб правити за речові елементи, на

---

[53]) Прудон виявляє цілковиту нездібність зрозуміти це в своїй обмеженій формулі: l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit (робітник не може викупити свого власного продукту), бо в продукті міститься процент, який додається до prix-de-revient (покупної ціни). Але як напоумляє його кращому п. Eugène Forcade? «Коли б заперечення Прудона було слушне, воно стосувалося б не тільки profits du capital (зиск з капіталу), але знищило б саму можливість промисловости. Коли робітник мусить платити 100 за річ, за яку він одержав лише 80, коли заробітна плата може викупити в продукті лише вартість, вкладену в нього нею самою, то це рівнозначно твердженню, що робітник не може нічого викупити, що заробітна плата нічого не може оплатити. Справді, в покупній ціні завжди є щось більше, ніж заробітна плата робітника, а в продажній ціні щось більше, ніж зиск підприємця, наприклад, ціна сирового матеріялу, часто виплачена закордон... Прудон забув про безупинний зріст національного капіталу; він забув, що цей зріст відбувається для всіх робітників, для робітників підприємств так само, як для ремесників» (Revue des deux Mondes, 1848, t. 24, p. 998). Ми маємо тут перед собою оптимізм буржуазного безглуздя в найвідповіднішій йому формі глибокодумности. Поперше, п. Forcade вважає, що робітник не міг би жити, коли б не одержував, крім вартости, яку продукує, ще вищої вартости, тимчасом як, навпаки, капіталістичний спосіб продукції був би неможливий, коли б робітник дійсно одержував вартість, яку він продукує. Подруге, він правильно узагальнює трудність, висловлену Прудоном лише з певного обмеженого погляду. Ціна товару має в собі надмір не тільки над заробітною платою, але також і над зиском, а саме сталу частину вартости. Таким чином і капіталіст, згідно з міркуванням Прудона не міг би викупити товари на свій зиск. Як же розв'язує Forcade загадку? Безглуздою фразою про зріст капіталу. Отже, постійний зріст капіталу повинен між іншим виявлятися і в тому, що аналіза товарової ціни, неможлива для економіста при капіталі в 100, стає зайвою при капіталі в 10.000. Що сказали б ми про хеміка, який на запитання: чим пояснюється, що в хліборобському продукті міститься більше вуглецю, ніж у самому ґрунті,— відповів би: це пояснюється постійним зростом хліборобської продукції. Добромисне бажання розкрити в буржуазному світі найкращий з можливих світів заміняє у вульґарній економії усяку доконечність любови до істини і прагнення до наукового дослідження.

які витрачається дохід, тобто правити за засоби споживання, перебігають протягом року різні ступені, наприклад, вовняна пряжа, сукно. На одному ступені вони становлять частину сталого капіталу, на другому — їх особисто споживається, отже, цілком, входять в склад доходу. Можна, отже, уявити собі разом з А. Смітом, що сталий капітал є лише позірний елемент товарової вартости, який в загальному зв'язку зникає. Таким самим чином відбувається далі обмін змінного капіталу на дохід. Робітник купує на свою заробітну плату частину товарів, що становить його дохід. Одночасно він покриває цим самим для капіталіста грошову форму змінного капіталу. Нарешті: частина продуктів, що становлять сталий капітал, покривається або in natura, або за посередництвом обміну між самими продуцентами сталого капіталу; процес, до якого споживачі не мають жодного чинення. Коли спустити це з уваги, то може постати зовнішня видимість, що дохід споживачів покриває ввесь продукт, отже і сталу частину вартости.

5) Крім плутанини, яку вносить перетворення вартостей на ціни продукції, виникає ще й інша в наслідок перетворення додаткової вартости на різні окремі форми доходу, самостійні одна проти одніеї і залічені до різних елементів продукції, на зиск і ренту. При цьому забувається, що вартості товарів є основою, і що розпадання цієї товарової вартости на окремі складові частини, і дальший розвиток цих складових частин вартости у форми доходу, їх перетворення на відносини різних посідачів різних чинників продукції до цих окремих складових частин вартости, їх розподіл між цими посідачами згідно з певними категоріями і титулами, нічого не змінює у самому визначенні вартости й законів її. Так само мало змінюється закон вартости тією обставиною, що вирівнювання зиску, тобто розподіл сукупної додаткової вартости між різними капіталами, і перешкоди, що почасти (в абсолютній ренті) ставляться землеволодінням на шляху цього вирівнювання, призводять до відхилу реґуляційних пересічних цін товарів від їхніх індивідуальних вартостей. Це впливає знов таки тільки на добавку додаткової вартости до цін різних товарів але не знищує самої додаткової вартости і сукупної вартости товарів як джерела цих різних складових частин ціни.

Тут перед нами quid pro quo, яке ми розглядаємо в дальшім розділі, і яке неминуче зв'язане з ілюзією, що нібито вартість виникає з її власних складових частин. А саме: спершу різні складові частини вартости товару набувають в доходах самостійних форм, і як такі доходи їх залічують до окремих речових елементів продукції, як до їхніх джерел, замість залічити їх до вартости товару як до їхнього джерела. Вони дійсно залічуються до зазначених окремих джерел, але не як складові частини вартости, а як доходи, як складові частини вартости, що дістаються цим певним категоріям аґентів продукції: робітникові, капіталістові, земельному власникові. А проте, можна уявити собі, що ці складові частини вартости замість виникати від розкладу товарової вартости, навпаки, лише створюють її своїм сполученням; тоді саме й виникає чудове порочне коло: вартість товарів виникає з суми вартости заробітної плати, зиску, ренти, а вартість заробітної плати, зиску, ренти в свою чергу визначається вартістю товарів і т. ін. [54]).

---

[54]) «Оборотний капітал, витрачений на матеріяли, сировий матеріял і викінчені вироби, сам складається з товарів, що їх потрібна ціна складена з тих самих елементів; так що, розглядаючи сукупність товарів у певній країні, було б зайво зачислювати цю частину оборотного капіталу до елементів потрібної ціни». (Storch, Cours d'Ec. Pol., II, p. 140 II, p. 140). Під цими елементами оборотного капіталу Шторх розуміє (основний — це тільки змінена форма оборотного) сталу частину вартости. «Правда, що заробітна плата робітника так само як і частина зиску підприємця, яка складається з заробітних плат, коли розглядати їх як частину засобів існування, і собі складається з товарів, що

При нормальному стані продукції тільки частина новодолученої праці вживається на продукцію і тому на покриття сталого капіталу: саме якраз та частина, що покриває сталий капітал, витрачений у продукції засобів споживання, речових елементів доходу. Це вирівнюється тим, що ця стала частина, кляси II не коштує новодолучуваної праці. Але сталий капітал, який (коли розглядати сукупний процес репродукції, що в ньому, отже, включено і те вирівнювання кляс I і II), не є продукт новодолученої праці, хоч цей продукт неможливо було б випродукувати без нього,— цей сталий капітал, розглядуваний з речового боку, підлягає підчас процесу репродукції, випадковостям і небезпекам, які можуть його зменшити. (Але далі, коли розглядати його щодо вартости, то він також може знецінитися в наслідок зміни у продуктивній силі праці; проте, це стосується лише до поодиноких капіталістів). Відповідно до цього частина зиску, отже, додаткової вартости, а тому і додаткового продукту, що в ньому (коли розглядати його з погляду вартости) репрезентується лише новодолучена праця, служить страховим фондом. При цьому суть справи ані трохи не змінюється від того, чи порядкує цим страховим фондом страхове товариство як окреме підприємство, чи ні. Це є однісінька частина доходу, що не споживається як такий, і не служить неодмінно фондом акумуляції. Чи служить вона фактично фондом акумуляції, чи лише покриває прогріхи репродукції, це залежить від випадку. Це також однісінька частина додаткової вартости і додаткового продукту, отже, додаткової праці, що крім частини. яка служить для акумуляції, отже, для поширення процесу репродукції, мусить існувати і далі по знищенні капіталістичного способу продукції. Звичайно, це має своєю передумовою, що частина, реґулярно споживувана безпосередніми продуцентами, не лишиться обмеженою на своєму теперішньому мінімальному рівні. За винятком додаткової праці на тих, хто через свій вік ще не може або вже не може брати участи у продукції, відпаде всяка праця на утримання тих, хто не працює. Коли ми уявимо собі суспільство при його виниканні, то побачимо, що тут немає ще випродукованих засобів продукції, отже, немає сталого капіталу, що його вартість увіходить у продукт, і при репродукції в тому самому маштабі мусить покриватися in natura з продукту в розмірі, визначуваному його вартістю. Але природа безпосередньо дає тут засоби існування, їх не доводиться продукувати. Тому вона залишає також дикунові, що йому доводиться задовольняти лише малі потреби, час,— не на те, щоб використати ще не сущі в наявності засоби продукції для нової продукції, а на те, щоб, крім праці, якої коштує привласнення наявних у природі засобів існування, витрачати працю на перетворення інших продуктів природи на засоби продукції, лук, кам'яний ніж, човен і т. ін. Процес цей,

---

куплені по ринковій ціні, і теж мають в собі заробітні плати, ренти на капітали, земельні ренти і підприємницькі зиски . . . спостереження це доводить лише неможливість розкласти потрібну ціну на її простіші елементи» (ib., примітка).— У своїх Considérations sur la nature du revenu national (Paris 1824) Шторх у своїй полеміці з Сеєм, правда, розуміє все безглуздя, що до нього призводить помилкова аналіза товарової вартости, що розкладає її без остачі тільки на доходи, і правильно висловлюється про все безглуздя цих висновків — з погляду не поодиноких капіталістів, а нації,— але сам він не робить і кроку вперед в аналізі prix nécessaire (потрібної ціни), відносно якої він, замість відсувати розв'язання завдання до безконечности, заявляє в своєму «Cours» що її неможливо розкласти на її дійсні елементи. «Ясно, що вартість річного продукту поділяється почасти на капітали, почасти на зиски, і що кожна з цих частин вартости річного продукту реґулярно купує продукти, потрібні нації так для збереження її капіталу, як і для відновлення її споживного фонду (р. 134 — 135)... Чи зможе вона (селянська родина, що працює самостійно) жити у своїх клунях і стайнях, живитись тільки насінням і травою, одягатися з своєї робочої худоби, витрачати свої хліборобські знаряддя? Згідно з твердженнями п. Сея, слід було б відповісти позитивно на всі ці питання (135 — 136)... Коли визнати, що дохід нації дорівнює її гуртовому продуктові, тобто, що з нього не доводиться вираховувати капітали, то доведеться також визнати, що вона може непродуктивно витратити всю вартість свого річного продукту, не роблячи найменшої шкоди своєму майбутньому доходові. (147) Продукти, що складають капітал нації, не підлягають споживанню». (р. 150)

коли розглядати його тільки з речового боку, цілком відповідає у дикуна зворотному перетворенню додаткової праці на новий капітал. У процесі акумуляції безупинно відбувається перетворення такого продукту надмірної праці на капітал; і та обставина, що всякий новий капітал походить з зиску, ренти або інших форм доходу, тобто з додаткової праці, призводить до помилкового уявлення, ніби вся вартість товарів виникає з доходу. Це зворотне перетворення зиску на капітал при ближчій аналізі показує, навпаки, що додаткова праця, яка завжди виступає в формі доходу, служить не для збереження, або репродукції старої капітальної вартости, а, — оскільки її не споживається як дохід — для створення нового додаткового капіталу.

Вся трудність випливає з того, що вся новодолучена праця, оскільки створена нею вартість не зводиться до заробітної плати, з'являється в формі зиску — тут зрозумілого як форма додаткової вартости взагалі, — тобто як вартість, яка нічого не коштувала капіталістові, що нею, отже, йому не доводиться покривати нічого авансованого. жодного капіталу. Тому вартість ця існує в формі вільного, додаткового багатства, або, кажучи коротко, з погляду окремого капіталіста, у формі його зиску. Але цю новостворену вартість однаково можна спожити як продуктивно, так і особисто, однаково і як капітал, і як дохід. Частина її вже за своєю натуральною формою мусить бути спожита продуктивно. Отже, ясно, що щорічно долучувана праця створює так капітал, як і дохід; як це й виявляється в процесі акумуляції. Але ту частину робочої сили, яку застосовується на те, щоб наново створити капітал (отже, за аналогією ту частину робочого дня, яку дикун застосовує не на те, щоб привласнювати їжу, а на те, щоб виготовляти знаряддя, що ним він привласнює їжу), вже тому не можна розпізнати, що ввесь продукт додаткової праці, насамперед, виступає в формі зиску; визначення, яке в дійсності не має нічого до діла з самим цим додатковим продуктом, а стосується тільки приватного відношення капіталіста до одержаної ним додаткової вартости. В дійсності додаткова вартість, створювана робітником, розпадається на дохід і капітал, тобто на засоби споживання і додаткові засоби продукції. Але старий, залишений від минулого року, сталий капітал, (залишаючи осторонь ту частину, яка ушкоджена і, отже, pro tanto, знищена, отже, оскільки його не доводиться репродукувати, — а такі порушення процесу репродукції стосуються до сфери страхування), розглядуваний з боку його вартости, не репродукується новодолученою працею.

Ми бачимо далі, що частину новодолученої праці постійно поглинається в процесі репродукції і покриття зужиткованого сталого капіталу, хоч ця новодолучена праця розпадається тільки на доходи: заробітну плату, зиск і ренту. Але при цьому спускається з уваги, 1) що частина вартости продукту цієї праці являє собою не продукт цієї новодолученої праці, а вже сущий і спожитий сталий капітал; що тому та частина продуктів, що в ній виявляється ця частина вартости, теж не перетворюється на дохід, а покриває in natura засоби продукції цього сталого капіталу; 2) що та частина вартости, що в ній дійсно втілюється ця новодолучена праця, не споживається in natura як дохід, а покриває сталий капітал в іншій сфері, де він перетворюється на таку натуральну форму, в якій він може бути спожитий як дохід, але останній в свою чергу знов таки не є виключно продукт новодолученої праці.

Оскільки репродукція відбувається в незмінному маштабі, кожен спожитий елемент сталого капіталу мусить покриватись in natura новим екземпляром відповідного роду, коли не такої самої кількости й форми, то такої самої дієздатности. Якщо продуктивна сила праці залишається та сама, то це покриття in natura включає покриття тієї самої вартости, яку сталий капітал мав у своїй старій формі. Якщо ж продуктивна сила праці збільшується так, що ті самі речові елементи можна репродукувати меншою працею, то менша частина вартости

продукту зможе цілком покрити in natura сталу частину. Надмір може тоді придатись до створення нового додаткового капіталу, або можна буде значнішій частині продукту надати форми засобів споживання, або ж зменшити додаткову працю. Навпаки, коли продуктивна сила праці зменшується, то на покриття старого капіталу мусить піти значніша частина продукту; додатковий продукт зменшується.

Зворотне перетворення зиску або взагалі будь-якої форми додаткової вартости на капітал показує,— коли ми абстрагуємось від певної історичної форми і розглядатимемо це перетворення як просте створення нових засобів продукції,— що все ще зберігається те становище, коли робітник, крім праці для придбання безпосередніх засобів існування, витрачає працю на продукцію засобів продукції. Перетворення зиску на капітал визначає не що інше, як застосування частини надмірної праці на створення нових додаткових засобів продукції. Та обставина, що це відбувається в формі перетворення зиску на капітал визначає лише, що не робітник, а капіталіст порядкує надмірною працею. Що ця надмірна праця мусить спочатку перейти стадію, в якій вона виступає як дохід (тимчасом як, наприклад, у дикуна вона виступає як надмірна праця, що спрямована безпосередньо на продукцію засобів продукції), це визначає лише, що ця праця або її продукт привласнюється не тим, хто працює. Але в дійсності на капітал перетворюється не зиск як такий. Перетворення додаткової вартости на капітал визначає лише, що додаткову вартість і додатковий продукт не споживаються індивідуально капіталістом як дохід. Такого перетворення в дійсності зазнає вартість, зрічевлена праця зглядно продукт, що в ньому безпосередньо втілюється ця вартість, або на яку її обмінюється після попереднього перетворення на гроші. Так само і тоді, коли зиск знову перетворюється на капітал, не ця певна форма додаткової вартости, не зиск являє собою джерело нового капіталу. Додаткова вартість при цьому тільки перетворюється з однієї форми на другу. Але не це перетворення форми робить її капіталом. Як капітал тепер функціонують товар і його вартість. Але та обставина, що вартість товару не оплачена,— а тільки в наслідок цього вона стає додатковою вартістю,— немає жодного значіння для зрічевлення праці, для самої вартости.

Непорозуміння виявляться в різних формах. Наприклад, в тому, що товари, що з них складається сталий капітал, також мають в собі елементи заробітної плати, зиску й ренти. Або в тому, що те, що становить для одного дохід, для іншого становить капітал, і тому це є просто суб'єктивні відношення. Приміром, пряжа прядуна має частину вартости, яка становить для нього зиск. Отже, ткач, купуючи пряжу, реалізує зиск прядуна, але для нього самого ця пряжа є лише частина його сталого капіталу.

Крім того, що вже давніш сказано про відношення доходу і капіталу, тут слід зауважити: те, що розглядуване з боку вартости, входить разом з пряжею, як складова частина, в капітал ткача, є саме вартість пряжі. Яким чином частини цієї вартости розклались для самого прядуна на капітал і дохід, іншими словами на оплачену і неоплачену працю,— це цілком байдуже для визначення самої вартости товару (коли абстрагуватись від змін, зумовлюваних пересічним зиском). Але тут на задньому пляні завжди чигає уявлення, ніби зиск, взагалі додаткова вартість, є такий надмір над вартістю товару, що створюється в наслідок лише додачі, взаємного шахрайства, баришів від продажу. Коли оплачується ціну продукції або навіть вартість товару, оплачується звичайно і ті складові частини вартости товару, що для його продавця виступають у формі доходу. Про монопольні ціни тут звичайно немає мови.

Подруге, цілком справедливо, що складові частини товарів, що з них складається сталий капітал, зводяться, подібно до всякої іншої товарової вартости, до частин вартости, які для продуцентів і власників засобів продукції розкладаються на заробітну плату, зиск і ренту. Це є лише капіталістична форма

виразу того факту, що всяка товарова вартість є лише міра вміщеної в товарі суспільно потрібної праці. Але вже в першій книзі показано, що це ані трохи не перешкоджає розпаданню товарового продукту всякого капіталу на окремі частини, що з них одна становить виключно сталу частину капіталу, друга — змінну частину капіталу і третя — тільки додаткову вартість.

Шторх висловлює не тільки свою думку, але й думку багатьох інших, коли говорить: «Les produits vendables qui constituent le revenu national doivent être considérés dans l'économie politique de deux manières différentes: relativement aux individus comme des valeurs; et relativement à la nation comme des biens; car le revenu d'une nation ne s'apprécie pas comme celui d'un individu, d'après sa valeur, mais d'après son utilité ou d'après les besoins auxquels il peut satisfaire» (Consid. sur le revenu national, p. 19).*)

Поперше, це цілком помилкова абстракція, коли націю, що її спосіб продукції ґрунтується на вартості, що (націю) далі, капіталістично організовану, розглядають як спільний організм, який працює тільки для задоволення національних потреб.

Подруге, по знищенні капіталістичного способу продукції, але при збереженні суспільної продукції, визначення вартости лишається панівним в тому розумінні, що реґулювання робочого часу і розподіл суспільної праці між різними галузями продукції, нарешті, бухгальтерія щодо всього, цього стають важливіші, ніж колибудь.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТИЙ.

ПОЗІРНА РОЛЯ КОНКУРЕНЦІЇ.

Вже показано, що вартість товарів, або реґульована їхньою сукупною вартістю ціна продукції, розпадається на:

1) Частину вартости, яка покриває сталий капітал, або репрезентує минулу працю, зужиткову в формі засобів продукції при виготовленні товару; одним словом вартість або ціну, що її мали ці засоби продукції, які ввійшли в процес продукції товару. Ми говоримо тут завжди не про окремі товари, а про товаровий капітал, тобто про ту форму, що її набирає продукт капіталу за певний період, наприклад, за рік; — про товаровий капітал, що його окремий товар становить лише один з його елементів і який, проте, врешті теж, за своєю вартістю, розпадається на такі самі складові частини, що й товаровий капітал.

2) Частину вартости, яка становить змінний капітал, що виміряє собою дохід робітника і перетворюється для нього на його заробітну плату, отже, на заробітну плату, яку робітник репродукував у цій змінній частині вартости; коротко, це — та частина вартости, що в ній втілюється оплачена частина праці, новодолученої в продукції товару до першої сталої частини вартости.

3) Додаткову вартість, тобто ту частину вартости товарового продукту, що в ній втілюється неоплачена або додаткова праця. Ця остання частина вартости набуває в свою чергу самостійних форм, які одночасно є форми доходу: форму зиску на капітал (процент на капітал як такий, підприємницький бариш з капіталу як капіталу, що функціонує) і форму земельної ренти.

---

*) «Продукти, що належать продажеві й становлять національний дохід, в політичній економії слід розглядати подвійно: як вартості щодо осіб і як блага щодо нації; бо дохід нації визначається не так, як дохід окремого індивідуума, не за його вартістю, а за його корисністю або за тими потребами, що їх він може задовольнити».

що дістається власникові тієї землі, яка бере участь у процесі продукції. Складові частини 2) і 3), тобто та складова частина вартости, що завжди набуває форми доходу: заробітної плати (цю форму вона завжди набирає лише після того, як попередньо проробить форму змінного капіталу), зиску й ренти — відрізняється від сталої частини 1) тим, що в ній міститься вся та вартість, в якій зрічевлюється праця, новодолучена до цеї сталої частини, до засобів продукції товару. Коли ми лишимо осторонь сталу частину вартости, то буде слушним сказати, що вартість товару, оскільки вона таким чином являє собою новодолучену працю, завжди розпадається на три частини, які становлять три форми доходу — на заробітну плату, зиск і ренту [55]), що їхні відповідні величини вартости, тобто ті частки, які ці величини становлять від усієї вартости, визначаються різними, своєрідними, зазначеними вище законами. Але було б неправильно сказати, навпаки, що вартість заробітної плати, норма зиску і норма ренти становлять самостійні конституційні елементи вартости, що з їх сполучення виникає,— коли лишити осторонь сталу складову частину,— вартість товару; інакше кажучи, було б неправильно сказати, що вони становлять композиційні складові частини товарової вартости або ціни продукції [56]).

Одразу легко помітити, в чому тут ріжниця.

Припустімо, що вартість продукту якогось капіталу в $500 = 400c + 100v + 150m = 650$; при чому ці 150 m розпадаються і собі на 75 зиску + 75 ренти. Припустімо далі, щоб уникнути непотрібних труднощів, що це — капітал середнього складу, та що його ціна продукції збігається з його вартістю; збіг цей завжди буває, коли продукт цього окремого капіталу може розглядатись як продукт відповідної до його величини частини сукупного капіталу.

Тут заробітна плата, вимірювана змінним капіталом, становить 20% авансованого капіталу; додаткова вартість, обчислена на сукупний капітал — 30%, а саме 15% зиску і 15% ренти. Вся складова частина вартости товару, що в ній зрічевлюється новодолучена праця, дорівнює $100v + 150m = 250$. Величина її не залежить від того, як розпадається вона на заробітну плату, зиск і ренту. Ми бачимо з співвідношення цих частин, що робоча сила, оплачена сумою грошей в 100, скажімо, в 100 фунтів стерл., дала кількість праці, що визначається сумою грошей в 250 фунтів стерл. Ми бачимо звідси, що робітник виконав додаткової праці в півтора раза більше, ніж праці для самого себе. Коли робочий день = 10 годинам, він працював 4 години для себе і 6 для капіталіста. Тому праця робітника, оплаченого 100 фунтів стерл., визначається в грошовій вартості в 250 фунтів стерл. Крім цієї вартости в 250 фунтів стерл., немає чого ділити між робітником і капіталістом, між капіталістом і земельним власником. Це є вся вартість, новодолучена до вартости засобів продукції,

---

[55]) При розпаданні вартости, долученої до сталої частини капіталу, на заробітну плату, зиск і ренту, ці останні, зрозуміло, являють собою частини вартости. Їх можна, звичайно, уявити собі як втілені в безпосередньому продукті, що в ньому визначається ця вартість, тобто в безпосередньому продукті, який випродукували робітники й капіталісти певної окремої сфери продукції, наприклад, бавовнянопрядіння, отже, в пряжі. Але в дійсності вони втілені в цьому продукті не більше і не менше, ніж у будь-якому іншому товарі, будь-якій іншій складовій частині речового багатства такої ж самої вартости. Адже на практиці заробітну плату виплачується грішми, що становлять чистий вираз вартости, так само як і процент і рента. І справді для капіталіста перетворення його продукту на чистий вираз вартости має велику вагу; його припускається вже при самому розподілі. Чи перетворюються ці вартості зворотно на той самий продукт, на той самий товар, що з його продукції вони виникли, чи купує робітник зворотно частину безпосередньо випродукованого ним продукту, чи ж він купує продукт іншої і якісно відмінної праці,— все це не має чинення до розглядуваного питання. Пан Ротбертус цілком даремно розпалюється з приводу цього.

[56]) Досить зауважити, що ті самі загальні правила, які реґулюють вартість сирового продукту і мануфактурних товарів, є застосовні також і до металів; їхня вартість залежить не від норми зиску не від норми заробітної плати, не від ренти, виплачуваної з копалень, але від усієї кількости праці, потрібної для того, щоб здобути метал і приставити його на ринок». (Ricardo, Princ., chap. III, p. 77),

в 400. Тому створена в зазначений спосіб і визначувана кількістю зрічевленою в ній праці товарова вартість в 250 становить межу тієї суми дивіденду, яку робітник, капіталіст і земельний власник можуть здобути з цієї вартости в формі доходу, в формі заробітної плати, зиску й ренти.

Хай капітал з тим самим органічним складом, тобто з тим самим відношенням між ужитою живою робочою силою і пущеним в рух сталим капіталом, мусить платити 150 фунтів стерл., замість 100 за ту саму робочу силу, що пускає в рух сталий капітал в 400; хай далі додаткова вартість поділяється знов таки, в новому відношенні, на зиск і ренту. А що припущено, що змінний капітал в 150 фунтів стерл. пускає в рух ту саму масу праці, яка раніш пускалась у рух капіталом в 100, то новоспродукована вартість, як і давніш, дорівнювала б 250, і вартість сукупного продукту, як і давніш, дорівнювала б 650, але ми мали тоді: 400 c + 150 v + 100 m; і ці 100 m розпадаються, скажімо, на 45 зиску плюс 55 ренти. Пропорція, що в ній сукупна новостворена вартість розподіляється тепер між заробітною платою, зиском і рентою, була б цілком відмінна від колишньої; цілком інша була б також величина сукупного авансованого капіталу, хоч він пускає в рух ту саму сукупну масу праці. Заробітна плата становила б $27\ ^3/_{11}\%$, зиск — $8^2/_{11}\%$, рента — 10% на авансований капітал; отже, сукупна додаткова вартість трохи більша за 18%.

В наслідок підвищення заробітної плати змінилася б величина неоплаченої частини сукупної праці, отже, і величина додаткової вартости. При десятигодинному робочому дні робітникові довелося б тепер 6 годин працювати на себе і лише 4 години на капіталіста. Відношення між зиском і рентою також змінилося б; зменшена додаткова вартість ділилася б у новій пропорції між капіталістом і земельним власником. Нарешті, в наслідок того, що вартість сталого капіталу лишилась незмінна, а вартість авансованого змінного капіталу зросла, понижена додаткова вартість виражається в ще пониженішій гуртовій нормі зиску, під якою ми розуміємо тут відношення сукупної додаткової вартости до всього авансованого капіталу.

Зміна вартости заробітної плати, норми зиску і норми ренти, хоч би яка була дія законів, що реґулюють взаємовідношення цих частин, могла б рухатися лише в межах, визначуваних величиною новоствореної товарової вартости в 250. Виняток міг би бути лише тоді, коли б рента ґрунтувалась на монопольній ціні. Це не відмінило б закону, а лише ускладнило б дослідження. Коли б ми в цьому випадку почали розглядати тільки самий продукт, то зміна виявилася б лише в розподілі додаткової вартости; коли ж ми стали б розглядати відносну вартість цього продукту проти інших товарів, то ми знайшли б лише ту відмінність, що частина додаткової вартости останніх переноситься на цей специфічний товар.

Отже, підсумуймо:

Вартість продукту	Новостворена вартість	Норма додаткової вартости	Норма гуртового зиску
Перший випадок: 400 c + 100 v + 150 m = 650	250	150%	30%
Другий випадок: 400 c + 150 v + 100 m = 650	250	$66^2/_3\%$ *)	$18^2/_{11}\%$

Перш за все додаткова вартість понижується на третину своєї колишньої величини, з 150 до 100. Норма зиску понижується трохи більш, ніж на одну третину, з 30% до 18%, бо зменшена додаткова вартість обчислюється тепер на вирослий авансований сукупний капітал. Але вона понижується далеко не

*) У німецькому тексті тут помилково стоїть «$66^1/_3\%$». *Пр. ред*

втім відношенні, як норма додаткової вартости. Ця остання з $\frac{150}{100}$ понижується до $\frac{100}{150}$, отже з 150% до $66^2/_3$%, тимчасом як норму зиску понижується лише з $\frac{150}{500}$ до $\frac{100}{550}$, або з 30% до $18^2/_{11}$%. Таким чином, відносне пониження норми зиску більше, ніж пониження маси додаткової вартости, але менше, ніж пониження норми додаткової вартости. Далі виявляється, що вартості і маси продуктів лишаються незмінні, коли вживається ту саму кількість праці, що і давніш, хоча б авансований капітал в наслідок збільшення його змінної складової частини і збільшився. Це збільшення авансованого капіталу позначилося б, звичайно, дуже чутливо на капіталісті, що починає нове підприємство. Але з погляду репродукції в цілому збільшення змінного капіталу визначає не що інше, а тільки те, що значніша частина вартости, новоствореної новодолученою працею, перетворюється на заробітну плату, тобто насамперед на змінний капітал, замість перетворюватись на додаткову вартість і додатковий продукт. Отже, вартість продукту лишається незмінна, бо вона обмежена, з одного боку, вартістю сталого капіталу = 400, з другого боку — числом 250, що в ньому визначається новодолучена праця. Але обидві ці величини лишились незмінні. Продукт цей, оскільки він сам знову входить в сталий капітал, в даній величині вартости являє ту саму, що й давніш, масу споживної вартости; отже, та сама маса елементів сталого капіталу зберігає ту саму вартість. Інакше стояла б справа, коли б заробітна плата підвищилась не тому, що робітник одержував би більшу частину своєї власної праці, але коли б він одержував більшу частину своєї власної праці тому, що понизилась продуктивність праці. В цьому випадку сукупна вартість, що в ній втілюється та сама кількість праці, оплаченої і неоплаченої, лишилася б незмінна; але маса продукту, що в ній втілюється вся кількість праці, зменшилася б, і, отже, зросла б ціна кожної даної частини продукту, бо кожна така частина являла б більшу кількість праці. Підвищена заробітна плата в 150 являла б не більше продукту, ніж колишня заробітна плата в 100; понижена додаткова вартість в 100 являла б лише $^2/_3$ колишнього продукту, $66^2/_3$% тієї маси додаткових вартостей, які давніш визначалися в 100. В цьому випадку подорожчав би і сталий капітал, оскільки в нього входить цей продукт. Але це не було б наслідком підвищення заробітної плати; — навпаки підвищення заробітної плати було б наслідком подорожчання товарів і наслідком пониженої продуктивности тієї самої кількости праці. Тут постає ілюзія, ніби підвищення заробітної плати удорожчує продукт; але тут підвищення це є не причина, а результат зміни вартости товарів в наслідок пониженої продуктивности праці.

Коли, навпаки, за інших рівних умов, коли, отже, та сама кількість вжитої праці визначається, як і давніш, в 250, — вартість застосованих нею засобів продукції підвищиться або знизиться, то й вартість тієї самої маси продуктів підвищиться або знизиться на ту саму величину. $450c + 100v + 150m$ дає вартість продукту = 700; навпаки, $350c + 100v + 150m$ дає для вартости тієї самої маси продукту лише 600, замість колишніх 650. Отже, коли зростає або зменшується авансований капітал, пущений в рух тією самою кількістю праці, тоді, за інших рівних умов, зростає або зменшується і вартість продукту, коли це збільшення або зменшення авансового капіталу походить із зміни величини вартости сталої частини капіталу. Навпаки, вона не змінюється, коли збільшення або зменшення авансованого капіталу походить із зміни величини вартости змінної частини капіталу при незмінній продуктивності праці. Збільшення або зменшення вартости сталого капіталу не компенсується жодним протилежним рухом. Але збільшення або зменшення вартости змінного капіталу, при незмінній

продуктивності праці, компенсується зворотним рухом додаткової вартости, так що вартість змінного капіталу плюс додаткова вартість, отже, вартість новодолучена працею до засобів продукції і новостворена в продукті лишається незмінна.

Навпаки, коли збільшення або зменшення вартости змінного капіталу або заробітної плати є наслідок подорожчання або пониження ціни товарів, тобто наслідок зменшення або збільшення продуктивности праці, вжитої в цій сфері приміщення капітталу, то це впливає на вартість продукту. Але підвищення або пониження заробітної плати є тут не причина, а тільки наслідок.

Навпаки, коли б у вищенаведеному прикладі при незмінному сталому капіталі $= 400c$, зміна $100v + 150m$ на $150v + 100m$, отже, підвищення змінного капіталу, було наслідком пониження продуктивної сили праці не в даній окремій галузі продукції, наприклад, у бавовнопрядінні, але, скажімо, в хліборобстві, що постачає робітникові харчові продукти, — отже, було б наслідком подорожчання цих харчових продуктів, то вартість продуктів не змінилася б. Вартість в 650, як і давніш, визначалася б тією самою масою бавовняної пряжі.

З викладеного вище випливає далі таке: коли в наслідок економії тощо, зменшуються витрати сталого капіталу в тих галузях продукції, що їхні продукти входять в споживання робітника, то це, так само, як і безпосереднє зростання продуктивности самої ужитої праці, може призвести до зменшення заробітної плати, бо це здешевлює засоби існування робітника, а тому це може призвести до підвищення додаткової вартости; так що норма зиску зростає тут з двох причин, а саме: з одного боку, тому, що зменшується вартість сталого капіталу, і, з другого боку, тому, що збільшується додаткова вартість. Розглядаючи перетворення додаткової вартости на зиск, ми припускали, що заробітна плата не понижується, а лишається сталою, бо там нам треба було дослідити коливання норми зиску, незалежно від зміни норми додаткової вартости. Крім того, розвинуті нами там закони мають загальний характер, вони мають силу і для тих приміщень капіталу, що їхні продукти не входять в споживання робітника, і що зміни вартости їхнього продукту не впливають тому на заробітну плату.

Отже, відокремлення і розпад вартости, яку новоприєднувана праця щорічно знову долучає до засобів продукції, або до сталої частини капіталу, на різні форми доходу: на заробітну плату, зиск і ренту — ані трохи не змінює межі самої вартости, тієї суми вартости, що розподіляється між цими різними категоріями; так само як зміна відношення між цими окремими частинами не може змінити суми, їх цієї даної величини вартости. Дане число 100 залишається завжди тим самим, чи розкладемо ми його на $50 + 50$ чи на $20 + 70 + 10$, чи на $40 + 30 + 30$. Та частина вартости продукту, що розпадається на ці доходи, є визначена, як і стала частина вартости капіталу, вартістю товарів, тобто кількістю праці, зречевленою в них в кожному даному випадку. Отже, поперше, дано величину вартости товарів, яка розподіляється на заробітну плату, зиск і ренту; дано, отже, абсолютну межу суми окремих частин вартости цих товарів. Подруге, щодо самих цих категорій, то дано також їхні пересічні і реґуляційні межі. Заробітна плата становить базу цього останнього обмеження. Вона, з одного боку, реґулюється природним законом; її мінімальна межа дана фізичним мінімумом засобів існування, потрібних робітникові для збереження і репродукції його робочої сили; дана, отже, як певна кількість товарів. Вартість цих товарів визначається робочим часом, потрібним для їхньої репродукції; отже, тієї частиною праці, новодолученої до засобів продукції, або тією частиною кожного робочого дня, яку робітник витрачає на продукцію і репродукцію еквіваленту вартості цих потрібних засобів існування. Коли, наприклад, пересічна вартість його засобів існування за день дорівнює 6 годинам пересічної праці, то він мусить пересічно працювати на себе 6 годин на день. Дійсна вартість його робочої сили

відхиляється від цього фізичного мінімуму; вона змінюється залежно від клімату й рівня суспільного розвитку; вона залежить не тільки від фізичних, але і від історично розвинених суспільних потреб, які стають другою природою. Але в кожній країні за кожного даного періоду ця реґуляційна пересічна заробітна плата є дана величина. Таким чином, вартісті усіх інших доходів набуває певної межі. Вона завжди дорівнює вартості, що в ній втілюється ввесь робочий день (який тут збігається з пересічним робочим днем, бо він охоплює сукупну масу праці, пущену в рух сукупним суспільним капіталом) мінус та його частина, яка втілюється в заробітній платі. Отже, її межу дано межею тієї вартости, що в ній виражається неоплачена праця, тобто кількістю цієї неоплаченої праці. Коли та частина робочого дня що її робітник витрачає на репродукцію вартости своєї заробітної плати, знаходить свою крайню межу в фізичному мінімумі заробітної плати, то друга частина робочого дня, — та, в якій визначається його додаткова праця, отже, і та частина вартости, яка виражає додаткову вартість, — знаходить свою межу в фізичному максимумі робочого дня, тобто в тій сукупній кількості щоденного робочого часу, що її робітник взагалі може дати при умові збереження і репродукції своєї робочої сили. А що в цьому дослідженні мова йде про розподіл тієї вартости, що в ній визначається сукупна праця, новодолучена протягом року, то робочий день можна розглядати тут як величину сталу, і ми розглядаємо його таким, незалежно від того, наскільки він відхиляється від свого фізичного максимуму. Абсолютна межа тієї частини вартости, що становить додаткову вартість і розпадається на зиск і земельну ренту, є таким чином дана; вона визначається надміром неоплаченої частини робочого дня понад оплачену його частину, отже, тією частиною вартости сукупного продукту, що в ній реалізується ця додаткова праця. Коли ми назвемо, як я це зробив, зиском додаткову вартість, обмежену цими межами і обчислену на сукупний авансований капітал, то зиск цей, розглядуваний щодо його абсолютної величини, дорівнює додатковій вартості і, отже, межі його визначені так само закономірно,як і межі цієї останньої. Але висота норми зиску також є величина, включена у певні межі, визначувані вартістю товарів. Вона є відношення сукупної додаткової вартости до сукупного суспільного капіталу, авансованого на продукцію. Коли цей капітал = 500 (скажімо, мільйонів), а додаткова вартість = 100, то 20% є абсолютною межею норми зиску. Розподіл суспільного зиску відповідно до цієї норми між капіталами, приміщеними в різних сферах продукції, породжує відхильні від вартости товарів ціни продукції, які й є дійсно реґуляційними пересічними ринковими цінами. Проте, відхил цей не знищує ані визначення цін вартостями, ані закономірних меж зиску. Коли вартість товару дорівнює зужиткованому при його продукції капіталові k плюс вміщена в ньому додаткова вартість, то ціна продукції дорівнює зужиткованому при його продукції капіталові k плюс додаткова вартість, що припадає на цей товар, відповідно до загальної норми зиску, наприклад, 20% на капітал, авансований для продукції цього товару, як на дійсно зужиткований, так і на просто вжитий. Але ця добавка в 20% сама визначається додатковою вартістю, створеною сукупним суспільним капіталом, і її відношенням до вартости цього капіталу; саме тому вона становить 20%, а не 10 або 100. Таким чином перетворення вартости на ціни продукції, не знищує меж зиску, але тільки змінює розподіл його між різними окремими капіталами, що з них складається суспільний капітал, — розподіляє його між ними рівномірно, в тій пропорції, що в ній вони становлять частини вартости цього сукупного капіталу. Ринкові ціни то підносяться вище, то падають нижче від цієї реґуляційної ціни продукції, але ці коливання взаємно знищуються. Якщо ми розглянемо таблицю цін за довший період та усунемо ті випадки, коли в наслідок зміни продуктивности

праці змінюється дійсна вартість товарів, а також ті випадки, коли процес продукції порушується якимись природними або суспільними лихами, то ми будемо здивовані, поперше, відносною вузькістю меж відхилів і, подруге тією реґулярністю, з якою ці відхили зрівноважуються. Ми знайдемо тут те саме панування реґуляційних пересічних, що його Кетле довів для суспільних явищ. Коли вирівнювання товарових вартостей на ціни продукції не наражається на жодні перешкоди, то рента зводиться до диференційної ренти, тобто обмежується вирівнянням тих надзисків, що їх реґуляційна ціна продукції дала б певній частині капіталістів, і що їх тепер привласнює земельний власник. Отже, тут рента має свою певну вартісну межу в тих відхилах індивідуальних норм зиску, які спричиняються реґулюванням цін продукції загальною нормою зиску. Коли земельна власність створює перешкоди вирівнюванню товарових вартостей на ціни продукції і таким чином привласнює собі абсолютну ренту, то ця остання обмежена надміром вартости хліборобських продуктів над їхньою ціною продукції, отже, надміром вміщеної в них додаткової вартости проти зиску, який припадає окремим капіталам, відповідно до загальної норми зиску. Ця ріжниця становить тоді межу ренти, яка тепер, як і давніш, становить лише певну частину даної і вміщеної в товарах додаткової вартости.

Нарешті, коли б вирівнювання додаткової вартости на пересічний зиск наразилось у різних сферах продукції на перешкоду у вигляді штучних або природних монополій, і зокрема у вигляді монополії земельної власности, так що зробилася б можливою монопольна ціна, що перевищує ціну продукції і вартість товарів, на які поширюється дія монополії, — то й тоді не були б знищені межі, визначувані вартістю товарів. Монопольна ціна певних товарів лише перенесла б частину зиску продуцентів інших товарів на товари з монопольною ціною. Посередньо виникло б місцеве порушення в розподілі додаткової вартости між різними сферами продукції, але воно залишило б незмінною межу самої цієї додаткової вартости. Коли товар з монопольною ціною входить в число речей потрібного споживання робітника, то це підвищує заробітну плату, і тим самим понижується додаткова вартість, якщо тільки робітникові по-давнішому виплачують усю вартість його робочої сили. Це може також спричинити падіння заробітної плати нижче від вартости робочої сили, але лише в тому випадку, коли заробітна плата перевищує межі її фізичного мінімуму. В цьому випадку монопольна ціна виплачується через вирахування з реальної заробітної плати (тобто з суми споживних вартостей, одержуваних робітником в наслідок даної кількости праці) і з зиску інших капіталістів. Таким чином межі, в яких монопольна ціна може порушити нормальне реґулювання товарових цін, піддаються твердому визначенню і точному облікові.

Отже, подібно до того, як поділ новодолученої до товарів вартости і взагалі вартости товарів, яка розкладається на доходи, знаходить свої об'єктивні і реґуляційні межі у співвідношенні між потрібною і додатковою працею, заробітною платою і додатковою вартістю, так само і поділ самої додаткової вартости на зиск і земельну ренту знаходить свої межі в законах, що реґулюють вирівнювання норми зиску. При розпаді на процент і підприємницький бариш, межу їх, обох разом узятих, становить сам пересічний зиск. Він дає тут певну суму вартости, що в її межах цей поділ має відбутись, і тільки й може відбутись. Та певна пропорція, що в ній відбувається поділ, має тут випадковий характер, тобто визначається виключно умовами конкуренції. Тимчасом як в інших випадках збіг попиту і подання знищує відхили ринкових цін від їхніх реґуляційних пересічних цін, тобто знищує вплив конкуренції, тут вона є єдино визначальна. Але чому? Тому, що тут той самий чинник продукції, капітал, повинен розподілити належну йому додаткову

вартість між двома посідачами цього самого чинника продукції. Але та обставина, що тут немає певної закономірної межі для поділу пересічного зиску на окремі частини, не знищує меж його самого як частини товарової вартости, так само як та обставина, що два спільника якогось підприємства з якихось зовнішніх обставин ділять поміж собою зиск не нарівно, ніяк не зачіпає меж цього зиску.

Отже, коли та частина товарової вартости, що в ній визначається праця, новодолучена до вартости засобів продукції, розпадається на різні частини, що набувають у формі доходів самостійного вигляду одна проти однієї, то звідси ще зовсім не виплйває, що заробітну плату, зиск і ренту треба розглядати, як конституційні елементи, з сполучення або підсумовування яких виникає реґуляційна ціна (natural price, prix nécessaire) самих товарів,—так що при цьому вже не товарова вартість по вирахуванні з неї сталої частини вартости була б первісно даною одиницею, яка поділяється на зазначені три частини, а навпаки, ціна кожної з цих трьох частин являла б собою величину, визначувану самостійно, і лише з комплексу цих трьох незалежних величин складалася б ціна товару. В дійсності вартість товару є величина наперед дана, сукупність загальної вартости заробітної плати, зиску й ренти, хоч би які були відносні величини їх поміж себе. Навпаки, при зазначеному помилковому погляді заробітна плата, зиск і рента є три самостійні величини вартости, що їх сукупна величина створює, обмежує і визначає величину товарової вартости.

Насамперед, ясно, що коли б заробітна плата, зиск і рента конституювали ціну товарів, то це в однаковій мірі мало б силу так до сталої частини товарової вартости, як і до другої її частини, що в ній визначається змінний капітал і додаткова вартість. Отже, ця стала частина може тут бути залишена осторонь, бо вартість товарів, з яких вона складається, так само зводиться до суми вартости заробітної плати, зиску й ренти. Як уже зазначено, цей погляд заперечує також саме існування такої сталої частини вартости.

Ясно далі, що тут відпадає саме розуміння вартости. Лишається тільки уявлення про ціну, в тому розумінні, що посідачам робочої сили, капіталу й землі виплачується певну суму грошей. Але що таке гроші? Гроші не річ, а певна форма вартости, отже в свою чергу мають своєю передумовою вартість. Отже, припустімо, що певну кількість золота або срібла виплачується за ті елементи продукції, або що їх у гадці прирівнюється до цієї кількости. Але ж золото й срібло (і освічений економіст пишається з цього відкриття) сами є товаром, як усякі інші товари. Отже, ціну золота й срібла також визначається заробітною платою, зиском і рентою. Отже, ми не можемо заробітну плату, зиск і ренту визначити тим, що їх можна прирівняти до певної кількости золота і срібла, бо вартість цього золота і срібла, якою ми хочемо виміряти їх, як їхнім еквівалентом, має ще й собі лише визначитись саме ними, незалежно від золота й срібла, тобто незалежно від вартости всякого товару, яка сама є продукт зазначених трьох чинників. Отже, сказати, що вартість заробітної плати, зиску й ренти є в тому, що вони дорівнюють певній кількості золота та срібла, значить лише сказати, що вони дорівнюють певній кількості заробітної плати, зиску й ренти.

Візьмімо насамперед заробітну плату. Бо і з цього погляду праця мусить бути за вихідний пункт. Отже, чим визначається реґуляційна ціна заробітної плати, та ціна, що навколо неї коливаються її ринкові ціни?

Скажімо, попитом і поданням робочої сили. Але про який попит на робочу силу іде тут мова? Про попит від капіталу. Отже, попит на працю рівнозначний поданню капіталу. Щоб говорити про подання капіталу, ми мусимо насамперед знати, що таке капітал. З чого складається капітал? Коли взяти його найпростішу форму: з грошей і товарів. Але гроші є лише форма товару.

Отже, з товарів. Але вартість товарів, за нашим припущенням, визначається в першу чергу ціною праці, що продукує їх, заробітною платою. Заробітна плата є тут передумова і розглядається як елемент, що конституює ціну товарів. Таким чином, ця ціна повинна бути визначена відношенням подання праці до капіталу. Ціна самого капіталу дорівнює ціні товарів, що з них він складається. Попит капіталу на працю дорівнює поданню товарів. А подання капіталу дорівнює поданню суми товарів даної ціни, а цю ціну в першу чергу реґулюється ціною праці, а ціна праці й собі знову таки дорівнює тій частині товарової ціни, з якої складається змінний капітал, що віддається робітникові, в обмін на його працю; а ціна товарів, що з них складається цей змінний капітал в першу чергу знов таки й собі визначається ціною праці, бо вона визначається цінами заробітної плати, зиску й ренти. Отже, щоб визначити заробітну плату, ми не можемо виходити з капіталу як з передумови, бо вартість самого капіталу співвизначається заробітною платою.

Крім того, притягування до цієї справи конкуренції нам не допомагає. Конкуренція призводить до того, що ринкові ціни праці підвищуються або падають. Але припустімо, що попит і подання праці взаємно урівноважуються. Чим буде визначатись тоді заробітна плата? Конкуренцією. Але ж ми саме припустили, що конкуренція перестала діяти, як визначальний чинник,— що, в наслідок рівноваги її обох протилежно спрямованих сил, її вплив знищено. Адже ми якраз хочемо знайти природну ціну заробітної плати, тобто не ту ціну праці, яка реґулюється конкуренцією, а ту, яка навпаки реґулює її.

Не лишається нічого іншого, як визначити потрібну ціну праці потрібними засобами існування робітника. Але ці засоби існування є товари, що мають певну ціну. Отже, ціна праці визначається ціною потрібних засобів існування, а ціна засобів існування, як і ціна всіх інших товарів, визначається в першу чергу ціною праці. Отже, визначена ціною засобів існування ціна праці визначається кінець-кінцем ціною праці. Ціна праці визначає саму себе. Інакше кажучи, ми не знаємо, чим визначається ціна праці. Праця має тут взагалі ціну, бо її розглядається як товар. Отже, щоб говорити про ціну праці, ми мусимо знати, що таке взагалі ціна. Але що таке ціна взагалі, ми цим шляхом якраз і не можемо дізнатись.

Але припустімо, що цим, таким втішним, способом ми визначили потрібну ціну праці. Як же стоїть справа з пересічним зиском, з зиском кожного капіталу в нормальних умовах, з зиском, який становить другий елемент ціни товару? Пересічний зиск мусить бути визначений пересічною нормою зиску; а чим визначається ця остання? Конкуренцією між капіталістами? Але конкуренція вже має своєю передумовою існування зиску. Вона має своєю передумовою різні норми зиску, отже і різні зиски в тих самих або різних галузях продукції. Конкуренція може впливати на норму зиску лише остільки, оскільки вона впливає на ціни товарів. Конкуренція може призвести лише до того, що продуценти в межах даної сфери продукції продають свої товари по однакових цінах, а в межах різних сфер продукції — по цінах, що дають їм однаковий зиск, тобто однакову пропорційну додачу до ціни товару, вже почасти визначеної заробітною платою. Конкуренція може тому лише вирівнювати ріжницю в нормі зитску. Для того, щоб можливо було вирівнювати неоднакові норми зиску, зиск як елемент товарової ціни мусить уже бути в наявності. Конкуренція його не створює. Вона підвищує або понижує, але не створює того рівня, який встановлюється, коли вирівняння дійсно настало. І коли ми говоримо про потрібну норму зиску, ми хочемо пізнати саме ту норму зиску, яка незалежна від руху конкуренції, яка сама з свого боку реґулює конкуренцію. Пересічна норма зиску здійснюється коли настає рівновага між силами конкурентних капіталістів. Конкуренція може

створити цю рівновагу, але не ту норму зиску, яка складається при цій рівновазі. Коли така рівновага вже постала, то чому загальна норма зиску 10 або 20 або 100%? В наслідок конкуренції. Але, якраз навпаки, конкуренція усунула причини, що зумовили відхил від 10 або 20 або 100%. Вона призвела до встановлення товарової ціни, при якій кожен капітал дає однаковий зиск, пропорційно до своєї величини. Але величина самого цього зиску є незалежна від конкуренції. Конкуренція лише знов і знов приводить усі відхили до цієї величини. Одна людина конкурує з іншими, і конкуренція примушує її продавати свої товари по тій самій ціні, як усі інші. Але чому ж ця ціна 10 або 20, або 100?

Отже, не лишається нічого іншого, як з'ясувати норму зиску, а тому й зиск, як визначувану якимось незрозумілим чином додачу до ціни товару, яка до цього пункту визначалась заробітною платою. Одним-одно, про що говорить нам конкуренція, це те, що ця норма зиску мусить бути певною величиною. Але це ми знали і давніш, коли говорили про загальну норму зиску та про «потрібну ціну» зиску.

Немає жодної потреби цей безглуздий процес міркувань наново простежувати щодо земельної ренти. І без того ясно, що переведений хоч трохи послідовно, він призводить лише до того, що зиск і рента видаються просто додачами, визначуваними цілком незрозумілими законами, до ціни товарів, визначуваної в першу чергу заробітною платою. Коротко кажучи, фактично конкуренція бере на себе пояснити всю беззмістовність економістів, тимчасом як здавалося б, навпаки, економісти повинні були б пояснити конкуренцію.

Коли лишити осторонь ту фантазію, що зиск і рента, як складові частини ціни, створюються циркуляцією, тобто продажем, — адже в дійсності циркуляція ніколи не може дати того, що їй самій попереду не дано, — то все питання зведеться просто ось до чого:

Хай ціна товару, визначувана заробітною платою, = 100; норма зиску 10% на заробітну плату, і рента 15% на заробітну плату. Тоді ціна товару, визначувана сумою заробітної плати, зиску й ренти, = 125. Ці 25 додачі не можуть походити з продажу товару. Бо всі, хто продає один одному товари, продають за 125 те, що кожному з них коштувало 100 заробітної плати; а це цілком те саме, як коли б вони всі продавали за 100. Отже, ця операція мусить розглядатись незалежно від процесу циркуляції.

Коли ці три особи ділять між собою самий товар, який тепер коштує 125, — справа ані трохи не зміниться, якщо капіталіст спочатку продасть товар за 125, а потім виплатить робітникові 100, собі самому 10 і землевласникові 15, — то робітник одержує $^4/_5$ = 100 вартости і продукту. Капіталіст одержує $^2/_{25}$ вартости і продукту, землевласник $^3/_{25}$. Продавши за 125, замість 100, капіталіст віддає робітникові лише $^4/_5$ того продукту, що в ньому втілюється праця робітника. Отже, це було б цілком те саме, як коли б він дав робітникові 80, залишивши в себе 20, що з них 8 припало б йому і 12 земельному власникові. Тоді він продав би товар по його вартості, бо в дійсності надбави до ціни становлять підвищення, незалежні від вартости товару, яка, при зробленому вище припущенні, визначається вартістю заробітної плати. Таким чином, манівцями це призвело б до такого висновку, що при даному уявленні заробітна плата, 100, дорівнює вартості продукту, тобто = сумі грошей, що в ній визначається ця певна кількість праці, але що вартість ця відрізняється від реальної заробітної плати і, отже, дає деякий надмір. Надмір цей, згідно з розглядуваною теорією, реалізується номінальною додачею до ціни. Отже коли б заробітна плата дорівнювала 110, замість 100, то зиск мусив би = 11, і земельна рента $16^1/_2$, отже, ціна товару = $137^1/_2$. Відношення лишилися б при цьому без зміни. Але тому, що при цьому поділ здійснювався б завжди через

номінальну додачу певних відсотків до заробітної плати, то ціна підвищувалася б і падала б разом з заробітною платою. Заробітна плата спочатку прирівнюється тут до вартости товару і потім знову відокремлюється від неї. В дійсності такі теорії спричинюються несвідомими манівцями до того висновку, що вартість товару визначається кількістю вміщеної в нього праці, вартість заробітної плати ціною потрібних засобів існування, а надмір вартости над заробітною платою становить зиск і ренту.

Розпадання вартости товарів за вирахуванням вартости зужиткованих на їхню продукцію засобів продукції; розпадання цієї даної маси вартости, визначеної кількістю праці, зрічевленої в товаровому продукті, на три складові частини, які набувають потім у формі заробітної плати, зиску й земельної ренти самостійного вигляду незалежних одна від однієї форм доходу, — це розпадання виступає в перекрученому вигляді, на приступній для всіх поверхні капіталістичної продукції, отже, і в уявленні аґентів захоплених цією продукцією.

Хай сукупна вартість будь-якого товару $= 300$, що з них 200 є вартість зужиткованих на його продукцію засобів продукції або елементів сталого капіталу. Отже, лишається 100, що є сума нової вартости, долученої до цього товару в процесі його продукції. Ця нова вартість в 100 вичерпує собою все, що може піддаватись поділові на ці три форми доходу. Коли припустимо, що заробітна плата $= x$, зиск $= y$, земельна рента $= z$, то в нашому випадку сума $x + y + z$ завжди $= 100$. Але в уявленні промисловців, купців і банкірів, як і в уявленні вульґарних економістів, це набуває цілком іншого вигляду. Для них не вартість товару за вирахуванням вартости зужиткованих на його продукцію засобів продукції становить дану величину $= 100$, що розпадається потім на x, y і z. Навпаки, для них ціна товару складається просто з вартости заробітної плати, вартости зиску і вартости ренти, що їхні величини визначаються незалежно від вартости товару і одна від однієї, так що x, y, z є величини дані й визначені кожна самостійно, і лише з суми цих величин, яка може бути менша й більша за 100, складається величина вартости самого товару, як результат підсумовання цих складових частин його вартости. Таке quid pro quo є неминуче:

Поперше, тому що складові частини вартости товару протистоять одна одній як самостійні доходи, що як такі, стосуються до трьох, цілком відмінних один від одного, аґентів продукції, праці, капіталу і землі, в наслідок чого здається, що вони виникають з цих останніх. Власність на робочу силу, на капітал і землю є причина того, що ці різні складові частини вартости товарів припадають цим відповідним власникам і тому перетворюються для них на доходи. Але вартість не виникає з перетворення на дохід, вона мусить бути вже в наявності, раніш ніж вона матиме змогу перетворитись на дохід, набути цієї форми. Протилежна ілюзія мусить дедалі більш зміцнюватись тому, що визначення відносних величин цих трьох частин одна проти однієї відбувається за різними законами, що їхній зв'язок з самою вартістю товарів і обмеження їх нею зовсім не виявляється на поверхні явищ.

Подруге. Ми бачили, що загальне підвищення або пониження заробітної плати, спричиняючи при інших рівних обставинах рух загальної норми зиску у протилежному напрямку, змінює ціни продукції різних товарів, підвищує одні з них, понижує інші, залежно від пересічного складу капіталу у відповідних сферах продукції. Отже, тут, принаймні, в деяких галузях продукції, досвід виявляє, що пересічна ціна товару підвищується тому, що підвищується заробітна плата і понижується тому, що вона понижується. Але чого не виявляє «досвід» — це прихованого реґулювання цих змін вартістю товарів, незалежною від заробітної плати. Коли, навпаки, підвищення заробітної плати є місцеве, коли воно відбувається лише в окремих галузях продукції, в наслідок своєрідних

обставин, то може постати відповідне номінальне підвищення цін цих товарів. Це підвищення відносної вартости одного сорту товарів проти інших, що для них заробітна плата лишається незмінна, є тоді лише реакція проти місцевого порушення рівномірности в розподілі додаткової вартости між різними сферами продукції, засіб вирівнювання окремих норм зиску на загальну норму. Той «досвід», який тут здобувається, свідчить знову про те, що ціна визначається заробітною платою. Отже, досвід в обох випадках виявляє, що заробітна плата визначає товарові ціни. Чого не показує досвід — це прихованої причини цієї залежности. Далі: пересічна ціна праці, тобто вартість робочої сили, визначається ціною продукції потрібних засобів існування. Коли вона підвищується або понижується то підвищується або понижується й перша. Досвід виявляє тут знов таки лише існування залежности між заробітною платою і ціною товарів; але причина може набути вигляду наслідку, наслідок — вигляду причини, як це буває, наприклад, при русі ринкових цін, коли підвищенню заробітної плати понад пересічний рівень відповідає зв'язане з періодом розквіту підвищення ринкових цін понад ціни продукції, а наступному потім падінню заробітної плати нижче пересічного рівня відповідає падіння ринкових цін нижче від цін продукції. Коли лишити осторонь коливальний рух ринкових цін, то залежності цін продукції від вартости товарів мусив би prima facie відповідати той виявлений досвідом факт, що при підвищенні заробітної плати понижується норма зиску і навпаки. Але ми бачили, що норма зиску може визначатися змінами в вартості сталого капіталу незалежно від змін заробітної плати; так що заробітна плата і норма зиску можуть рухатися не в протилежному, а в тому самому напрямку, можуть одночасно підвищуватись або понижуватися. Коли б норма додаткової вартости безпосередньо збігалася з нормою зиску, то це було б неможливе. Так само, коли заробітна плата підвищується, в наслідок зросту цін засобів існування, норма зиску може лишитись незмінна або навіть підвищитися, в наслідок більшої інтенсивности праці, або подовження робочого дня. Всі ці досвіди потверджують ілюзію, спричинену самостійною перекрученою формою складових частин вартости, — ілюзію, ніби сама заробітна плата, або заробітна плата разом з зиском визначають вартість товарів. Коли взагалі така ілюзія постає щодо заробітної плати, коли, отже, здається, що ціна праці збігається з вартістю, породженою працею, то зрозуміла річ, що така ілюзія постає також щодо зиску й ренти. Їхні ціни, тобто їхні грошові вирази, мусять тоді реґулюватись незалежно від праці і породженої нею вартости.

Потретє: Припустімо, що вартості товарів, або їхні ціни продукції, що лише здаються незалежними від вартостей товарів,— в зовнішньому виявленні безпосередньо й завжди збігаються з ринковими цінами товарів, замість, навпаки, пробиватися лише як реґуляційні пересічні ціни через постійне вирівнювання безупинних коливань ринкових цін. Припустімо далі, що репродукція відбувається завжди в тих самих незмінних відношеннях, отже, що продуктивність праці в усіх елементах капіталу лишається стала. Припустімо, нарешті, що частина вартости товарового продукту, яка в кожній сфері продукції створюється через долучення до вартости засобів продукції нової кількости праці, отже, нововипродукованої вартости,— що ця частина розпадається в завжди незмінюваній пропорції на заробітну плату, зиск і ренту, так що дійсно виплачена заробітна плата, фактично реалізований зиск, та фактична рента завжди безпосередньо збігаються перша з вартістю робочої сили, другий — з тією частиною сукупної додаткової вартости, що, згідно з пересічною нормою зиску, припадає на кожну частину сукупного капіталу, який самостійно функціонує, і, нарешті, третя — з тими межами, що в них normaliter вміщена земельна рента на даній базі. Припустімо, одним словом, що розподіл вартости суспільного продукту і реґулювання цін продукції відбувається на капіталістичній базі, але з усуненням конкуренції.

Отже, за таких припущень, коли б вартість товарів була і уявлялась величиною сталою, коли б частина вартости товарового продукту, що розкладається на доходи, лишалася сталою величиною і саме такою уявлялася, коли б, нарешті, ця дана і стала частина вартости розпадалася на заробітну плату, зиск і ренту завжди в незмінній пропорції,— навіть за таких припущень дійсний рух неминуче мусив би виступати в перекрученому вигляді: не як розпад наперед даної величини вартости на три частини, що набувають форми незалежних один від одного доходів, але навпаки, як створення цієї вартости із суми незалежних, самостійно визначуваних кожен сам по собі, складових її елементів: заробітної плати, зиску й земельної ренти. Ця ілюзія виникла б неминуче, бо в дійсному русі окремих капіталів і їхніх товарових продуктів не вартість товару виступає як передумова її розпаду на складові частини, а навпаки, складові частини, на які вони розпадаються, виступають як передумова вартости товарів. Насамперед, для окремого капіталіста, як ми бачили, витрати продукції товару виступають як дана величина, що як така, завжди визначається в дійсній ціні продукції. Але витрати продукції дорівнюють вартості сталого капіталу, авансованих засобів продукції, плюс вартість робочої сили, яка проте, в очах аґентів продукції набуває ірраціональної форми ціни праці, так що заробітна плата одночасно виступає як дохід робітника. Пересічна ціна праці є величина дана, бо вартість робочої сили, як і всякого іншого товару, визначається робочим часом, потрібним для її репродукції. Щождо тієї частини вартости товарів, яка становить заробітну плату, то вона виникає не з того, що вона набуває цієї форми заробітної плати, не з того, що капіталіст авансує робітникові його частину в його власному продукті в зовнішній формі заробітної плати, а в наслідок того, що робітник створює еквівалент, відповідний до його заробітної плати, тобто протягом певної частини своєї щоденної або річної праці створює вартість, яка міститься в ціні його робочої сили. Але заробітну плату встановлюється контрактом раніш, ніж випродуковано відповідний їй еквівалент вартости. Як елемент ціни, що його величина дана раніш, ніж випродуковано товар і товарову вартість, як складова частина витрат продукції, заробітна плата виступає тому не як частина, що в самостійній формі відривається від усієї вартости товару, а навпаки, як величина дана, що наперед визначає всю вартість товару, тобто, як чинник, що створює ціну або вартість. Ролю аналогічну тій, що її заробітна плата відіграє у витратах продукції товару, пересічний зиск відіграє в ціні продукції товару, бо ціна продукції дорівнює витратам продукції плюс пересічний зиск на авансований капітал. Цей пересічний зиск практично входить в уявлення і розрахунки самого капіталіста, як реґуляційний елемент,— і не тільки в тому розумінні, що він реґулює перенесення капіталу з однієї сфери приміщення в другу, але й також при всяких купівлях і контрактах, що охоплюють процес репродукції за довший період. Але оскільки це так, остільки пересічний зиск є наперед дана величина, що дійсно не залежить від вартости і додаткової вартости, створюваної в кожній певній галузі продукції, а тому тим паче — кожним окремим капіталом, приміщеним у межах кожної такої галузі. Пересічний зиск у своєму зовнішньому вияві видається не наслідком розпаду вартости, а радше величиною, незалежною від вартости товарового продукту, наперед даною в процесі продукції товарів і до того ж визначальною для пересічної ціни товарів, тобто чинником, що створює вартість. При цьому додаткова вартість в наслідок розпадання її різних частин, на цілком незалежні одна від однієї форми, виступає в ще конкретнішій формі як передумова створення вартости товарів. Частина пересічного зиску, в формі проценту, протистоїть — самостійно як елемент, що є передумова продукції товарів і їхньої вартости,— капіталістові, що функціонує Хоч би як коливалась величина проценту, за кожного даного моменту і для кожного даного капіталіста вона є величина дана, що

для нього — поодинокого капіталіста — входить в склад витрат продукції, продукованих ним товарів. Так само стоїть справа для хліборобського капіталіста з земельною рентою у формі встановленої контрактом орендної плати, і в формі комірного за промислові будівлі для інших підприємців. А що ці частини, на які розпадається додаткова вартість, з'являються для кожного окремого капіталіста як дані елементи його витрат продукції, то й видаються вони, навпаки, чинниками, що створюють додаткову вартість; чинниками, що створюють одну частину товарової ціни, подібно до того, як заробітна плата створює її другу частину. Таємниця того, чому ці продукти розпаду товарової вартости завжди здаються передумовами самого створення вартости, є просто в тому, що капіталістичний спосіб продукції, як і всякий інший, невпинно репродукує не тільки матеріяльний продукт, але й суспільно-економічні відносини, економічно певні форми його утворення. Тому наслідок цього процесу продукції так само постійно набуває вигляду його передумов, як його передумови — вигляду його наслідку. І саме ця невпинна репродукція тих самих відносин антиципується окремим капіталістом як сам собою зрозумілий факт, що не підлягає жодному сумнівові. Поки капіталістична продукція як така, продовжує існувати одна частина новодолученої праці постійно перетворюється на заробітну плату, друга на зиск (процент і підприємницький бариш), третя — на ренту. При складанні контрактів між власниками різних елементів продукції це є передумова, і ця передумова правильна, хоч би як коливалась в кожному окремому випадку відносна величина зазначених трьох частин. Та певна форма, в якій протистоять одна одній частини вартости, є передумова, бо вона постійно репродукується, і вона постійно репродукується, бо вона постійно є передумова.

Правда, досвід і зовнішній вигляд явищ показують також, що ринкові ціни, вплив яких видається капіталістові дійсно єдиним чинником, що визначає вартості, — що ці ринкові ціни, розглядувані з боку їхньої величини, зовсім не залежать від цих антиципацій капіталіста, зовсім не рівняються за тим, високий чи низький процент, висока чи низька рента, зумовлені контрактом. Але ринкові ціни є сталі лише в зміні, і їхня пересічна за довші періоди саме і дає відповідні пересічні для заробітної плати, зиску й ренти як сталі величини, отже, кінець-кінцем панівні над ринковими цінами.

З другого боку, дуже простою здається така думка: коли заробітна плата, зиск і рента є вартостетворчі чинники, тому що вони видаються передумовами продукції вартости, і для окремого капіталіста входять як такі передумови в витрати продукції і ціни продукції, то і стала частина капіталу, що її вартість входить в продукцію кожного товару як дана величина, є вартостетворчий чинник. Але стала частина капіталу є не що інше, як сума товарів, а тому і товарових вартостей. Отже, це сходить на вульґарну тавтологію, що товарова вартість є витворець і причина товарової вартости.

Але коли б капіталіст мав якийсь інтерес поміркувати над цим, — а його міркування як капіталіста визначається виключно його інтересами і мотивами, що випливають з цих інтересів, — то досвід покаже йому, що продукт, який він сам продукує, входить в інші сфери продукції як стала частина капіталу, а продукти цих інших сфер продукції, входять в його продукт як стала частина капіталу. А що для нього, оскільки в нього відбувається нова продукція, новостворена вартість складається, як здається, з трьох величин — заробітної плати, зиску й ренти, — то це, як здається, має силу і щодо сталої частини, яка складається з продуктів інших капіталістів; а тому ціна сталої частини капіталу і тим самим і сукупна вартість товарів, зводиться кінець-кінцем, що правда, не послідовним шляхом, до суми вартости, яка постає з складання заробітної плати, зиску й ренти, як самостійних

вартостетворчих чинників, що реґулюються різними законами та випливають з різних джерел.

Почетверте. Для окремого капіталіста цілком байдуже, продаються чи ні його товари по їхніх вартостях; отже саме визначення вартости для нього цілком байдуже. Це визначення становить очевидно щось таке, що відбувається за його спиною, під впливом незалежних від нього відносин, бо не вартості товарів, а відмінні від них ціни продукції створюють реґуляційні пересічні ціни в кожній сфері продукції. Визначення вартости як таке, цікавить і є визначальне для окремого капіталіста і капіталу в кожній окремій сфері продукції лише остільки, оскільки зменшена або збільшена кількість праці, що її потрібно з підвищенням або пониженням продуктивности праці для продукції товарів, дає йому можливість в одному випадку, при даних ринкових цінах, одержати надзиск, а в другому випадку примушує його підвищити ціни на товари, бо тепер на кожну одиницю продукту або на кожен окремий товар припадає більше заробітної плати, більше сталого капіталу, а тому і більше проценту. Визначення вартости цікавить його лише остільки, оскільки воно підвищує або понижує для нього самого витрати продукції товару, отже, остільки, оскільки воно ставить його в виняткове становище.

Навпаки, заробітна плата, процент і рента здаються йому межами, що реґулюють не тільки ту ціну, при якій він може реалізувати частину зиску, підприємницький бариш, що припадає йому як капіталістові, що функціонує, але такими, що реґулюють взагалі ту ціну, за яку він мусить продавати товари, щоб міг безупинно тривати процес репродукції. Для нього цілком байдуже, чи реалізує він, чи ні при продажу вартість і додаткову вартість, що міститься в товарі, аби тільки він здобував з продажної ціни товару звичайний або більший ніж звичайний підприємницький бариш, понад витрати продукції, індивідуально дані для нього величиною заробітної плати, проценту й ренти. Отже, коли лишити осторонь сталу частину капіталу, то заробітна плата, процент і рента здаються йому обмежувальними, а тому витворчими, визначальними елементами товарової ціни. Коли йому пощастить, наприклад, понизити заробітну плату нижче вартости робочої сили, отже, нижче її нормальної висоти, одержати капітал за понижений процент і виплачувати орендну плату в розмірах, що не досягають нормального рівня ренти, то для нього цілком байдуже, чи продає він продукт нижче від його вартости, чи навіть нижче від загальної ціни продукції, так що частину вміщеної в товарі додаткової праці він віддає даром. Це має силу і щодо сталої частини капіталу. Коли, наприклад, промисловець може купити сировий матеріял нижче за його ціну продукції, то це ґарантує його від втрати навіть в тому випадку, коли він і собі продає цей матеріял в готовому товарі нижче за ціни продукції. Його підприємницький бариш може лишатись незмінним і навіть зрости, скоро тільки лишається незмінним або зростає надмір товарової ціни над тими її елементами, що мусять бути оплачені, покриті еквівалентом. Але крім вартости засобів продукції, що входять в продукцію його товарів, як кількісно дані елементи ціни, якраз заробітна плата, процент і рента є такі обмежувальні і реґуляційні елементи ціни, що входять в продукцію. Отже, вони здаються йому елементами, що визначають ціну товарів. З цього погляду здається, що підприємницький бариш визначається або надміром ринкової ціни, яка залежить від випадкових відносин конкуренції, над іманентною вартістю товарів, визначуваною вищезгаданими елементами ціни; абож, оскільки сам підприємницький бариш справляє визначальний вплив на ринкові ціни, він сам своєю чергою видається залежним від конкуренції між продавцями і покупцями.

Так у конкуренції між окремими капіталістами, як і в конкуренції на світовому ринку, дані і наперед припущені величини заробітної плати, проценту

й ренти входять в розрахунки, як сталі й реґуляційні величини,— сталі не в тому розумінні, що величини ці не зміняються, а в тому розумінні, що в кожному окремому випадку вони є дані і становлять сталу межу для ринкових цін, які безупинно коливаються. Наприклад, при конкуренції на світовому ринку справа йде виключно про те, чи можна при даній заробітній платі, даному проценті й даній ренті продати товар по даній загальній ринковій ціні або нижче цієї ціни з вигодою, тобто реалізуючи при цьому відповідний підприємницький бариш. Коли в одній країні заробітна плата і ціна землі низькі, а процент на капітал високий, бо капіталістичний спосіб продукції тут взагалі нерозвинений, тимчасом як в іншій країні заробітна плата і ціна землі номінально високі, а процент на капітал низький, то капіталіст у першій країні вживає більше праці й землі, в другій—порівняно більше капіталу. Оцінюючи, в якій мірі можлива конкуренція між обома цими капіталістами, обидва зазначені чинники треба взяти на увагу як визначальні елементи. Отже досвід показує тут теоретично, а заінтересовані розрахунки капіталіста показують практично, що ціни товарів визначаються заробітною платою, процентом і рентою, ціною праці, капіталу й землі, і що ці елементи ціни дійсно є реґуляційні, цінотворчі чинники.

Природна річ, при цьому завжди лишається один елемент, який є не передумова, а наслідок ринкової ціни товарів,— саме, надмір над витратами продукції, що постають з складання зазначених вище елементів: заробітної плати, проценту й ренти. Цей четвертий елемент, як здається, визначається в кожному окремому випадку конкуренцією, а в пересічному з цих випадків — пересічним зиском, який знов таки реґулюється тією самою конкуренцією, тільки за довший період.

Поп'яте. На базі капіталістичного способу продукції розпад вартости, що в ній втілюється новодолучена праця, на доходи в формі заробітної плати, зиску й земельної ренти є остільки сам собою зрозумілий, що цю методу застосовується також там, де немає навіть умов існування цих форм доходу (ми не говоримо вже про колишні історичні періоди, що їх ми наводили при дослідженні земельної ренти). Це значить, що під зазначені форми доходу підводиться за аналогією все що завгодно.

Коли самостійний робітник — візьмімо дрібного селянина, бо тут є застосовні всі три форми доходу — працює на себе самого і продає свій власний продукт, то його розглядається, поперше, як свого власного працедавця (капіталіста), що вживає самого себе як робітника; подруге, як свого власного земельного власника, що править для самого себе за орендаря. Як найманому робітникові, він виплачує собі заробітну плату, як капіталістові дає собі зиск, як земельному власникові платить собі ренту. Припускаючи, що капіталістичний спосіб продукції і відповідні йому відносини є загальною соціяльною базою, це підведення є слушне остільки, оскільки самостійний робітник не своїй праці, а своїй власності на засоби продукції,— що взаґалі кажучи, набули тут форми капіталу,— завдячує тим, що він має змогу привласнити свою власну додаткову працю. І далі, оскільки він продукує свій продукт як товар і тому залежить від ціни останнього (а коли навіть цього й немає, то ціну все таки треба взяти на увагу), маса додаткової праці, що він її може реалізувати як вартість, залежить не від її власної величини, а від загальної норми зиску; так само той надмір, що його він можливо одержує понад певну частку додаткової вартости, визначувану загальною нормою зиску, залежить знов таки не від кількости витраченої ним праці, але може бути привласнений ним лише через те, що він є власник землі. А що такі форми продукції, які цілком не відповідають капіталістичному способові продукції, можуть бути підведені — і до певної міри не без слушности — під капіталістичні форми доходу, то тим дужче зміцнюється ілюзія, ніби капіталістичні відносини є природні відносини всякого способу продукції.

Коли звести заробітну плату до її загальної основи, тобто до тієї частини продукту власної праці, що входить в особисте споживання робітника; коли звільнити цю частину від капіталістичних обмежень і поширити споживання до такого розміру, який, з одного боку, допускається наявною продуктивною силою суспільства (тобто суспільною продуктивною силою його власної праці як дійсно суспільної) і якого, з другого боку, потребує цілковитий розвиток індивідуальности; коли звести далі додаткову працю, й додатковий продукт до тих розмірів, які при даних суспільних умовах продукції потрібні, з одного боку, для створення страхового і резервного фонду, з другого боку, для безупинного поширення репродукції в тій мірі, що визначається суспільною потребою; коли включити нарешті, в № 1, в потрібну працю, і в № 2, в додаткову працю, ту кількість праці, що її мусять завжди виконувати працездатні члени суспільства на ще непрацездатних або вже непрацездатних членів суспільства; отже, коли таким чином усунути всі специфічно капіталістичні риси так у заробітній платі, як і в додатковій вартості, так у потрібній, як і в додатковій праці,— тоді перед нами залишаться вже не ці форми, а лише їхні основи, спільні всім суспільним способам продукції.

Проте, треба сказати, що таке підведення було властиве і колишнім панівним способам продукції, наприклад, февдальному. Продукційні відносини, що цілком не відповідали йому, стояли цілком поза ним, підводились під февдальні відносини, наприклад в, Англії tenures in common socage*) (протилежно до tenures on knight's service)**), які мали в собі виключно грошові зобов'язання лише з назви були февдальними.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ПЕРШИЙ.

РОЗПОДІЛЬЧІ ВІДНОСИНИ Й ПРОДУКЦІЙНІ ВІДНОСИНИ.

Вартість, новостворювана щорічно нововитрачуваною працею, — отже, і та частина річного продукту, що в ній визначається ця вартість і яка може бути вилучена, виділена з сукупного продукту,— розпадається, отже на три частини, що набувають трьох різних форм доходу, форм, які виражають одну частину цієї вартости, як належну або взагалі припалу посідачеві робочої сили, другу — посідачеві капіталу, третю — посідачеві земельної власности. Отже, це є відносини або форми розподілу, бо вони визначають ті відносини, що в них сукупна новоспродукована вартість розподіляється між посідачами різних чинників продукції.

Згідно з звичайним поглядом ці відносини розподілу виступають як природні відносини, відносини, що виникають з природи всякої суспільної продукції, з законів людської продукції взагалі. Хоч і немає можливости заперечувати, що докапіталістичні суспільства виявляють інші способи розподілу, проте, ці останні тлумачаться, як нерозвинені, недосконалі й замасковані, що не досягли свого найчистішого виразу і своєї найвищої форми, своєрідно забарвлені різностаті цих природних розподільчих відносин.

В такому уявленні правильне лише одно: коли дано суспільну продукцію, хоч би якого роду (наприклад, коли дано суспільну продукцію природно вирослої індійської громади або більш штучно розвиненого перуанського комунізму), то завжди можна відрізнити ту частину праці, що її продукт безпосередньо особисто споживається продуцентами та їхніми родинами,— лишаючи осторонь працю, що припадає продуктивному споживанню, — від тієї

*) Володіння на основі панщини. *Прим. Ред.*
**) Володіння на основі рабської праці. *Прим. Ред.*

частини праці, яка завжди становить додаткову працю, що її продукт завжди служить задоволенню загальних суспільних потреб, хоч би як розподілялось цей додатковий продукт, і хоч би хто функціонував як представник цих суспільних потреб. Отже, тотожність різних способів розподілу зводиться до того, що вони тотожні, коли ми абстрагуємось від їхніх ріжниць і специфічних форм і фіксуємо увагу тільки на їхніх спільних рисах. протилежно їхнім ріжницям.

Розум розвиненіший, критичніший, визнає [56]), правда, історично розвинений характер розподільчих відносин, але з то більшою упертістю тримається за незмінний, що виникає з людської природи, а тому й незалежний від усякого історічного розвитку, характер самих відносин продукції.

Навпаки, наукова аналіза капіталістичного способу продукції показує, що він становить спосіб продукції особливого роду, спосіб продукції, що має специфічно історичну визначеність; що він, як і всякий інший певний спосіб продукції. має своєю передумовою даний ступінь суспільних продуктивних сил і форм їхнього розвитку, як свою історичну умову, — умову, що сама є історично наслідок і продукт попереднього процесу, і що з неї як своєї даної основи походить новий спосіб продукції; що відповідні до цього специфічного, історично визначеного способу продукції продукційні, відносини,— відносини, в які стають люди у своєму суспільному життєвому процесів створенні свого суспільного життя,— мають також специфічний, історичний та минущий характер; що, нарешті, відносини розподілу, істотно тотожні з цими продукційними відносинами, являють собою лише зворотний бік їх, так що ті і ті мають той самий історично минущий характер.

При розгляді розподільчих відносин виходять насамперед з того позірного факту, що річний продукт розподіляється як заробітна плата, зиск і земельна рента. Але формульований таким чином цей факт є невірний. Продукт поділяється, з одного боку, на капітал, з другого боку, на доходи. Один з цих доходів, заробітна плата, сам завжди набуває лише форми доходу, доходу робітника, по тому, як він раніш протистояв тому самому робітникові у *формі капіталу*. Протиставлення випродукованих умов праці і продуктів праці взагалі, як капіталу безпосереднім продуцентам, зрозуміло, вже включає певний суспільний характер речових умов праці проти робітників, а тим самим і певне відношення. що в нього вони вступають у самій продукції до посідачів умов праці і один до одного. Перетворення цих умов праці на капітал своєю чергою включає експропріяцію землі, належної безпосереднім продуцентам, отже, певну форму земельної власности.

Коли б одна частина продукту не перетворювалась на капітал, то друга не могла б набути форми заробітної плати, зиску або ренти.

З другого боку, коли капіталістичний спосіб продукції має за передумову цей певний суспільний характер умов продукції, то він одночасно безупинно репродукує його. Він не тільки продукує матеріяльні продукти, але й безупинно репродукує і ті продукційні відносини, що в них ці продукти продукуються, репродукує, отже, і відповідні розподільчі відносини.

Можна звичайно сказати, що сам капітал (і земельна власність, яку він включає в себе як свою протилежність) вже має за передумову певний розподіл: експропріяцію в робітника умов його праці, концентрацію цих умов в руках меншости індивідуумів, виключну власність на землю інших індивідуумів, коротко кажучи, всі ті відносини, що їх викладено в розділі про первісну акумуляцію (книга I, розділ XXIV). Але цей розподіл цілком відмінний від того, що розуміють під розподільчими відносинами, коли приписують їм, протилежно до продукційних відносин, історичний характер. При

---

[56]) J. Stuart Mill: Some Unsettled Questions in Pol. Econ. London 1844.

цьому мають на увазі різні титули на ту частину продукту, що припадає особистому споживанню. Навпаки, ті розподільчі відносини, про які ми щойно говорили, є базою окремих суспільних функцій, що припадають в межах самого продукційного відношення певним діячам його, у протилежність безпосереднім продуцентам. Вони надають самим умовам продукції та їхнім представникам специфічно суспільної якости. Вони визначають увесь характер і ввесь рух продукції.

Дві характеристичні риси від самого початку відзначають капіталістичний спосіб продукції:

Поперше. Він продукує свої продукти як товари. Не продукування товарів відрізняє цей спосіб продукції від інших способів продукції, а те, що для його продуктів переважною і визначальною рисою є їхній товарний характер. Це включає насамперед і те, що сам робітник виступає як продавець товару, і тому як вільний найманий робітник, отже, праця виступає взагалі як наймана праця. Після всього того, що ми виклали до цього часу, зайво було б знову доводити тут, як відношення між капіталом і найманою працею визначає ввесь характер даного способу продукції. Головні діячі самого цього способу продукції, капіталіст і найманий робітник, являють, як такі, лише втілення, персоніфікацію капіталу і найманої праці; це — певні суспільні характери, що їх надає індивідуумам суспільний процес продукції; це — продукти даних певних суспільних продукційних відносин.

Характер 1) продукту як товару, і 2) товару як продукту капіталу вже включає всю сукупність відносин циркуляції, тобто включає певний суспільний процес, що його мусять проробити продукти, і в якому вони набирають певного суспільного характеру; так само він включає певні відносини між діячами продукції, відносини, що ними визначається вживання їхнього продукту і його зворотне перетворення чи на засоби існування, чи на засоби продукції. Але навіть лишаючи це осторонь, з зазначених вище двох характеристичних особливостей продукту як товару, або товару як капіталістично випродукованого товару, випливає все визначення вартости і реґулювання вартістю сукупної продукції. В цій цілком специфічній формі вартости праця має значіння, з одного боку, тільки як суспільна праця; з другого боку, розподіл цієї суспільної праці і її взаємне довершення, обмін речовин її продуктів, її упідлеглення перебігові суспільного механізму і включення в цей останній,— все це підпадає випадковим потягам поодиноких капіталістичних продуцентів, потягам, що взаємно знищуються. А що ці капіталістичні продуценти протистоять один одному лише як товаропосідачі, при чому кожен намагається продати свій товар можливо дорожче (і навіть при уреґулюванні продукції керується нібито тільки своєю сваволею), то внутрішній закон пробивається лише за посередництвом їхньої конкуренції, їхнього взаємного тиснення один на одного, що ним взаємно знищуються всі відхили. Лише як внутрішній закон, що виступає проти окремих діячів продукції як сліпий закон природи, діє тут закон вартости і проводить суспільну рівновагу продукції серед її випадкових флюктуацій.

Далі, вже в товарі, і ще більше в товарі як продукті капіталу, включено зрічевлення суспільно-продукційних визначень і усоблення матеріяльних основ продукції, що характеризує ввесь капіталістичний спосіб продукції.

Друга особливість, що спеціяльно визначає капіталістичний спосіб продукції, це є продукція додаткової вартости як безпосередня мета і визначальний мотив продукції. Капітал продукує переважно капітал, і він досягає цього лише остільки, оскільки продукує додаткову вартість. При дослідженні відносної додаткової вартости і, далі, при дослідженні перетворення додаткової вартости на зиск, ми бачили, як на цьому ґрунтується характеристичний для капіталістичного періоду спосіб продукції,— особлива форма розвитку суспільних продук-

тивних сил праці, які набувають, проте, проти робітника вигляду самостійних сил капіталу і перебувають тому в безпосередній суперечності з власним його, робітника, розвитком. Продукція ради вартости і додаткової вартости включає, як показали наші дальші досліди, безупинно діющу тенденцію, що намагається звести робочий час, потрібний для продукції товару, тобто вартість останнього, до сущої в кожний даний момент суспільної пересічної. Прагненння звести витрати продукції до їхнього мінімуму стає найсильнішим знаряддям підвищення суспільної продуктивної сили праці, яка проте, лише тут видається безупинним підвищенням продуктивної сили капіталу.

Той авторитет, що його набуває капіталіст як персоніфікація капіталу в безпосередньому процесі продукції, та суспільна функція, яку він має як керівник і владар продукції, посутньо відмінні від авторитету, що виростає на базі продукції рабської, крепацької тощо.

Тимчасом як на базі капіталістичної продукції масі безпосередніх продуцентів протистоїть суспільний характер їхньої продукції, в формі суворого реґуляційного авторитету й цілком розвиненої ієрархії суспільного механізму їхнього трудового процесу, — при чому, одначе, цього авторитету його носії набувають лише як персоніфікація умов праці в протилежність самій праці, а не як політичні або теократичні владарі, як це було за давніших форм продукції — серед самих носіїв цього авторитету, серед самих капіталістів, які протистоять один одному лише як товаропосідачі, панує цілковита анархія, що в її рямцях суспільний зв'язок продукції здійснюється лише як могутній закон природи наперекір індивідуальній сваволі.

Тільки в наслідок того, що праця в формі найманої праці і засоби продукції в формі капіталу дані як передумова — отже, тільки в наслідок цієї специфічно суспільної форми цих двох істотних чинників продукції — частина вартости (продукту) виступає як додаткова вартість і ця додаткова вартість як зиск (рента), як бариш капіталіста, як додаткове, що є в його розпорядженні, належне йому, багатство. Але тільки тому, що вона виступає таким чином як його зиск, додаткові засоби продукції, що призначені для поширення репродукції і становлять частину зиску капіталіста, виступають як додатковий капітал, а поширення процесу репродукції взагалі виступає як процес капіталістичної акумуляції.

Хоч наймана праця є форма праці, що має вирішне значіння для форми всього процесу і для специфічного характеру самої продукції, проте, не найманою працею визначається вартість. При визначенні вартости справа йде про суспільний робочий час взагалі, про кількість праці, що нею взагалі може порядкувати суспільство, і поглинення якої в різних пропорціях різними продуктами визначає, так би мовити, їхню питому суспільну вагу. Та певна форма, що в ній суспільний робочий час визначально здійснюється у вартості товарів, перебуває звичайно в зв'язку з найманою працею як формою праці, і капіталом як відповідною формою засобів продукції остільки, оскільки лише на цій базі товарова продукція стає загальною формою продукції.

Розгляньмо, проте, так звані розподільчі відносини сами по собі. Заробітна плата має своєю передумовою найману працю, зиск — капітал. Отже, ці певні форми розподілу мають своєю передумовою певний суспільний характер умов продукції і певні суспільні відносини діячів продукції. Отже, певні розподільчі відносини є лише вираз історично певних продукційних відносин.

А тепер візьмімо зиск. Ця певна форма додаткової вартости є передумова того, що створення нових засобів продукції відбувається в формі капіталістичної продукції; отже, це є відношення, що панує над репродукцією, хоч окремому капіталістові і здається, що він міг би власне проїсти ввесь свій зиск як дохід. Він наражається, проте, при цьому на межі, що постають перед ним уже у формі

фонду страхування і резервного фонду, закону конкуренції і т. ін. і практично доводять йому, що зиск не є просто категорія розподілу продукту, призначеного для особистого споживання. Далі, ввесь капіталістичний процес продукції реґулюється цінами продукту. Але реґуляційні ціни продукції в свою чергу реґулюється процесом вирівнювання норми зиску і відповідним їй розподілом капіталу між різними сферами суспільної продукції. Отже, зиск з'являється тут, як головний чинник, не розподілу продукту, а самої його продукції, чинником розподілу капіталів і самої праці між різними сферами продукції. Розпадання зиску на підприємницький бариш і процент виступає як поділ того самого доходу. Але воно виникає насамперед з розвитку капіталу як вартости, що сама з себе зростає, створює додаткову вартість, — з розвитку цієї певної суспільної форми панівного процесу продукції. Воно розвиває з себе кредит і кредитові заклади, і разом з тим дану форму продукції. У формі проценту і т. ін. позірні форми розподілу входять до складу ціни як визначальні продукційні моменти.

Щодо земельної ренти, то могло б здатися, що вона є просто розподільча форма, бо земельна власність, як така, не виконує в самому процесі продукції жодної, принаймні, жодної нормальної функції. Але та обставина, що 1) рента обмежується надміром над пересічним зиском, 2) що земельний власник з керівника і владаря процесу продукції і всього життєвого суспільного процесу зводиться до ролі звичайного здавача землі в оренду, земельного лихваря, звичайного одержувача ренти,— ця обставина є специфічний історичний витвір капіталістичного способу продукції. Те явище, що земля набула форми земельної власности, є історична передумова цього способу продукції. Та обставина, що земельна власність набуває форм, які допускають капіталістичний спосіб провадження сільського господарства, є витвір специфічного характеру цього способу продукції. Дохід земельного власника і при інших формах суспільства можна було б назвати рентою. Але він був би істотно відмінний від ренти, якою вона є при цьому способі продукції.

Отже, так звані розподільчі відносини, виникають з історично певних, специфічно суспільних форм процесу продукції і тих відносин, в які вступають між собою люди в процесі репродукції свого людського життя,— виникають з цих форм процесу продукції і відносин і їм відповідають. Історичний характер цих відносин розподілу є історичний характер продукційних відносин, і визначають вони тільки один бік останніх. Капіталістичний розподіл відрізняється від тих форм розподілу, що постають з інших способів продукції, і кожна форма розподілу зникає разом з певною формою продукції, що з неї вона постає і якій вона відповідає.

Погляд, що згідно з ним, як історично дані розглядається лише розподільчі відносини, а не продукційні відносини, є, з одного боку, лише погляд щойно пробудженої, але ще не визволеної критики буржуазної економії. Але, з другого боку, він ґрунтується на сплутуванні і ототожнюванні суспільного процесу продукції з простим процесом праці, що його мусила б чинити і протиприродно ізольована людини, поза всякою допомогою суспільства. Оскільки процес праці є тільки процес між людиною і природою, його прості елементи спільні всім формам суспільного розвитку. Але кожна певна історична форма цього процесу розвиває далі його матеріяльні основи і його суспільні форми. Досягнувши певного ступеня достиглости, дана історична форма усувається і поступається місцем вищій формі. Що момент такої кризи наступив, виявляється, скоро лише суперечність і протилежність між розподільчими відносинами, а тому й історично певною формою відповідних їм відносин продукції, з одного боку, і продуктивними силами, продуктивною здібністю і розвитком її чинників, з другого боку, набуває широти й глибочини. Тоді вибухає конфлікт між матеріяльним розвитком продукції та її суспільною формою [57]).

[57]) Дивись працю про Competition and Cooperation (1832 ?)

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ДРУГИЙ.

КЛЯСИ.

Власники самої тільки робочої сили, власники капіталу й земельні власники, що їхніми відповідними джерелами доходів є заробітна плата, зиск і земельна рента, отже, наймані робітники, капіталісти й земельні власники становлять три великі кляси сучасного суспільства, яке ґрунтується на капіталістичному способі продукції.

В Англії сучасне суспільство своєю економічною структурою досягло безперечно найвищого клясичного розвитку. Проте і тут це клясове розчленування не виступає ще в цілком чистому вигляді. Навіть і тут середні й переходові ступені всюди затемнюють межові лінії (правда в селі геть менше, ніж у містах). А втім це не має значіння для нашого досліду. Ми вже бачили, що постійна тенденція і закон розвитку капіталістичного способу продукції є в тому, що засоби продукції дедалі більше відокремлюються від праці, і розпорошені засоби продукції дедалі більше концентруються в значних масах, що, отже, праця перетворюється на найману працю, а засоби продукції на капітал. І цій тенденції відповідає на другому боці самостійне відокремлювання земельної власности від капіталу й праці[58]), або перетворення всякої земельної власности на форму земельної власности, відповідну капіталістичному способові продукції.

Найближче питання, на яке треба відповісти, таке: що утворює клясу? причому відповідь ця випливає сама собою з відповіді на інше питання: що робить з найманих робітників, капіталістів і землевласників утворювачів трьох великих суспільних кляс?

На перший погляд, це є тотожність доходів і джерел доходу. Перед нами три великі суспільні групи, що їх члени, індивідууми, які утворюють ці групи, живуть відповідно з заробітної плати, зиску й земельної ренти, використовуючи свою робочу силу, свій капітал і свою земельну власність.

Але з цього погляду лікарі і урядовці, наприклад, становили б теж дві кляси, бо вони належать до двох різних суспільних груп, причому члени кожної з цих двох груп одержують свої доходи з того самого джерела. Те саме мало б силу щодо безконечної роздрібнености інтересів і становищ, що до неї призводить суспільний розподіл праці так серед робітників, як і серед капіталістів та земельних власників,— напр., розчленовуючи останніх на посідачів виноградників, орної землі, лісів, копалень, риболовель.

[Тут рукопис уривається].

---

[58]) F. List слушно зауважує: «Перевага самодостатнього господарства у великих маєтках свідчить тільки про брак цивілізації, засобів комунікації, тубільних промислів та багатих міст. Тому ми й знаходимо його всюди в Росії, у Польщі, Угорщині, Мекленбурзі. Давніш воно панувало і в Англії; з розвитком торговлі й промислу на його місці став поділ на господарства середньої величини та здавання в оренду» (Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung, 1842, p. 10).

ЗМІСТ

КНИГА ТРЕТЯ — ПРОЦЕС КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ В ЦІЛОМУ

ВІДДІЛ П'ЯТИЙ — РОЗПАД ЗИСКУ НА ПРОЦЕНТ І ПІДПРИЄМЕЦЬКИЙ БАРИШ. КАПІТАЛ, ЩО ДАЄ ПРОЦЕНТ

ВІДДІЛ ШОСТИЙ ПЕРЕТВОРЕННЯ ДОДАТКОВОГО ЗИСКУ НА ЗЕМЕЛЬНУ РЕНТУ

ВІДДІЛ СЬОМИЙ — ДОХОДИ ТА ЇХНІ ДЖЕРЕЛА

ЗАУВАЖЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ

Сторінка	Рядок	Надруковано	Треба
10	4 зн.	зробити,— спільно,	зробити спільно
26	12 зн.	оскільки	якою мірою
41	3 зг.	грошей та накинутим	грошей, та накинутими
43	примітки	під зірками читати	після таблиці.
48	25 зн.	Ф. Е.	Ф. Е.]
52	23 зг.	високого розцвіту та великого рівня	великого розцвіту та високого рівня
53	9 зг.	акценти	акценти
68	9 зг.	яке довів	що довів
87	в таблиці	13.09³/₄	13.9³/₄
»	2 зн.	цінніі	ціні
89	6 зн.	в його різноманітних	в різноманітних
94	21 зг.	що є	ще є
103	2 зг.	додаткового зиску	надзиску
115	6 зн.	як давніш, природно,	яка давніш природно
122	13 зн.	пробивається	здійснюється
147	11 зн.	включає що	включає й те, що
152	6 зг.	надпродукті,	надпродукт і
153	5 зн.	таблиці	в таблиці
202	17 зг.	вжитку	вжиту
211	14 зг.	до досліджувати	досліджувати
213	19 зг.	зове	зовсім
226	21 — 22 зн.	в пересічному зиску, реалізованою тобто	в пересічному зиску реалізованою, тобто
227	7 зг.	як відокремленого	відокремленого
248	15 зг.	між себя	між себе
260	10 зн.	суми, їх	суми їх,
269	17 зг.	така, продовжує існувати одна	така продовжує існувати, одна

В ЗМІСТІ ТРЕБА ЧИТАТИ:

ЦІНА 2 КРБ. (Р)
оправа 70 коп